

સંસારલક્ષ્ય

પ્રયોજક અને પ્રકાશક
તત્ત્વનાયક વિરનજી.

મહાદેવ રામચંદ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૭૬૫૦ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સં. ૨૧૧૨ ૨૧૨૧૨૫૧

વિષય ૬-:૩

રા. રા. શેઠ નાનજી કાળિદાસ ગોરાણાવાળા આશ્રિત ગ્રંથભાગી
દ્વિતીય પુણ્ય

સંસારસમસ્યા

અથવા

કલ્પલતા કે વિષવલ્લરી ?

પ્રયોજક અને પ્રકાશક
ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી,
ગાગાળાવાડ, અહમદાબાદ.

“ ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિષમયઃ ! ”

મર્ત્યહરિઃ

એકમાત્ર વિકેતા (સોલ એજન્ટ)

મહાદેવ રામચન્દ્ર ભગુદે

ગ્રંથવિકેતા અને ગ્રંથપ્રકાશક

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૯

ઇ. સ. ૧૯૨૩

મૂલ્ય રૂ. ૩-૪-૦

“કુહેવાય ને વારાંગના તે હોય શુદ્ધાચારિણી;
કુલની કુલીના કામિની કામાંધ કુટિલાચારિણી;
નહિ હેવશ્ય, પૈશાચિ મોટર તીવ્રતમગતિધારિણી;
સંસારની એ છે સંસ્થિતિ વિસ્મયકારિણી।”

મહારાત્રી કોપીર...
અમ. ૧૦૬
૨૦૬

કલકત્તા નાશાયલ

૬-૩

પ્રથમ આવૃત્તિ

(અધિકારીઓના સર્વ અધિકાર પ્રયોગકે સ્વાધીન રાખ્યા છે)

“વસન્ત” મુદ્રણાલયમાં

ચિત્રનલાલ હિરલાલે મુદ્રાકૃત કર્યું;

રાયપુર શામળાની પોળ પાસે: અહમ્મદાબાદ.

श्री श्रीमान् महाराज राजा साहेब
श्री नटवरसिंह न्यायावतार
राजस्थान पौराणिक धर्मध्वज धराधीश.
क्र. सं. १८२३.

To,

HIS HIGHNESS
The Maharaja Rana Saheb
SHREE NATVARSIMHAJI
BAHADUR
of
PORBANDAR STATE
PORBANDAR (*Kathiawar*)

May it please Your Highness,

In token of the deep admiration for an unbroken chain of variety of your Highness' laudable qualities, such as your Highness' sincere and indefatigable exertions for the cultivation of Gujarati literature in general and for the history of our ideal ancestors in particular by a liberal patronage to the learned poets, authors and historians, your Highness' patriotic zeal in encouraging the growth of the art, sciences and agriculture of our Mother

Country, Your Highness' benevolent desires to promote the health, wealth and prosperity of the people, Your Highness' keen sense of duty in defending and observing our Sanatan Vaidic Dharma having at the same time full sympathy for all other religions impartially, Your Highness' fatherly and fostering care wherewith Your Highness' subjects have been protected and governed, and of devoted attachment to Your Highness' august person as one of the best kings that modern India has ever had, this humble literary effort of mine has been with kind permission most respectfully
dedicated

by

Your Highness' devoted admirer and loyal subject.

AHMEDABAD, { Narayan Visanji Thakkur,
25th January 1923 } The Author.

અંથસમર્પણ

શ્રીમન્મહારાજ રાણા સાહેબ શ્રી નટવરસિંહજી ન્યાયાવતાર
તે રાજસ્થાન પૌરખંદરના પ્રજાવત્સલ તથા ધર્મધુરંધર ધરાધીશની
પવિત્ર સેવામાં-પૌરખંદર (કાઠિયાવાડ)

વિદ્વાન્ કવિજનો, અંથકારો તથા ઇતિહાસલેખકોને ઐદાર્ય-
પૂર્ણ આશ્રય તથા પુરસ્કાર આપીને ગુજરાતી સાહિત્યની સામાન્ય
ભાવથી અને આપણા આદર્શ પૂર્વજોના ઇતિહાસની વિશિષ્ટ ભાવથી
ઉત્કર્ષયુક્ત અભિવૃદ્ધિના જે અંતઃકરણપૂર્વક તથા અવિત્રાંત પ્રમાણે
આપ શ્રીમાન્ કરી રહ્યા છો, આપણી જન્મભૂમિનાં નાનાવિધ
ઉદ્યોગો, કલા, વિજ્ઞાન તથા કૃષિવિદ્યા આદિની ઉન્નતિના કાર્યને
આપ શ્રીમાન્ જે દેશાભિમાનપ્રેરિત ઉત્સાહયુક્ત ઉત્તેજન આપી
રહ્યા છો, પોતાની પ્રજાના આરોગ્ય, અર્થ-ધનસંપત્તિ-તથા ઉત્કર્ષ
આદિની વૃદ્ધિમાટે આપ શ્રીમાન્ નિરંતર જે જનહિતવાદિની આદાં-
ક્ષાઓને દર્શાવી રહ્યા છો, આપણા સનાતન વૈદિક ધર્મના રક્ષણ
તથા પાલનરૂપ કર્તવ્યની પૂર્તિ સાથે અન્ય ધર્મો પ્રતિ આપ
શ્રીમાન્ જે નિષ્પક્ષપાતયુક્ત સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિનો સાક્ષાત્કાર કરાવી
રહ્યા છો તેમ જ એક જનકુલ્ય તથા પોષક પદ્ધતિથી બહુઃજ
પતનપૂર્વક લાલનપાલન તથા રક્ષણ કરીને આપ શ્રીમાન્ પોતાની
પ્રજાનું જે ન્યાયયુક્ત શાસન કરી રહ્યા છો એ સર્વ આપ શ્રીમાન્ના
નાનાવિધ તથા અત્યંત પ્રશંસનીય સંયુક્તમાટે મારા અંતઃકર-

જુમાં જે ગહનતમ સાશ્વત્ બક્ષિતનો ઉદભવ થયેલો છે તે બક્ષિતના તેમ જ આધુનિક આર્યાવર્તને પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્કૃષ્ટ ભૂપાલોમાંના એક આદર્શ ભૂપાલ તરીકે આપ શ્રીમાનના બબ્બ તથા પ્રભાવશાલિ બક્ષિતવમાટે મારા હૃદયમાં જે અનુરાગયુક્ત પૂજ્યભાવ દીર્ઘકાળથી વસી રહ્યો છે તે પૂજ્યભાવના સ્મરણચિહ્નસ્વરૂપ મારી આ ક્ષુદ્ર સાહિત્યકૃતિ આપ શ્રીમાનની સંમતિથી હું આપ શ્રીમાનનાં કરકમળમાં અત્યંત માનપૂર્વક સમર્પું છું તે સ્વીકારીને સેવકને કૃતાર્થ કરશે એવી આશા છે.

અહમ્મદાબાદઃ
તા. ૨૫ મી જાન્યુઆરી
૧૯૨૩.

} આપ શ્રીમાનનો ગુણગ્રાહક તથા
રાજભક્ત નાગરિક
કસ્તુર નારાયણ વિસનજી,
અંધકાર.

ઉપોદ્ધાત

અમર યોગીન્દ્ર રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ પોતાની ‘વૈરાગ્યશતક’ નામક શાશ્વત સાહિત્યકૃતિમાં એક શ્લોક એવા આશ્ચર્યનો રચેલો છે કે: “સંસારમાં કોઇ એક સ્થાનમાં વીણાનું વાદન શ્રવણુગોચર થાય છે તો કોઇ એક અન્ય સ્થાનમાં ‘હાય હાય’ શબ્દાત્મક રોદનનો ધ્વનિ સંભળાય છે; કોઇ સ્થાનમાં રમણીયા રમણી રમ-માણા દેખાય છે તો કોઇ સ્થાનમાં વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે જેની શરીર-યષ્ટિ સર્વથા શિથિલ થઈ ગયેલી હોય છે તેવી વૃદ્ધા નારીનાં દર્શન થાય છે; કોઇ એક સ્થાનમાં વિદ્વાન્ પુરુષોનો જ્ઞાનવર્ધક વાર્તાલાપ કિંવા વાદાનુવાદ ચાલતો હોય છે તો અન્ય સ્થાનમાં મદિરાપાનથી મદોન્મત થયેલા મનુષ્યોનો પરસ્પર કલહ કિંવા વિવાદ ચાલતો હોય છે; અર્થાત્ આવા પ્રકારનો જે સંસાર તે અમૃતમય છે કે વિષમય છે એટલે કે સુખાતુલ્ય છે કિંવા હલાહલતુલ્ય છે એ મારા જાણુવામાં આવી શકતું નથી.”* સારાંશ કે, સંસારના યથાર્થ સ્વરૂપનું કોઇથી કદાપિ નિશ્ચયાત્મક નિરૂપણ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, એ રાજર્ષિ

* “કવચિદ્ગોળાવાદઃ કવચિદ્વપિ ચ દ્વાદેતિ રુદિતં
 ક્વચિન્નારી રમ્યાં કવચિદ્વપિ જરાજર્જરવપુઃ ।
 કવચિદ્વિદ્રોષ્ટી સુરામત્તકલહો
 ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિષમયઃ ” ॥

મર્તૃહરિઃ

ભર્તૃહરિનું કથન તેમના પોતાના સમયમાં જોટલા પરિમાણમાં સત્ય હતું, તેટલા જ પરિમાણમાં તે આજે પણ સત્ય છે અને ભવિષ્યમાં પણ આ સૃષ્ટિની સમાપ્તિના સમયપર્યન્ત તેમનું એ કથન સર્વથા સત્ય અને સત્ય જ સિદ્ધ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ હોવાથી એ કથન એક ત્રિકાલ્યાપ્ય સત્ય છે એમ કહેવામાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિની સંભવનીયતા નથી; કારણ કે, આ સંસાર પોતે જ આપણને નિરંતર એ સત્યનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણરૂપ અનેક પ્રમાણોનો અપરોક્ષ અનુભવ કરાવી રહ્યો છે અને પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે ભિન્નભિન્ન ચાર સામાજિક, ઐતિહાસિક તથા કાલ્પનિક કથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તે ચારે કથાઓ સંસારની સુધામયતા તથા હલાહલમયતાનો એક-સમવાવચ્છેદે સાક્ષાત્કાર કરાવનારી હોવાથી એ કથાઓના સમુચ્ચયરૂપ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું “સંસારસમસ્યા અથવા કલ્પલતા કે વિષ-વદ્ધરી ?” આ પ્રમાણે સર્વથા અન્વર્થક નામ રાખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ રાજર્ષિ ભર્તૃહરિએ સંસારની સુધામયતા તથા વિષમયતાનાં નિદર્શક જે ઉદાહરણો દર્શાવેલાં છે તેમનાથી પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ થયેલી કથાઓમાંનાં ઉદાહરણો કાંઈક ભિન્ન પ્રકારનાં હોવાથી અહીં ઉપોદ્ધાતમાં તેમના કિંચિદ્ વિવરણની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે.

પ્રતિષ્ઠિત, વિચારશીલ, સુસંસ્કૃત, નીતિપરાયણ, ધર્મશીલ તથા સદાચારી જનસમાજ વેશ્યા કિંવા વારાંગનાને અનીતિ, અધર્મ, છળપ્રપંચ, વિશ્વાસઘાત, કૃતખતા, અપકાર, ધનાપહાર તથા અભિચાર આદિ દુર્ગુણોની ઉદ્ગમભૂમિ તથા અધોમતિની ભવાનક ગર્તાસ્વરૂપિણી માનતો હોવાથી વેશ્યા કિંવા વારાંગનાના નામગ્રવણ-માત્રથી જ કંપાદમાન થઈ જાય છે અને જનસમાજનો એ વારાંગના

વિષયક તિરસ્કાર સર્વથા નહિ, તો પણ બહુ અંશે સકારણુ પણ છે; કારણુ કે, જેનો પતિ કેવળ કલ્હાર હોવાથી અને કલ્હારનું મૃત્યુ કદાપિ ન થતું હોવાથી જે સદાસૌભાગ્યવતીના નામથી ઓળખાય છે તે વેશ્યા કિંવા વારાંગના ન્યાં સૂધી ધનપ્રાપ્તિની આશા હોય ત્યાં સૂધી જ અમુક પુરુષની સંગિની થાય છે અને તે પુરુષ પાસે ધનની સમાપ્તિ થતાં તે પુરુષને લત્તાપ્રહારપૂર્વક ફાટેલાં ખાસડાં પ્રમાણે ત્યાગી દેવામાં નિમેષમાત્રનો પણ વિલંબ થવા દેતી નથી એ એક અનુભવસિદ્ધ સત્ય છે એ નિર્વિવાદ છે અને તેથી જ નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તાઓએ વેશ્યા નારીની વારંવાર નિન્દા કરેલી છે. પરંતુ પ્રત્યેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે તેવી જ રીતે આ નિયમ પણ સર્વથા અપવાદહીન તો નથી જ; કારણુ કે, જેમને પાપની પ્રતિમા તથા નરકની ભૂતિ માનવામાં આવે છે તે વારાંગનાઓના સમુદાય-માંથી પણ કોઇ કોઇ વાર એવાં અમૂલ્ય રમણીરત્નો નીકળી આવે છે કે તેઓ વારાંગનાકુલમાં જન્મેલી હોવાથી વારાંગનાના નિઘ નામથી ઓળખાતી રમણીઓની પતિભક્તિ, નીતિપરાયણતા, ધર્મશીલતા, અનુકંપા, ઉદારતા, અભ્યાગિચારિતા તથા જીવનની અંતિમ ઘટિકા પર્યન્ત વૈધવ્યવ્રતપાલનયુક્ત વૈરાગ્યવૃત્તિ આદિ સદ્ગુણ-પરંપરાના નિરીક્ષણથી કંટલીક વાર વિવાહિતા ગૃહસ્થ નારીઓને પણ આશ્ચર્યચકિત થતું પડે છે. આવા એક વારાંગના નામક રમણી-રત્નનો શુદ્ધ કવિએ પોતાના રચના ‘મૃચ્છકટિક’ નાટકમાં પૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે અને તે રમણીરત્ન વસન્તસેના નામથી સંસ્કૃત સાહિત્યસૃષ્ટિમાં અઘાપિ સર્વત્ર વિખ્યાત છે. પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાય અનુસાર ‘મૃચ્છકટિક’ નાટક ઐતિહાસિક છે અને તે ઈ. સ. ના આરંભથી પૂર્વે લખાયેલું છે એટલે એથી સ્વાભાવિક જ

સિદ્ધ થાય છે કે અત્યારના સમયમાં કાળના વિલક્ષણ પ્રભાવથી વારાંગનાઓની જેટલી અધોગતિ થયેલી છે તેટલી આજથી એ હજાર વર્ષ પૂર્વે વારાંગનાઓની અધોગતિ થઈ નહોતી અને તેથી જ પ્રાચીન કાળમાં ચાતુર્યને પ્રાપ્ત કરવાનાં જે પાંચ સાધનો અન્ય સર્વ સાધનોથી પ્રધાન મનાયલાં હતાં તે પાંચ સાધનોમાં ચાતુર્ય-પ્રાપ્તિના એક પ્રધાન સાધન તરીકે વારાંગનાનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. યથા:—

“ દેશાટનં પંડિતમિત્રતા ચ વારાંગના રાજસભાપ્રવેશ: ।

અનેકશાસ્ત્રાર્થવિલોકનં ચ ચાતુર્યમૂલાનિ ભવન્તિ પંચ ” ॥

અર્થાત્ “ દેશાટન કિંવા પ્રવાસ, પંડિત પુરુષોની મિત્રતા, વારાંગન, રાજસભામાં પ્રવેશ કિંવા ઉપસ્થિતિ અને અનેક શાસ્ત્રોના અર્થનું અવલોકન એ પાંચ ચાતુર્યપ્રાપ્તિનાં મૂલ સાધન છે. ” જે તે સમયની વારાંગનાઓ અત્યારની વારાંગનાઓ જેવી શિથિલ-ચરિત્રા હોત, તો તે સમયના આપણા નીતિવિશારદો વારાંગના જાતિને આટલી મહત્તા સમર્પત નહિ, એ નિઃસંશય છે અને વર્તમાન વિશ્વની વારાંગનાઓની બહુ સંખ્યા એ મહત્તાને સર્વથા અયોગ્ય છે એ પણ સર્વથા નિઃસંશય છે; કારણ કે, તે સમયની વારાંગના કિંવા ગણિકા એકપુરુષાવલંબિની, નૃત્યસંગીતકલાવ્યવસાયિની તથા વિદુષી હતી અને વર્તમાન વેસ્થા કિંવા વારાંગના બહુધા અનેકપુરુષાવલંબિની, કેવલ ધનાપહારિણી, નીતિધર્મ-વિહારિણી તથા અભદ્રવ્યવસાયિની છે એટલો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વારાંગનામાં અંતરાય પડી ગયો છે. સામાન્ય વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ સંસારમાં હવે પ્રાચીન સચ્ચરિત્રા વારાંગનાઓ જેવી વારાંગનાઓ નથી જ જન્મતી એમ પણ નથી; કારણ

કે, ગત એક સો વર્ષના કાલાવધિમાં પણ જેમને પતિપરાયણા સતી સ્ત્રીઓની પંક્તિમાં બેસાડી શકાય તેવી દશ આદર્શ વારાંગનાઓ ભારતવર્ષમાં જન્મી છે અને તેમનામાંની એક આદર્શ બંધકી કિવા વારાંગના બાલામણીના આદર્શ જીવનચરિત્રનું પ્રસ્તુત પુસ્તકની બંધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ? ” શીર્ષક કથામાં નિરૂપણ કરાયેલું છે. બંધકી બાલામણીના આદર્શ ચરિત્રની એ કથા કાલ્પનિક નથી કિંતુ અક્ષરશઃ સત્ય છે અને ઐતિહાસિક છે; કારણ કે; ઇસ્વી સનની ગત શતાબ્દમાં પીયરી લોડી નામક એક ફ્રેન્ચ પ્રવાસી ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો તેણે મદુરા નગરમાં એ આદર્શચરિત્ર બંધકી બાલામણીને પોતાનાં નેત્રોથી જોઈ હતી, તેની સાથે વાર્તાલાપ પણ કર્યો હતો અને ત્યારપછી પોતાના લખેલા “ India ” નામક પ્રવાસગ્રંથમાં તેની આદર્શ મનોવૃત્તિ તથા વિદ્વતા આદિની શતમુખથી પ્રશંસા પણ કરી હતી કે જે પ્રશંસા તે ગ્રંથમાં અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. સારાંશ કે, જે વેળાયે એક નિંદા મનાતી વારાંગના ધર્મ, નીતિ, સદાચાર, વિદ્વતા તથા વિવેકની એક સજીવન મૂર્તિના સ્વરૂપમાં આપણને દ્રષ્ટિગોચર થાય અને અખંડ સૌભાગ્યવતી હોવા છતાં પોતાના પ્રેમિકના પરલોકવાસ પછી વૈભવભોગલાલસાથી વિરક્ત થઈને વિરાગિણી વનિતા તરીકે વૈધવ્યવ્રતનું અખંડ પાલન કરતી દેખાય, તે વેળાયે આ સંસારમાં આપણને સુધામયતાનો સાક્ષાત્કાર થાય, તો તે સ્વાભાવિક નથી કે શું ? આ શ્રેષ્ઠ વારાંગનાના ચરિત્ર-નિરૂપણમાં મારો જે ઉદ્દેશ છે તે એ કે આવી સર્વથા આદર્શ વારાંગનાના સચ્ચરિત્રના પઠનથી કિંવા શ્રવણથી જે વારાંગનાઓ કેવળ બ્રજતાને જ પોતાનો ધર્મ માની બેઠી છે તેઓ પોતાના સત્ય

સ્વરૂપ તથા વાસ્તવિક કર્તવ્યને જાણી શકે અને તદનુસાર પોતાના ચારિત્ર્યને સુધારી શકે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે વિવાહિતા અને સૌભાગ્યવતી ગૃહસ્થા સ્ત્રીઓ દુર્ભાગ્ય તથા દુર્ધૃદિવશાત્ બ્રહ્મતાની ગર્તામાં પછડાયલી હોય તે સ્ત્રીઓ એક વારાંગનાના આદર્શ તથા શુદ્ધ જીવન સાથે પોતાના બ્રહ્મ જીવનની તુલના કરીને લજ્જા અને પતિવ્રતાના માર્ગમાં અગ્રગામિની થાય !

આ વિશ્વમાં એક વારાંગના શુદ્ધતા તથા ધર્મનીતિની પરમોપાસિકા સાધ્વીના સ્વરૂપમાં દેખાય એ જેવી રીતે મંસારની એક સમસ્યા છે તેવી જ રીતે જેનો કુલીન વંશમાં જન્મ થયેલો હોય, જેનો અભિજાતવંશીય પુરુષ સાથે શરીરમંયથ થયેલો હોય, જેનો વિદ્યાભ્યાસ તથા શુદ્ધિપ્રભાવ પણ પ્રશંસનીય હોય અને સમાજમાં જેનો એક અભિજાતા અગ્રગામી તરીકે સર્વત્ર આદર સત્કાર થતો હોય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે પોતાની પવિત્રતા, ધર્મશીલતા તથા કુલીનતાને નિષ્કલંક રાખવાનાં સર્વ અવશ્યકીય સાધનોની અધિકારિણી હોય, તે કુલકામિની પોતાના રૂપગુણમંડિત સમવયસ્ક સૌભાગ્યાધાર પતિદેવના પવિત્ર પ્રેમનો તિરસ્કાર કરી કોઇ નીચતમ પુરુષના પ્રેમને સ્વીકારીને પોતાના એક આર્થ-પત્ની તરીકેનાં સમસ્ત કર્તવ્યોને સર્વથા જૂલી જાય, બ્યભિચારના અર્ધકુંડમાં પોતાની પવિત્રતા તથા પ્રતિષ્ઠાની પ્રાણાહુતિ આપવાને તૈયાર થાય, પાતકની પરિસીમા પર્યાન્ત પહોંચી જાય અને અંતે પોતાની પાપવાસનાની તૃપ્તિના માર્ગને નિષ્કંટક કરવામાટે પોતાના પ્રભુતુલ્ય પતિદેવના પ્રાણનું બલિદાન લેવાના ધોરતમ પાતકને આચરતાં પણ ન અચકાય; તે વેળાયે જે આ મંસારમાં મહાભયાનક હલાહલમયતાનું આપણને દર્શન થાય, તે હલાહલમયતાના એ

દર્શનને કદાપિ અસ્વાભાવિક કહી શકાય તેમ છે ખરૂં કે ? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે ગૃહિણીને જ ગૃહ માનવામાં આવે છે અને ગૃહને જે ગૃહિણી વિના સ્મશાનતુલ્ય પ્રમાણુવામાં આવે છે તે અભિગ્નતા ગૃહિણીની વિશ્વાસઘાતકતા, કૂરતા, બ્રજતા તથા પૈશાચિકતાનો જે સ્થાનમાં આટલી સીમા પર્યન્ત લયાનક સાક્ષાત્કાર થતો હોય એટલે કે કુલીનતાનું જ્યાં સર્વથા વિપરીત પરિણામ થયેલું દેખાતું હોય તેજ સ્થાનમાં અને તે જ સમયમાં જે ખવાસ નામક રાજસેવિકા જાતિને સર્વથા હીન માનવામાં આવે છે અને હીન દષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તે ખવાસ જાતિની એક પરમ-રૂપવતી અને નવયૌવના રમણી પાપીયસી રાત્રીવડે રાજના એક સર્વનાશક સાધન તરીકે યોજાયલી હોવા છતાં તરુણ, સ્વરૂપ-સુન્દર, રસિક તથા વિદ્વાન્ રાજ પ્રતિ તેનો હૃદયાનુરાગ આકૃષ્ટ થવાથી રાજમાં પોતાના સત્ય સ્નેહને સ્થાપીને રાજની પરમહિત-સાધિકા દેવીના સ્વરૂપમાં પરિણત થઈ જાય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાની રાત્રીના હસ્તથી અપાયલા વિષના પરિણામે મૃત્યુની અણીપર આવી લાગેલા રાજની ઇચ્છાને આધીન થઈ તેના જીવનની અંતિમ ઘટિકામાં તેથી સાથે લગ્નસૂત્રથી બંધાય અને તેના મૃત્યુ પછી એક દિવસમાં જ પોતે પણ પોતાના પ્રાણને ત્યાગી દે કિંવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો સતી થઈ જાય એ દૃશ્ય સંસારની હલાહલમયતામાં પુનઃ સુધામયતાને દર્શાવનારૂં થાય તેમ છે ખરૂં કે નહિ ? સંસારની આ એકસમયાવચ્છેદિની હલાહલમયતા તથા સુધામયતાનો પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અપાયલી ‘ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “ બાઇ ” અને “ ગાલી ” ’ શીર્ષક કથામાં કુલીન હોવા છતાં અધમતાની સજીવન પ્રતિમા

રાત્રી રૂપસુંદરીના ચાંડલીતુલ્ય ચારિત્ર્ય તથા દાસી હોવા છતાં કુલીનતાની કમનીય મૂર્તિ મોતીબાના દેવીતુલ્ય સમ્યચરિત્રના યોગે મંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેથી જો સીતાંશુ કિંવા સુધાંશુ ચંદ્રમા ચંડોખ્યુ કિરણોને વર્ષાવતો અને ચંડાંશુ રવિનાયણ પોતાના સ્વાભાવિક ધર્મને ત્યાગીને સુધાંશુ વર્ષાવતો આપણા જોવામાં આવે તો તે વેળાયે જેવી રીતે પ્રાકૃતિક નિયમની એ અસંભવનીય તથા અશ્રુતપૂર્વ વિદ્યતિના સાક્ષાત્કારથી એ ઘટના એક મહાવિકટ તથા વિષમ સમસ્યારૂપ ભાસે છે તેવી જ રીતે એ કથામાં કુલીન રાત્રી તથા અકુલીન દાસીના આનુવંશિક તથા સર્વથા સ્વાભાવિક ગુણોનું આ વિષમ પરિપર્તન અવસ્ય આપણને મંસારની એક સર્વથા અજ્ઞેય તથા અગમ્ય સમસ્યાનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે અને ‘ જેવું બીજ તેવું વૃક્ષ અને જેવું વૃક્ષ તેવું ફળ ’ એ લોકોક્તિ કિંવા લોકમાન્યતાના મંત્રધમાં કિંચિત્ સંશયનો મંચાર પણ કરી દે છે; કારણ કે, એ કથામાં કલ્પક્ષતા વિષવલ્લરીના સ્વરૂપમાં અને વિષવલ્લરી કલ્પક્ષતાના સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

‘ પિશાચ્યની ઝાટર ’ શીર્ષક તૃતીયા કથા દેવરથને ત્યાગી પિશાચ્યની અધોગામિની કિંવા નરકગામિની ઝાટરના અનુગામી થવાથી અંતે નરકમાં જ નિવાસ થવાનો છે એ રહસ્યને સારી રીતે જાણવા છતાં પણ ક્ષણભંગુરસંસારસુખપિપાસુ જનો ફેટલી સીમાપર્યંત પિશાચ્યની ઝાટરનું વર્તમાનકાળમાં અત્યંત તીવ્રગતિથી અનુસરણ કરી રહ્યા છે અને નરકની ગહનતમ ગર્તાને આકંઠ ભરી રહ્યા છે એ સંસારસમસ્યાનો આપણને અત્યંત સ્પષ્ટ ભાસ કરાવે છે અને સંસારની એ સમસ્યા આપણને સખેદ આશ્ચર્યના ઉછળતા મહાસાગરમાં નિમજ્જત કરી દે છે.

અત્યારના સમયમાં માતાપિતા કિંવા અન્ય વડિલોની મધ્ય-સ્થતાથી થતાં બાળલગ્ન કિંવા યૌવનપૂર્વ લગ્ન ઉત્તમ છે કે પાશ્ચાત્ય લગ્નપદ્ધતિ અનુસાર યૌવનકાળમાં યુવકો તથા યુવતીઓ કોઈ પણ વડિલની મધ્યસ્થતા તથા અનુમતિ કિંવા મંમતિ વિના પ્રેમ-પ્રધાન-વસ્તુતઃ વિકારપ્રધાન-તથા જાતિભેદહીન લગ્ન કરી લે તે ઉત્તમ છે એવી લગ્નવિષયક જે એક મહાવિકટ સમસ્યા આપણા સમક્ષ ઉપસ્થિત થયેલી છે તે સમસ્યાનો પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થયેલી ‘ કન્દર્પકુંડલા ’ અથવા પ્રણયવેદી અને પ્રાણુ-અલિદાન ! ’ શીર્ષક વિસ્તૃત તથા અંતિમ સામાજિક કથામાં યથાશક્ય સવિસ્તર વિચાર કરાયેલો છે એટલે અહીં જ એના વિસ્તૃત નિરૂપણની આવશ્યકતા નથી.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રકાશિત કરાયેલી ચાર કથાઓમાંની ‘ બંધકી બાલામણી ’ શીર્ષક પ્રથમ કથા ફ્રેંચ પ્રવાસી પીયરી લોટી દ્વૃત ‘ India ’ નામક પ્રવાસગ્રંથમાં અપાયેલા બાલામણી વિષયક વૃત્તાન્ત તથા મારા એક મદુરાનગરવાસી મિત્રના મુખથી સાંભળેલી કથાના આધારે સર્વથા માલિક લખાયેલી છે; ‘ હુલા-હુલમાં સુધાસંધિ ’ શીર્ષક દ્વિતીય કથા માન્યવર મહાશય ઓટો રૉથ્શીલ્ડ, એફ. આર. જી. એસ., આઇ. સી. એસ. ની અંગ્રેજીમાં લખેલી એક સત્યઘટનાવલંબિની રાજકથાનો શોષિત વર્ધિત ગુર્જર અનુવાદ છે; ‘ પિશાચની ઝાટર ’ શીર્ષક તૃતીયા કથા પ્રખ્યાત આંગ્લ લેખિકા શ્રીમતી મેરી કૉરેલી દ્વૃત ‘ The Devil’s motor, a Fantasy ’ નામક એક મૈક્ષિમ કથાનો મુક્ત ગુર્જર અનુવાદ છે અને ‘ કન્દર્પકુંડલા ’ શીર્ષક ચતુર્થ કથા વંગવાસી પ્રતિષ્ઠિત ઉપન્યાસલેખક બાબુ ધાંચકડી વંશોપાધ્યાય-

કૃત એક સંક્ષિપ્ત કથાના આધારે નવીન સ્વરૂપમાં લખાયેલી એક અર્ધઐતહાસિક અને અર્ધ અનુકૃત કથા છે અને એમાં હું કેંચ પ્રવાસી પીયરી લોટી, માન્યવર મહાશય ઓટો રૉથ્શીલ્ડ એફ. આર. જી. એસ., આઇ. સી. એસ., શ્રીમતી મેરી કુરેલી તથા બાબુ શ્રી પાંચકડી વંદોપાધ્યાય આદિ મહાનુભાવ અક્તિ-ઓના અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંની ‘અંધકી બાલામણી’ શીર્ષક પ્રથમ કથા મુખ્યત્વે પ્રખ્યાત ગુજરાતી સાપ્તાહિક પત્ર ‘ગુજરાતી’ ના સામાન્ય અંકોમાં પ્રકટ થઇ હતી; ‘હુલાહુલમાં સુધાસંધિ’ શીર્ષક દ્વિતીય કથા તથા ‘પિશાચની મોંઢર’ શીર્ષક તૃતીય કથા ‘ગુજરાતી’ ના વિશિષ્ટ દીપોત્સવી અંકોમાં પ્રકટ થઈ હતી અને ‘કન્દર્પકુંડલા’ શીર્ષક ચતુર્થ કથા પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પ્રથમ વાર જ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. જે ત્રણ કથાઓ ‘ગુજરાતી’ ના સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ અંકોમાં અતઃપૂર્વ પ્રકાશિત થયેલી છે તે પાઠકો તથા પાઠિકાઓના આદરને પાત્ર થયેલી છે અને તેવી જ રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં અપાયેલી સર્વથા નવીન ચતુર્થ કથા પણ તેમના આદરને પાત્ર થશે એવી સંપૂર્ણ આશા છે.

જે નરેન્દ્રશિરોમણિએ પોતાની વિદ્યાર્થી તરફિની કાર્ય-કાર્તિના સમયમાં વિદ્યાભ્યાસના વિષયમાં પોતાની અપૂર્વ ગ્રાહક-શક્તિ તથા તીવ્ર બુદ્ધિમતાનો પૂર્ણ પરિચય કરાવીને રાજકુમાર કોલેજના આંગ્રજ અધ્યાપકોને પણ ચક્રિત કરી નાખ્યા હતા, તેમની હાર્દિક પ્રશંસાઓને પ્રાપ્ત કરી હતી અને અંગ્રેજી ડિપ્લોમાંની પરીક્ષામાં પહેલા નંબરે ઉત્તીર્ણ થઇ વિદ્યાની રણબૂમિમાં વિજેતાની

પદ્મીને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી; ત્યાર પછી જે પ્રતાપી પ્રગ્નપતિ તેમના ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના જન્મચુઆરી માસની ૨૬ મી તારીખ અને સોમવારના શુભતમ દિવસે દિગ્મ, જાજવલ્યમાન તથા ચિર-રમણીય રાજ્યાભિષેકમહોત્સવના સમયથી પોતાની પ્રજાનું સંતાનવત્ વાત્સલ્યભાવથી લાલન પાલન તથા ન્યાયયુક્ત શાસન કરી રહ્યા છે; જેમની ઉજ્જવલ કર્મકીર્તિના સમયમાં પૌરખંદર કિંવા સુદામાપુરી નામક રમણીય રાજધાની શનૈઃ શનૈઃ સુવર્ણ-પુરીના સ્વરૂપને ધારણ કરતી જાય છે; જે આદર્શ અવનીપતિના ધર્માનુરાગ, ન્યાયપરાયણતા, શાંત સ્વભાવ, પ્રજાહિતવાદિતા, નૈતિકતા, સમભાવના અને દયાલુતા આદિ અનેકાનેક સદ્-ગુણોથી આકર્ષાઇને અન્ય રાજ્યોમાં દીર્ઘકાળથી વસતા ધનાઢ્ય, મધ્યવર્ગીય તેમ જ દીન પુરુષો દિવસાનુદિવસ પૌરખંદર કિંવા રાજસ્થાન પૌરખંદરનાં અન્ય નગરો તથા ગ્રામોમાં પોતાના પરિવાર સહિત સ્થાયી નિવાસી થવામાટે વિશેષ અને વિશેષ મંજૂર્યામાં આવતા જાય છે અને જે જૂપાલના ભદ્ર શાસનની શીતલ છાયામાં રાજસ્થાન પૌરખંદરની પ્રજા થથોચિત વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય, સુખ, શાંતિ, આરોગ્ય તથા પ્રકુલતાનો ઉપભોગ કરી રહી છે અને પોતાની વ્યક્તિગત યોગ્યતાનુસાર ઉન્નતિ તથા ઉત્કર્ષના માર્ગમાં અગ્રેસર થઈ રહી છે, તે શ્રી નટવરમૂર્તિ મહારાજ રાણા સાહેબ શ્રી નટવરસિંહજી ન્યાયાવતાર શ્રી જોડવા-રાજવંશચૈત્રગારના કરકમલમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકને પ્રેમ તથા ભક્તિ-પુરઃસર સમર્પવાનો અવસર પ્રાપ્ત થવાથી મારા અંતઃકરણમાં જે આનન્દ થાય છે તે સર્વથા અવર્ણનીય છે. જેઓ શ્રીમાનને આ ગ્રંથ માન પૂર્વક સમર્પાયેલો છે તેઓ રાજસ્થાન પૌરખંદરના પ્રજા-

પ્રિય રાજ્યકર્તા છે; જેમના આશ્રયથી પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળા પ્રકટ કરવામાં આવે તે મારા મિત્ર રા. શેઠ નાનજી કાગિદાસ ગોરાણી-વાળા રાજસ્થાન પૌરખંદરના એક ધનાઢ્ય તથા ઉદારાત્મા નાગરિક છે અને હું પોતે પણ રાજસ્થાન પૌરખંદરનો રાજધાની-નિવાસી એક નાગરિક છું એટલે આ એક પ્રકારનો ત્રિવેણીસંગમ સમાન યોગ થઈ ગયો છે એમ જ કહી શકાય. મહારાજ રાણા સાહેબ શ્રી નટવરસિંહજી ધર્માવતાર ચિરાયુ થાય અને તેઓ શ્રીમાનની શીતલ શાસનછાયામાં અમો પ્રગ્નજનોની પણ યથોચિત ઉત્તતિ થતી રહે એ જ પરમાત્માનાં ચરણોમાં મારી અનંય ભાવયુત અભ્યર્થના છે.

અતે જે પરમકારુણિક કલ્યાણકારી વિશ્વપિતા પરમાત્માની અપૂર્વ કૃપા તથા અનુકંપાથી પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રકાશનકાર્યની નિર્વિઘ્ન પરિસ્થિતિ થઈ ચકી છે તે વિશ્વપિતા પરમાત્મા પ્રતિ

પૂર્ણ કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરીને અને તેનાં ચરણોમાં ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા પૂર્વક મસ્તક નમાવીને અત્યારે તો હું મારો લેખિનીને વિશ્રાંતિ આપવામાટે અહીં જ વિરમવાની આજ્ઞા ધમ્મ છું.

અહમદાબાદ (અમદાવાદ) }
માધ, શુકલા અષ્ટમી સં. ૧૯૭૯ }
તા. ૨૫ મી જાન્યુ. ૧૯૨૩ ગુરુ. }

ભવદીય નિરંતર કૃપાભિક્ષાથી
ઠંકુર નારાયણ વિસનજી,
ગ્રંથકાર.

અનુક્રમણિકા

૧ અન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ? પૃષ્ઠ ૧ થી ૬૨

પ્રકરણ	૧ હું મીનાક્ષીના મન્દિરમાં	૩
„	૨ જું ખાલામણીનું જીવનચરિત્ર... ..	૧૪
„	૩ જું ‘પ્રભુચવૈરાગ્ય’ નાટક અને ખાલામણીની ભૂમિકા	૨૫
„	૪ જું વારાંગના કે વીરાંગના ?	૩૬

૨ હલાહલમાં સુખાસંધિ અથવા “ખાઈ” અને “ગોલી” પૃષ્ઠ ૬૩ થી ૧૦૨

પ્રકરણ	૧ હું વૈરલાવની સ્થાપના	૬૫
„	૨ જું જીર અને જીરણી-પ્રપંચરચના	૭૨
„	૩ જું મનોહારિણી મોતીબા	૮૦
„	૪ જું “ગોલી” કે “ખાઈ” ?	૮૮
„	૫ જું “ખાઈ” કે “ગોલી” ?	૯૨
„	૬ જું રાજહત્યા—એક બીધણ દૃશ્ય !	૯૬

૩ પિશાચની મોટર અથવા વર્તમાન વિશ્વનું એક કાલ્પનિક દૃશ્ય

પૃષ્ઠ ૧૦૩ થી ૧૨૪

૪ કન્ઢપંકુડલા અથવા પ્રશ્નચલેહી અને પ્રાણુબલિદાન પૃષ્ઠ ૧૨૫ થી ૩૧૬

પ્રકરણ	૧ હું લોહ અને ચુમ્બક	૧૨૭
„	૨ જું રમાકાન્તની રૂપસુધતા	૧૩૭
„	૩ જું કોણ હીપક અને કોણ પતંગ ?	૧૪૪
„	૪ જું ભગ્ન મનોરથ	૧૬૭

„ ૫ મું	વિલાસી વંકુઠનાથ	૧૭૩
„ ૬ મું	દન્દર્પકુંડલાની જન્મકથા	૧૮૨
„ ૭ મું	દ્રુદયેશ્વરીના શોધમાં	૨૦૦
„ ૮ મું	હરિણી વ્યાઘ્રના જળમાં	૨૦૭
„ ૯ મું	હરિણીનો ઉદ્ધાર	૨૧૬
„ ૧૦ મું	જનનીનો શાશ્વત વિયોગ	૨૨૩
„ ૧૧ મું	સ્થાનાન્તરની યોજના	૨૨૯
„ ૧૨ મું	વંકુઠનાથ પાગલ	૨૩૬
„ ૧૩ મું	દ્રુદયભંગનો આશ્રમ	૨૪૫
„ ૧૪ મું	શબ્દબાણ	૨૫૫
„ ૧૫ મું	પ્રભયવેદી અને પ્રાણબલિદાન !	૨૬૭
„ ૧૬ મું	સંન્યાસીની સુધાવાણી	૨૮૦

१

अन्धकी आत्माएँ

अथवा

चारांगना के वीरांगना ?

ૐ

બન્ધકી ખાલામણી

અથવા

વારાંગના કે વીરાંગના ?

પ્રકરણ ૧ છું

મીનાક્ષીના મન્દિરમાં

આપણી આ સત્ય ઘટના ઉપર અવલંબન રાખનારી સૈક્ષિત સંસ્થાનું સ્થાન પરમપવિત્ર અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ મદુરા નગર છે અને કથાનો કાળ ઇ. સ. ની ઓગણીસમી સદીનો જે.

સંસ્કૃત વિદ્યાના એક સમયના પીઠસ્થાન અને પ્રાચીન કાળથી સર્વત્ર પ્રખ્યાત મદુરાજ્ઞેયમાંના નવ ગોપુરમ્ (ગોપુર) તથા નાના-વિશ્વ મંડપોથી ભરિત અત્યંત ભવ્ય, અત્યંત વિશાળ, અત્યંત વેલવ-સંપન્ન તથા અત્યંત સુંદર સુન્દરેશ્વર મહાદેવના મન્દિરમાં શિવશાસ્ત્રનો ઉત્સવ હોવાથી મહાદેવનાં ભક્તો તથા દેવી મીનાક્ષીનાં ઉપાસક દાક્ષિણાત્મ સ્ત્રીપુરુષોના એક પછી એક એટલા બધા સમુદાયો આવતા હતા કે જે સ્ત્રીપુરુષો દેવદર્શનના કાર્યથી મુક્ત થયાં હતાં તેમને પાછાં વળવાનો માર્ગ પણ ભાગ્યે જ મળી શકતો હતો. એ મન્દિર જો કે સુન્દરેશ્વરના મન્દિરના નામથી ઓળખાતું હતું અને અઘણિ

૪ જનધકી જાલામણી અથવા વારાંજના કે વીરાંજના ?

ઓળખાય છે, પરંતુ એ મંદિરમાં વિરાજતી ત્યાંના લોકોની મુખ્ય ઇષ્ટદેવી **મીનાક્ષી** હોવાથી વસ્તુતઃ એ દેવી **મીનાક્ષીનું** જ મંદિર છે, એ વાતોનો અનેક ઇતિહાસલેખોએ પણ મુક્ત કંઠથી સ્વીકાર કરેલો છે. એ **મીનાક્ષી** દેવીના સંબંધમાં ત્યાંના લોકોમાં નીચે આપેલી બિન્ન બિન્ન ત્રણ માન્યતાઓ અથવા દંતકથાઓ પ્રચલિત છે:—

એ દેવમંદિરમાં જે દેવીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે, તે દેવીનાં નેત્રો **મીન** (મત્સ્ય) નાં અથવા **મીન** સમાન હોવાથી તેને **મીનાક્ષી** નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને એ નામનો એવો આધ્યાત્મિક અર્થ કરવામાં આવે છે કે, જ્યારે માછલી પોતાના ઝૂંડપર પોતાની દૃષ્ટિને એકાગ્રતાથી સ્થિર કરે છે, ત્યારે જ તે મત્સ્યાંજના જીવનનો વિકાસ થાય છે; એવી જ રીતે જ્યારે દેવી **મીનાક્ષી** પોતાનાં ઉપાસકો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરે છે એટલે તેમનામાં તત્કાળ આધ્યાત્મિક જીવનનો વિકાસ થાય છે અને એટલામાટે જ એ દેવી **મીનાક્ષી**ના અર્થયુક્ત નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ એ દેવીની ઉત્પત્તિ વિષે પ્રજાપ્રિય દંતકથા એવી છે કે, **મીનાક્ષી** મદુરામાં પૂર્વે રાજ્ય કરતા પાંડવવંશના એક પ્રતાપી રાજાની પુત્રી હતી. તે કન્યાનો જ્યારે જન્મ થયો હતો ત્યારે તેના વક્ષસ્થળમાં બેને બદલે ત્રણ સ્તનો હતાં અને તેથી તેનાં માતાપિતા બહુ જ વિચારમાં પડી ગયાં હતાં. પરંતુ જ્યોતિર્વિદોએ તેમને એમ જણાવીને આશ્વાસન આપ્યું હતું કે, જે વેળાએ એ કન્યાને પોતાના જાવિ પતિનો સાક્ષાત્કાર થશે, તે વેળાએ એના એ તૃતીય સ્તનનો પોતાની મેળે જ લોપ થઈ જશે; અને તેમના એ ભવિષ્યદ્વચન અનુસાર જ્યારે તે કન્યાને કૈલાસવાસી મહાદેવનો સાક્ષાત્કાર થયો એટલે તત્કાળ તેના તૃતીય

સ્તનનો લોપ થઇ ગયો. અર્થાત્ એથી સિદ્ધ થયું કે, તે શ્રી મહાદેવની બાર્યા થવામાટે જ આ સંસારમાં અત્તરી હતી, કિંમદુના તે પાર્વતીજ હતી. પરંતુ જેમનો આ દંતકથા કિંવા માન્યતામાં વિશ્વાસ નથી એવા લોકો એમ જણાવે છે કે, મીનાક્ષી પ્રથમ અનાર્થ દ્રાવિડી લોકોની એક સ્થાનિક દેવતા હતી અને તે તેમને એટલી બધી પ્રિય હતી કે, ન્યારે ધ્રાહ્મણોએ દ્રવિડમાં આર્ય ધર્મનો અને આર્ય દેવ-દેવીઓની ઉપાસનાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો, તે વેળાએ આર્ય દેવ-દેવિઓથી એ મીનાક્ષી દેવીને લિન્ગ રાખીને ત્યાં આર્ય ધર્મને પ્રસારવાનું કાર્ય તેમને સર્વથા અશક્ય જ દેખાયું. આ કારણથી તેમણે મીનાક્ષીનો પણ આર્ય ધર્મની દેવી પાર્વતી તરીકે સ્વાકાર કરી લીધો અને દેવાધિદેવ મહાદેવસાથે તેનો લગ્નસંબંધ કરી આપીને ત્યાંના જીર્ણ ધર્મને પોતાના નવીન ધર્મસાથે એકતાના દૃઢ બંધનથી બાંધીને સાંધી દીધો. આમાંની ગમે તે માન્યતા સત્ય હોય અને ગમે તે માન્યતા કાલ્પનિક હોય; પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે મદુરામાં મીનાક્ષી દેવીનું માહાત્મ્ય અગાધ છે અને ત્યાં ભારતવર્ષમાંનાં લિન્ગ લિન્ગ સ્થાનોમાંથી નિત્ય હજારો યાત્રાળુઓએ દેવીનાં દર્શનથી પોતાનાં નેત્રોને પવિત્ર કરવામાટે આત્યાં કરે છે, એ તેની મહત્તાનું એક સજ્જન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

મીનાક્ષીના એ વિશાળ મંદિરની લંબાઇ ૨૨ ફીટની અને પહોળાઇ ૨૪૮ ફીટની છે. એ મંદિરમાં નાનાં અને મોટાં મળીને એકંદરે નવ ગોપુરમ્ છે અને તેમાંના સર્વથી ઉચ્ચ ગોપુરની ઉચ્ચતા ૧૫૨ ફીટની હોવાથી તેના નિરીક્ષણથી સર્વના મનમાં આશ્ચર્યનો ઉદ્ભવ થાય છે. તેના સભામંડપમાંના વિશાળ સ્તંભોની સંખ્યા એક સહસ્રની હોવાથી તે સભામંડપ દેવો અને દેવલો લગ્ન તથા

૬ બ-ધર્મી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

બૃહત્ હોવો જોઈએ, એની મહત્ત્વમાં જ કલ્પના કરી શકાય તેમ છે. આ મંદિરમાં જે સર્વ સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ નક્ષીકામ કરવામાં આવ્યું છે તે પુરાતન પદ્ધતિનું તથા અપ્રતિમ હોવાથી તેને જોતાંજ ભારત-વર્ષની પ્રાચીન શિલ્પનિપુણતાનું સજ્જન સ્મરણ્યત્રિ આપણા હૃદય-ચક્ષુ સમક્ષ આવીને ખડું થઈ જાય છે. આ મંદિર બહુ જ પુરાતન કાળમાં પાંડ્ય રાજાઓના સમયમાં નિર્માણ કરાયેલું હતું, એવાં અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે; પરંતુ ઈસ્વી સનની ઐદમી સદીમાં તે પુરાતન દેવાલયના કેટલાક ભાગનો તેમજ કેટલાંક ગોપુર-મનો અગ્નિહૃદીન ખિન્નજીના સેનાપતિ મલિક કાકૂરે વિધ્વંસ કર્યો હતો અને તેથી ઇ. સ. ની સાંજમી સદીમાં એ મંદિરમાંનાં સભામંડપ તથા ગોપુરમ્ આદિને નરીનતાથી નિર્માણ કરવામાં આવ્યાં હતાં કે જેઓ અઘાપિ સાક્ષીભૂત દશામાં આપણા જોવામાં આવી શકે છે.

અસ્તુ: હવે આપણે આપણી કથાના નિરૂપણમાંજ આગળ વધીશું. નિશાકાળનો આરંભ થતાંજ મીનાક્ષીના મંદિરમાં લક્ષ્મણ દીપકો પ્રકટાવી દેવામાં આવ્યા અને તેથી ત્યાંના અંધકારનો સર્વોચ્ચ પ્રતિકાર થવાથી ત્યાં દિવસ સમાન શુભ પરંતુ સૌમ્ય પ્રકાશનો સર્વત્ર વિસ્તાર થઈ ગયો. માત્ર મંદિરના અત્યંત આંતર ગર્ભમાંના જે કક્ષમાં મીનાક્ષી દેવીની મૂર્તિ વિરાજમાન હતી, તે કક્ષમાં દેવીની મૂર્તિની બંને બાજુએ માત્ર બે મંદ દીપકો જ બળતા હોવાથી ત્યાં હોવો જોઈએ તેટલો પ્રકાશ નહોતો; પરંતુ દેવીની મૂર્તિને નખથી શિખર પર્યન્ત જે હીરા, મણિક્ય તથા ગોમેદ આદિ અમૂલ્ય રત્નોના નાનાવિધ અન્નકારોવડે શૃંગારવામાં આવી હતી, તે રત્નોના પ્રકાશથી જ ત્યાંના અંધકારનો બહુ અંશે દોષ થઈ ગયો હતો. આપણી

વાર્તાઓ જે મુદ્દર્તમાં આરંભ થાય છે, તે મુદ્દર્તમાં ગૌરવર્ણ, સુંદરદૃતિ, સુંદરશરીર તથા પ્રતિભામંપત્ર અઘ્વાવીસથી ત્રીશ વર્ષના વયનો એક પુરુષ મુખથી દેવીના સ્તોત્રનો ઘોષ કરતો અને નેત્રોને દેવીના દર્શનથી કૃતાર્થ કરતો મીનાક્ષી દેવીની મૂર્તિ સમક્ષ હસ્તદય જેડીને ઊભો હતો. તેણે એ વેળાએ મસ્તકપર આખી જરીની ભરેલી ટોપી, મખમલની અચકન, ચુસ્ત પાવળમાં અને ગળામાં દુપટ્ટો ધર્યાદિ વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં અને તેની કરાંગણિમાં હીરાની વીંટી, ગળામાં બદ્ધ જ મૂલ્યવાન સાચા મોતીનો હાર અને હાથના કાંડામાં હીરામાણિક્યની પહેંગીઓ આદિ અન્નકારો પણ જેવામાં આવતા હતા. તેની મૂછોના આંકડા ચઢેલા હતા. તેના વાળોમાં સુગંધિત તૈલ તથા તેનાં વસ્ત્રોમાંથી કીમતી ઇલની એવી તો ખુશુઆ ખુશુ નીકળતી હતી કે તેના યોગે આસપાસ ઊભેલાં અન્ય મનુષ્યોનાં મસ્તિષ્ક પણ તર થઈ જતાં હતાં. તેની પાછળ તેના બે અનુચરો તેની આજ્ઞાને ઝીલી લેવામાટે તૈયાર થઈને ઊભા હતા. તેના આવા આદર્શને જેવાથી તત્કાળ કંઈપણ કરી શકાતી હતી કે તે દિલ્લો અથવા લાંબની તરફનો કોઈ ધનાઢય રમસ હશે અને દ્રવિડ દેશમાં તે એક યાત્રાળુ અથવા પ્રવાસી તરીકે જ આવેલો હોવો જોઈએ. આ કંઈપણ સત્ય હતી; કારણ કે, તે લાંબનીને પ્રથમ પંક્તિનો એક ધનાઢય વૈશ્ય હતો અને રામેશ્વરની યાત્રા કરીને વળતાં મીનાક્ષી દેવીના દર્શન તથા મદુરા નગરના નિરીક્ષણમાટે મદુરામાં ઊતર્યો હતો. તેનું નામ હાલ રામનારયણ હતું.

હાલ રામનારયણ આવી રીતે દેવીના સ્તોત્રોચ્ચારમાં તક્ષીન થયેલો હતો, તે જ વેળાએ ત્યાં એકન થયેલા લોકોમાં એક પ્રકારના કોળાકળો અચાનક ઉઠ્યો થયો અને “ હડી જાઓ, દેવી પધારે

૮ જન્મદી બાલમણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

હું; માર્ગ આપો, દેવી પધારે હું ! ” એવા પ્રકારના શબ્દોને સર્વત્ર ધોષ થતો મંભળાવ્યો લાગ્યો. આ બીપણ કાલહત્તથી રામનારાયણના ધ્યાનનો ભંગ થયો અને તેથી દેવીના સ્તોત્રની સત્વર સમ્પત્તિ કરીને તે કક્ષામાંથી તે બહાર નાકળીને સહસ્રસ્તંભમંડિત સભામંડપ બાણી હજી તે આગળ વધતો હતો એટલામાં એક આશ્ચર્ય સૌન્દર્ય-શીલા તથા લાવણ્યમયી લક્ષ્મીને સામેથી આવતી તેણે જોઈ. અન્ય સર્વ લોકોએ આસપાસ ખસી જઈને વિપુલ માર્ગ કરી આગેલો હોવાથી તે લક્ષ્મી કાઈ પણ પ્રકારના અવરોધ વિના હંસગતિથી આલી આવતી હતી અને તેની પાછળ તેના બે અનુચરો તથા તેની બે દાસીઓ થોડા અંતરપર આલતાં હતાં. સર્વ જનો માનપૂર્વક તે પ્રમદાને પ્રણામ કરતાં હતાં. તે સુંદરીને જોતાં જ જાણે સ્વર્ગની કાઈ દેવાંગના કિંવા અપ્સરા શાપિતા અથવા તો માર્ગભ્રષ્ટા થઈને જ આ મર્ચ લોકની દીનવસના જનતામાં આવી પડી હોયની ! એવો જ રામનારાયણને જાણ થતા લાગ્યો. તે તારણી અંધકારમયી નિશા-માંની એક મહાતેજસ્વિની તારા સમાન જ દેખાતી હતી. તેની નાસિકામાં હીરકપુષ્પ, તેનાં કર્ણોમાં હીરકત્રવિંજ, તેના કંઠમાં હીરક-હાર, તેના કર્મમાં હીરકકંકણ, તેની કરાંચુલિએમાં ત્રણ કે ચાર હીરકમુદ્રિકાઓ, તેના કટિભાગમાં સુવર્ણની હીરકજડિત કટિ-મેખલા અને તેનાં ચરણોમાં સુવર્ણનાં હીરકમંડિત નખુરો એવી રીતે તેના શરીરના સર્વ ભાગોમાં દેવમ હીરક અને હીરકના જ અલંકારો જંગવામાં આવતા હતા. આ વેળાએ તે સુંદરીએ જરીના વિશાળ પાશવત્રાણી પીળા રંગની એવી તો પારદર્શક સાંડી પહેરી હતી કે તેમાંથી જરીની ભરેલી કંચુકીના પટમાં છુપાયેલાં ઉત્તત સ્તનોવડે ઉત્તલ ચમેલો વક્ત્રભાગ રપટ દષ્ટિગોચર થતો હતો. તેના શરીરનો વર્ણ રક્તિભ-

મિશ્રિત ગૌર હોવાથી અત્યંત મનોહર દેખાતો હતો અને જો સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેની સૌન્દર્યછટા કિંવા લાવણ્યછટા નિમ્ન કવિતામાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જ હતી:—

“ વિસ્તાર તે સમયે થયો ત્યાં મોદમય આદર્શનો;
રમણીય રમણી એક આવી આપતી નિજ દર્શનો;
ગજગામિની, હરિણાક્ષિ, વિધુવદના તથા કટિ કેસરી;
શુક્યંચુ સમ નત નાસિકા વર્ણો ઔર કાયા મદભરી;
કાંચનકલશ સમ કુચદ્રયને ઢાંકવા મથતી યથા;
સંકેતવા સાડી નમી ભૂમિ ભગ્ની ચપલા તથા;
વેણી વિશાળ હતી અહીં સમ કૃષ્ણ કેશકલાપની;
દેવાંગના કેા ગતરી થઈ ભોગિની અભિશાપની ! ”

રામનારાયણુ જો કે તેના માર્ગમાંથી ખસી ગયો, પરંતુ તેના અંતઃકર્ણમાંથી તે રમણીના એ અસૌકીક લાવણ્ય તથા વૈભવનો વિચાર ખસી શક્યો નહિ. તે રમણી મીનાક્ષીના ગર્ભમંદિરમાં ચાલી ગઈ અને રામનારાયણુ પોતાના બે અનુચરો સાથે મંદિરના બહારના વિશાળ આંગણમાં આવી પહોંચ્યો. આંગણમાં ખેસવા-માટેના કેટલાક ઓટલા હોવાથી તેમાંના એક ઓટલાપર તે ખેસી ગયો અને ત્યાર પછી તેણે પોતાના એક અનુચરને સંબોધીને ઉર્દુ ભાષામાં કહ્યું કે:—

“ ગંગાપ્રસાદ ! આપણા દેશની હિન્દુસ્તાની કે ઉર્દુ ભાષા ભારતવર્ષના સર્વ દેશોના લોકો અશુદ્ધ તેમ જ શુદ્ધ અને અક્ષર કે વિશેષ પરિભાષુમાં ખોટી શકે છે તેમ જ સમજી શકે છે અને તેથી તેમની સાથે આપણાથી વાર્તાલાપ કરી શકાય છે. પરંતુ આ

૧૦ બન્ધકી બાલામણી અથવા વાશંગના કે વીરાંગના ?

દ્રવિડ દેશ જ એક એવો દેશ છે કે જ્યાંના લોકો આપણી એ સર્વ-દેશવ્યાપક ભાષાને પણ સમજી શકતા નથી, તે પછી બોલી તો ક્યાંથી જ શકે વાર ? તેમ જ ખ્રીષ્ટ ગુજરાતી, મરાઠી, મારવાડી કે અંગાળી આદિ ભાષાઓ આપણે થોડા ઘણા પરિમાણમાં પણ સમજી શકીએ છીએ, પરંતુ આ દ્રવિડ દેશમાં આશ્વતી કાનડી, તામિલ અને તેલુગુ આદિ ભાષાઓ એવી તો વિવેકશૂન્ય ભાષાઓ છે કે તેમનો એક શબ્દ પણ આપણેથી સમજી શકતો નથી અને તેથી એ ભાષાઓ જ્યારે આપણા સાંમળવામાં આવે છે ત્યારે તુંબડીમાં કાંકરા નાખીને ખમડાવ્યા હોયતી ! તેવા ધ્વનિનો જ આપણને ભાસ થવા કરે છે. આ કારણથી આ દેશમાં દુભાષિયા વિના આવી શકતું જ નથી. ”

“ શ્રીમાનું કથન મથાર્થ છે; ખરેખર અહીંની ભાષાનો એવો જ પ્રકાર છે. ” ગંગાપ્રસાદે પોતાના અનુવાદો સ્વામીના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું.

“ મને આ ચારે દુભાષિયાની અત્યંત આવશ્યકતા છે; એટલા માટે આપણે દુભાષિયો આટલામાં ક્યાંય હોય, તો તેને શોધીને લઈ આવવ; કારણ કે, આપણે જ્યારે અહીં અગ્નિ ત્યારે તે આપણી સાથે જ હતો. ” હાલા રામનારાયણે અનુચરને આગા આપો.

“ હું હમણાં જ તેને શોધી લાવું છું, સરકાર ! ” આ પ્રમણે કહીને ગંગાપ્રસાદ ત્યાંથી અન્યત્ર જવાની તૈયારી કરતો હતો એટલામાં તો તે દુભાષિયો પોને જ ત્યાં અગ્નિ પડ્યો. એ દુભાષિયો નાંચુરી જતિનો એક બ્રાહ્મણ હતો અને તે દેશની રૂઢિ અનુસાર તેણે અત્યારે ગોડણ સધીનું હુંક પનાનું પોતિયું તથા કમ્બર સધીની

કસોવાળા એક બંડી એ એ વસ્ત્રો જ પહેરેલાં હતાં અને માથાપર એક રૂમાલ બાંધેલો હતો. ત્યાંના ધણા ખરા લોકો મૂંઝવે નાખતા હોવાથી તેના મુખમંડળમાં પણ મૂંઝવેનો અભાવ જ હતો. તેની આકૃતિ એ કે સુંદર હતી, પરંતુ તેનો રંગ શ્યામ હતો. તે મરાઠી, હિન્દુસ્તાની અને ગુજરાતી અદિ ભાષાઓ થોડા ધણા પરિભાષ્યમાં જાણુતો હતો તથા ભાગીદારી 'લાલિયા પરાપર' અંગ્રેજી ભાષા પણ બોલી શકતો હતો અને આ કારણથી મદુરામાં યાત્રાળુઓના દુભાષિયાના વ્યવસાયનો તેણે સ્વીકાર કરી લીધો હતો. મદુરાના શ્રાવણો સંસ્કૃત ભાષાના બહુધા સારા જ્ઞાતા હોય છે એટલે તે પણ સંસ્કૃત ભાષા જાણુતો હતો અને જ્યારે હિન્દુસ્તાની અદિ ભાષાઓ બોલતાં તેનું ગાંડું અટકી જતું હતું ત્યારે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોથી તે પોતાના અટકેલા ગાડાને આગળ ગમડાવી દેતો હતો. તેણે આવતાં જ લાક્ષ્મી રામનારાયણને સંબોધીને કહ્યું કે: “લાક્ષ્મી સાહબ! હું તો આપને મન્દિરના આબ્યંતર ભાગમાં જ શોધ્યા કરતો હતો અને આપ તો અહીં આવીને બેસી ગયા છો! બોલો ત્યારે હવે આ શંકરમને આપની શી આજ્ઞા છે?”

લાક્ષ્મીએ જણાવ્યું કે: “હું મીનાક્ષી દેવી સમક્ષ પ્રાર્થના કરતો બિન્ને હતો, તે વેળાએ ‘હરી જયો, દેવી પધારે છે; માર્ગ આપો, દેવી પધારે છે,’ ઇત્યાદિ શબ્દોનો અનેક લોકોના મુખથી ઘોષ થયો હતો તથા કાલાહલ વ્યપી ગયો હતો, તે તમારા સાંભળવામાં આવ્યો હતો ખરો કે? તેમ જ તે પછી એક અમંત લાવવનમયી વતીનું ત્યાં આગમન થયું હતું, એ સર્વ તમો જાણો છો ખરો કે?”

૧૨ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

“ જુ હા, એ સર્વ ઘટના સંપૂર્ણતરી મારા જાણુવા તથા જોવામાં આવેલી છે અને અમે તો એ ઘટનાને નિત્ય જ જોયા કરીએ છીએ એટલે અમારામાટે એ ઘટના નવી નથી.” શંકરમ્ મહારાજ સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યું.

“ત્યારે કૃપા કરીને મને જણાવશો કે જેને અહીંના લોકો દેવી કહીને બોલાવે છે અને જેનું આટલી સીમાપર્યન્ત ગૌરવ કરે છે, તે અપ્સરાતુલ્ય રૂપવતી તથા કુબેરકામિનીતુલ્ય ધનવતી અબળા કાણુ છે ? કારણ કે, તેનાં વસ્ત્રાભૂષણોને જોતાં તે આ દેશની નિવાસિની હોય, એમ તો કદાપિ સંભવે જ નહિ.” હાલા રામનારાયણે અત્યંત આતુરતાદર્શક શબ્દોવડે પોતાની જિજ્ઞાસાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

શંકરમ્ રામનારાયણની એ જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ શ્રીમાન્ મહાશય ! એ અપ્સરાતુલ્ય રૂપવતી અને સીતા તથા હમયન્તીતુલ્ય ગુણુવતી પ્રાતઃસ્મરણીયા પ્રમદાનું નામ બાલામણી છે અને એ બન્ધકી બાલામણી છતાં એના અત્રિતમ સદ્ગુણોના ચે.ગે લોકો એને સતી બાલામણી અથવા દેવી બાલામણીના નામથી જ ઓળખે છે.”

‘બન્ધકી એટલે શું વાર ?’ રામનારાયણે પ્રશ્ન કર્યો.

“બન્ધકી એટલે વિલાસિની વારનારી, વારાંગના અથવા નર્તકી !” શંકરમ્ જૂઠેવે બન્ધકી શબ્દના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરી સંભળાવ્યું.

“ એક વારાંગના અથવા નર્તકીની આટલી સીમા પર્યન્ત પ્રતિષ્ઠા !” રામનારાયણે આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

“પ્રતિષ્ઠા બાલામણીના શરીર કિંવા જાતિની નથી, કિન્તુ કેવળ તેનામાં રહેલા દેવી ગુણોની જ છે; કારણ કે, ‘ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં

આજ્ઞામણી અત્યંત ગંભીર ભાવથી ભૂમિ પ્રતિ દૃષ્ટિ રાખાને
ત્યાંથી ચાલી ગઈ... ..

ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વચઃ' એ ન્યાય સર્વત્ર વિખ્યાત છે." શંકરમ્ ધરાદેવે બાલામણીની પ્રતિષ્ઠાના કારણુને દર્શાવતાં મહાકવિ ભાવભૂતિના વચનનું પ્રમાણુ પણ આપી દીધું.

રામનારાયણુ એ સંભાષણુના વિષયમાં આગળ વધવા જતો હતો એટલામા પુનઃ 'માર્ગ આપો'નો કોલાહલ થયો અને બન્ધકી બાલામણી સુંદરેશ્વર મહાદેવ તથા મીનાક્ષી મહાદેવીનાં દર્શન કરીને પાછી વળેલી જોવામાં આવી. આંગણુમાં પણ દીપકોનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ હોવાથી તેના સૌન્દર્યની સમીક્ષાથી પુનઃ એક વાર નેત્રોને મજબૂત કરવાના ઉદ્દેશથી રામનારાયણુ બેઠો હતો ત્યાંથી ઉઠ્યો અને બાલામણીના આવવાના માર્ગના અગ્રભાગમાં જઈને બેઠો રહ્યો. બાલામણી અત્યંત ગંભીર ભાવથી ભૂમિપ્રતિ દ્રષ્ટિ રાખીને ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને મન્દિરના આંગણુમાંથી બહાર નીકળી પોતાની બે ધોડાની ગાડીમાં બેસીને ઘેર જવામાટે રવાના થઈ.

હવે ત્યાં રોકાવાનું દ્રાર્ધ વિશિષ્ટ કારણુ ન હોવાથી લાલ્લ રામનારાયણુ પણ તત્કાળ બાડાની એક ગાડીમાં બેસીને પોતાના બેભારમાં જવાને પોતાના અનુચરો સહિત ત્યાંથી વિદાય થયો. પરંતુ બાલામણી વિષયક કેટલાક વિશેષ વૃત્તાંતને જાણવામાટે તેણે પોતાના દુભાષિયા શંકરમને પણ ગાડીમાં પોતાની સાથે લઈ લીધો. પંદરમિનિટમાં જ લાલ્લ રામનારાયણુ જે રાજજત્રમ્-રાજધર્મશાળા-માં બેઠો, તે રાજજત્રમ્ના વિશાળ દ્વાર સમક્ષ ગાડી આવીને બેઠી રહી અને મંગાપ્રસાદે ગાડીવાળાને ગાડીભાડું આપી દીધા પછી રામનારાયણુ, તેના બે અનુચરો તથા શંકરમ્ મહારાજે જત્રમ્ના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો.

૧૪ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

પ્રકરણ ૨ જી

બાલામણીનું જીવનચરિત્ર

દ્રવિડદેશમાંની ધર્મશાળાઓ સાધારણતઃ છત્રમ નામથીજ ઓળખાય છે; પરંતુ ત્યાંના છત્રમ અને આપણા દેશની ધર્મશાળાઓમાં જે ભેદ રહેલો છે તે એ છે કે, આપણા દેશમાંની ધર્મશાળાઓમાંની બાએજ કાંઈ ધર્મશાળામાં જૂદા જૂદા ઓરંગ, વાસણ ફૂસણ, ગાદલાં ગાદલાં અને ખાટલા કુરસી કે ટેબલ આદિની વ્યવસ્થા હોય છે; એટલે કે, સર્વત્ર એવો જ પ્રકાર જોવામાં આવે છે કે બળરમાંથી પૂરી શાક મંગાવીને ખાઓ અથવા તો વીશીમાં જમી આવો અને જો ઓઢવા પાથરવાનાં સાધનો સાથે રાખ્યાં હોય તો ઠીક, નહિ તો બાવા સાધુઓ પ્રમાણે કાંતો ' તરુતલવામ ' કરો અને કાંતો ઓટલાપર પડ્યા રહો; પરંતુ ત્યાંનાં છત્રમનો પ્રકાર એથી સર્વથા ભિન્ન હોય છે; એટલે કે, ત્યાં પ્રવાસી કિંવા યાત્રાળુની જેવી યોગ્યતા હોય, તેવા પ્રકારની સર્વ વ્યવસ્થા તેને કરી આપવામાં આવે છે. જે કે એ ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થામાટે તેને થોડો ધણો ખર્ચ કરવો પડે છે, પરંતુ પ્રવાસીઓને અનુભવા દેશમાં વેડતી પડતી હાડમારીઓ અને થઇ જતા બીજા ખર્ચો સાથે સરખાવતાં એ ખર્ચ કાંઈ પણ મિત્રાતમાં નથી, એમ જ જણાય છે. એ છત્રમમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજનો પણ સાધારણ મૂલ્યથી તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે અને તેથી તે દેશના ધનાઢય લોકો પણ કાંઈ સંખંધી અથવા મિત્ર કે પરિચિત મનુષ્યના ગૃહમાં ન બિતરતાં

પ્રવાસના સમયમાં એ ઉત્તમ જોતોનોજ આશ્રય લે છે અને જીવનમાં રહેવામાં પોતાના ગૌરવની કિંમ્મત પોતાની પ્રતિષ્ઠાની લેશ માત્ર પણ હીનતા થયેલી માનતા નથી. અસ્તુ: મદુરા નગર રામેશ્વરના માર્ગમાં આવેલું હોવાથી ત્યાં જો કે કેટલાક ધનાઢ્ય જનોએ અનેક ઉત્તમ જીવન બંધાયેલાં છે; પરંતુ તે સર્વમાં ' રાજજીવન ' નામથી ઓળખાતું જીવન સર્વથી શ્રેષ્ઠ તથા નામાંકિત છે. એ જીવનમાં બહુધા રાજ રાજવાડા તથા ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોને જ ઊતરવા દેવામાં આવે છે અને તેથી તેમાં અન્ય સર્વ વ્યવસ્થાઓ ઉપરાન્ત ઉત્તમ સ્નાનગૃહ, શૌચગૃહ, ભિન્ન ભિન્ન ઓરડા તથા કીમતી ફર્નિચર આદિની પણ એવી તો ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે કે તે વ્યવસ્થાને જોતાં પ્રવાસીને પ્રથમ દષ્ટિએ તો આ કોઇ રાજનું રાજજીવન જ હોતું જોઇએ, એવો જ ભ્રમ થઇ જાય છે. હાલાં રામનાસપણુ લખનારોનો એક પ્રતિષ્ઠિત ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ હોવાથી તેમ જ મદુરામાંના કેટલાક વ્યાપારીઓસાથે તેનો વ્યાપારસંબંધ હોવાથી તેને એ જીવનમાં ઉપરના ભાગમાં ફર્નિચરથી સુસજ્જિત તથા ઓરડા આપવામાં આવ્યા હતા. એક વિશાળ ઓરડામાં એ કોચ, છ કુરસીઓ, એક આરામકુરસી, એક ગોળ ટેબલ, એક લખવામાટેનું ટેબલ અને એક ટિપ્પાય આદિ વસ્તુઓ એક મૂલ્યવાન ગાડીયાપર ગોઠવેલી હતી; બીજા ઓરડામાં પલંગ અને તેપરની ચથ્થા તથા શૃંગાર સજ્જવાની વસ્તુઓ રાખવાનું ટેબલ આદિ વસ્તુઓ હતી અને ત્રીજો ઓરડો ભોજનગૃહ તરીકેના — — — રાખાયેલો હતો. અનુચરોના નિવાસ માટે બહારના વરેડામાં એક નાની જૂદી ઓરડી કાઢી આપવામાં આવી હતી અને ભોજનાસામગ્રી તો તૈયારજ આવતી હતી એટલે ઉપર રસોડાની આવશ્યકતા નહોતી; જતાં કોઇની પોતાના હાથે

૧૬ બન્ધકી બાલમણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

રાંધવાની ઇચ્છા હોય, તો બોજનગ્રહનો પાકનિષ્પત્તિગૃહ અથવા રસોડા તરફ ઉપયોગ કરી શકાય તેમ હતું.

લાલા રામનારાયણ જે વેળાએ મહારાજ શંકરમ તથા પોતાના બે અનુચરો સહિત છત્રમાં આવ્યો, તે વેળાએ રાત્રીના લગભગ સાડા આઠ વાગ્યા હતા. ચોરડાના દારને ઉઘાડીને ગંગાપ્રસાદે દીપક પ્રકટાવ્યો અને ત્યાર પછી શંકરમને એક કુરસીપર બેસવાનું કહીને રામનારાયણ પોતે આરામકુરસીમાં બેઠો. બેઠા પછી તેણે શંકરમને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:—

“ જુદેવ શંકરમ મહાશય ! અમે મધ્ય હિન્દુસ્તાનના નિવાસીઓ વારાંગનાઓનાં નૃત્ય તથા સંગીત આદિના ધણા શૌકીન હોઈએ છીએ, એ વાર્તા તો અવશ્ય તમારા જાણુવામાં હોવી જ જોઈએ. ન્યારથી મીનાક્ષીના મંદિરમાં આંદોલી તે માનવજાતિની અપ્સરા એક વારાંગના છે એમ તમારા મુખથી મારા જાણુવામાં આવ્યું છે, ત્યારથી જો તે નૃત્ય તથા સંગીતકળાઓમાં નિપુણ હોય, તો તેની નૃત્ય તથા સંગીતકળાનો અવશ્ય સાક્ષાત્કાર કરવો જ, એવો મેં મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે; એટલે એમને તમે કાંઈ બ્યવસ્થા કરી શકશો કે કેમ ? જો આ બ્યવસ્થા તમે કરી આપશો, તો મારાપર તમારો મોટો ઉપકાર થશે; એટલુંજ નહિ, પણ એ પરિશ્રમનું તમને યોગ્ય પારિતોષિક પણ અવશ્ય મળશે.”

રામનારાયણની આ આકાંક્ષાને સાંભળી લઈને શંકરમ પ્રથમ તો જરા હસ્યો અને ત્યાર પછી ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે: “ અમહાતા ! આપની આ આકાંક્ષા આપ હમ્મે છો તેવા સ્વરૂપમાં સફળ થાય તેમ નથી; કારણ કે, બાલમણી એક સાધારણ પ્રકારની કિત્તી ધનલોલુપ વારાંગના નથી. જો બાલમણીના સંબંધમાં સત્ય

શબ્દોનો જ ઉચ્ચાર કરીએ, તો તે એક વારાંગના નહિ, પણ વીરાંગના જ છે; કારણ કે, શાસ્ત્રોમાં જે ચાર પ્રકારની વીરતા કહેલી છે, તે ચારે પ્રકારની વીરતાનો એ અન્ધડી બાલામણીમાં પ્રપૂર્ણ નિવાસ છે અને તેથી જ એક વારાંગના હોય. છતાં તે સર્વત્ર સતી તથા દેવી આદિ માનદર્શક નામોથી જ ઓળખાય છે. જે કોઈ અન્ય વારાંગનાનાં નૃત્યગાનાદિને ઉપભોગ કરવા હોય, તો તેમનેની વ્યવસ્થા કરી શકાશે. ”

“ એક વારાંગના, એક વારયોગિતા: પછી તે ગમે તેવી અને તેટલી ધનાઢ્ય તથા સદ્ગુણસંપન્ન હોય, છતાં પણ તે લક્ષ્મીના લોભમાં ન લપટાય અને સતી તથા દેવી આદિ વિશેષણોને પાત્ર થાય, એ વાર્તામાં એટલી બધી અતિશયોક્તિનો સમાવેશ થયેલો છે કે જેનો એક સત્ય વાર્તા તરીકે કોઈ પણ બુદ્ધિમાન પુરુષથી કદાપિ સ્વીકાર ન જ કરી શકાય ! ” રામનારાયણે શંકરમના કથનમાં સર્વાંશે પોતાનો અવિશ્વાસ દર્શાવ્યો.

પરંતુ શંકરમ મહારાજે તેની શંકાનું સમાધાન કરતાં શાંત બાવથી જ કહેવા માંડ્યું કે: ” મહારાજ ! આપનું જે કથન છે, તે બાળકોની વારાંગનાના નામને કલંકિત કરનારી બ્યભિચારિણી વેશ્યાઓના સંજ્ઞામાં અક્ષરે અક્ષર લાગૂ પડી શકે છે; પરંતુ પ્રત્યેક નિયમનો જેવી રીતે અપવાદ હોય છે, તેજ પ્રમાણે વારાંગનાની જાતિમાં આ બાલામણી એક પ્રખળ અપવાદરૂપ જ છે અને તેથી મારું કથન પણ સર્વાંશે સત્ય જ છે. ”

“ ત્યારે શું બાલામણીએ આગાધ સંપત્તિ પવિત્રતાના માર્ગમાં આવીને કેવળ ધર્મના બળથી જ પ્રાપ્ત કરેલી છે ? ” રામનારાયણે એક નવીન આક્ષેપાત્મક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

૧૮ બન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

શંકરમ્ બોલ્યો કે: “ જ્યારે આપને કાઠ પણ રીતે મારું કથન સત્ય નથી જ લાગતું, તો હવે હું આપને ખાલામણીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર સંભળાવું છું, તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લ્યો એટલે ખાલામણીને અગાધ ધનની પ્રાપ્તિ પવિત્રતાના માર્ગમાં ચાલીને કેવળ ધર્મના બળથી જ થયેલી છે કે કેમ, એ આપની શંકાનું નિવારણ પોતાની મેળે જ થઈ જશે. ” એમ કહીને તેણે ખાલામણીના જીવનચરિત્રના નિરૂપણનો આવી રીતે આરંભ કર્યો:—

“ અમારા આ દ્રવિડ દેશ સંપત્તિની વિપુલતામાં તો પ્રાચીન કાળથી જ પ્રખ્યાત છે, એ વાર્તા તો આપના જાણવામાં પણ હોવી જ જોઈએ. આજે પ્રાચીન રાજવંશીય પુરુષોની રાજસત્તાનો જે કે કાળના પ્રભાવથી લોપ થયો છે, તથાપિ અઘાપિ આ દ્રવિડ દેશમાં પ્રાચીન રાજવંશોના કેટલાક એવા પુરુષો વિદ્યમાન છે કે જેઓ અગાધ ગુપ્તસ્રક્ષ્મીભંડરના સ્વામી છે અને તેથી તેમને પોતાના યોગક્ષેમની લેશ માત્ર પણ ચિંતા નથી. પ્રાચીન પાંડ્ય વંશના એવા જ એક અગાધસંપત્તિશાળી રાજપુરુષની સ્તેહભાગિની થવાનું જાણ્યે ખાલામણીને પ્રાપ્ત થયું હતું. તે રાજપુરુષનું નામ અત્યારે મારા સ્મરણમાં નથી, પરંતુ એ તો સત્ય જ છે કે, તેની ધર્મપત્નીનો જે વેળાએ પ્રસૂતિના સમયમાં અચાનક સ્વર્ગવાસ થયો, તે વેળાએ ખાલામણી યૌવનમાં આવી હતી અને એક વાર તે રાજપુરુષે તેને જોતાં જ તેનું અંતઃકરણ ખાલામણીમાં પરોવાયું. ખાલામણી તે સમય પર્યન્ત અન્ય કાઠ પણ પુરુષના સમાગમમાં ન આવેલી હોવાથી તે રાજપુરુષે ખાલામણીની માતાને વિપુલ ધન આપીને તેને પોતાની ઉપપત્ની તરીકે પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી લીધી અને તે રાજપુરુષની પત્ની માત્ર પંદર દિવસના જે બાળકને માનુકોન અવસ્થામાં છોડી

ગઈ હતી, તે બાળકને ઉછેરવાનું કાર્ય આલામણીના શિરપર આબરું. તે રાજપુરુષ પણ અત્યંત સરળ સ્વભાવનો પ્રેમી અને રસિક પુરુષ હોવાથી ધીમે ધીમે તેનો અને આલામણીનો પરસ્પર એવો તો ગાઢ સ્નેહ બંધાય ગયો કે તે રાજપુરુષે બીજી વાર પરણવાના વિચારને સર્વથા ત્યાગી દીધો અને આલામણીને જ પોતાની ધર્મપત્નીની પદવી આપી દીધી. આલામણીએ એક માતા કરતાં પણ અધિક વાત્સલ્યથી પોતાના પતિની પરલોકવાસિની પત્નીના પુત્રને ઉછેરીને મોટો કર્યો અને તેથી તે રાજપુરુષનો આલામણીમાંનો પ્રેમ સીમાને ઉલ્લંઘી ગયો. કેટલાંક વર્ષ એવી રીતે સુખમાં વીતી ગયાં અને ત્યારપછી દુઃખનો સમય આવી લાગ્યો. તે રાજપુરુષના બાર વર્ષના પુત્રનો કોઈ રોગના પરિણામે સ્વર્ગવાસ થયો અને પુત્રમરણનો અઘાત અસહ્ય થવાથી તે રાજપુરુષની પ્રકૃતિ પણ ક્ષયવા માંડી અને એક વર્ષના અદ્ય કાળમાં તો તે પોતે પણ મરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો. પોતાના જીવનની આશા ન રહેવાથી અને પોતાનો આલામણીમાં દૃઢ વિશ્વાસ અંધાયલો હોવાથી તે રાજપુરુષે પોતાના મરણ પૂર્વે પોતાની સર્વ સ્થાવર તથા જંગમ સંપત્તિ આલામણીના નામપર ચઢાવી દીધી અને ત્યાર પછી તે રાજપુરુષનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તે સમસ્ત સંપત્તિની આલામણી જ ઉત્તરાધિકારિણી થઈ. હવે આ સંપત્તિને આપ અધર્મના માર્ગે ચાલીને પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ તરીકે ઓળખી શકશો ખરા કે ? આલામણીએ પોતાના પતિની ઉત્તરક્રિયામાં લક્ષ્યાધિ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા અને તે પ્રસંગે દાનધર્મ કરવામાં લેશ માત્ર પણ કૃપણતા દર્શાવી નહોતી. પતિની ઉત્તરક્રિયાના અત્યંત આવશ્યકીય કાર્યથી મુક્ત થતા પછી આલામણીએ એક વાનપ્રસ્થ તરીકેના જીવનનો સ્વીકાર કરીને પોતાની સંપત્તિનો કેટલાંક યોગ્ય

૨૦ બ-ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

કાર્યોમાં વ્યય કરવાનો આરંભ કર્યો હતો અને તેનો એ કાર્યક્રમ અઘાપિ અર્થઘટ આલ્યા કરે છે. ”

“ તેણે સ્વીકારેલાં તે યોગ્ય કાર્યો ક્યાં છે વાર ? ” રામનારાયણે પુનઃપિ એક નવીન પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

એનું ઉત્તર આપતાં શંકરભ કહેવા લાગ્યો કે: “ જોવી રીતે બંગાળામાં નવકીય અથવા નદિયા અને મધ્યપ્રાંતમાં વારાણસી અથવા કાશી પ્રાચીન કાળથી સંસ્કૃત વિદ્યાનાં આદિપીઠ મનાય છે, તે જ પ્રમાણે અમારી આ દક્ષિણભૂમિમાં પ્રાચીન કાળથી જ આ મદુરા સંસ્કૃત વિદ્યાના આદિપીઠ તરીકે વિશ્વવિખ્યાત છે. પૂર્વે અમારા મદુરા ક્ષેત્રમાં સંસ્કૃત ભાષા, વેદ, વેદાંગ તથા સાહિત્ય આદિ શીખવામાટેની અનેક નામકિત પાઠશાળાઓ હતી અને અઘાપિ વેદાધ્યયન આદિ સંસ્કૃત શિક્ષણ લેવામાટે અમારા પ્રાંતમાંના અનેક વિદ્યાર્થીઓ તથા છાત્રા મદુરામાં આવે છે. આ કારણથી મદુરામાં અઘાપિ સંસ્કૃત વિદ્યાનો એટલો ખંધા પ્રચાર છે કે સંસ્કૃત ભાષાથી સર્વથા અત્ર હોય, એવો એક પણ પુરુષ અને એવી એક પણ સ્ત્રી આ મદુરામાં તમને ભાગ્યે જ મળી શકશે. અમારા લોકો ભલે બીજા કોઇ પણ ભાષા ન સમજી શકતાં હોય, છતાં જો આપ સંસ્કૃત ભાષા બોલશે, તો તે ઓછા કે વધતા પરિમાણમાં અવશ્ય તેઓ સમજી શકશે જ. અસ્તુ: બ્રાહ્મણીનો જન્મ સંસ્કૃત ભાષાની આ આદિ-ભૂમિમાં થયેલો હોવાથી તેનો સંસ્કૃત વિદ્યામાં પ્રથમથી જ ઉત્તમ અનુરાગ હોવાથી તથા તેનાં જ યોગ્ય અને અનુકૂળ સાધનો આવી મળવાથી બ્રાહ્મણીએ સંસ્કૃત ભાષામાં નિષ્ણુત થવા પછી પ્રાચીન સંગીતશાસ્ત્ર તથા પ્રાચીન નાટ્ય શાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમાં તેણે એટલી ખંધી નિપુણતા મેળવી છે કે આજે સારા સારા પંડિતો

પણ તેને વિદુષી તથા ભરતનન્દિની કહીને બોલાવે છે. તે એક વારાંમના છે, પ્રભુત ઐશ્વર્યની અધિકારિણી છે અને સ્વાધીના છે, છતાં તેના ધન-ઐશ્વર્યનો શિષ્ટપદ્ધતિના અનુશીલનમાં તથા યોગ્ય દાનધર્મમાં જ વ્યય થયા કરે છે. બાલામણીએ મદુરા નગરમાં આજે ત્રણ વર્ષથી એક સંસ્કૃત નાટકશાળાની સ્થાપના કરેલી છે અને આપણા ભારતવર્ષમાં જેટલાં પુરાતન સંસ્કૃત નાટકો રચાયેલાં છે, તે સર્વ સંસ્કૃત પ્રાચીન નાટકોને પોતાના મનોહર તથા અસૌ-કિક અભિનયદ્વારા પુનર્જીવિત કરવાં, એ જ એ નાટકશાળાને સ્થાપવામાં તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે. અત માસમાં ફેબ્રુઆરી યુરોપીય યુવતીઓ હિન્દુઅનાથ આશ્રમની સ્થાપનામાટે નાણાં ઉઘરાવવા નીકળી હતી તમણે બાલામણીના દ્વારમાં આવીને જ્યારે સહાયતામાટેની યાચના કરી એટલે બાલામણીએ અત્યંત પ્રસન્નતા તથા સ્મિતમંડિત મુખથી તત્કાળ એક હમ્મર રૂપિયાની એક નોટ તેમના હાથમાં અર્પી હતી. આવી ઉદારતા તો તેણે અનેક વાર બતાવી છે અને નિત્ય બતાવ્યા જ કરે છે. બાલામણી ધર્મ તથા જાતિના ભેદનો જરા પણ વિચાર ન રાખતાં સાર્વજનિક લાભનાં સર્વ કાર્યોમાં પોતાથી અપાય તેટલી સહાયતા આપ્યા કરે છે અને સર્વ દરદ્રિ તથા સાધનહીન જનોમાટે તેના ગૃહનાં દ્વાર દિવસ તથા રાત ખુલ્લાં જ છે, મારા કથનનો સારાંશ માત્ર એટલો જ છે કે, બાલામણી સદાસૌજાયવતી હોવા છતાં એક આદર્શ આર્ય વિધવા છે; એક વારાગતા હોવા છતાં એક પતિવ્રતા અને સતી છે; વિદ્યાધન, લક્ષ્મીવન, તથા સૌન્દર્યધન આદિ ગર્વનાં અનેક સાધનોની સ્વમિત્રી હોવા છતાં અત્યંત વિનયશીલા તથા નમ્રા છે; સંસારિણી હોવા છતાં સંન્યાસિની છે અને વિશ્વાસિની હોવા છતાં

૨૨ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

વિરાગિણી છે. આપણા નીતિશાસ્ત્રવેતાઓની એવી એક ઉક્તિ છે કે:—

“ પરિવર્તિનિ સંસારે મૃતઃ કો વા ન જાયતે ।

સ જાતો યેન જાતેન યાતિ વંશઃ સમુન્નતિમ્ ” ॥

એટલે કે, ‘ આ પરિવર્તનશીલ સંસારમાં કોણ નથી જન્મતું અને કોણ નથી મરતું ? સર્વ જન્મે છે અને સર્વ મરે છે; પરંતુ ખરું જન્મતું તો તેનું જ છે કે જેના જન્મથી વંશ ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ’ આ ઉક્તિ જે સત્ય હોય, તો ‘બાલામણીના જન્મની તાર્થકતા ધર્મ સૂત્ર છે. એમ કહેવામાં કોઈ પણ વકારનો પ્રત્યવાય કે જ નહિ. ”

“ વાર, તેની સંસ્કૃત નાટકશાળામાં સંસ્કૃત બાપાનાં નાટકો માજકાલ ભજવાય છે ખરાં કે ? જે તે ભજવાતાં હોય, તો મારી માંનાં એક બે નાટકો જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા છે. ” રામનારાયણે માહત્તરી રીતે ‘બાલામણીના સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા દર્શાવી અને વધા-માં જણાવ્યું કે: “ કારણ કે, જે તે એ નાટકોમાં અમુક ભૂમિ-ઓ ભજવતી હશે, તેો અવસ્થા તેના સંગીતના શ્રવણનો લાભ આપ-તો મળી શકશે અને જે તે સંગીતકલા, સાહિત્યકલા તથા અભિ-યકલામાં તમો કહેા છો તેવી જ અસૌકિકા હશે, તો હું કોઈ પણ કારે તેના પ્રેમને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ અને ખતતાં સૂધી મારા પ્રયત્નને બે ચાર દિવસમાંજ સફળ કરી ખનાવીશ ”

શંકરમ્ લાલાજીની આ અર્થે અભિપ્રાયને જોઈને મનમાં રાક હસ્યો, પરંતુ વિશેષ કાંઈ બોલ્યો નહિ; તેણે માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે: “બાલામણીની નાટકશાળામાં મહિનામાં બે ચાર સંસ્કૃત

નાટકો લખવાય છે અને આજે શિવરાત્રિનું પર્વ હોવાથી એક વંધા-
રાનું નાટક લખવાવાનું છે. આજે જે નાટક સંસ્કૃત નાટકશાળાની
રંગભૂમિપર રજૂ થવાનું છે, તેનું નામ ‘ પ્રણયવૈરાગ્યનાટકમ ’
છે અને તેમાં આદ્યામણી પોતે નાટકની નાયિકા એટલે કે, રાજનન્દિની
ધારિણીની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા લખવી અતાવવાની છે. ”

“ નાટકનો આરંભ રાત્રે કેટલા વાગે થાય છે ? ” શામના-
રાયણે પૂછ્યું.

“ નાટકશાળાનાં દ્વાર નવ વાગે ઉઘાડવામાં આવે છે અને
નાટકનો આરંભ બરાબર દશ વાગે કરવામાં આવે છે ” શંકરમ્
મહારાજે ઉત્તર આપ્યું.

શામનારાયણે પોતાનાં ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢીને જોયું તો
દશમાં કેવળ દશ મિનિટ જ ઓછી હતી. તે એકદમ ઉઠીને ઊભો
થઈ ગયો અને ગંગાપ્રસાદને બોલાવીને કહેવા લાગ્યો કે: “ ગંગા-
પ્રસાદ અત્યારે હું જન્મવાનો નથી; કારણ કે, મારે અત્યારે નાટક જોવા
જવું છે અને વખત થઈ ગયો છે. તમે સર્વ જમી લેજો અને મારા-
માટે ભોજન ઢાંકીને રાખી મૂકજો; હું મોડી રાત્રે પાછો આવીશ
તે વેળાએ જો ઈચ્છા હશે, તો જમીશ. જો તારી નાટક જોવાની
ઈચ્છા હોય, તો ચાલ: પણ ભૂખ્યા રહેવું પડશે, એનો વિચાર કરી
લેજો. ખીંગ નોકરને મોકલીને ઝટ એક ગાડી બોલાવી લે. ”

શંકરમ્ મહારાજે તેની આટલી બધી આતુરતા તથા ધામધૂ-
મને જોઈને કહ્યું કે: “ ભગવન્ ! અત્યારે આપ આટલી બધી ઉતા-
વળ તો કરો છો, પણ એ સઘળી ઉતાવળ વ્યર્થ છે: કારણ કે,
આદ્યામણીની નાટકશાળા નગરના બાહ્ય ભાગમાં આવેલી હોવાથી
ગાડીમાં જઈશું, તોય જતાં પંદરથી વીસ મિનિટનો સમય ચાલ્યો જશે

૨૪ બન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

અને નાટકનો આરંભ થઈ ગયો હશે; તેમ જ ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણને ટિકિટ મળી શકશે કે નહિ એની પણ શંકા જ છે; કેમ કે, ખાલામણીના નાટકમાં પ્રેક્ષકોની એટલી અને એવી તો ટૂટાટૂટ થાય છે કે દશ વાગ્યા પૂર્વે તો ટિકિટ આંદાજિતને બંધ જ કરી દેવી પડે છે. આ કારણથી જ નાટક જોવાની વાતને બીજા દિવસપર મુક્તવી રાખો, તો વધારે સારું.”

“બીજું નાટક પંદર દિવસ પછી ભજવાય, ત્યાં સુધી શું મારે મદરામાં જ બાવણી નાખીને પડ્યા રહેવું ? નાટકના એક બે પ્રવેશ ભજવાઈ ગયા હશે, તો ચિંતા નહિ તેમ જ જો ટિકિટ આંદાજિત-માંથી ટિકિટ નહિ મળી શકે, તો બમણા કે ચારગણા પૈસા આપીને બીજા કોઈ પ્રેક્ષક પાસેથી ટિકિટ ખરીદી લેઈશું અથવા મનેજરને મળી પૈસા રોકડા આપીને બેસવાની વ્યવસ્થા કરીશું; પણ એ નાટક તો આજે અને અત્યારે જ જોઈશું.”

“પરંતુ અત્રાપિ હું પોતે જાણ્યો નથી તેનું કેમ ?” શંકરમ્ મદરાને એક બહુ જ બળવાન વાંધો રજૂ કર્યો.

“હો આ બે રૂપિયા અને જે ઇન્ડિયા હોય, તે મીઠાઈ બજાર-માંથી ખરીદી લેજો.” એમ કહીને રામનારાયણે શંકરમ્ના હાથમાં બે રૂપિયા આપ્યા.

ગંગાપ્રસાદે એક અનુચરને ગાડી લેવા દોડાવ્યો અને બીજા અનુચરને રામનારાયણ તથા પોતામાટે બોજનના થાળ ઢંકી રાખવાનું કહીને પોતે પણ નાટકમાં જવામાટેની તૈયારી કરી લીધી. ગાડી આવતાં લાતા રામનારાયણ, શંકરમ્ જુદેવ તથા ગંગાપ્રસાદ મળીને ત્રણે જણે ખાલામણીની સંસ્કૃત નાટકશાળાબાગી જવાને રવાના થઈ ગયા.

‘પ્રજ્વલ્યવૈરાગ્ય’ નાટક અને બાલામણ્ણીની ભૂમિકા ૨૫

નગરના બાહ્યભાગમાં આવ્યા પછી ગાડી તાલીવનના મધ્યમાં ચાલતી ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગી; કારણ કે, તાલતરુની દીર્ઘ શાખાઓ અવનત થયેલી હોવાથી ગાડીમાં બેઠેલા મનુષ્યોના શિરપર આવી પડતી હતી અને તેથી જો ગાડીને ઉતાવળથી ચલાવવામાં આવે, તો ગાડીમાં બેસનારનાં માથાં છોલાઇ જવાનો સંભવ હતો. આ કારણથી નાટકશાળામાં પહોંચતાં ધાર્યા કરતાં કાંઇક વધારે વિલંબ થયો; તો પણ ક્ષમભગ સાડાદશ ને પાંચ મિનિટે ગાડી નાટકશાળાના બાજુ દ્વાર પાસે આવીને ઊભી રહી અને તેમાંના ત્રણ બેસનારાઓ તરત ઊતરીને તે દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો; કારણ કે, ગાડીભાડું તો પ્રથમથીજ આપી દેવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ જી

‘પ્રજ્વલ્યવૈરાગ્ય’ નાટક અને બાલામણ્ણીની ભૂમિકા

રફિકમ મહારાજે ટિકિટ મળવા વિષેની જે સ્થિતિનું પોતાની વાણી દ્વારા લાલા રામનારાયણને પૂર્વદર્શન કરાવ્યું હતું, તે જ સ્થિતિ ત્યાં રામનારાયણના જોવામાં આવી. પાંચ વર્ગમાંના એક પણ વર્ગમાં તિલ નાખવા જેટલું સ્થાન પણ ખાલી દેખાતું નહોતું, તો પછી સભ્ય (ઍક્સેસરી) વર્ગ કિંવા પ્રથમ વર્ગમાં ત્રણ મનુષ્યોને બેસવાનું સ્થાન તો ક્યાંથી જ મળી શકે વાર ? ટિકિટ ઍક્સિસ તો કપરનીયે બાંધ થઇ ગઇ હતી. આવી પરિસ્થિતિમાં પણ રામનારાયણે લેશ માત્ર પણ નાસીપાસ ન થતાં સભ્યવર્ગના દ્વારપર જઇને ત્યાંના દ્વારરક્ષક (ગાર્ડીયર) ને કહ્યું કે:

૨૬ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

“ તમારા વ્યવસ્થાપક સાહેબ ક્યાં છે ? કારણ કે, હું તેમને એક અગત્યના કાર્યમાટે મળવા માગું છું. ” લાલા સાહેબની આકૃતિ તથા વાણીની છટાથી અંગૂઠા જમને દારરક્ષકે રંગભૂમિપરથી વ્યવસ્થાપકને બોલાવ્યો અને લાલા સાહેબ સાથે તેનો મેળાપ કરાવી દીધો. લાલા રામનારાયણે વ્યવસ્થાપકને સંબંધતા પૂર્વક પ્રશ્ન કરીને નમ્રતાથી જણાવ્યું કે : “ મહાશય ! અમે પરદેશીય યાત્રાળુ છીએ અને શ્રીમતી બાલામણી દેવીની આ સંસ્કૃત નાટકની અતિશય પ્રશંસા સાંભળીને અત્યારે નાટક જોવામાટે આવ્યા છીએ; પરંતુ પ્રેક્ષકસ્થાન એટલું બધું ભરાયલું છે કે તેથી કદાચિત્ અમારે અહીંથી નિરાશ થઈનેજ પાછા ફરવું પડશે, એવો અમારા અંતઃકરણમાં ભય થયા કરે છે. બીજું નાટક પંદર દિવસ પછી ભજવાશે અને તેટલા દિવસ અમારાથી અહીં રહી શકાય તેમ ન હોવાથી આ નાટક જોવાની અમારી આશા મનમાંની મનમાં જ રહી જશે. આ કારણથી જો આપથી બની શકે, તો આ સંબંધ વર્ગમાં એ મનુષ્યની અને પ્રથમ વર્ગમાં એક મનુષ્યની જગ્યા અમને કરી આપો; અમે બમણા કે ચારગણા પૈસા આપવાને તૈયાર છીએ; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ આપની આ કૃપામાટે અમે આપનો નિરંતર અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનતા રહીશું. ” વ્યવસ્થાપક વિચારમાં પડી ગયો અને થોડી વાર સૂંધી કાંઠા પણ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. એટલામાં પાસે જ પડતા રંગભૂમિમાં જવાના દારમાં ઊભેલી અને રાજકુમારી સમાન વસ્ત્રાલૂપણમાં સજ્જ થયેલી એક રમણીએ પોતાના કાકિલ સમાન કંઠસ્વરથી તે મંત્રેજરને પોતા પાસે બોલાવ્યો અને કાંઈ પણ પ્રકારે એ ગૃહસ્થોને પ્રેક્ષકસભામાં બેસાડવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી. વ્યવસ્થાપક રામનારાયણ પાસે આવ્યાને સંબંધતા તથા

‘પ્રણયવૈરાગ્ય’ નાટક અને બાલામણીની ભૂમિકા ૨૭

નમ્રતા દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે: “મહાશય ! આપને બેસાડવાની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાટેની દેવીએ પોતે જ મને આજ્ઞા આપેલી હોવાથી હવે આપને નિરાશ થઈને પાછા તો નહિ જ જવું પડે. કૃપા કરીને પાંચ મિનિટ આ બહારના બેચ પર બેસો એટલામાં હું રંગ-ભૂમિની બાજુમાં આગળ જ ત્રણ કુરસીઓ આપના માટે મૂકાવું છું.” આમ કહીને વ્યવસ્થાપક ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યો ગયો અને થોડી વારમાં જ બે અનુચરો કુરસીઓ લઈને આવ્યા અને કુરસીઓને તેમણે ઑરિએન્ટાલી પ્રથમ પંક્તિના આગળના ભાગમાં વચ્ચે ગોઠવી દીધી. વ્યવસ્થાપકે રામનારાયણ તથા શંકરમ્ અને ગંગામ્રસાહેને પોતાની સાથે લઈ જઈને કુરસીઓ પર બેસાડ્યા અને રામનારાયણે વધારે રૂપિયા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવવા છતાં ઑરિએન્ટાલી એક ટિકિટના ત્રણ રૂપિયાના હિસાબે તેણે કેવળ નવ રૂપિયા જ લીધા અને તેની પહોંચ પણ લખી આપી. જે વેળાએ તેઓ પ્રેક્ષક-સભામાં સ્થિર થઈને બેઠા, તે વેળાએ નાન્દી અને નાન્દી પછી સૂત્રધાર તથા નટીના વસ્તુનિર્દેશાત્મક પ્રારંભક અથવા ઉપક્રમરૂપ પ્રવેશની સમાપ્તિ થઈ ગઈ હતી અને નાટકના પ્રથમ પ્રવેશનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. નાટકના પ્રથમ અંકનું એ પ્રથમ દૃશ્ય આ પ્રમાણેનું હતું:—

ચિત્રિત પુષ્પોદ્યાનના પશ્ચાદ્ભાગમાંના પ્રાસાદના એક સ્વર્ણમય લઘુ ચૂડામૃદમાં પ્રભાવ પૂર્વક સ્થિર થઈને મધ્યક્ષમન્મુખ બેઠેલી બાલામણી ત્રીણા વગાડતી તથા ગાન ગાતી જોવામાં આવતી હતી. એ વેળાએ બાલામણી રાજનન્દિની ધારિણીના વૈષમાં રંગભૂમિ પર વિરાજતી હતી, એ અહીં અવસ્થા ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એ રાજકુમારીનો પાર્શ્વવર્તિ રાજ્યના કોઈ રાજા સાથે

૨૮ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

હમસંગન્ધ થવાનો હોવાથી તે રાગ પોતાના ઉદ્દેશની પૂર્તિમાટે અત્યારે જ આવીને ત્યાં ઉપસ્થિત થવાનો હતો. અસ્તુ: પ્રથમ અંકના એ પ્રથમ દશ્યનો આરંભ થતાંની સાથે જ બાલામણીના વીણાવાદન તથા સ્વરથી જ શ્રોતા અથવા પ્રેક્ષકોનાં ચિત્ત મુગ્ધ થઇ ગયાં અને રામનારાયણ તો મંત્રમુગ્ધ જેવો જ થઇ ગયો. પુરાતન ઉત્કર્ષુ ચિત્ર આદિના યોગે બાલામણીની વેષમૂળા અધિક આકર્ષક જણાતી હતી અને તેના પાર્શ્વમુખની છાયાછાંચિ અપૂર્વ સુંદર દેખાતી હતી. એ માયિકાની પ્રત્યેક અંગલંગીથી તેનાં ભૂષણસમાચ્છન્ન હીરક તથા માણિક્ય આદિ ઝગઝગાટ કરતાં હતાં અને અદ્ભુત પ્રકાશને વિસ્તારતાં હતાં. એ નાટકમાંનાં અન્ય ચિત્રપટો તથા વિશાળ દશ્યો પણ એવાં તો સુંદર ચિત્રવામાં આવ્યાં હતાં કે જેમને જોતાં જ એક પ્રકારનો સ્વાભાવિક આમોહ થતો હતો અને તે સાથે વિદેશભૂમિનો ભાવ તથા દૂર-તવનો ભાવ માનસપટમાં અંકિત થતો હતો. વળી એ ચિત્રપટો જે કાળનું નાટક હતું તે કાળને અનુકૂળ જ ચિત્રાયણ હતા અને વસ્ત્રાદિ પણ કાલાનુકૂળ જ હતાં. આજનાં નાટકોમાં જેવી રીતે દુર્યોધન તથા પાંડવોને યુનાની પોષાકમાં તો કીચકને રોમન વેષમાં અને ઓરટોક કે હેલ્થ તો ખૂટ પહેરાની રંગભૂમિપર રખૂ કરવામાં આવે છે અને ઇંગ્લેંડના વિન્ડસરના કિલ્લાને મધ્ય દાનવના માયાભવન તરીકે ઓળખાવવાની હાસ્યરુપદ યેન્ટા કરવામાં આવે છે, તેવી એક પણ વિપરીત યેન્ટા ‘પ્રણયવૈરાગ્ય’ નાટકમાં કરાવતી નહોતી.

નાટકશાળા પણ તે સમયના પ્રમાણમાં વિશાળ જ હતી; તેમાં પંદર સોથી વધારે પ્રેક્ષકો બેસી શકતાં હતાં અને કાંઈ પણ ભાગમાં બેરેલા પ્રેક્ષકથી નાટ્ય પ્રયોગ અગત્યર નિહાળી શકતો હતો. પરંતુ

‘પ્રણયવૈરાગ્ય’ નાટક અને બાલામણીની ભૂમિકા રૂઢ

એ નાટકશાળાની રમનામાં માર્જિત રુચિનો પરિચય પ્રાપ્ત થઈ શકતો નહોતો; એટલે કે, એ નાટકશાળા પાકી ઈંટો અથવા પાપા-ણીની બાંધેલી નહોતી; કિન્તુ કાષ્ટ તથા વાંસ છત્યાદિ વસ્તુઓની બાંધેલી કાચી ઇમારત જ હતી. રંગપોક અથવા રંગભૂમિની બંને બાજુએ પુરાતનરાજવંશીય રાજકુમારીઓના બેસવામાટે બે કક્ષ (બેન્ક્સ) કરેલા હતા. આ તેમના આગળના ભાગમાં જળીદાર બારીક પડદા નાખવામાં આવ્યા હતા કે જેથી તે રાજકુમારીઓ નાટક જોઈ શકે પણ અન્ય કોઈ મનુષ્ય તેમનાં મુખોને કદાપિ જોઈ ન શકે. પરંતુ આજે તે રાજકુમારીઓ આવી નહોતી; કારણ કે, તેઓ મહિનામાં માત્ર એક જ વાર આવતી હતી અને આજનો દિવસ તે તેમના આવવાનો દિવસ નહોતો. મહાશિવરાત્રિ હોવાથી જો કે બાહ્ય ભાગમાં શીતવ્રતા હતી, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નાટક-શાળાના અંતર્ભાગમાં પ્રેક્ષકોની વિપુલતા હોવાથી સહજ ઉષ્ણતા પ્રસરેલી હતી અને સર્વત્ર ટાંગેલી પુષ્પમાળાઓમાંના પુષ્પોનો ગંધ સર્વત્ર પ્રસરવાથી ત્યાં એક પ્રકારના વિવશજન્ય આમોદનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો.

‘પ્રણયવૈરાગ્ય’ નાટકનું વસ્તુ. જે સંક્ષેપમાં કહીએ, તો આ પ્રમાણેનું હતું: આજ રાત્રે બાલામણી જેની ભૂમિકા ભજવતી હતી, તે રાજકુમારીને એકસરખાવઁદે સાત રાજકુમારો પ્રણયદષ્ટિથી નિહાળતા હતા અને વળી આશ્ચર્ય તો એ કે તે સાતે રાજકુમારો સહોદર બંધુ-સગા ભાઈઓ-જ હતા. કોઈ પણ એક બ્રાતા સાથે તે રાજકુમારી ધારિણીનો લગ્નગ્રંથ કરશે, તો તેથી કદાચિત્ અન્ય બ્રાતાઓના મનમાં બચકર આઘાત થઈ જશે, એવી ભાવના કિંવા ધારણાથી તે સાતે બ્રાતાઓએ એની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે કોઈ પણ બ્રાતાએ તે રાજકુમારી સાથે લગ્નગ્રંથ કરવો જ નહિ;

૩૦ બ. ધક્રી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

અર્થાત્ તેમના પિતાએ એમનામાંના જે બ્રાતા સાથે તે રાજકુમારીના લગ્નની વાત નક્કી કરી હતી. તે બ્રાતાએ પણ તેની સાથે ન પરણું એટલી સીમા પર્યાન્ત તેમણે શપથ લીધા હતા. પ્રથમ પ્રથમ તો તેઓ શાંતિ તથા સુખ પૂર્વક પોતાનો કાગ વીતાડતા રહ્યા હતા અને રાજકુમારીના બંધુત્વ તથા સ્મિત હાસ્યથી જ સદા સંતુષ્ટ રહ્યા કરતા હતા; પરંતુ ત્યાર પછી તેઓ એક દિવસ મૃગયામાટે કોઇ એક વનમાં ગયા અને ત્યાં એક દુરાત્મા દૈત્ય શુદ્ધસત્ત્વ તથા શુભ્ર-કેશ મુનિનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમને જીવવામાટે ઉપસ્થિત થયો. તે મુનિવેષધારી દૈત્યે તે સાત રાજકુમારોમાંના પ્રત્યેક રાજકુમારના મનમાં કામવાસના અથવા લલનાની લાલસાનો ઉદ્ભવ કર્યો અને નાના પ્રકારની ભથ્થા કથાઓ કહીને તે સર્વને એક બીજના વિરોધી બનાવી દીધા. એનું પરિણામ એ થયું કે તે રાજકુમારોના પ્રાસાદમાં વિદ્રેષ-ભુક્ષિ તથા દુર્ભાગ્યનો સંપૂર્ણ પ્રવેશ થવા પામ્યો. પરંતુ એ વિદ્રેષ-ભુક્ષિના કૃણ રૂપ કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કર્મ આચરવા પૂર્વેજ તે રાજકુમારોના મનમાં વિચારશીલતાના યોગે દૈવ ભાવને અધિકાર થઈ ગયો અને તેથી તેઓ પોતાની ખોગેલી ચિત્તસ્થિરતાને પાછી મેળવી શક્યા. ત્યાર પછી તેઓ તે રાજકુમારી સાથે ભગિનીબંધુ રાખીને શાંતિથી કાલ્યાપન કરવા લાગ્યા. ન્યારે તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં આગ્યા, ત્યારે તેમની સર્વ વાસનાઓ સ્વાભાવિક ર. મંદ થઇ ગઇ અને તેથી તેઓ કર્તવ્યપાલનના અન્ય પ્રમોદને અનુભવવા લાગ્યા. અર્થાત્ તેમનો પ્રાસાદ હવે સુખશાંતિના નિકેતનરૂપ થઈ ગયો. રાજકુમારીએ પણ પોતાનો અવતાર કુમારિકા અથવા બ્રહ્મચારિણીની અવસ્થામાંજ વીતાડ્યો અને અન્ય કોઈ પણ પુરુષ સાથે લગ્નસંબંધ ન કરતાં તે વૈરાગ્યમાં જ પ્રણયનો આસ્વાદ લેતી રહી. આ કારણથી જ

‘પ્રણયવૈરાગ્ય’ નાટક અને બાલામણીની ભૂમિકા ૩૧

નાટકનું નામ ‘પ્રણયવૈરાગ્ય’ રાખવામાં આવ્યું હતું, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

અને એ નાટક કઈ ભાષામાં લખવાનું હતું? જે ભાષા હિન્દુ-સ્તાનની તથા યુરોપની સર્વ પ્રચલિત ભાષાઓની માતૃસ્થાનીવા અથવા આદ્યજનની છે અને જે ભાષા વર્તમાન કાળમાં મૃતભાષા મનાય છે તે સંસ્કૃત ભાષામાં જ એ નાટક લખવાનું હતું. બાલામણી તે જ સંસ્કૃત ભાષામાં અજ્ઞાનન્દવર્ધક મનોહર સંગીત ગાતી હતી; પુરાતન કાલમાં જે ભાવથી એ નાટક લખાયું, રચાયું હતું, તે જ ભાવથી તે અભિનીત કરાયું હતું અને ત્યાંના પ્રેક્ષકોના આદરને પાત્ર થયું હતું; કારણ કે, ત્યાંના પ્રેક્ષકોનો એંરો ટકા જેટલો ભાગ એવો હતો કે જે સંસ્કૃત ભાષામાં લખવાતા નાટકના આશયને સમજી શકતો હતો તથા તેની યોગ્ય પ્રશંસા કરી શકતો હતો. લાલા રામનારાયણ મહાશયને સંસ્કૃત ભાષાનું તો જો કે સાધારણ જ્ઞાન હતું, પરંતુ પોતે લખનૌનિવાસી તથા સંગીતવિદ્યાસી પુરુષ હોવાથી સંગીતના તાલ, સ્વર, લય, તાન અને આરોહ અવરોહ આદિ બેદોનું તે યોગ્ય પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન ધરાવતો હોવાથી જ્યારે પણ બાલામણીના જ્ઞાનમાં એ પ્રકારે આવતા હતા, તે વેળાએ તેના મુખમાંથી પોતની મેળે જ ‘વાહ વાહ’ નો સર્વ સાંભળી શકે તેવો ઉચ્ચ ધ્વનિ નીકળી જતો હતો અને તેથી બાલામણીને ઉત્સાહ બહુ જ વધી જતો હતો. તેની આ સંગીતકલાભિજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયેલી બાલામણીએ પ્રથમ અંકની સમાપ્તિ થતાં પંદર મિનિટની વિત્રાંતિવેળાએ મેનેજરને મોકલીને રામનારાયણને રંગભૂમિપર બોલાવ્યો. રામનારાયણ જ્યારે રંગભૂમિના આંતર ભાગમાં ગયો, તે વેળાએ બાલામણી પોતાના એકાંતનેપશ્યકક્ષ (રંગભૂમિપરના પોતાના આંગી

૩૨ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

ઓરડા) માં ખેડી હતી. રામનારાયણને જોતાં જ બાલામણી ઉઠીને જોખી થઈ અને યોગ્ય સત્કાર સહિત તેને રેશમની ગાદીવાળી એક કુરસી પર બેસાડ્યો. ત્યાર પછી તેની કલાભિરાતાની પ્રશંસા કરતી તે કહેવા માગી કે: “ હુમ્મર ! આપ સંગીતવિદ્યામાં આટલી બધી કુશળતા ધરાવો છો, એમાટે હું આપને અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. આજે આપના અભિનંદન તથા વાહ વાહના ધ્વનિથી મારો ઉત્સાહ એટલો બધો વધી ગયો છે કે નિત્ય કરતાં મારી આજની ભૂમિકામાં કાંઈક નવોજ રંગ આવ્યો છે. જો આપનો અહીં જ નિવાસ થાય, તો બીજા નાટકમાં પધારવાની પણ અવશ્ય કૃપા કરશે જ. ”

બાલામણીએ રામનારાયણની આ પ્રશંસા ઉર્દુ ભાષામાં જ કરી હતી અને તેની ઉર્દુ ભાષા બોલવાની છટા એવી તો આકર્ષક હતી કે રામનારાયણ આશ્ચર્યથી દિગ્મુઢ થઈ ગયો; પરંતુ ઉર્દુ ભાષામાં બાલામણી સમક્ષ દુભાષિયાની સહાયતા વિનાજ સ્વતંત્રતાથી બોલવાનો પ્રસંગ મળવાથી તેના મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ પણ અવશ્ય થયો. તે પ્રત્યુત્તરમાં બાલામણીની પ્રશંસા કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ શ્રીમતી ! આપ જેવી વિદુષી, વિનયવતી, સંસ્કૃતસાહિત્યો-ક્ષારિણી, અઘૌઠિકસંગીતકુશલ તથા સૌન્દર્યવતી વારાંગના અઘાપિ મારા જોવાવાં આ !! નથો અને તેથી આપના દર્શનનો આજે અસંખ્ય લાભ મળવાથી જો હું મને પોતાને મહાભાગ્યશાળી માનું. તો તે સર્વથા સ્વભાવિક જ છે. આપની આ મદુરામાં સર્વે દેવી તરીકે ખ્યાતિ છે, તો અવશ્ય તેરા સદ્ગુણો પણ આપમાં હશે જ. આપના આ સંગીતકૌશલ્ય, ભાષાકૌશલ્ય તથા અભિનયકૌશલ્યમાટે હું પણ આપને સત્ય અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું અને સહસ્રમુખથી આપનું અભિવાદન કરું છું ”

‘મણિસવૈરાગ્ય’ નાટક અને બાલામણીની ભૂમિકા ૩૩

“હું આપની આ ગુણ ગ્રાહકતામાટે આપ શ્રીમાનનો આ-
ભાર માનું છું.” બાલામણીએ વીણીવર્તનિન્દત સ્વરથી પોતાની
નમ્રતા દર્શાવીને કહ્યું: “મેં કેવળ આપણાં પુરાતન સંસ્કૃત નાટકોને
તથા આપણી પ્રાચીન અભિનયકળાને પુનરુજ્જીવિત કરવાના ઉદ્દે-
શથી જ આ નાટકશાળાની સ્થાપના કરેલી છે અને તેથી જે કાંઈ
આવક થાય છે, તેનો પુનઃ એ ઉદ્દેશની અધિક સફળતાના કાર્યમાં
જ વ્યય કરવામાં આવે છે; કારણ કે, આ વ્યવસાયથી થતા ધન-
લાભપર મારા જીવનનો આધાર નથી: હું કેવળ નિરપૂહ ભુક્ષિત્રી જ
આ કાર્ય કરું છું.”

“આપને ધનની લેશ માત્ર પણ અપેક્ષા નથી અને આ કાર્ય
આપ કેવળ સંસ્કૃત નાટ્યકલાના પુનરુદ્ધારના ઉદ્દેશથી જ કરી રહ્યાં
છો, એ વાર્તા અહીં આવ્યા પૂર્વે જ મારા સાંભળવામાં આવી છે
અને એમાટે તો વળા આપ અધિક અભિવાદનને પાત્ર છો. પરંતુ
શ્રીમતી ! આપ મારી સાથે એકદમ ઉર્દુ બાણમાં જ વાતચીત કરવા
મંડી ગયાં, તે શા કારણથી વાર ? મારી જન્મભાષા ઉર્દુ છે, એ
આપ કેવી રીતે જાણી શક્યાં ?” રામનારાયણે યોગ્ય અભિવાદન
કરીને આ પ્રમાણેનો આશ્ચર્યદર્શક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આ મદુરા નગરમાં મધ્ય હિન્દુસ્તાનના અનેક ધનાઢ્ય
ગૃહસ્થો વારંવાર આવ્યાં કરે છે, મેં પોતે પણ મધ્ય હિન્દુસ્તાનમાં
એ વાર પ્રવાસ કર્યો છે અને ઉર્દુ બાણની ગજલો ગાઈ શકાય એટલા-
માટે ઉર્દુ બાણનો અભ્યાસ પણ કરેલો છે; એટલે આ પોશાકને જોવા
જતાં દિલ્લી કે હામનૌના નિવાસીને ન ઓળખી શકાય, એમ કદાપિ
બને ખરું કે ? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપના બોલવાના સહ-
જથી આપ ખાસ દિલ્લીના નહિ, પણ હામનૌના જ નિવાસી છો,

૩૪ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંબના કે વીરાંગન ?

એવું અનુમાન પણ રાખી શકાય છે. "બાલામણીએ રામનારાયણના દેશ તથા રામનારાયણની ભાષાને ઓળખવાનાં સમર્પક કારણો દર્શાવ્યાં.

"દેવ છે, આપના બુદ્ધિચાતુર્યને !" એમ કહીને રામનારાયણ ઉઠવાની ઇચ્છા દર્શાવીને કહ્યું કે: "નાર ત્યારે શ્રામતી ! દ્વિતીય ચંકના આરંભનો સમય થયા આંરલો હોવાથી હું ઉઠવાની આજ્ઞા માગું છું; પરંતુ મારો આપ સાથે એક વાર એકાંતમાં નિવૃત્તિથી ખેતી કે કાકાક દોઢકાક સ્ત્રી કાંઈક ગુપ્ત વાર્તાસાથ કરવાનો મનોભાવ છે; તો જો આપની અનુમતિ હોય, તો આવતી કાલે અથવા પરમ દિવસે હું આપના નિવાસસ્થાનમાં આવું. "

"હાલે આવતી કાલે જ આ કિંકરીની પર્ણકુટીમાં પધારજો; સેવિકા સવારમાં દશથી બાર વાગ્યા સુધી આપની વાટ જોશે. " બાલામણીએ તત્કાળ અનુમોદન આપ્યું.

"અતિશય ઉપકાર ! " કહીને રામનારાયણ કુરસીપરથી ઉઠ્યો, પરંતુ તે ત્યાંથી ડગલું ભરે, તે પૂર્વે બાલામણીની બે દાસીઓ સુવર્ણના થાળમાં પુષ્પગુચ્છ આદિ લઇને દ્વાર પાસેજ બહાર બેઠી હતી તે અંદર આવી અને બાલામણીએ રેશમના સૂત્ર તથા જરીથી ગુથેલી પુષ્પમાળા રામનારાયણના ગળામાં આરોપીને પુષ્પગુચ્છ તેના હસ્તમાં આપ્યાં. એક દાસીએ ગુલાબદાનીમાંના ગુલાબ જળનું તેના શરીરપર સિંચન કર્યું અને બીજી દાસીએ પાનની બીડી માન પૂર્વક તેના હસ્તમાં આપી. રામનારાયણ બાલામણીના હાથે થયેલા પોતાના આવા ઉત્તમ સંસ્કારથી હર્ષમુગ્ધ તથા આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો અને ત્યાંથી નીકળીને પ્રેક્ષકમંડપમાં ચાલ્યો ગયો.

‘પ્રજ્ઞાવૈરાગ્ય’ નાટક અને આજ્ઞામણીની ભૂમિકા ૩૫

‘પ્રજ્ઞાવૈરાગ્ય’ નાટકના દ્વિતીય અંકમાં રાજકુમારી ધારિણીની એક વારાંગના શિક્ષિકા પોતાની શીખવેલી નૃત્યકલાના વિષયમાં ધારિણીની પરીક્ષા લે છે અને તેથી ધારિણી તે વારાંગના સમક્ષ નાનાવિધ નૃત્ય કરી બતાવે છે; એવા પ્રકારનો એક પ્રવેશ આવતો હતો અને તે પ્રવેશમાં નાનાવિધ વાદ્યોના સ્વર સાથે પોતાના સ્વરનું શ્રેષ્ઠ સંમેલન કરી શૃંગારરસાત્મક એક ઉત્તમ ંગીતના આધાપ સહિત આજ્ઞામણીએ પ્રેમ વેકારના લિન્ન મિન્ન વિવિધ ભાવોને અભિનય તથા અંગવિક્ષેપ દ્વારા દર્શાવીને એવું અલૌકિક લાસ્ય (એક પ્રકારનું સૌમ્ય નૃત્ય) કરી બતાવ્યું કે જે તે વેળાએ એ લાસ્યા (નર્તકી) આજ્ઞામણીના લાસ્યને જોવાનું લાગ્ય વર્તમાન કાળની વિશ્વ-વિખ્યાત ઇન્ડિયન નર્તકી રાહલ તથા રશિયન નર્તકી આના પાવલોવા જેવી વિદેશીય નર્તકીઓને પ્રાપ્ત થયું હોત, તે અવસ્થા તેમનો ગર્વ પણ જ્યાંનો ત્યાં જ ગળી જવાથી તેઓ ગર્વગનિતા જ થઇ ગઈ હોત !

દશ વાગે આરંભાષ્ટક નાટકની બરાબર ઢોઢ વાગે સમાપ્તિ થઈ અને પ્રેક્ષકો ગણે નિદ્રામાંથી જાગ્રત થયા હોયની ! તેની રીતે ગૃહનું સ્મરણ કરીને ગૃહપતિ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા; કારણ કે, અત્યાર સુધી આજ્ઞામણીની લોકોત્તર લલિત કલામાં તેમનાં મનો એવાં તે તલ્લીન થઈ ગયાં હતાં કે તે તલ્લીનતાના યોગે તેઓ સંસારમાંના અન્ય સર્વે વિષયોને અમુક સમય પર્યન્ત સર્વથા જૂલી ગયા હતા. રામનારાયણ પણ પોતાના સહચરો સહિત નાટકશાળામાંથી બહાર આવ્યો. શરદ્ ઋતુનો આજે અતિમ દિવસ હોવાથી શીતલતાએ જતાં જતાં પોતાનો યોગ્ય અમ્હાર બતાવવા માંડ્યો હતો. શંકરમ્ મહારાજે તરત એક માઠી

૩૬ બન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંબના કે વીરાંગના ?

ભાડે કરી લીધી અને તેમાં એસીને રામનારાયણ, તથા તેનો જુવન ગંગાપ્રસાદ જીવનમાંના પોતાના જીનારામાં ગયા અને રાકરમ પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો.

રામનારાયણ બોજન લીધા કિન્ન જ રાખન કર્યું; પરંતુ શય્યામાં તેનાં નેત્રો સાથે નિદ્રાદેવીનો સંયોગ ન થયો. તેની શય્યામાં એવી જ અવસ્થા થઈ પડી હતી કે:—

“જિરકા દિલ દિલખરમે હો ફિર ઉરકો કમ આતી હય નીંદ;
કરવટે બેતે હી લેને સાફ ઉડ જાતી હય નીંદ;
પીટ કર ચાંદીકા પડ રહતે હય સોના હય કહાં;
આફ દિલખરકી સતાતી હય, ઉચટ જાતી હય નીંદ !”

પ્રભાતમાં તેને કિચિદ નિદ્રા આવી; પરંતુ તેની એ નિદ્રા પણ સ્વપ્નમયી નિદ્રા હોવાથી અર્ધ જાગ્રતિ જ હતી; કારણ કે, એ વેળાએ પણ સ્વપ્નમાં તે અક્ષત્રામણીનો જ સાક્ષાત્કાર કર્યા કરતો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું

બારાંગના કે વીરાંગના ?

“અસંશય મહાબાહો મનો વુર્નિગ્રહ ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌન્તેય વૈરાગ્યેણ ચ મુક્તિ ” ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા; અ. ૬ઠ્ઠો; શ્લોક ૩૫ મો.

દશ વાગવામાં હજી તો પાંચેક મિનિટનો અવકાશ હતો. તે વેળાએ હાલા રામનારાયણની ગાડી અક્ષત્રામણીના રાજપ્રસાદ જુવન અગ્નિ જીવનના સિંદરાર સમક્ષ આવીને ઝિમી રહી. તે ગાડીમાં-

થી જીતયો અને તેવે જોતાં જ દારપાત્ર સાથે દારમાં ચાર્તાલાપ કરતી ઊભેલી આલામણીની દાસીએ તેને તત્કાળ ઓળખી લીધો; કારણ કે, ગત રાત્રે આલામણીએ તેનો સત્કાર કર્યો હતો, તે વેળાએ પુષ્પ-માળા તથા પુષ્પગુચ્છ આદિ સત્કારના સાધનોને લાવનારી દાસી એ જ હતી. દાસી આગંતુક અતિથિને યોગ્ય અભિવાદન સહિત આલામણીના અતિથિસત્કારગૃહમાં લઇ ગઇ અને એક સુંદર આસન-પર બેસવામાટેની રામનારાયણને પ્રાર્થના કરતાં જણાવ્યું કે:-
 “ અમારાં સ્વામિની અઘાપિ દેવપૂજના કાર્યથી નિવૃત્ત થયાં નથી; માટે થોડી વાર બેસો; તેઓ દશેક મિનિટમાં આપના સત્કારમાટે આ કક્ષમાં પધારશે. ” એ દાસી આટલું બોલીને ચાલતી થઈ અને બીજી દાસી ત્યાં આવીને એક ટિપોયપર બેસી, તજ, લવિંગ, સોપારી, પાન, કાચો તથા ચૂનો આદિ મુખવાસની વસ્તુઓ જેમાં બવરચાથી રાખવામાં આવી હતી એવી એક સુવર્ણસ્થાલી રાખી મૂકી. પરંતુ તેમાંની કોઇ પણ વસ્તુને સ્પર્શ ન કરતાં રામનારાયણ તે કક્ષમાંની નાનાવિંધ આકર્ષક વસ્તુઓની રચનાનું જ એક ધ્યાનથી અવલોકન કરવા લાગ્યો.

એ અતિથિસત્કારગૃહના નામથી ઓળખાતો ઓરડો સમયોરસ હતો અને તેની લંબાઇ તથા પહોળાઈ પચીસ પચીસ ફીટની હતી. જમિને ઇસ્તમૂજના એક બહુ જ મૂલ્યવાન તથા મૃદુ ગાલીચાથી આચ્છાદિત કરવામાં આવી હતી અને તેષર ચાર દીવાલના ચાર મધ્ય ભાગમાં ચાર કોચ, તે દરેક કોચની આસપાસ ચાર ચાર કુરસીઓ ઓરડાના મધ્યભાગમાં એક મોટું ગોળ ટેબલ અને ટેબલપર ઉત્તમ તુર્કસ્તાની ટેબલપેર નાખવાના રૂમાલ સહિત ફર્નિચર ગોઠવેલું હતું. એ બધું ફર્નિચર કાશી સીમ્રમનું તથા ઉત્તમ નક્ષીકામવાળું હોવાથી

૬૮ બન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

બહુ મોંઠી કીમતનું હતું ચાર ખૂણુ માં ચાર ખૂણિયા હતા અને તેમના પર કાલિદાસ, ભરભૂતિ, શૂદ્રક તથા વિશાખદત્ત આદિ પુરાતન સંસ્કૃત નાટ્યનિર્માયક સંસ્કૃત કવિઓની સ્થાલિકમૂર્તિઓ રાખવામાં આવી હતી અને ગોળ ટેબલપર નાટ્ય શાસ્ત્રના આઠ નિર્માતા ભરત મુનિની એક ભગ્ય અને વિશાળ સ્થાલિકપ્રતિમા ખેસાડેલી હતી. આ સર્વ મૂર્તિઓ જો કે કાલ્પનિક જ હતો; પરંતુ ઉત્તમ શિક્ષીના હસ્તથી ઘડાયેલી હોવાથી તે કવિઓની પ્રતિભામયી આદૃતિઓનો ફેટલેક અંશે ઉત્તમ ભાસ કરાવતી હતી. ઓરડાની દરેક દીવાલપર ચાર પુરાતન સંસ્કૃત નાટકોમાનાં નાયક તથા નાયિકાનાં એટલે કે, ચારુદત્ત અને વસંતમેના, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા, પુરુરવા અને ઉર્વશી, રામ અને સીતા ધિવ અને માલતી, ઉદયન અને વાસવદત્તા, નળ અને દમયન્તી, ભીમ અને દ્રૌપદી, અગ્નિમિત્ર અને માત્સ્યવિદ્યા, કૃષ્ણ અને ઋકિમણી, મન્મથ અને રતિ, તથા શંકર અને પાર્વતીનાં મળીને મનુષ્યના આકારનાં તૈલમિશ્રિત રંગથી રંગાયેલાં વિવિધરંગીય ભારતીય ચિત્રકલાની આદર્શતાના સજીવન પ્રભાણરૂપ ચાર ચિત્રોમાંનાં ત્રણ ત્રણ ચિત્રો ટાંગવામાં આવ્યાં હતાં અને તે ચિત્રોની નીચેના ભાગમાં જે પ્રસંગનાં તે ચિત્રો હતાં તે પ્રસંગનું સંસ્કૃત ભાષામાં સંક્ષિપ્ત વર્ણન પણ લખવામાં આવ્યું હતું. પ્રત્યેક જે ચિત્રોના મધ્યમાંના રિક્ત સ્થાનોમાં વીણા, સિતાર, તાગિસ દિલરુખા, સારંગી, તંબૂરો અને મોરચંગ આદિ તારવાદ્યો ટાંગવામાં આવ્યાં હતાં અને ઓરડાની છતમાં પણ નાના પ્રકારનાં ચિત્રો સુવર્ણના જળથી આંકેખેલાં હોવાથી એ અતિથિસત્કારગૃહ બધે રંભા, મેનકા કે ઉર્વશીનું જ નિવાસભવન હોયની ! એવે જ લાક્ષણિક નારાયણને ભાસ થવા લાગ્યો અને એ સર્વ મનોહારિણી વસ્તુઓના

અવલોકનમાં તેની શ્રવણ શક્તિએ તદાકાર ચર્મ બનાવે તે ચોડી ચારને માટે પેતાના અસ્તિત્વ કિંમત દેહભાવને પણ બૂલી ગયો. પુરાતન કવિએ તથા ઉપર્યુક્ત અન્ય ચિત્રમાંની પ્રતિષ્ઠાઓના નિરીક્ષણ પછી જે એક ચિત્રમાં તેનું નિરવધિ ધ્યાન પરવારું, તે ચોથા ટેબલ પર દર્શાવેલ મુનિની સ્ફાટિકમૂર્તિને અદેલીને અંદોની ક્રેમમાં મટેલું જે એક અપભ્રંશ ચિત્ર પડ્યું હતું, તે હતું. એ ચિત્રમાં આશામણી પોતે કેવળ ચેતનના ધારીને સાત્ત્વિક ભાવથી ધર્મરત્ની આરાધના કરતી જોઈ હતી અને તેના મુખમાં ઝળઝળાતી સૌમ્યતા તથા શાંતિની એવી તો અદ્ભુત પ્રજ્વાલિત રહેલી હતી કે તેને જોતાંની સાથે જ તેનામાં જોનારની પ્રજ્વાલિત બુદ્ધિ થાય, એ વાર્તા નિર્વિવાદ હતી. આશામણીના આવા વૈરાગ્યદર્શક વેષમાંના ચિત્રને જોતાં જ રામનારાયણના મુખમાંથી સ્વાભાવિક જ એવો અશ્રવ્યદર્શક ઉદ્ગાર નીકળી ગયો કે: “ શું જે રંભાની પ્રતિમૂર્તિને આ નેત્રોએ મધ કાઢે મીનાક્ષીના મંદિરમાં તથા સંસ્કૃત નાટકશાળામાં જોઈ હતી, તે જ આ શુકલવસના સાધ્વી આશામણી હોઈ શકે ખરી કે ? ”

“ હા, હોઈ શકે ! કારણ કે, આ વિશ્વમાં અશક્ય જેવું કંઈ છે જ નહિ. આ ચિત્રમાંની શુકલવસના સાધ્વી અન્ય કંઈ નહિ પણ આ ઉદારીના આશામણી જ છે ! ” રામનારાયણના ઉદ્ગારનું આ ઉત્તર રામનારાયણના અવશ્યપથમાં આવીને અથડાયું.

હાથ રામનારાયણના ધ્યાનનો ભંગ થયો અને તેણે છબિ-માંથી દૃષ્ટિને ચલિત કરીને જોયું તો છબિમાંની આશામણીની નિર્જીવ પ્રતિમૂર્તિ જણે સજીવન થઈને તેનાં નેત્રો સમક્ષ જોઈ હોયની એવો જ તેને ભાસ થવા લાગ્યો. ખરેખર આશામણી પોતે જ અત્યારે તે અદ્ભુતઅવસ્થાપરિધાના તથા નાનાવિધ રત્નસંકાર-

૪૦ બાંધકી બાલામણી અથવા વાશંગના કે વીરાંગના ?

મંડિતા બાલામણી નહોતી; કિન્તુ કેવળ શુકલવસ્ત્રપરિધાના અને અલંકારવિહીના ઉદાસીના બાલામણી હતી, એટલે ગર્ભ કાલની અને આજની બાલામણીમાં બેદ હતો. અત્યારે બાલામણીએ કેવળ એક પ્લેટ સાડી અને પ્લેટ ચોળાથી જ પોતાના શરીરને આચ્છાદ્ય કર્યું હતું અને તેના પૃથ્થકાગમાં મુક્ત અવસ્થામાં વિહરતો નિતંબદેશ પર્ચન્ત જાયેલો દીવં અને કૃષ્ણ દેશકભાષ સાડીના ત્રીણ પટમાંથી રૂપદ દેખાતો હતો. તેનો બાલપ્રદેશ ભસ્મચિત્ત હતો અને તેના ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા શોભી રહી હતી. પરંતુ આ ઉદાસીના અથવા વિરક્તાના વેષમાં તો બાલામણી રામનારાયણની દૃષ્ટિને વળી ગઈ કાલ કરતાં પણ અધિક આર્પક તથા વિશેષ મનોહારિણી દેખાવા લાગી. કેટલીકવાર સૂંધી તો રામનારાયણ તેના આ નૈસર્ગિક સાત્ત્વિક મૌનદર્શની સમીક્ષા કરતો રહ્યો અને મુખમાંથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કરી શક્યો નહિ. તે બોલવાની યત્ન કરતો હતો, પરંતુ શબ્દો તેના મુખમાં આવીને અટકી જતા હતા અને તે બોલી શકતો નહોતો. તેની આ અવસ્થાને જાણી જઈને અને બાલામણી મૌનનો ભંગ કરીને બોલી કે:—

“ મારા મેધિરા મેહમાન ! આવા બચાનક મૌનનું અવલમ્બન આપે શા કારણથી કર્યું છે વાર ? આપના સત્કારમાટે મારાથી અહીં જરા મોઢ અવાયું, તેથી જો આપને કાંઈ મારું લાગ્યું હોય, તો તેમણે હું આપની ક્ષમા માગું છું. મેં અહીં આવવામાં જાણી નેહને વિશ્વંત્ર કર્યો નથી, કિન્તુ હું દેવપૂજન કરતી હતી તેથી જ કિંચિત્ વિશ્વંત્ર થયો છે. ”

‘ મારા મેહરમાન મેહમાન ! આપ આ શું બોલો છો ! આપના વિશ્વંત્રથી મારા મનમાં મારું લાગ્યું નથી. કિન્તુ આપના

આ મંત્રાસિદ્ધિવેષને જોઈને આપને હવે ક્યા સંબોધનથી મારે બોલાવવાં, એ વિષેના કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણયપર ન આવી શકવાથી જ હું મૌનનું અવસાન કરીને બેસી રહ્યો હતો અને આપના નિરુપમ મુખમંડળને દગર દગર જોયા કરતો હતો. પરંતુ આપે મૌનને ભંગ કર્યો છે અને તેથી જ મારાથી આ શબ્દોચ્ચાર કરવાનું સાહસ કરી શકાયું છે. આપની દેવપૂજમાં મેં કાંઈક બાધા કરી છે અને તેથી ક્ષમા તો આપપાસેથી મારે જ માગવી જોઈએ.” રામનારાયણે અત્યંત વિનયશીલતાથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“ અસ્તુ: હવે આપણે આ વિવાદને ત્યાગીને આપણી ઉદ્દિષ્ટ વાર્તાને આરંભીએ તો સારું. પ્રારંભમાં આપને મારે એટલી જ પ્રાર્થના કરવાની છે કે આપ પ્રભાતમાં નાસ્તો કરીને તો આઆ જ હશે, પરંતુ મધ્યાહ્નભોજન તો આ કિંકરીતી પર્યુકુરીમાં જ કરવું પડશે; કારણ કે, આજે આપ આ દીના બ્રાહ્મણીના પૂજ્ય અતિથિ છો અને તેથી મારા અતિથ્યને સ્વીકારવામાટે આપ બધામથા જ છો. જો મારી આ પ્રાર્થનાને સ્વીકારશો, તો જ હું આપની સાથે વાર્તાશ્રાવ કરીશ. આપનમ્ માટે એક બ્રાહ્મણના હસ્તે ભોજન તૈયાર કરાવવાની મેં પ્રથમ જ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી રાખી છે.” બ્રાહ્મણીએ આરંભમાં જ પોતાના યજ્ઞમાનધર્મનો પરિચય કરાવ્યો.

“ પરંતુ મારા અનુચરો છત્રમાં મારી વાટ જોઈને બેસી રહેશે તેનું કેમ ? ” રામનારાયણે થોડો વાંધો દર્શાવ્યો.

“ તેમને પણ હમણાંજ મારો અનુચર ત્યાં જઈને અહીં તેડી લાવશો; કારણ કે, આપ અહીં જાઓ અને આપના અનુચરો ત્યાં જામે, એ કાંઈ બની શકે નહિ. આપના સર્વ અનુચરોને રાજ છત્રમાંથી અહીં લઈ આવવાની મારા અનુચરને આજ્ઞા આપ્યા પછી

૪૨ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

જ હું અહીં આવી છું. ” બાલામણીએ એ પ્રશ્નનું પણ નિરાકરણ કરી નાખ્યું.

“ તે પછી આપના અતિથ્યને સ્વીકારવામાં મને કશો પણ વાંધો નથી. ” રામનારાયણે બાલામણીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી લીધો.

એ પછી બાલામણી એક કાચપર બેસી ગઇ અને કહેવા લાગી કે: “ માન્યવર મહાશય ! હવે મારી સાથે જે કાંઈ પણ વાર્તાલાપ કરવાની આપની ઇચ્છા હોય, તે વાર્તાલાપનો આનંદથી આરંભ કરો; કારણ કે, અહીં મંપૂર્ણ એકાંત છે; જ્યાં સૂધી મારી આરા નહિ હોય, ત્યાં સૂધી મારી કાંઈ દાસી પણ આ કક્ષમાં પ્રવેશ કરવાની નથી. માત્ર એક વાગે બોજન તૈયાર થવાની આપણને સૂચના આપવામાં આવશે. ”

“ આવી ઉત્તમ વ્યવસ્થાનો પરિશ્રમ કેવળ મારામાટે જ આપે વેઠ્યો છે અને તેથી આપનો હું જેટલો પણ આભાર માનું તેટલો ઓછો જ છે. અસ્તુ: અત્યારે હવે મારો પ્રથમ પ્રશ્ન એ જ છે કે, આપ એક વિધવા અથવા પ્લત્તચારિણી તરીકે જ પોતાનું જીવન વીતાડો છો અને મંસારન્યવહારમાં આત્મી લેશ માત્ર પણ આસક્તિ નથી, એમ જે મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે, તે સત્ય છે કે કેમ ? કારણ કે, એ વા મિં મારો વિશ્વાસ બંધાતો નથી અને તેથી જ સ્પષ્ટતાથી મારે આ પ્રશ્ન આપને આંવા સ્વરૂપમાં પૂછવો પડે છે. ” લાલા રામનારાયણે મૃતમ્તા દર્શાવવા સાથે પોતાના ઉદ્વિગ્ન વિષયનો આરંભ કરી દીધો.

“ આ પ્રશ્ન મને શા કારણથી અને શા ઉદ્દેશથી પૂછવામાં આવે છે, તે મારે પ્રથમ જાણવાની આવશ્યકતા છે; કારણ કે, એ ઉદ્દેશને જાણ્યા વિના આ પ્રશ્નનું મારાથી યથાર્થ ઉત્તર આપી શકાય

તેમ નથી.” બાલામણીએ રામનારાયણના આજ્ઞાંતર ઉદ્દેશને બહાર કઢાવવાની બાવનાથી આ રુબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

પરંતુ રામનારાયણ પણ મને તેવો હાખનૌનિવાસી હોવાથી એમ તત્કાળ પોતાના ગુપ્ત ઉદ્દેશને ઓછી કાદે તેવો મૂર્ખ નહોતો અને તેથી પોતાના ગુપ્ત બાવને ગુપ્ત રાખીને જ તેણે કહ્યું કે: “ એક વારાંગના સંસારના વ્યવહારોથી અખંડ વિરક્તા રહે, એ વાર્તા કાંઈક વિલક્ષણ જણાયાથી જ હું આ પ્રશ્ન પૂછું છું. દહાચિત્ત મારો બીજો કાંઈ ઉદ્દેશ હશે, તો તે આ પ્રશ્નનું યથાર્થ ઉત્તર મળ્યા પછી પોતાની મેળે જ આપના જણવામાં આવી જશે. ”

રામનારાયણના આ સંદિગ્ધ ઉત્તરથી તે કેવો અને કેટલો અતુર તથા વ્યવહારદક્ષ હતો, એનું બાલામણીથી કેટલેક અંશે અનુમાન કરી શકાયું અને તેથી એ વિષયને વધારે ચોળીને ચીકણો ન કરતાં પોતાના સંભાષણની દિશાને ફેરવીને તે કહેવા લાગી કે: “ શ્રીમાન્ મહાશય ! આપે આ કિંકરી વિષે જે કાંઈ સાંભળ્યું છે, તે અક્ષરે અક્ષર યથાર્થ તથા સત્ય જ છે; આ કિંકરી પોતાના પ્રિયકરના પરલોકવાસ પછી પવિત્ર વૈધવ્યવ્રતનું અથવા પ્રહ્લવ્યર્થધર્મનું જ પાલન કરે છે; સંસારના વિકારમય વ્યવહારોથી સર્વથા વિરક્ત રહીને કેવળ ધર્મકર્મને જ આચરે છે ! ! ”

“ અગ્નિ સાથે જે શીતલતાનો સંબંધ હોય, તો જ વારાંગના સાથે વૈધવ્યનો સંબંધ સ્વીકારી શકાય; કારણ કે, વારાંગનાને સાધારણતઃ “ સદાસૌભાગ્યવતીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને તેથી જે તેનામાં વૈધવ્યની આપત્તિ થાય, તો પછી તેનું અખંડ સૌભાગ્ય કેવી રીતે જળવાય ? કેવળ વસુ સાથે જ વારાંગનાનો વિવાહસંબંધ થાય છે અને વારાંગનાનો વસુ નામક વપ્તલ વિશ્વમાં અમર

૪૪ બન્ધકી બાહ્યામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

હોવાથી જ વારાંગના સદાસૌભાગ્યવતીના નામથી ઝોળખાય છે. સતીમાં અભિચાર સંભવતો નથી તેવી જ રીતે વારાંગનામાં વૈધવ્ય સંભવતું નથી. જો વિધવા હોય તો તે વારાંગના નહિ અને વારાંગના હોય તો તે વિધવા નહિ, આ એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે અને એ સિદ્ધાંતનો અપવાદ અઘાપિ કોઈના જોવા કે સાંભળવામાં આવી શક્યો નથી. ” રામનારાયણે બળપૂર્વક પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરી બતાવ્યું.

“ પૂજ્ય અતિથિ ! જો અવિનય થાય તો ક્ષમા કરજો; પરંતુ સત્ય વાર્તા તો એજ છે કે, સર્વ વારાંગનાઓને સમાન માનવામાં આપતો અક્ષમ્ય પ્રમાદ થાય છે; આ કેવળ વારાંગના જાતિનો જ નહિ, પણ ઇશ્વરના એક મહાન્ નિયમનો અનાદર કરાય છે. ” બાહ્યામણીએ અંબારતાથી કહ્યું.

“ ઇશ્વરના મહાન્ નિયમનો મારાથી શો અનાદર કરાય છે ! આપના આ હિંમતથી મારા હૃદયમાં અતિશય આશ્ચર્ય થાય છે. ” રામનારાયણ બોલ્યો.

“ પાંચે આંગળી કદાપિ સરખી હોતી જ નથી અથવા તો પ્રત્યેક નિયમનો કોઈપણ એક અપવાદ તો હોવો જ જોઈએ, એવો ઇશ્વરનો એક અબાધ્ય ન્યાય હોવા છતાં વારાંગના જાતિમાં તો સમ્યક્ રિત્રા સ્ત્રી હોઈ શકે જ નહિ, એ જે આપની માન્યતા છે, તે ઇશ્વરના નિયમનો અનાદર કરનારી નથી કે શું ? વારાંગના પણ સ્ત્રી જુ હોય છે અને ઇશ્વર વારાંગનાને પણ અન્ય સ્ત્રીઓ પ્રમાણે બુદ્ધિ આપેલી હોવાથી જો તેની ઇચ્છા હોય, તો તે પણ સારામારનો વિચાર કરીને ધર્મના માર્ગમાં સંચરી પોતાના જીવનને પવિત્ર તથા આદર્શ જીવનના રૂપમાં પરિવર્તિત કરી શકે છે, એ તત્ત્વને આપ સર્વથા બૂલી જાઓ.

છે અને એ જ મહાખેદનો વિષય છે. તદ્વાર જે રાખે તેની નહિ, પણ જે મારે તેની જ કહેવાય છે; તે જ પ્રમાણે ધર્મ પણ જે તેને ધારણ કરે તેનો જ છે; કેવળ ધર્મના ઢંભને દર્શાવનારનો ધર્મ નથી, એ તત્ત્વને નિરંતર રમરણમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. દેશકાલાનુસાર અત્યારે એ કે વારાંગનાઓ પતિત થવાથી પોતાના દુલધર્મને ભૂલી ગઈ છે અને તેથી કેવળ અભિચાર તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય તથા કેવળ ધનોપાનન તેમનો પ્રધાન ધર્મ થઈ પડ્યો છે, એ વાર્તાને હું પોતે પણ મુક્ત કંઠથી સ્વીકારું છું; પરંતુ તે સાથે જ આપને એ પ્રશ્ન પૂછું છું કે, આ પતિતાવસ્થા કેવળ વારાંગના જાતિની જ થઈ છે કે ભારતવર્ષની બહુધા સર્વ જાતિઓની ? આજના કાળમાં વર્ણનાં જાણનાં જોઈએના ધોષ કરીને પોતાની સર્વોત્કૃષ્ટતાને દર્શાવતા બ્રાહ્મણો, ગૌ-બ્રાહ્મણપ્રતિપાદ ક્ષત્રિયો અને વ્યાપારદ્વારા દેશની સંપત્તિને ન્યાય તથા નીતિના માર્ગથી વધારનારા વૈશ્યો આદિ દ્વિજના પવિત્ર નામથી ઓળખાતા ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પણ પોતપોતાના ધર્મ તથા કર્મથી વિશેષારે ભ્રષ્ટ તથા પતિત થઈ ગયા છે, તો પછી તેમની પતિતતાનો વિચાર ન કરતાં કેવળ એક વારાંગના જાતિને જ તેની પતિતતાના કારણથી દૂષિત માનવાનું અને વારાંગનાજાતિને જ અપવિત્ર તથા તિરસ્કરણીય ગણવાનું શું કારણ છે, તે હું સમજી શકતી નથી. ભારતવર્ષના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય આદિનો જૂતકાળ જેવી રીતે ઉજ્જવલ હતો, તે જ પ્રમાણે એક સમયમાં ભારતવર્ષની વારાંગનાઓ અથવા ગણિકાઓનો જૂતકાળ પણ અતિશય ઉજ્જવલ હતો, એ વિષયમાં ઇતિહાસમાંથી આપણને અનેક પ્રમાણો મળી શકે છે. એ વારાંગના અથવા ગણિકામાં સદગુણનો સર્વથા અભાવ જ હોત, તો દેશાટન, પંડિતની મિત્રતા, વારાંગના, રાજસભામાં પ્રવેશ તથા

૪૬ અન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન, એ આતુર્યપ્રાપ્તિનાં પાંચ મૂળ સાધનોમાં પ્રાચીન પંડિતોએ વારાંગનાનો સમાવેશ કદાપિ કર્યો જ ન હોત; તેમ જ વારાંગના જાતિ સર્વથા ગુણુક્ષીના જ હોત તો પ્રાતઃસ્મરણીય શૂદ્રક જેવા એક રાજકવિએ પોતાના ‘મૃચ્છકટિક’ નાટકમાં વારાંગનાને નાટકની નાયિકા બનાવીને તેના સંબંધમાં ‘ગુણાનુસ્કા ગણિકા ચ યસ્ય; વસન્ત-જ્યોમિષ વસન્તસૈમા !’ આવા પ્રકારના ઉદ્દગાર કદાપિ કાઢ્યા જ ન હોત. અન્ધપાશિકા એક વારાંગના હોવા છતાં શું તેણે આ સંસારને ત્યાગીને વૈરાગ્યથી ઓઢ સંબંધમાં એક પવિત્રા પરિત્રાગ્નિકા તરીકે પ્રવેશ કર્યો નહોતો ? વારાંગનાઓની વિશુદ્ધ વૃત્તિનાં આવાં અનેક સજ્જવન પ્રમાણો આપણી દષ્ટિ સમક્ષ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ જે વારાંગના જાતિને કેવળ મલિના અને મલિના જ માનવામાં આવે, તો તે એક પ્રકારનો નિંષ દુરાગ્રહ છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. ” બાલામણીએ અતિશય શાંતિયુક્ત તથા મધુર વાણીથી વારાંગના જાતિની મૂતકાન્તિક ઉજ્જવન્નતાનું ઐતિહાસિક દર્શન કરાવ્યું.

શમનારાયણ અમુક અંશે નિરુત્તર થયો અને બોલ્યો કે : “ ખરેખરે આપનો વાદ તે વિતાંડવાદ નહિ, પણ યોગ્ય બુદ્ધિવાદ તથા પ્રમાણુવાદ છે અને તેથી વારાંગના જાતિમાં પણ અપવાદ-રૂપ ઉત્તમ તથા સદ્ગુણુવતી વારાંગનાઓ હોય, એ તત્ત્વને સ્વીકાર્યા વિના તો જે કે ચાલે તેમ નથીજ; છતાં અપવાદ નિયમને સિદ્ધ કરનારો હોવાથી એ અપવાદોના યોગે વારાંગના જાતિના અસતીત્વના નિયમમાં કશી પણ બાધા આવી શકતી નથી, એ તત્ત્વનો તો આપણી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. ”

“ વારાંગના, વારસી, વારનારી અને ગણિકા આદિ શબ્દોનો આપ શો અર્થ કરો છો વાર ? ” બ્રાહ્મણીએ ગંભીરતાથી પૂછ્યું.

“ એ સર્વ શબ્દોનો, સમૂહ અથવા વૃન્દની એટલે કે અનેક પુરુષોની ભોગ્યા જે સ્ત્રી તે વારાંગના, એટલે જ અર્થ થાય છે, એવી મારી માન્યતા છે; કારણ કે, મારા એક મિત્ર સંસ્કૃત ભાષાના બહુ જ સારા પંડિત છે અને તેમણે એક વાર આ વિષયની ચર્ચા નીકળતાં એ શબ્દોનો આવે જ અર્થ કર્યો હતો અને વળી કહ્યું હતું કે : ‘ અમરકોષ ’ની કેટલીક ઉત્તમોત્તમ ટીકાઓમાં પણ એ શબ્દોનો અવા જ પ્રકારનો અર્થ કરાયેલો છે. ” રામનારાયણે પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર વારાંગના આદિ શબ્દોનો સાધારણ અર્થ કહી સંભળાવ્યો.

બ્રાહ્મણીએ શાંતિથી કહ્યું કે : “ સંસ્કૃત શબ્દકોષકારકોએ સાધારણતઃ એ સર્વ શબ્દોનો આવે જ અર્થ કરેલો છે, એ આપનું કથન જે કે સત્ય છે : છતાં ‘ અમરકોષ ’માં અમરસિંહે વારાંગનાના અર્થને દર્શાવનારા વારસી, ગણિકા, વેરયા, રૂપજીવાડયા તથા વાર-મુખ્યા, એવી રીતે પાંચ શબ્દો આપેલા છે;—

વારસી ગણિકા વેરયા રૂપજીવાડયા સા જનૈઃ ।

સત્કૃતા વારમુખ્યા સ્યાત્.....” ॥

એ શ્લોકની રચનામાં જે ‘ સા જનૈઃ સત્કૃતા વારમુખ્યા સ્યાત્ ’ એ પ્રમાણેના શબ્દો રાખવામાં આવ્યા છે, તે શબ્દોનું માર્કેન્દ્ર પંડિતે એવું રૂપજીવરણ કર્યું છે કે, ‘ સા વેરયા મુખ-વત્સાલજનૈઃ સત્કૃતા સતી વારમુખ્યા સ્યાત્ ’ એટલે કે, ‘ આજે તે વેરયા તેની ગુણવત્તાથી જનસમુદાયવડે સત્કરને પામે છે, એટલે પછી તે વારમુખ્યા કહેવાય છે. ’ આ બાબતથી એટલું

૪૮ બન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંજના કે વીરાંજના ?

તો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, વેશ્યા પણ પોતાના સંસુણોના પરિણામે લોકસમુદાયના આદરને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉન્નતિ તથા સત્કારનાં ઠાર વારાંજનામાટે કાંઈ સદાને માટે બંધ કરાયલાં નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે પરાગતિને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એ વાર્તા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના નવમ અધ્યાયના ૩૨મા શ્લોકથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ શકે છે:—

‘ માં હિ પાર્થ ક્વપામિત્ય ચેડપિત્યુઃ પાપચાનયઃ ।

ક્ષિયો * વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેડપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ’* ।

* આ શ્લોકમાં સાધારણ પદ ‘ વૈશ્યાઃ ’ હોવા છતાં અહીં ‘ વૈશ્યાઃ ’ શબ્દનો સ્વીકાર કરાયેલો છે અને તેટલામાટે એ વિષેના કેટલાક વિવેચનની આવશ્યકતા છે. સ્વ. શ્લોકમાન્ય ખાલ મંત્રાધર તિલકે ‘ ગીતાશ્લેષ ’ માં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમાણે કરેલો છે: “ હે પાર્થ મારો આશ્રય કરીને સ્ત્રીઓ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર કિંવા (અત્યન્નદિ) જે ઋષયોનિ જનો હોય છે તેઓ પણ પરમ મતિને પામે છે. ” અને ત્યાર પછી એ શ્લોકમાંના ‘ પાપચોનયઃ ’ શબ્દની યોજના તથા વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લખેલી ટિપ્પણીમાં જણાવ્યું છે કે: “ ૩૨ મા શ્લોકમાં ‘ પાપચોનયઃ ’ એ પ્રમાણેનો જે શબ્દ આવેલો છે, તેને સ્વતંત્ર ન માનતાં, તે સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્ર એ શબ્દોને લાગૂ પડે છે, એમ માનવું; કારણ કે, પૂર્વજન્મમાં કાંઈ પણ પાપ કરેલાં હોવાથી જ સ્ત્રી, વૈશ્ય, કે શૂદ્રના અવતારમાં આવવું પડે છે, એમ કેટલાક ટીકાકારોએ કહેલું છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે ‘ પાપચોનય ’ એ એક સામાન્ય શબ્દ છે અને સ્ત્રી, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ તેના ભેદો કેવળ ઉદાહરણાર્થ આપવામાં આવ્યા છે. પંડિત અમારા અભિપ્રાય અનુસાર આ અર્થ યથાર્થ નથી.

એટલે કે;—‘હે પાપ ! જેઓ પાપિષ્ઠ છે, જે સ્ત્રીઓ વેશ્યા છે, અને જે શૂદ્ર છે; તેઓ પણ મારા આશ્રયને ધારણ કરીને પરમ-મતિને પામે છે !’ સારાંશ કે, વારાંગના તથા વેશ્યા આદિ શબ્દોના અપમાનના સર્વસાધારણ તથા પ્રચલિત અર્થને સ્વીકારવામાં આવે, તે પછી સદ્ગુણવતી વેશ્યાને નિરાશ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. જે કે હું વેશ્યા આદિ શબ્દોના એ અર્થને સ્વીકારતી નથી.”

‘પાપયોનિ’ શબ્દથી અત્યારે સ્ફરકારમાં જેમને ‘અપરાધ કરનાર ભતિયો’ કહેવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારનો અર્થ વિવક્ષિત હોઈને, તે ભતિયોમાંના લોકોને પણ ભગવદ્ભક્તિના માર્ગે સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવો આ શ્લોકમાંનો સિદ્ધાંત છે. સ્ત્રી, વેશ્ય અને શૂદ્ર એ સર્વ ‘પાપ-યોનિ’ વર્ગમાંના ન હોવા છતાં તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિમાં જે બાધા થાય છે, તે તેમને વેદશ્રવણનો અધિકાર ન હોવાથી જ થાય છે અને તેટલામાટે જ ‘ભાગવત’ પુરાણમાં—

“સાચૂર્ણઃ ક્ષિણ્ધુનાં ત્રયી ન શ્રુતિગોચરા

કર્મશ્રેયસિ મૂઢાનાં શ્રેયઃ પવં ભવે વિદ્ય ।

इति भारत माख्यमं कृपया मुनिना कृतम् ” ॥

એટલે કે: “સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો કિંવા ક્ષિણ્ધુમાંના નામધારી બ્રાહ્મણો આદિનાં મનુષ્યોમાં વેદોનો ધ્વનિ ન પડતો હોવાથી તે મૂઢ ન રહી ભવ એટલામાટે જ્યાંસ શ્રુતિએ કૃપાળુ થઈને મહાભારત અર્થાત્ ગીતાની કૃષ્ણ તેમના કલ્યાણમાટે જ રચના કરેલી છે ” હવે અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, ગીતાના ૯ મા અધ્યાયના ૩૨ માં શ્લોકમાં ‘વેશ્ય’ શબ્દ આવેલો છે પણ ભાગવતમાં ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં તે શબ્દને સર્વથા અભાવ છે અને તેના સ્થાનમાં નામધારી બ્રાહ્મણના અર્થને દર્શાવનાર ‘ક્ષિણ્ધુ’ શબ્દની યોજના કરાયેલી છે. એથી એટલું

૫૦ બન્ધકી બાદામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

“ત્યારે આપ એ શબ્દોના કેવા પ્રકરના અર્થને સ્વીકાર કરોછો વાર ?” હાલા રામનારાયણે આતુરતા તથા ઉત્કંઠાથી પૂછ્યું.

એના ઉત્તરમાં બ્રાહ્મણીએ શાંતિ તથા મંબીરતાથી જણાવ્યું કે: “વારકય સ્ત્રી, અંગના કિંવા નારી ત્થા વારસી, વારાંગના કિંવા વારનારી, એટલે કે, વારની—સમુદાયની—જે સ્ત્રી, અંગના અથવા નારી તે વારસી, વારાંગના અથવા વારનારી, એવી સાધારણ્યુત: અત્યારે વારાંગના આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કરવામાં

તો અવસ્થ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જામધારી બ્રાહ્મણને તેની દાંભિકતાના કારણથી કદાચિત્ વેદશ્રવણ કિંવા વેદાધ્યયનનો અધિકાર ન હોય, તો તે સંભવિત છે; પરંતુ વૈશ્યને તેની વૈશ્યતાના કારણથી વેદશ્રવણ કિંવા વેદાધ્યયનનો અધિકાર ન હોય, એ સંભવજ્ઞ નથી; કારણ કે, વૈશ્ય પણ દ્વિજ છે અને દ્વિજને શાસ્ત્રોમાં વેદશ્રવણ તથા વેદાધ્યયનનો સંપૂર્ણ અધિકાર અપાયેલો છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ શબ્દ ‘વૈશ્યા:’ નહિ; કિન્તુ ‘વેશ્યા:’ જ હોવો જોઈએ અને તેનો ‘સ્ત્રિય:’ શબ્દ સાથે સંજોગ હોવો જોઈએ અર્થાત્ ‘મારો આશ્રય કરવાથી વેશ્યા સ્ત્રીઓને પણ પરાજિતની પ્રાપ્તિ થાય છે;’ એના જ એનો અર્થ છે; કારણ કે, સામાન્ય ધર્મશીલ સ્ત્રીઓને તો પરાજિતની પ્રાપ્તિ થાય છે જ; જો સ્ત્રીઓને વેદશ્રવણ કિંવા વેદાધ્યયનનો અધિકાર ન હોત, તો આગળે જન્મેલી દીકા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ શક્યો તે થઈ શકત જ નહિ અને તેની એ દીકાને બ્રાહ્મણ માન્ય સમ્મત પણ નહિ. આ ઉદાહરણ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે, દ્વિજ ભતિની સ્ત્રીઓને પુરાતન કાળમાં વેદશ્રવણ તથા વેદાધ્યયનનો સંપૂર્ણ અધિકાર હતો અને તે હોવો જ જોઈએ. આ કારણથી અહીં ‘વેશ્યાઓ’ એ અર્થ જ સ્વીકરણીય છે.

આવે છે; અને એનો માર્મિક અર્થ એવો સ્વીકારાય છે કે, સમુદાયમાંના સર્વ પુરુષો સાથે ધનપ્રાપ્તિમાટે જે સ્ત્રી અપ્રલીલ સંબંધ રાખનારી હોય, તે વારાંગના અથવા વેસ્થા. અર્થાત્ વેસ્થા અથવા વારાંગનાનો એક પતિ તો હોયજ નહિ; એટલે કે જે તેને ધન આપે તે તેનો પતિ, એવી જ માન્યતા સર્વત્ર થઈ ગયેલી દેખાય છે. પરંતુ મારી માન્યતા એવી છે કે, સંગીત તથા નૃત્ય આદિ લક્ષિત કક્ષા-ઓથી રાજાઓ, ધનાઢય ગૃહસ્થો તથા સર્વસાધારણ જનોનાં મનોનું રંજન કરવું, એ વારાંગનાઓનો વ્યવસાય હોવાથી વારાંગનાઓને જનસમુદાય સમક્ષ કોઈ પણ પ્રકારની લજ્જા કિંવા કોઈ પણ પ્રકારના સંકેત વિના ઉપસ્થિત થવું પડે છે અને એ કારણથી 'વારસી' એટલે કે, જે સ્ત્રી સમુદાયમાં વિચરનારી હોય, તે વારસી અથવા વારાંગના, એવો જ એ વારાંગના આદિ શબ્દોનો અર્થ છે; કારણ કે, જે એમ ન હોત, તો વારાંગનાઓને 'અભિચારિણી' સંજ્ઞાથી જ ઓળખવામાં આવી હોત. મારી ધારણા આવી હોવાથી વારાંગનાએ અભિચારનો વ્યવસાય સ્વીકારવો જ જોઈએ, એવો કોઈ પણ પ્રકારનો નીચ નિયમ વારાંગના-માટે છે જ નહિ. અન્ય ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ પ્રમાણે વારાંગનાનો પણ પતિ તો એક જ હોવો જોઈએ અને તે પતિ જે નિર્વાહમાટેનાં ધન આદિ સાધનો યોગ્ય પરિમાણમાં રાખી ગયો હોય, તો તેના મરણ પશ્ચાદ્ વારાંગનાએ વિશુદ્ધ વૈધવ્યનું અખંડ પાલન કરવું અને પોતાના જીવનને આદર્શ કરી બતાવવું, એ જ તેનો પરમ ધર્મ છે. કદાચિત્ તેવાં સાધનો તે પતિ ન મૂકી ગયો હોય અને પોતા પાસે પણ નિર્વાહનાં સાધનોનો સર્વથા અભાવ હોય, તેથી આપત્તિ ધર્માનુસાર જે વારાંગનાને બીજો પતિ કરીને પુનર્જૂ અથવા દ્વિધિયૂ થવું પડે, તો તે

પર બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

એક ભિન્ન વિષય છે, નિયમનો અપવાદ છે; પરંતુ એ અપવાદથી નિયમમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધ થવાનો સંભવ નથી, એ તો સર્વથા નિઃસંશય છે.”

“ ત્યારે આપ અત્યારે જે વૈધવ્યધર્મનું પાલન કરો છો, તે આપની આ માન્યતાનું જ પરિણામ છે, ખરું કે નહિ?” રામનારાયણે પૂછ્યું.

“ અવશ્ય મારી એ દૃઢ માન્યતા જ મારા હસ્તથી અત્યારે પવિત્ર વૈધવ્યધર્મનું પાલન કરાવીને મને ભાવિ પરાગતિના માર્ગમાં પ્રેરે છે; કારણ કે, મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિધવા સ્ત્રીમાટે અન્ય પતિનો સ્પર્શ નિષેધ કરેલો છે અને વૈધવ્યપાલનનું અસૌકીક માહાત્મ્ય વ્યુત્પન્ન છે. મનુસ્મૃતિમાં કહેલું છે કે: “ સ્ત્રીને એ જ ઉચિત છે કે પતિના પરલોકવાસ પછી પવિત્ર પુણ્ય, મૂલ તથા ફળનો ભક્ષ કરીને જીવન વીતાડે અને બલિચારની બુદ્ધિથી અન્ય પુરુષના નામ માત્રનો પણ ઉચ્ચાર ન કરે. એકપતિકા સ્ત્રીઓના ઉત્તમ ધર્મને ઈચ્છનારી સ્ત્રી પોતાના મરણ પર્વન્ત ક્ષમાયુક્તા, નિયમાચારિણી, તથા ક્ષત્રચારિણી થઈને જ રહે. જેવી રીતે કેટલાક સહસ્ર કુમાર ક્ષત્રચારી ક્ષાત્રણોએ સંતાનની ઉત્પત્તિ કર્યા વિના જ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે પતિવ્રતા પ્રમદાએ અપુત્રા હોવા છતાં પણ સ્વામીના મરણ પશ્ચાદ્ ક્ષત્રચાર્યને ધારણ કરવાથી સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવી શકે છે. જે સ્ત્રી પુત્રના લોભથી સ્વામીનું ઉદ્વેગન એટલે કે બલિચાર કરે છે, તે સ્ત્રી આ લોકમાં પતિતા તથા પતિલોકથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે. અન્ય પુરુષવડે ઉત્પન્ન કરાયેલા સંતાનથી સ્ત્રીનું તેમ જ અન્ય સ્ત્રીવડે જન્મ કરાયેલા સંતાનથી પુરુષનું કોઈ પણ ધર્મકાર્ય થઈ શકતું નથી અને

તેથી કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં સાધ્વી સ્ત્રીમાટે દ્વિતીય પતિ કરવાનો ઉપદેશ અપાયલો નથી.* ” બ્રાહ્મણીએ મંભીરતાથી કહ્યું.

“ પરાશરનો એવો અભિપ્રાય છે કે : ‘ જે પતિ વિદેશમાં આશ્રયે ગયો હોય અને અમુક વર્ષ પર્યન્ત તેના પત્નો ન મળે, પતિ મરી જાય, સંન્યાસી થઈ જાય, નપુંસક હોય અથવા પતિત થઈ ગયો હોય, તો એ પાંચ આપત્તિઓમાં સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો અને કલ્પિયુગમાં તો પારાશર સ્મૃતિ મુખ્ય મણાય છે એટલે એનો ખુલાસો આપ શો કરે છે ? ’ ” રામનારાયણે પૂછ્યું.

“ કલ્પિયુગમાં પારાશર સ્મૃતિ મુખ્ય ગણાય છે, એ વાત તો હીક છે; પણ મનુ જીમવાનના વચન આગળ પરાશર ઋષિની સ્મૃતિ એટલી પ્રમાણુત ગણાતી નથી. આપે જે સ્લોકનો અભિપ્રાય બતાવ્યો છે તે વિધિ વાગ્દાન પછીનો છે, લગ્ન થઈ ગયા પછીનો નથી, એ અહીં અવશ્ય ખ્યાનમાં રાખવાનું છે; કારણ કે, એજ સ્મૃતિકાર તત્કાળ જણાવે છે કે : ‘ જે સ્ત્રી પતિનું મરણ થયા પછી બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારણ કરે છે, તે મરણ પછી બ્રહ્મચારીઓ પ્રમાણે જ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે સ્ત્રી પતિના જીવ સાથે ચિતામાં બળીને સતી થાય છે, તે મનુષ્યના શરીરમાં સાડાત્રણ કોડ લોભ (રૂઆં) હોવાથી તેટલાં વર્ષ પર્યન્ત સ્વર્ગમાં રહે છે. જેવી રીતે સર્પગ્રાહી મનુષ્ય બગપૂર્વક સર્પને તેના બિલમાંથી કાઢી લે છે, તે જ પ્રમાણે તે સ્ત્રી પતિનો ઉદ્ધાર કરીને તેની સાથે આનંદોપભોગ કરી શકે

* જુઓ “ ગુજરાતી ” પ્રેસની મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૫ મો, શ્લોક ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨.

૫૪ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

છે.* અ.થી એ તો સિદ્ધ જ છે કે વિધવા નારીમાટે પ્રત્યર્થવત જ ઉત્તમ છે; અન્ય પતિસાથેનો સંબંધ ઉત્તમ નથી; તો પત્ની પરપુરુષ સાથેનો સંબંધ તો સર્વથા અધમ અને અધોગતિકારક જ હોવો જોઈએ.” બાલામણીએ શાસ્ત્રના પ્રમાણથી વૈધવ્યપાલનને સ્ત્રીના ધર્મકાર્ય તરીકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

“ ત્યારે શું આપ કેળળ શુભ પુષ્પ, મૂળ અને ફળ આદિકના સાત્ત્વિક આહારથી જ પોતાના જીવનને ટકાવો છો ? ” રામનારાયણે પૂછ્યું.

“ બહુધા એ વસ્તુઓના આહારથી જ મારા જીવનનો નિર્વાહ થાય છે, પરંતુ કોઈ કોઈ વાર દૂધ, દહિ અને ભાત ઇત્યાદિ ખોરાકની સાદી વસ્તુઓ પણ હું લઉં છું; મિષ્ટાન્ન તથા પૌષ્ટિક તેમ જ તમોગુણવર્ધક પદાર્થોને હું કદાપિ સ્પર્શ પણ નથી કરતી.” બાલામણીએ ઉત્તર આપ્યું.

“ ગૃહમાં આપનું આવું પરમ પવિત્ર સાધુ ચરિત્ર તથા વિશુદ્ધ વર્તન જતાં આપ જ્યારે મીનાક્ષીના મંદિર જેવાં સાર્વજનિક સ્થાનોમાં જાઓ છો, તે વેળાએ એક વિધવાને શોભાવનારાં શુક્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરવાને બદલે નાના પ્રકારનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો તથા હીરકના અક્ષકારો આદિને ધારણ કરો છો, એ શું ઉચિત છે ? કારણ કે, શૃંગારોને ધારણથી શૃંગારની વાસનાનો ઉદય થાય છે, એ તો આપના જાણવામાં હોવું જ જોઈએ. મ.રા આ આગ્રેપનું આપનાથી સમર્પક ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે ખરું કે ? ” રામનારાયણે વિચાર કરીને એક સર્વથા નવીન શંકા દર્શાવી

* જુઓ “ ગુજરાતી ” પ્રેસની પારાસર સ્મૃતિઃ અધ્યાય ૪ થી, શ્લોક ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩,

તેની એ શંકાનું નિરસન કરતી આસામણી પૂર્વવત્ શાંત લાવથી જ કહેવા લાગી કે: “પુરાતન સંસ્કૃત નાટ્ય કલા તથા સંસ્કૃત નાટ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધારના કાર્યને મેં સ્વીકારેલું હોવાથી અને તે નાટકોમાં નિરંતર નાયિકાની ભૂમિકાઓ મારે જ ભજવવાની હોવાથી હોકોના હૃદયમાં મારા સૌન્દર્યના મોહને જ્યારે રાખવામાટે જ મારે એ શૃંગારોને ધારવા પડે છે; કારણ કે, શૃંગારોમાં એક પ્રકારની એવી અકર્ષકતા રહેલી છે કે તે કોઈને પણ આકર્ષ્યા વિના રહેતી નથી. આ શૃંગારોને ધારવામાં એ વિના મારો ખીજો કોઈ પણ અન્ય અશુદ્ધ ઉદ્દેશ છે જ નહિ.”

“પરંતુ કોઈ ચેગમાં શાંતિ મેળવવાના કારણથી અરીણ જેવા માદક પદાર્થનું પ્રથમ અદ્ય પરિમાણમાં કરાતું સેવન પાછળથી લય-કર વ્યસનના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે અને તેના સેવનારને અતે અધોચતિના માર્ગમાં ધસડી જાય છે; એ તો આપ જાણો છો ખરેં કે નહિ ? અર્થાત્ આ અમુક કારણથી ધારવામાં આવતા શૃંગારો આપના મનમાં કોઈ વાર શૃંગારની વાસનાને ઉત્પન્ન નહિ જ કરે, એવો નિશ્ચય તો ન જ કરી શકાય; કારણ કે, મનુષ્ય માત્રનું મન ચંચળ હોય છે. અને તેમાં પણ સ્ત્રીઓનાં મન તો વળી અધિક ચંચળ હોવાથી તેમનો નિગ્રહ વાયુ પ્રમાણે ફૂકર જ મનાય છે.” રામનારાયણે વળી એક નવીન આક્ષેપ કર્યો.

“આન્યવર મહાશય ! મનુષ્યનું મન ચંચળ હોય છે અને તેમાં પણ સ્ત્રીજાતિનું મન અત્યંત ચંચળ હોય છે, એ આપનું દક્ષ જ્ઞે કે સત્ય છે; પરંતુ એ ચંચળતમ મનનો પણ અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યના યોગે અવશ્ય નિગ્રહ કરી શકાય છે, એમ ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને જ કહેલું છે; અને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના એ કથનના

૫૬ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

સત્યાંશનો મને સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે; કારણ કે, અત્યાર સુધીમાં મારા મનની એવી ચંચળતા થયેલી હોય એવું મને સ્મરણ નથી, અને એ કેવળ મારાં અભ્યાસ તથા આભ્યન્તર તીવ્ર વૈરાગ્યનું જ પરિણામ છે. હું નિરન્તર પરમાત્માનાં ચરણોમાં અનન્ય ભાવથી એ જ પ્રાર્થના કરતી રહું છું કે, ‘હે પરમાત્મન ! મારા હૃદયમાં કદાપિ તુચ્છ અને ક્ષણભંગુર વિકારશાસ્રસાનો ઉદ્ભવ ન થાય, મારા મનની ચંચળતા દહતાના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય અને ધર્મના માર્ગમાંથી માફ ધ્યાન ન લોપાય, એટલી આ કિંકરીપર તું અવશ્ય કૃપા કરજે અને મારા ધર્મની સિદ્ધિમાટે મારાં સર્વ સંકટોને દરજે !’ અત્યાર સુધી પરમાત્માએ મારી પ્રતિષ્ઠા જળવી છે અને ભવિષ્યમાં પણ જળવશે જ, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે !”

લાલા રામનારાયણ જે કે એક પછી એક પોતાની શંકાઓને પ્રદર્શિત તો કરતો જતો હતો, પરંતુ ધીમે ધીમે બાલામણીની પવિત્રતાનું તેના હૃદયમાં એવું વિશ્વક્ષણ પરિણામ થતું જતું હતું કે તેના યોગે તેને બાલામણી વારાંગના હોવા છતાં દેવી તુલ્ય પૂજ્ય ભાસતી જતી હતી. બાલામણીનાં ઉપયુક્ત અનિમ વચનોએ રામનારાયણના મનમાં પૂજ્ય ભાવનાનો અવધિ કરી દીધો અને તેથી રામનારાયણ પોતાના પરાજયને સ્વીકારીને અતિથય માનદર્શક તથા નમ્ર વાણીથી કહેવા લાગ્યો કે : “શ્રીમતી બાલામણી ! આપ એક વારાંગના નહિ, કિન્તુ આ મર્ત્ય લોકમાંનાં એક પરમપવિત્ર અને પરમપૂજ્ય દેવી જ છો, એવો હવે મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. શંકરમ્ મહારાજે જ્યારે મો એમ કહ્યું હતું કે : ‘બાલામણી એક વારાંગના નહિ, પણ વીરાંગના જ છે; કારણ કે, શાસ્ત્રોમાં જે ચાર પ્રકારની વીરતા કહેલી છે, તે ચારે પ્રકારની વીરતાનો એ બન્ધકી

બાલામણીમાં સંપૂર્ણ નિવાસ છે; ત્યારે તેનું એ કથન મને અસત્ય જણાયું હતું; પરંતુ અત્યારે હું પોતે જ મુક્ત કંઠથી કહું છું કે, દેવી બાલામણી ! આપ એક દાનવીરા, ધર્મવીરા, દયાવીરા તથા યુદ્ધ-વીરા અંગના હોવાથી સંપૂર્ણ વીરાંગના છો અને તેથી વંદ્યા છો ! ખરેખર વારાંગનાકુલમાં આપ જેવાં સ્ત્રીરત્નને જન્મ આપવામાં વિધાતાનો મહા અક્ષમ્ય પ્રમાદ થયો છે; જો આપનો કોઈ ઉત્તમ શ્રાદ્ધાલુકુળ અથવા ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ થયો હોત, તો આપ એક વિશ્વવંદ્યા મહાદેવીની પદવીપર જ આરૂઢ થાત અને લોકો આપની પૂજા કરત !”

“ આપની આ ધારણા પણ પ્રમાદપૂર્ણ છે; કારણ કે, પરમાત્મા જે કાંઈ કરે છે, તે યોગ્ય અને ઉત્તમ જ હોય છે. વારાંગના જ્ઞાતિમાં મારો જન્મ થવા છતાં મારામાં પરમાત્માએ જે ઉત્તમ ગુણોનો નિવાસ કર્યો છે, તેના યોગે હું જેટલી પ્રતિષ્ઠા તથા પ્રશંસાની ભાજન થઈ છું; તેટલી પ્રતિષ્ઠા તથા પ્રશંસાને પાત્ર હું જો આ સર્ગુણો સહિત કોઈ ઉત્તમ શ્રાદ્ધાલુકુળ અથવા ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મી હોત તો થાત કે નહિ, એની શંકા જ છે; કેમ કે, ઉચ્ચતર જાતિઓમાં આવા સર્ગુણો સાધારણ હોય છે અને વારાંગના જેવી જાતિઓમાં આવા સર્ગુણો અસાધારણ તથા દુર્લભ હોવાથી જ અધિક આકર્ષક થઈ પડે છે; તેમ જ વળી વારાંગના જાતિને જો સર્વથા ઉપયોગવિનાની અને હીન જાતિ જ માનવામાં આવતી હોય, તો તે પણ તેમ માનનારનો એક અક્ષમ્ય પ્રમાદ જ છે; કારણ કે, ભારતવર્ષની સંગીત, વાદ્યચાલન, અને નૃત્ય અદ્વિતીય કળાઓને દેટલેક અંશે પણ જાળવી રાખનારી જો કોઈ જાતિ આ આર્યાવર્તમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તો તે કેવળ

૫૮ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

અમારી વારાંગના જાતિ જ છે અને તેથી એ સ્થિતિ કળાઓના ઇતિહાસમાં વારાંગના જાતિ અગ્રસ્થાનમાં વિરાજનારી હોવાથી અમુક પરિભાષણમાં માનને પાત્ર તો છે જ. પુનઃ મારો જે વારાંગના જનનીના ઉદરથી જન્મ થયો છે તે એક કુલીન વારાંગના હતી; એટલે કે, અમારા કુળમાંની કોઈ પણ વારાંગનાએ અણપિ બે પતિ કર્યા જ નથી અને હું નિઃસ્ત્રાન છું એટલે ભવિષ્યમાં પણ અમારા કુળની પ્રતિષ્ઠા અવિભંગ જ રહેવાની છે. સારાંશ કે, વારાંગનાકુળમાં મને જન્મ મળ્યો તેથી હું મને પોતાને અભાગિની માનતી નથી, કિન્તુ મહાભાગ્યવતી જ માનું છું અને પરમાત્માનાં ચરણોમાં એ જ પ્રાર્થના કરું છું કે, તે સર્વ વારાંગનાઓને સદાચારના માર્ગમાં પ્રેરે અને વારાંગનાઓનો ધંશ વિધમાં વિશેષ આદરને પાત્ર થાય !” બાલામણીએ એક કુલીન અને ઉદાત્ત અખળાના મુખમાંથી જેવા ઉદ્ગારો સાંભળવાની આશા રાખી શકાય તેવા જ પરમોત્તમ ઉદ્ગારો કાઢ્યા

બાલામણીના આ ઉદ્ગારો સાંભળીને રામનારાયણના હૃદયમાં પવિત્ર પ્રેમનો પ્રવાહ એવો તો વહી નીકળ્યો કે તેના યોગે તેના સર્વ અપવિત્ર વિચારો ધોવાઈને સ્વચ્છ તથા શુદ્ધ થઈ ગયા અને તેથી તે અતિશય વિશુદ્ધ ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે : “ મહાદેવી બાલામણી અથવા આર્યાવર્તની અખળાઓની મુકુટમણી ! અમે હાપનૌનિવાસી ધનાઢ્ય રાષ્ટ્રોમાં વિશાસપ્રિયતા કાંઈક વિશેષ પરિભાષણ હોવાથી ગમ કાલે રાતે આપને મેં મીનાક્ષી ! મંદિરમાં જોયાં, ત્યારથી જ આપના લાવણ્યમાં મારું મન લુપ્ત થયું હતું અને તેટલામાટે જ રાતે બોજન લીધા વિના જ હું નાટક જોવા નહિ, પણ કેવળ આપના અસૌકીક સૌન્દર્યની ઝાંખી કરવામાટે જ આપની નાટકશાળામાં

આખો હતો. ત્યાં શુદ્ધ ભાવથી આપનું હૃદય મારી સંગીતકલાબિગ્નતા પ્રતિ આકર્ષાયું અને તેથી મને નેપથ્યમાં બોલાવીને આપે મારો સાગ્ય સત્કાર કર્યો; એટલું જ નહિ, પણ મારી આપ સાથે એકાંતમાં વાર્તાલાપ કરવાની યાચનાનો પણ આપે તત્કાળ સ્વીકાર કરી લીધો અને તેથી મારો એવો નિશ્ચય હતો કે, હું આપને અવસ્ય શીશામાં બિતારીશ અને આપના યૌવનકુસુમનો રસભોક્તા બમર થઈશ. પરંતુ આપના અત્યારના વિચારોથી તથા આપની આદર્શ પવિત્રતાથી મારા તે મક્કિન વિચારોનો સર્વથા લોપ થયો છે અને આપ વિષે મારા અંતઃકરણમાં અતિશય પૂજ્ય ભાવનો હૃદય થઈ ગયો છે. આપને આ ક્ષણથી હું મારાં ધર્મભગિનીના સ્થાને સ્થાપું છું અને એક બ્રાતા તરીકે આ ક્ષુદ્ર ઉપહાર આપું છું, તેનો સ્વીકાર કરીને આશા છે કે, આ બ્રાતાનું માન જાળવશે. ” આ અંતિમ વાક્ય ઉચ્ચારતાંની સાથે જ રામનારાયણે પોતાના ગળામાંથી અદ્ભુતમ્ભવતી મૌકિતકમાળા કાઢીને બ્રાહ્મણીના કરકમળમાં સમર્પી દીધી.

બ્રાહ્મણીએ તે મૌકિતકમાળાનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કરીને કહ્યું કે: “ આપની આ ગુણગ્રાહકતા તથા પવિત્ર ભાવનામાટે હું આપને અંતઃકરણ પૂર્વક કૌટિશ: ધન્યવાદ આપું છું અને ઇચ્છું છું કે, ભારતવર્ષના સર્વ પુરુષો આવાજ ગુણગ્રાહક તથા પવિત્રભાવમંડિત થાય ” આ પછી વાર્તાલાપના વિષયને ફેરવીને તેણે પૂછ્યું કે: “ ત્યારે રામનારાયણજી ! મારાં બાબી તથા બાબકો આક્રિ તો હાજનોમાં ઘેર જ હશે, ખરું કે નહિ ? ”

“ જી હા, તમારાં બાબી તથા તમારો એક ભત્રીજો તથા તમારી એક ભત્રીજી ઘેરજ છે અને મારાં ત્રણ અનુચરોને લઈને હું એકલો જ પ્રવાસ કરવા નીકળ્યો છું. હવે અહીંથી જવા પૂર્વે આપને

૬૦ બન્ધકી બાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

મારી એ જ એક પ્રાર્થના છે કે, જો આપ મને ખરેખર જ પોતાનો બન્ધુ માનતાં હો, તો અદ્ય સમયમાં જ એક વાર લખનૌમાંની આ દીન બંધુની પર્ણકુટીમાં પધારવાની અને ત્યાંની જૂમિને આપના ચરણચરજથી પવિત્ર કરવાની અવસ્ય કૃપા કરશો જ.” રામનારાયણે ઉત્તર આપવા સાથે આશામણીને પોતાના દેશમાં આવવામાટેનું આમંત્રણ પણ કરી દીધું.

હું આજથી ત્રણેક માસ પછી અવસ્ય લખનૌ આવીશ અને ત્યાંથી બનારસ તથા કલકત્તા જઈશ. આવ્યા પૂર્વે હું આપને તારથી ખબર આપીશ એટલે આપ સ્ટેશન પર આવવાનો પરિશ્રમ લેજો. ” આશામણીએ તત્કાળ તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી લીધો.

ત્યાર પછી આમતેમની બીજી કેટલીક વાર્તાઓ થયા પછી બોજનનો સમય થયો. રામનારાયણ બોજનાવ્રથમાં ગયો અને બોજન લેવા ખેડો, તે વેળાએ જાણે કેઈ રાજના બોજનગૃહમાંજ તે ખેડો હોયતી ! એવો જ તેને લાસ થવા લાગ્યો. અંગાપ્રસાદ તથા તેના બીજા એ અનુચરો પણ ત્યાં વર્તમાન હતા. બોજન લીધા પછી આશામણીનો ઉપકાર માની રામનારાયણ પોતાના જિતારામાં આવ્યો અને તે દિવસે જ રાત્રીની દ્રેનમાં ઉપડવાનું હોવાથી તેણે પ્રવાસની તૈયારીઓ કરાવવા માંડી. રાત્રે આશામણી સ્ટેશન પર તેને મળવામાટે આવી અને ત્યાં રામનારાયણને તેણે એક બંધ પેટી એમ કહીને આપી કે : “ આમાં કેટલાંક રમકડાં છે, તે મારા ભત્રીજાને તથા મારી ભત્રીજાને આપજો અને તેમને મારા આશીર્વાદ કહેજો.”

* * * * *

રામનારાયણે ધેર આવી આશામણીની આપેલી પેટી ઉઘાડી, તો તેમાંથી અહુ જ ઉત્તમ હીરા તથા માણિક્યની એ માળાઓ

રમકડાંને બદલે નીકળી અને તેમને જોતાં જ મનમાં તે સમજી ગયો કે, બ્રાહ્મમણીએ મુક્તામાળાનો બદલો બ્યાજ સુદ્ધાં આ માળાઓ આપીને વાળી આપ્યો હતો. રામનારાયણ સમાહમાં એક વાર તે આવશ્ય બ્રાહ્મમણીને પત્ર પાઠવતો હતો અને તેના કુશળ સમાચાર પૂછતો હતો. બ્રાહ્મમણી પણ પોતાના ધર્મબન્ધુને પત્રદ્વારા ઉત્તર આપવામાં કદાપિ વિલંબ કરતી નહોતી. બ્રાહ્મમણીના બંડારમાં લક્ષ્મીની ન્યૂનતા ન હોવાથી રામનારાયણે દિલ્લી તથા લખનૌના કેટલાક નામાંકિત સ્વર્ગવાસી કવિઓ-શાયરો-ની ઉત્કૃષ્ટ ગળ્લોનો એક પ્રચંડ સંગ્રહ બ્રાહ્મમણીને તે જ્યારે લખનૌમાં આવે તે વેળાએ ઉપહાર તરીકે આપવામાટે તૈયાર કરવા માંડ્યો હતો અને તે હસ્ત-લિખિત ગ્રંથને સુવર્ણના નક્ષીકામવાળા પૂડામાં બંધાવીને તેમાં રત્ન આદિ જડાવવાનો તેનો મનોભાવ હોવાથી એક સારા કુશળ સુવર્ણ-કારને એ પૂડાં તૈયાર કરવામાટેની આજ્ઞા પણ તેણે આપી દીધી હતી અને તેમાં જડાવવામાટેનાં રત્નો પણ ઝવેરીઓદ્વારા ખરીદીને પોતાના બંડારમાં તૈયાર રાખ્યાં હતાં. બ્રાહ્મમણીના સત્કારમાટે તેના હૃદયમાં જે આતુરતા હતી તે સર્વથા આવર્ણનીય હતી. ત્રણ માસનો કાળ વીત્યો અને રામનારાયણ બ્રાહ્મમણીના તારની નિત્ય પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. લગભગ સાડા ત્રણ મહિના વીત્યા પછી તાર આવ્યો, પણ તે તારમાં બ્રાહ્મમણીના આવવાના નહિ, કિન્તુ આ સંસારમાંથી સદાને માટે ચાલ્યા જવાના શોકકારક સમાચાર જ હતા. બ્રાહ્મમણીનો સ્વર્ગવાસ હલોગના પરિણામે રંગભૂમિપર 'વિક્રમોર્વશીય નાટક' માં ઉર્વશીની ભૂમિકા ભજવતાં પ્રેક્ષકો સમક્ષ જ થયો હતો. રામનારાયણના અંતઃકરણમાં એથી શોકનો એટલો બધો અસહ્ય આધાત થયો કે તે દિવસથી તેણે સંસારમાં વસવા છતાં સર્વત્રગ

૬૨ બન્ધકી ખાલામણી અથવા વારાંગના કે વીરાંગના ?

પરિત્યાગી સંન્યાસીના શ્રવનનો જ સ્વીકાર કરી લીધો.

ધન્ય છે આપણી આ પરમપવિત્રા ભારતભૂમિને કે જે
ભૂમિની કેટલીક વારાંગનાઓ પણ આવી ધર્મશાસિની તથા વીરાંગનાઓ
હોય છે. આ કારણથી જ એમ કહેવામાં આવે છે કે:—

“ મળવો દુર્લભ ભારતે, પશુ પક્ષી અવતાર;
દુર્લભતર માનવવપ્, સંશય નહિ તિલભાર ! ”

૨

હલાહલમાં સુધાસંધિ

અથવા

“ બાઈ ” અને “ ગાલી ”

હલાહલમાં સુધારાસંધિ

અથવા

“ બાઈ ” અને “ ગાલી ”

પ્રકરણ ૧ છું

વૈરભાવની સ્થાપના

“ ખરેખર હું તમને પ્રિયારું છું; તમને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જ નિહાળું છું. હું તમારી સાથે મારી ઇચ્છાથી જ પરણી છું અથવા તો કેવળ પતિના પ્રેમ વિના મારા મનમાં બીજી કોઈ પણ મહત્વાકાંક્ષાનો વિકાર છે જ નહિ, એવી જો તમારી ધારણા હોય, તો અવશ્ય તે ધારણા ભૂલજરેલી છે. કમયંતી, સીતા અને સ્મવિત્રી આદિની કથાઓ તે કેવળ કથાઓ જ છે; જો આજના રાજ્યો કમયંતી, સીતા અને સ્મવિત્રી જેવી સ્ત્રીઓને મેળવવાની કે જોવાની આશા રાખતા હોય, તો તેમની તે આશા કદાપિ ફળીભૂત થાય તેમ નથી જ. હું વયમાં અપ્રવેશી હોવાથી મારાં આત્મપિતા અને પરણાવી દેવામાટે ઉત્સાહમાં ઘડી રહ્યાં હતાં અને તેજામાં તમે બહુ જ ચોંટાટાવજો લેવાની તમારી ઇચ્છા દર્શાવી એટલે અત્યંત આ લગ્નસંબંધ મધ્યમ્યે. પરણીને તમારા અંતરપુરમાં આવ્યા પછી પ્રારંભમાં તો મેં પ્રેમનો આડબર કર્યો; પરંતુ એક વર્ષનો કાળ વીત્યા પછી તમારું સત્ય સ્વરૂપ મારા જોવા અને જાણવામાં આવી ગયું. તમો

૬૬ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગાલી”

પુરાતન ગ્રંથના વાંચન, ચિત્રાવલોકન અને સંગીતશ્રવણ આદિ કાર્યોમાં પોતાના સમસ્ત સમયને વીતાડનારા અને લોકો જેને ‘ભદ્રમૂર્તિ’ ના નામથી ઓળખે છે તેના એક અસિક પુરુષ છે, એ વસ્તુ મારી રીતે મારા જાણુવામાં આતા અને તે દિવસથી જ, મારા મુખ્ય પતિ ! મારા અંતઃકરણે તમને ધિક્કારવાનો અરંભ કરી દીધો છે ! હજી વિશેષ કાંઈ પણ જાણુવાની કે સાંભળવાની ઇચ્છા છે ખરી કે ?”

જેને સંખોધીને આ વચનો ઉચ્ચારવામાં આવ્યા હતાં, તે તરુણ રાજપુરુષ એ વંળાયે અંતઃપુરમાંના એક ઓરડામાં કોંઘાન્વિત થઈને ઇતસ્તતઃ ભ્રમણ કરતો હતો, પરંતુ પોતાની પત્નીનાં ઉપર્યુક્ત તિરસ્કારદર્શક વચનો સાંભળતાં જ તે તેની તરફ આગળ વધ્યો અને તેનું કાંઠું ગ્રાહીને તેણે તેને તેના આસનપરથી ખેંચીને ભૂમિપર નાખી દીધી. તે ત્યાર પછી તેના પર ધિક્કાર વર્ષાવતો કહેવા લાગ્યો કે:-

“ઓ રાક્ષસી અને કૃત્ય જાણી ! હું પણ તને અંતઃકરણ પૂર્વક ધિક્કારું છું અને તારામાટે મારા હૃદયમાં કેટલા ભયંકર પરિભ્રમમાં ધિક્કાર વસી રહ્યો છે; એ હું મારા શબ્દોથી વ્યક્ત કરી શકતો નથી. તું પાપની પ્રત્યક્ષ પ્રતિમા છે અને પુણ્ય અથવા ઉત્તમતા શી વસ્તુ છે, એની તને કદાપિ માત્ર પણ નથી. હું એક ક્ષત્રિયપુત્ર છું અને ક્ષત્રિયો કેવળ પોતાની નિષ્કલંક પ્રતિષ્ઠાને જ જીવનની જ્યોતિ તરીકે સ્વીકારનારા હોય છે, એ તો કાંઈ તારાથી અગત્યનું છે જ નહિ; પરંતુ મારી તે જીવનજ્યોતિરૂપ પ્રતિષ્ઠા નિષ્કલંક રહી છે કેમ, એનો પણ મારા મનમાં સંપૂર્ણ સંશય રહ્યા કરે છે; કારણ કે, આપણો જે પુત્ર અત્યારે મારા પુત્ર તરીકે ઓળખાય છે, તે પુત્રનો ખરેખરો પિતા હું જ છું કે કેમ, એ એક સંશયાત્મક વિષય છે ! ઓહ, તારા આ પાપિષ્ઠ

જીવનનો અંત કરી નાખવામાટે મારી તત્વાર કેમ ચાલતી નથી, એ હું સમજી શકતો નથી ! ”

આમ કહીને તે તરુણ રાજપુરુષે એક આંચકા સાથે તેને પૃથ્વીપર પછાડી દીધી અને ત્યાર પછી તેના કાંડાને પોતાના હાથમાંથી છોડી દઇને તે કાપના આવેશમાં જ દારૂની દિશામાં દોડી ગયો. પરંતુ તે દારૂ પાસે પહોંચ્યાં એટલામાં તેને અબળા અપળતાથી ઉઠીને ઊભી થઈ ગઈ અને ચર્ચ, અભિમાન તથા ધિક્કારદર્શક સ્વરથી કહેવા લાગી કે : “ આપણા પુત્રનો ખરેખરો જન્મદાતા પિતા કોણ છે, એ રહસ્યને તું તારા જીવનની અંતિમ ઘટિકા પર્યન્ત તો જાણી શક નોનો નથો જ; કારણ કે, ‘મન જાણે પાપ અને મા જાણે આપ!’ એ કહેવત વિશ્વવિખ્યાત છે ! આપણા પુત્રના પિતૃત્વ વિષે તારા મનમાં નિરંતર શંકા રહ્યા કરે એના જેવી તારી નિર્માલ્યતાની તને ખીજ કોઈ પણ શિક્ષા મળી શકે તેમ નથી. એ શંકાને નિરંતર હૃદયમાં ધારણ કરીને તું બળનો રહે, એ જ મારી એક માત્ર પરમ આકાંક્ષા છે ! ”

પરંતુ રાજપુરુષ દારૂમાંથી બહાર નીકળી ગયેલો હોવાથી તે અબળાના એ અંતિમ ઉદ્ધારોને તે સાંભળી ન શક્યો.

જેમની વચ્ચે આ વિવાદનો આરંભ થયો હતો તેમાંનો રાજપુરુષ તે મેવાડમાંના હુઘીવાડા નામક સંસ્થાનનો સ્વામી. રાજા રામસિંહ હતો અને રાજરમણી તે તેની પત્ની રાજકુમારી રૂપસુંદરી હતી. જો કે હૃદયવેદનાના યોગે મુખમંડળમાં અતિશય મહિનતા આવી ગઈ હતી, છતાં પણ રાજા રામસિંહ એક સુંદર અને પ્રભાવશાળી તરુણ પુરુષ હતો. તેનાં નેત્રો વિરાળ અને તેજસ્વી હતાં, તેના કેશો કોમળ અને કુશળીવાળા હતા, આંધ્રો પ્રવાહરંગી અને ધારીલા તથા તેની હાડપટ્ટી યોગ અને ધારીલી હતી. તેનું વય અત્યારે એવીસ વર્ષનું

૬૮ હતાહતમાં મુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

હતું. તે સોળ વર્ષના વયનો હતો તે વેળાએ તેના પિતાનો પરલોક-
વાસ થઈ ગયો હતો અને તેથી પચ વર્ષ પર્યન્ત તેના રાજ્યની
વ્યવસ્થા બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટના હાથમાં હતી. એકવીસ વર્ષના વયમાં
તે રાજ્યનો સિંહાસનારૂઢ સ્વામી થયો હતો અને આજે ત્રણ વર્ષથી
રાજ્યશકટને તે જ ચલાવતો હતો. દેશી રાજ્યો અને રજવાડામાં
ઘણીકવાર રાજન મારી નાખવાનાં કાવત્રાં રચાયાં કરે છે, તે પ્રમાણે
તેના પિતાને પણ ઝંર આપીને મરી નાખવામાં આવ્યો હતો, એવી
રાજ્યમાંના સર્વ લોકોના મનમાં શંકા હતી; પરંતુ રામસિંહનો તો તેના
પિતાના પ્રાણુ વિષપ્રયોગથી જ લેશામાં આવ્યા હતા, એવો દૃઢ નિશ્ચ-
ય જ હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઘણીક વાર રામસિંહ મધ્યનિ-
શાના સમયમાં શયનમંદિરમાં પોતાના પિતાની આકૃતિને જોયા કરતો
હતો અને તે આકૃતિ જાણે તેને પ્રતિહિંસામાંડેની આજ્ઞા આપતી
હોયની! એવો પણ તેને ઘણીક વાર ભાસ થયા કરતો હતો. રામસિંહને
રાજકુમારપાઠશાળા (Princes' College) માં યોગ્ય શિક્ષણ
મળેલું હોવાથી તે જેમ એક ઉત્તમ રાજા થઈ શક્યો હતો તેમ જ એક
સભ્ય ગૃહસ્થ તરીકે પણ તેની ઉત્તમ પુરુષોમાં જ ગણના થતી હતી.
રામસિંહ એક વિદ્યાપ્રિય, સરળ હૃદયનો, પ્રજાપાત્રક તથા પ્રપંચહીન
પૃથ્વીપતિ હતો અને રાજા હોવા છતાં પણ રાજપ્રપંચોનો તેનામાં સંપૂર્ણ
અભાવ હતો. તે વિદ્યાવિદ્યાસી હોવાથી જેમ કેટલાક વિદ્યાસપ્રિય
રાજાઓ પોતાના જીવનકાળનો કેવળ અંતઃપુરના આનંદવિદ્યાસમાં
જ વ્યય કરી નાખે છે, તેમ તે કેવળ કામવિદ્યાસમાં જ અષ્ટૌ
પ્રહર નિમગ્ન રહેતો નહોતો; કિન્તુ તેના ઘણાક સમય અંધાવશોકન,
ચિત્રાવશોકન અને સંગીત આદિ કળા વિષયક જ્ઞાનને મેળવવામાં જ વીતી
જતો હતો. પરંતુ અંતઃપુરમાં તેના આ સફળો દુર્ગુણ સમાન મનાતા

હતા અને તેથી તે રાણીને અત્યંત અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો.

જે સમયમાં આપણી કથાનો આરંભ થાય છે, તે સમયથી સાત વર્ષ પૂર્વે જે વેળાએ રામસિંહ સત્તર વર્ષના વયનો હતો અને રૂપસુંદરીની અવસ્થા પંદર વર્ષની હતી તે વેળાએ રામસિંહનો તેની સાથે લગ્નસંબંધ થયો હતો. પરંતુ આરંભના અદ્ય કાળને બાદ કરીએ તો ત્યારથી રામસિંહ સંપૂર્ણ વયમાં આવ્યો હતો અને રાજ્યનો સ્વતંત્ર સત્તાધીશ સ્વામી થયો હતો, ત્યારથી રામસિંહ અને રૂપસુંદરીએ પતિ અને પત્ની તરીકે એકત્ર નિવાસનો લાભ લીધો જ ન હતો; કારણ કે રજવાડાની રૂઢિ પ્રમાણે રામસિંહના પરલોકવાસી પિતા તથા રૂપસુંદરીનાં માતાપિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ એ લગ્નસંબંધ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેથી વર કિંવા કન્યા પોતાનો લગ્નસંબંધ કોની સાથે થવાનો છે, એ વિષયથી સર્વથા અજ્ઞાન જ હતા. અર્થાત્ આ કારણથી પ્રેમનો અંશિ કિંમિત્ શિથિલ તો હતો જ અને તેવામાં બનાવ વળી એવો બન્યો કે, વયમાં આવીને સ્વતંત્ર સત્તાધીશ થયા પછી રાજા રામસિંહે એક અન્ય રાજકુમારી સાથે લગ્નસંબંધ કર્યો હતો. અર્થાત્ આપણી વાર્તાના આરંભકાળમાં રાજા રામસિંહ એ પત્નીઓનો પતિ હતો; અને રાજકુળમાં અનેક પત્નીઓ કરવાની રૂઢિ પ્રચલિત હોવાથી ખરી રીતે એમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નહોતું.

રૂપસુંદરી ખરેખર તેના નામ પ્રમાણે અત્યંત રૂપસુંદરી જ હતી. વસંત ઋતુની સુંદરતા અન્ય સર્વ ઋતુઓની સુંદરતા કરતાં અધિક મનાય છે; પરંતુ એ વસંત ઋતુ પણ જાણે એ રૂપસુંદરીની સુંદરતાને ચોરીને જ સુંદર થયો હોયની, એવો જ તેની સુંદરતાને જોઈને મનોમ્મ મ થઇ જતો હતો. તેના આવા અસૌકીક લાવણ્યને જોઈને

૭૦ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

જો આપણને નિમ્નલિખિત કાવ્યનું સ્મરણુ થઈ આવે, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે;—

“ હાં લૂટી બાળણ્ય તારે લલના ! વસંત આ વિકાસે
વસંત આ વિકાસે, વસંત હા વિકાસે—હાં લૂટી.
તવ મુખ લઈ ચંદ્રાંજ, ઝમનમાં કરે વિકાસ;
કોકિલ તવ કંઠમાંથી પચ્ચમ સ્વર હરે ખાસ;
સરસ બાહુની છટા, મૃણાલમાં પ્રકાશે—હાં લૂટી.
સુંદર પ્રમદશરીર, કુસુમાયુધ કનકકંડ;
પુષ્ટ વક્ષ આમ્રફળો રસથી છલકે અખંડ;
પુષ્પ દે સુખંધ સદા શ્વાસના સુવાસે ”—હાં લૂટી.

આવા પ્રકારનું અપ્રતિમ લાવણ્ય અને વિકારોત્પાદક ધૌવનનો યોગ થયેલો હોય અને તેમાં નાના પ્રકારનાં મહુમ્બ સુંદર વસ્ત્ર તથા સુવર્ણ રત્ન આદિના અસંકારો છત્યાદિ કૃત્રિમ શૃંગારનું સંમેલન હોય, એટલે પછી એ સુંદરીના સૌન્દર્યમાં વિશ્વમોહકત્વનો આરિભાવ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું હોઈ શકે વાર? ધૌવન અને સાન્દર્યમાં વિશાલ-પ્રિયતાનો સ્વાભાવિક સંસર્ગ રહેલો હોય છે અને તેથી રૂપસુંદરી જેવી લાવણ્યમયી હતી તેવી જ વિકાસપ્રિયા પણ હતી, એ નવે સરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

રામસિંહની બીજી અથવા નવી રાણી નંદકુમારીબા એવી રૂપાળી પણ નહોતી તેમજ ધર્મી, દ્રૌપ, પ્રપંચ અને વૈરવત્તિ આદિ દુર્ગુણોથી પણ સર્વ પ્રકારે મુક્ત હતી. તે અત્યંત શાંત સ્વભાવની અને સુગીજ્ઞ હોવાથી રાજા તેના શયમંદિરમાં આવે કે ન આવે અને પ્રેમ દર્શાવે કે ન દર્શાવે, એની તે જરા પણ ચિંતા રાખતી નહોતી. તે પટરાણી નહોતી અને એનો તેને શોક પણ નહોતો. ત્યારે અહીં પ્રમ એ

માય છે કે રૂપસુન્દરી કરતાં સૌંદર્ય અને આતુર્યમાં આટલી બધી ઉતરતી હોવા છતાં રામસિંહે એ રાજકુમારી સાથે લમસંબંધ થા કારણથી ક્યો હશે વાર ? સત્ય છે; કારણ વિના કાર્ય સંભવેજ નહિ, અને તેટલામાટે એનું પણ કાંઈ કારણ તો હોવુંજ જોઈએ. એનું કારણ કેવળ લક્ષ્મીનો લોભ. એ લમસંબંધ કેવળ મોટા દાયજના લોભથી અથવા તો શ્વસુરના ધનવડે પોતાના ભંડારને તર કરવાના ઉદ્દેશથી જ કરાયો હતો અને તેથી જો રાજાનો એ નવી રાણીમાં હૃદયનો પ્રેમ ન હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.

રામસિંહ અને રૂપસુન્દરીનો લમસંબંધ થયા પછી પ્રથમ તો કેટલાક સમય પર્યન્ત રામસિંહનો પોતાની પત્નીમાં બહુ જ સારો પ્રેમ હતો અને તેના પોતામાં ચપળતા, બુદ્ધિમત્તા, દૃઢતા અને અવિચલ ઇચ્છાશક્તિ આદિ જે ગુણોનો સર્વથા અભાવ હતો; તે સર્વ-ગુણોનો પત્નીમાં સંપૂર્ણ નિવાસ જોઈને તેના આનંદનો અવધિ થતો હતો. પરંતુ જે ગુણો પુરુષોમાં હોવાથી પુરુષને શોભાવનારા થઈ પડે છે, તે જ ગુણોની જો સ્ત્રીમાં પ્રત્યળતા હોય તો તે સદ્ગુણો ધણીક વાર મહાભયંકર અને વિઘાતક થઈ પડે છે, એ તત્ત્વનું તે વેળાયે જોળા રાજાને સ્મરણ રહ્યું નહોતું. આરભકાળમાં રૂપસુન્દરીનો પણ પોતાના પતિમાં ઠીક પ્રેમ હતો અને તેના સમાગમથી તે સુખિની થતી હતી; પરંતુ તે એક અત્યંત વિદ્વાસપ્રિય પ્રમદા હોવાથી, રાજા ધણીક વાર વિદ્યાવિનોદ, ચિત્રકળાનિરીક્ષણ અને સંગીત-શ્રવણાદિમાં નિમગ્ન રહેતો હોવાથી અને તેનું પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અંતઃપુરમાં આગમન ન થવાથી તેના મનમાં પતિ વિષે કાંઈક અણુ-ગમે થવા લાગ્યો અને એ અણુગમાએ કટ્ટકિતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. ધીમે ધીમે સાધારણ વાર્તાલાપમાંથી ફેટલીક વાર વિવાદ

૭૨ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઇ” અને “ગોલી”

યઇ જતો હતો અને ઉપાસંભની આપ લે થતી હતી. આમ થતાં થતાં છેવટે રાણી રાજને ધિક્કારવા લાગી અને રાજ રાણીને ધિક્કારવા લાગ્યો. ધિક્કારનો અગ્નિ આવી રીતે પ્રજાની રક્ષો હતો, એવામાં રૂપસુન્દરીના અંતઃપુરમાં એક ક્ષાત્રજનો પ્રવેશ થવાની વાર્તા રાજના જાણવામાં આવી અને એ વાર્તા જાણવામાં આવતાંજ રાણી રૂપસુન્દરીના આરિત્ય વિષે પણ રાજનું મન સાશંક થઇ ગયું; તેના મનમાં શંકા ઝકિનીએ એટલે સૂધી પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો કે તેના પુત્રનો પિતા તે પોતેજ હતો કે નહિ, એ વિષે પણ તેના હૃદયમાં સંશયયુક્ત પ્રશ્ન ઉદભવવા લાગ્યો અને એ ભયંકર સંશયના પરિણામે જ છેવટે તેના રાણીસાથેના વૈરભાવની સ્થાપના થઇ હતી. એ વૈરભાવનું પરિણામ શું આવ્યું તે આપણે આગળ જતાં જોઈશું.

પ્રકરણ ૨ જી

જાર અને જારિણી-પ્રપંચરચના

પ્રથમ પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટનાને એક સમાહનો કાળ વીતી ગયા પછી અમાવાસ્થાની ચંદ્રિકાહીન અને બીષણ અંધકારમયી નિશાના સમયમાં નિશાના દ્વિતીય પ્રહરનો આરંભ થતી વેળાએ એક ગુપ્ત વ્યક્તિએ રાજ રામસિંહના રાજપ્રાસાદના અંતઃપુરવિભાગમાં મંદગતિથી પ્રવેશ કર્યો. જે વેળાએ તે વ્યક્તિ રૂપસુન્દરીના અંતઃપુરના સિંહદાર સમક્ષ આવી પહોંચી, તે વેળાએ દારના બાજુ ભાગમાં એક મોટું લાકડું બળતું તેના જોવામાં આવ્યું અને તેના પ્રકાશની

સહાયતાથી તે જોઈ શક્યો કે ત્રણ દારસંરક્ષકોમાંના બે સંરક્ષકો નિદ્રાવશ થયેલા હતા અને એક સંરક્ષક શરત્રક્ષતુની નિશા હોવાથી શૈત્યબાધાને ટાળવામાટે અગ્નિ પાસે પોતાના હાથોને શેકતો બેઠો હતો. તે જાગતા દારપાળે એક પુરુષને આવતો જોઈને ગંભીરતાથી પ્રશ્ન કર્યો કે: “કાળુ આવે છે ?”

“કાળુ, તું મને ઝોળખી ન શક્યો કે શું ?” આગંતુક વ્યક્તિએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“કાળુ, મહારાજ મહીપતિરામ ? ક્ષમા કરજો, અંધકારમાં હું આપને ઝોળખી ન શક્યો. પરંતુ અત્યારે આ સ્થાનમાં શા કારણથી પધાર્યા છો ?” કાળુએ ક્ષમા માગીને ખીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“રાણી રૂપસુંદરીને એક આવશ્યકનો અને ગુપ્ત સંદેશ સંભાળાવવામાટે મને મહારાજા રામસિંહે જ અત્યારે અહીં મોકલ્યો છે.” મહીપતિરામે ઉત્તર આપ્યું; કારણ કે, એ આગંતુક અન્ય કોઈ નહિ, પણ રાણી રૂપસુંદરીના જીર રાજપુરોહિત મહીપતિરામ જ હતો.

“જો એમ જ હોય, તો પધારો આનંદથી; પણ મહારાજા શિવર કરીને પાછા ક્યારે પધારવાના છે વાર ?” કાળુએ તંબાફની ભરેલી ચિત્રમપર દેવતા ચઢાવતાં પૂછ્યું.

“હું નક્કી જાણતો નથી; પણ કદાચિત્ત એક દિવસ પછી પધારશે.” આ પ્રમાણેનું ઉત્તર આપીને મહીપતિરામ અંતઃપુરના આબ્યન્તર ભાગમાં ચાલ્યો ગયો અને કાળુએ ચત્રમ ફંકવાના એવ સાધનો આરંભ કરી દીધા.

*

*

*

*

અંતઃપુરના આબ્યન્તર ભાગમાં રૂપસુંદરીના શયનમંદિરમાં જન્મામાટેનો જે માર્ગ હતો તે દારબદ્ધ હોવાથી તે દારપર મહીપતિરામે

૭૪ હલાહલામા મુધાસંધિ અથવા “બાઇ” અને “ગોલી”

ટચડી વગાડતાં તરત અંદરની સાંકળ ઉઘડી અને અંદરથી નીકળેલા એક હાથે મહીપતિરામનું કાંડુ પકડી લીધું. એ કાંડુ પકડનાર હાથ રૂપસુંદરીનો જ હતો અને તેમાં તે અધિકારાટ્ટ માર્ગમાં તેને લઇ જતી કહેવા લાગી કે: “કૃપા કરીને બહુ જ મંદ પગલાંથી ચાલજો; જરા પણ પદધ્વનિ થવા દેશો નહિ; કારણ કે, જો કોઈ દાસી જાગી ઉઠશે, તો મહાભયંકર પરિણામ આવી જશે.”

“ચિંતા નહિ; માર્ગ મારો જાણ્યોનો છે એટલે વાંધો આવે તેમ નથી.” મહીપતિરામે મંદ સ્વરથી જ આશ્વાસન આપ્યું.

રૂપસુંદરીએ હજી મહીપતિરામના કાંડાને પોતાના હાથમાં પકડી રાખ્યું હતું. તે અંત:પુરની જાડી દીવાલની પડખે થઈને જતા એક વાંકવાળા માર્ગમાં તેને ચક્ષુની જેમ કોઈ એક આંધળાને દોરીને લઇ જવામાં આવે છે તેવી રીતે દોરીને લઇ ગઈ. તેઓ અંત:પુરના મધ્યમાંના વિશાળ ઓરડા પાસે આવ્યાં તે વેળાએ ત્યાં મૃત્તિકાદીપકનો મંદ પ્રકાશ વિસ્તરેલો હતો અને તે પ્રકાશની સહાયતાથી ત્યાં ત્રણ દાસીઓ અથવા ખવાસણો સૂતેલી તેમના જોવામાં આવી. ઉંચટે રૂપસુંદરી પોતાના જરને લઇને પોતાના શયનમંદિર આગળ આવી પહોંચી અને તેમાં જર સહિત પ્રવેશ કરીને તેણે શયનમંદિરના દ્વારને અંદરથી સાંકળ ચઢાવીને બંધ કરી લીધું. અહીં મહીપતિરામના કાંડાને પોતાના હાથમાંથી છોડી દેને તે મૃદુ મંજુલ સ્થિત કરવા લાગી. એ પછી પોતાના હસ્તને મહીપતિરામની ગ્રીવામાં નાખીને તેણે તેને એક કોચપર બેસાડ્યો અને પોતે પણ તેની અડોઅડ બેસી ગઈ.

“મદનમૂર્તિ મહીપતિ! અંત:પુરના દ્વારપાળે તમને અટકાવ્યા તો

નહોતા ને:" રૂપસુંદરીએ શાંતિનો ભંગ કરીને વાર્તાલાપનું મંગળાચરણ કર્યું.

“તમારો સંદેશો મને રાતે આઠ વાગતાં મળ્યો અને અત્યારે હું આવ્યો તે વેળાએ તમારા ઉપદેશ પ્રમાણે સંદેશવાહકનો વેશ ભળવીને જ હું અહીં આવ્યો છું. દારપાળ કાઠુએ આવવાનું કારણ પૂછ્યું, પણ મારા ઉત્તરથી તે સંતુષ્ટ થયો તેમ જ મને અંતઃપુરમાં આવવાનો એક પુરોહિત તરીકે અધિકાર હોવાથી તેણે મને પણ માત્ર પણ અટકાવેો નહિ.” મહીપતિરામે ઉત્તર આપ્યું.

“તમને અંતઃપુરમાં આવવાનો અધિકાર છે અને દારપાળોને મેં લક્ષ્મીનાં બંધનથી આંધીને મારા ગુલામ બનાવી લીધા છે એટલે દારમાં તો તમને કોઈ પણ અટકાવે તેમ છે જ નહિ. માત્ર આ ચીમાવત્રી અવસરે જ મારા પક્ષમાં આવી નથી; પણ લક્ષ્મીદેવી એમનાં મોહાને પણ તાળાં વાસી દેશે” રૂપસુંદરીએ ઉદ્વિગ્ધ કાઠ્યા.

“સ્ત્રીના સાહસને પુરુષ કરતાં જગણું વધારે અને સ્ત્રીઓને ‘નિસર્ગાદેવ પંચિતાઃ’ મનવામાં આવે છે એમાં પણ અવશ્ય કાંઈક તથ્યાંશ તો રહેલો હોવો જ જોઈએ.” મહીપતિરામે સ્ત્રીજાતિના સ્વાભાવિક પાંડિત્યની પ્રશંસા કરી.

રૂપસુંદરી પોતાના પ્રિયપાત્રના સુગંધિત મસ્તકને પોતાના વક્ષસ્થળ સાથે ચાંપીને ઉભરાઈ જતા હર્ષથી કહેવા લાગી કે: “આપણે છેલ્લી વર આવી જ રીતે એક આસનપર એકત્ર બેઠાં હતાં, તેને ફેટ્યો બધો કાળ વીતી ગયો છે ! પણ નહિ; ” આટલું બોલીને તે કાંઈક વિચારમાં પડી ગઈ, પુગલિતે તેને વિશેષ નિકટમાં આકર્ષવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ત્યાર પછી પાછી તે બોલવા લાગી કે: “આવા વાર્તાલાપમાં અત્યારે આપણે આપણો સમય વીતાડવાનો નથી. મેં

૬૬ હલાહલમાં સુધાસંધિ બથવા “જાઇ” અને “ગોલી”

આજે તમને માત્ર એક ગંભીર વિષયના વિચારમાટે જ અહીં બોલાવ્યા છે; એટલામાટે મનના વેગને અત્યારે જરા રોકી રાખો અને જે વિષયનો આપણે વિચાર કરવાનો છે, તે વિષયનો એક વાર નિર્ભય કરી લેવા દો. ત્યાર પછી જો અવકાશ મળશે અને તમે શ્રમિત થયેલા નહિ હો, તો પછીથી આપણે જોઇ લઇશું.”

“ પ્રેમ જેવો બીજો કોઇ પણ ગંભીર અને ગહન વિષય હોય એવી મારી માન્યતા નથી. ” મહીપતિરામે મંદંહાસ્ય કરીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ તમારી એ માન્યતા પ્રમાદપૂર્ણ છે; કારણ કે, એવા ગંભીર અને ગહન બીજા પણ અનેક વિષયો છે અને તેમાંના જ એકાદ વિષયનો આજે અત્યારે આપણે ઝિલાપોહ કરવાનો છે. અત્યારે પ્રથમ આપણે એજ કાર્ય કરવાનું છે. ” રૂપસુન્દરીએ મહીપતિના બાહુ-પાશમાંથી મુક્ત થઈને શાંત બાવથી કહ્યું.

એ પછી રૂપસુન્દરીએ એક સમાહ પૂર્વે થયેલા તેના પતિ રાજા શમસિંહ સાથેના પોતાના વિવાદનો વૃતાન્ત અત્યંત આકર્ષક અને કરુણોત્પાદક ભાષામાં પોતાના પ્રિયપાત્રને કહી સંભળાવ્યો; તેમ જ રાજાના મનમાં તેના પુત્રના શુદ્ધ બીજા વિષે જે સંશય ઉદ્ભવ્યો હતો અને રૂપસુન્દરીએ તેના ઉત્તરમાં જે અત્યંત કટુ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા, તે સર્વ શબ્દોનો પણ તેણે મહીપતિ આગળ પુનરુચ્ચાર કર્યો. રૂપસુન્દરીના મુખથી રાજા સાથે તેના આટલી સીમા-પર્યન્તના થયેલા વિવાદની વાર્તા સંભળીને મહીપતિના મુખમંડળમાં ચિંતા અને શોકની છાયા છવાઇ ગઈ અને તેથી તે પોતાના વિચારોને વ્યક્ત કરતો કરેલા શબ્દો :-

‘ રાજ સાથે આવી રીતે પ્રકટ વૈરભાવ અરંભવામાં તમોએ ખરેખર એક ભંચકર પ્રભાદ કર્યો છે અને તેમાં પણ વળી તમોએ ક્રોધના આવેશમાં તમારા પુત્રના જન્મ વિષયક ગુપ્ત રહસ્યનો સ્ફોટ કરી દીધો, એ તો બહુ જ અયોગ્ય કર્યું. તે વેળાએ કિંમિત્ સહનશીલતા અને મૌનને ધારણ કરી લેવાથી જ વિશેષ લાભ થવાનો મંભવ હતો; કારણ કે:—’

તેને આગળ બોલતા અટકવાને રાણી રૂપસુંદરી વચ્ચે જ કહેવા લાગી કે: “ તમો જે કહો છો, તે સર્વ સત્ય છે; અને એ સત્ય કાંઈ મારાથી અજ્ઞપ્રયું તો નથી જ; પરંતુ જેને આપણે આપણા હૃદયથી ધિક્કારતાં હોઈએ તેની સાથે જ રાત અને દિવસનો સહવાસ રાખવામાં; જેના વિષે આપણા અંતઃકરણમાં લેશ માત્ર પણ પ્રેમ ન હોય, તેવા પુરુષની પ્રેમચેષ્ટાઓને વશ થવામાં અને જેનો પ્રત્યેક શબ્દ આપણી છાતીમાં બાણ સમાન ખૂંચતો હોય તેની સાથે બંધાયેલા રહેવામાં કેવી અને કેટલી અસહ્ય વેદનાને બળાત્કારે સહન કરવી પડે છે, એનો મહીપતિરામ ! તમને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી પણ નથી અને તેથી જ તમો મને આવો ઉપદેશ આપવાની ચેષ્ટા કરો છો. પરાપદેશે પાંડિત્ય તો સર્વમાં રહેલું હોય છે અને તેમાં પણ પુરુષોનાં હૃદય કાંઈકે આછી લાગણીવાળાં હોય છે. પરંતુ હું એક સ્ત્રી છું અને સ્ત્રીઓ અમુક પ્રસંગ આવતાં પોતાનાં લાભહાનિને લેશ માત્ર પણ વિચાર રાખતી નથી અને હૃદયમાં જે ભાવો રમી રહેલા હોય છે તેમને મુખદ્વારા તત્કાળ બહાર કાઢી નાખે છે. શું તમોએ એક કવિના આ ઉદ્ગારો નથી સાંભળ્યા ?” આમ કહીને રૂપસુંદરીએ નીચેની કવિતાનો અભિમાનથી ઉચ્ચાર કર્યો.

૭૮ હલાહલમાં મુધાસ ધિ અથવા “બાઇ” અને “ગોલી”

“અનુરાગ જ્યારે નારનો પ્રિયમાં ગદગદ છે;
સંકોપ ઝંઝવાતનો નહિ તે સમાન મનાય છે;
નારી તિરસ્કૃત, નાગિની સમ વિપવતી થઇ જાય છે;
રૌદવનરકાવક્ષોભ પશુ તેવો સંગળ નહિ થાય છે !”

“ખરેખર એક તિરસ્કૃત અમળાના હૃદયની લાગણી આટલી
બધી તીવ્ર થઇ જાય છે, એ રહસ્ય તો આજે જ મારા જાણવામાં
આવ્યું.” મહીપતિએ હાજીદાના પાઠને જાણવાનો આરંભ કરી દીધો.

“અસ્તુ; અજના આપણા વિચારને વિષય એ છે કે આજે
સાત દિવસથી રાજા મારા અંતઃપુરમાં અગ્નિ નથી, તે મારી
સોકયના અંતઃપુરમાં રહે છે અને ભોજન પણ ત્યાંજ લે છે. મારી
સોકય નંદુમારીયા રૂપાળી પણ નથી અને ચતુર પણ નથી, એ
હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ મારી સાથે અણખનાવ થતાં મનો-
રંજનનું કોઇ પણ સાધન રાજામાટે અવશ્યકીય હોવાથી રાજાને
નિરુપાય થઇને તેના અંતઃપુરમાં રહેવું પડે છે. કિન્તુ કારણ ગમે તે
હોવા છતાં પણ મારી સોકય મારા સ્થાનમાં આવ્યાને વિરાજે, એ
ઘટનાને મારો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ સહન કરી શકતો નથી; તેમ જ વળી
જા નંદુમારી રાગની માનીતી રાણી થઈ બેસશે, તો આપણા સર્વ
મનોરથો ભ્રમ થશે; તમારો પ્રભાવ, મારી મહત્વાકાંક્ષાઓ અને
આપણા પુત્રનો રાજ્યાભિષેક, એ સર્વ વસ્તુઓનો નાશ થશે અને
આપણે ક્યાંયનાં નહિ રહીએ; માટે રાગની ઠકરાણી નંદુમારીમાં
દિવસાનુદિવસ વધતી જતી આસક્તિમાં આધા કેરી રીતે નાખવી,
એ વિષયનો જ આપણે આજે વિચાર કરવાનો છે અને વિચાર કરીને
કોઇ પણ એક પ્રકારનો નિર્ણય કરી નાખવાનો છે.”

પ્રમેય અને પરિસ્થિતિના સ્વરૂપ વિષે કેટલોક વાદવિવાદ ચલાવ્યા પછી અંતે એક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને પ્રપંચપરાયણ પુરોહિત મહીપતિરામે પોતાના અભિપ્રાયને દર્શાવતાં કહ્યું કે: “ ખરેખર પરિસ્થિતિ અત્યંત વિઘ્નક્ષણ છે. રાજ્યપર તમારા વિના અન્ય કોઈ પણ રાણીની સત્તા હોય, એ તો સર્વથા અયોગ્ય જ કહેવાય; અર્થાત્ રાજ્ય સર્વ પ્રકારે તમારી સત્તાને જ આધીન હોવો જોઈએ; પરંતુ દુર્ભાગ્ય-વશાત્ બનાવ એવો બની ગયો છે કે તમારી પોતાની સુંદરતા અને મનોહરતાના યોગે તમે હવે રાજ્યના હૃદયઉપરના તમારા ખોઈ નાખેલા અધિકારને સફળતાથી પાછો મેળવી શકો, એ તો સર્વથા અશક્ય બને અમંભવનીય જ છે. પરંતુ રાજ્યનું ચિત્ત જો કોઈ બીજી નવદૌવના અને આકર્ષક લાવણ્યમયી લક્ષ્મીનામાં લુપ્ત થાય, તો તેના યોગે હઠ્ઠાણીમાંની રાજ્યની આસકિતનો અંત આવી જાય, એવી મારી ધારણા છે; અને તેટલામાટે.....”

“ અને તેટલામાટે, ” રૂપસુંદરીએ મહીપતિના શબ્દોને તેના મુખમાંથી છીનવી લઇને અને આનંદ દર્શાવીને કહેવા માંડ્યું: ‘ રાજ્યના હૃદયને અન્યત્ર લુપ્ત કરવામાટેની મેં એક અલૌકિક યોજના કરી રાખી છે; કારણ કે, મારા પ્રિય ત્રિપ્રવર્ય ! જે કહ્યું તમારા મસ્તિષ્કમાં અત્યારે આવી છે, તે કહ્યું તમારા મસ્તિષ્કમાં આવ્યાને આજે ત્રણ દિવસ થઈ ગયા છે. એક એવી તો પોડવવર્ષીયા બાળા; અલૌકિક લાવણ્યમયી કુમારિકા કામિની મારા અધિકારમાં છે કે જે રાજ્યને પોતાના લાવણ્યકુસુમનો ભોગી બ્રમર બનાવશે, તેની પ્રેમભાગિની થશે, તેના હૃદયમાં પોતાના અધિકારને સ્થાપશે અને તે સાથે અત્યંત મિત્રાથી મારા હિત તથા લાભની રક્ષા કરતી રહેશે. તે રાજ્યની પ્રેમભાગિની થશે, પણ કેવળ મારા હિતમાટે અને તે રાજ્યના હૃદ-

૮૦ હલાહલમાં મુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

યમાં સ્થાન મેળવરાં, પણ કંવળ મારા સ્થાનને નાગવવામાટે જ. એ બાળા અન્ય કોઈ નહિ, પણ મારી હીરા અને મોતી કરતાં પણ વધારે મોંઘી બાલ્ય સગી અને મારી ખાસ કૃપાપાત્ર ખવાસણુ મોતીબા છે !”

મોતીબાને પ્રપંચશસ્ત્ર બનાવવાનો નિશ્ચય કરી મર અને જરિણી પ્રેમમહિરાનું પાન કરીને એક બીજીથી વિલગત થયાં.

પ્રકરણ ૩ જી

મનોહારિણી મોતીબા

અંતઃપુરની રંગભૂમિપર એક વિદ્યક્ષણ ભૂમિકા ભજવી બતાવવામાટે રાણી રૂપસુંદરીએ જે નદીની યોજના કરવા પ્યારી હતી, તે નદી મોતીબા અથવા ખવાસણુ મોતીબા એ ભૂમિકા ભજવવામાટેની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવતી હતી, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય નહોતો જ. જે જાતિનાં સ્ત્રીપુરુષો વંશપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા દાસ્યના વ્યવસાયને જ વળગી રહે છે; જેઓ રાજપૂત રાજાઓનાં મહાસયો તથા અંતઃપુરમાં જ જન્મે છે, વયોવૃદ્ધ થાય છે અને મરી જાય છે; જેઓ દસસંબંધ અને રત્નેહસંબંધ પણ પોતાનાં સ્વામી તથા સ્વામિનીની ઇચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે જ કરે છે અને જેઓ રાજકુમારીના લક્ષ્મીપ્રસંગે દાયજનની એક વસ્તુ તરીકે અપાય છે; તે ખવાસ જાતિમાં જ એ મોતીબાનો જન્મ થયો હતો અને જે વેળાયે રૂપસુંદરી પરણીને પોતાનાં પીયરિયાંમાંથી હાથીવાડના અંતઃપુરમાં આવી હતી તેવેળાયે તેની એ બાલ્ય સગી મોતીબા પણ

તેની દાસી, ખવાસણુ અથવા તો એક ગોલી તરીકે ત્યાંથી તેની સાથે જ આવી હતી. જેવી રીતે રાજકુળોની વંશાવળીને ભાટઆરણો પોતાની કવિતામાં જળવી રાખે છે, તે પ્રમાણે મોતીયાનાં પૂર્વ જીવનનાં નામાવલિ ભાટઆરણોની કવિતામાં જો કે જળવાયલી નહોતી; તો પણ દીર્ઘ કાળથી એ જાતિની સ્ત્રીઓ રાજાઓનાં અંતઃપુરમાં નિરંતર વસતી હોવાથી અને તેમાંના અનેક ભાગ્યવતી દાસીઓ પોતાનાં રૂપ તથા ગુણના ગેગે અનેક રાજાઓ તથા રાજકુમારોની પ્રેમભાગિની થયેલી હોવાથી જો મોતીયાની શિરાઓમાં શરતમ અને અભિમાની વ્યહુઆણુ તથા રાકોડ જાતિના રાજરાણિતનું અભિસરણુ થતું હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું. તેમ જ એ જાતિની અખળાઓ નિત્ય રાજકુમારીઓના સહવાસમાં રહેનારી હોવાથી રાજકુમારીઓ પ્રમાણે તેમને પણ ઉચ્ચતમ વિદ્યાશિક્ષણુનો લાભ મળતો હતો. અર્થાત મોતીયા પણ એક સુશિક્ષિત દાસી હતી, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. એ ખવાસજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે સાધારણુતઃ એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે જે વેળાએ હન જાતિના શ્વેતવર્ણુ લોકો, યવો અને આર્યોનિયનોએ ભારતવર્ષમાં આવીને પુરાતન આર્યવંશોનાં ઉજ્જડ સ્થાનોમાં સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તે વેળાએ આર્યવર્તની કેટલીક મુદ્દવ્યવસાઈની શરૂઆતની કુમારિકાઓનો રાજશાણિત સાથે સંપર્ક થયેલો હોવો જોઈએ અને તે સંબંધથી જ રાજકુળોની આ ખવાસ નામક જાતિનો ઉદ્ભવ થયેલો હોવો જોઈએ. અસ્તુ.

રાણી રૂપસુંદરી એક અત્યંતભાવપ્રમદિતા લક્ષના હતી, એ તો આપણે ઉપર જાણી આવ્યા છીએ. ત્યારે અહીં સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન થાય છે કે, રૂપસુંદરીએ જે બાબાની રાજાને લુપ્ત કરવાના

૮૨ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

કાંપમાટે યોજના કરી હતી તે ઢાસી મોતીયા સૌન્દર્ય કિંવા લાવ-
ણ્યમાં પોતાની સ્વામિનીની પ્રતિસ્પર્ધા કરી શકે તેવી હતી ખરી
કે ? આરે પ્રતિસ્પર્ધા તો એક સાધારણ કાર્ય છે, પણ મોતીયાનું
લાવણ્ય એવા પ્રકારનું હતું કે તેને ગેતાંગ રૂપસુંદરીનું લાવણ્ય
બલિજ્જત થઇને તન્કાળ તેના વર્ચસ્વને સ્વીકારી લેતું હતું. વિદ્યા-
પતિ બિદલશુકૃત ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ નામક મહાકાવ્યમાં એક
પ્રસંગે વર્ષાઋતુમાં મયૂરોનું વર્ણન કરતો રાજા વિક્રમાંકદેવ પોતાની
રાણી ચંદ્રલેખાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે:—

“ દ્વિષંતિ રાંજીવમુખિ ! સ્વજીવિત
ધ્રુવં મયૂરાસ્તથ નિર્જિતાઃ કવૈઃ ।
ભવન્તિ યદ્ વાસવચ્ચાપસમ્મુખાઃ
શિલીમુક્ષપ્રાપ્તિસમુત્સુકા इव ॥ ”

સર્ગ ૧૩, પદ્ય ૩૭.

એટલે કે, “હે કમલમુખિ ! તારા કેશકક્ષાપવટે પરાજિત
થવાના કારણથી પોતાના જીવનને તુચ્છ માનીને આ મયૂરો અવશ્ય
આત્મહત્યા કરવા જ ઇચ્છે છે; કારણ કે, પોતાના શરીરને શરોવટે
છેદી નાખવાની ઇચ્છાથી જ જાણે તેઓ ઇન્દ્ર ધનુષ્યાલિમુખ થઈ
રહ્યા હોયની ! એમ જ જણાય છે.” સારાંશ કે, મોતીયાનો કેશ-
કક્ષાપ એવા જ પ્રકારનો હતો; એટલું જ નહિ, પણ તેના પ્રત્યેક
અંગમાં એવી જ સુંદરતા અને મનોહરતા ભરેલી હતી અને તેથી
તેના સૌન્દર્યનું નવીનતાથી વર્ણન કરવું સર્વથા અનાવશ્ય-
કીય છે. રસિક હૃદય પાકકે તથા પાકિકાઓ ! તમારા જીવન-
કાળમાં તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જે કાર્મ પણ અસૌકીક

લાવણ્યમयी કલ્પના તમારા જોવામાં આવી હોય, તેની સ.એ મોતીબાના લાવણ્યની તુલના કરી લેજો એટલે તેથી મોતીબાના સર્વાંગપરિપૂર્ણ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની તમો કટલેક અંશે કદપના કરી શકશો. બાળા મોતીબાએ હવે સ્ત્રીત્વના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરેલો હતો અને તેથી તેનું તરુણ હૃદય જો પ્રેમપિપાસુ થયેલું હોય તો તે સર્વથા નૈસર્ગિક જ હતું. અઘાપિ મોતીબા તેના કૌમારનો ભંગ થયેલો ન હોવાથી એક વિશુદ્ધ કુમારિકા હતી અને તેનું કારણ એ કે, પોતાની પવિત્રતાના ભંગારને કાઢી અયોગ્ય પુરુષના હસ્તમાં અર્પી દેવાનો તેનો પ્રથમથી જ મનોભાવ નહોતો. તે કાઢી યોગ્ય પુરુષના શોધમાં હતી અને અત્યારે સ્વાભાવિક જ એક યોગ્ય નરના સમાગમમાં આવવાનો પ્રયત્ન તેની ઈચ્છા પ્રમાણે જ તેને પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

હવે, રાજા રામસિંહ ન્યારે પણ પોતાના મહાલયના વિશ્વજન પરંતુ શોકવર્ધક અને પ્રેમચેષ્ટાવિહીન ઓરડામાં ચલકલકમી કરતો હતો અથવા તો મહાલયમાંથી બહાર જતો કે બહારથી મહાલયમાં આવતો હતો, તે પ્રત્યેક વેળાએ એ મનોહારિણી મોતીબા તેના જોવામાં આવ્યા કરતી હતી; કારણ કે, મોતીબાને તેની સ્વામિનીએ તેવી આજ્ઞા આપેલી હતી. દ્વિતીય પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટનાથી પૂર્વે મોતીબા કદાપિ રાજાના જોવામાં આવી નહોતી; કારણ કે, પ્રથમ તે ન્યારે હાથીવાડામાં આવી ત્યારે અદ્વપવચસ્કા હતી અને ત્યાર પછી ન્યારથી તેણે યૌવનમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો ત્યારથી તેને ચોતા કરતાં પણ વિશેષ રૂપવતી જોઈને રૂપસુંદરી ન્યારે પણ રાજા તેની પાસે આવે તે વેળાએ રાજાની દૃષ્ટિથી દૂર અને દૂર જ રાખ્યા કરતી હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અત્યારે હવે તે એક સર્વાંગસુંદરી નવયુવતી થયેલી હતી અને તેથી ન્યારે પણ તે રાજાની

૮૪ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “માઈ” અને “ગોલી”

દૃષ્ટિ પડતી હતી ત્યારે રાજા તેના સૌન્દર્યને એકાગ્ર અને આશ્ચર્ય-ચકિત દૃષ્ટિ જોયા કરતો હતો. કેટલીક વાર તે માર્ગમાં જ તેને ઊંડો રાખી. તેના કુશળસમાચાર પૂછતો હતો અને કોઈ કોઈ વાર ઉપર તરિકા કાંઈક વસ્તુ પણ આપતો હતો. મોતીઆ પણ રાજા જ્યારે તેની સાથે વાત કરે, તે વેળાએ તેના પ્રભોનાં અત્યંત જનન-જીવનથી તેના અપની હતી અને વચ્ચે વચ્ચે પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિપાત કરીને રાજાના હૃદયને અકબંધ રાખે ઉચિત પ્રયત્ન કરતી હતી. એવી રીતે ત્રણ ચાર વારના મિલન પછી રાજાને મોતીઆનાં નોમાં પ્રેમની કાંઈક છટા દેખાવા લાગી, તેના સંભાષણમાં કાંઈક રતિનો ભાવ દૃષ્ટિ-ગોચર થવા લાગ્યો અને છેવટે એક વાર મોતીઆના વિચક્ષુ ભાવપૂર્ણ નિઃશ્વાસને જોઈને ‘એ જાણાનું મન મારામાં મંલગન થયેલું છે!’ એવો રાજાનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય થઈ ગયો. રાજા તેના પ્રેમભાટે અત્યંત આતુર થઈ રહ્યો અને એક રમણીય સંધ્યાસમયે તેની જ આતુરતાનો અંત આવી ગયો.

*

*

*

*

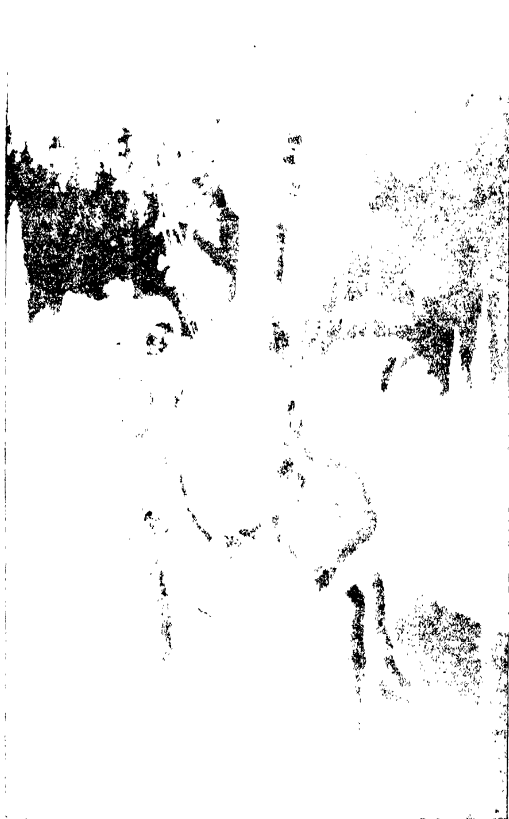
વર્ષાઋતુના અંતિમ દિવસો ચાલતા હતા અને વસુંધરા જાણે સાંસારિકોને નવ ધાન્યથી તેમના ભંડારો ભરી આપવાનું વચન આપતી હોયતી! એવો જ ભાસ થતો હતો; કારણ કે, વર્ષા યોગ્ય પરિમાણમાં થયેલી હોવાથી ધાન્યની વિપુલ ઉત્પત્તિની આશા રાખવામાં આવતી હતી. જે કે વર્ષાઋતુ એક રીતે સમસ્ત સંસારને આનંદ આપનાર હોય છે અને તેટલામાટે જ એમ કહેવામાં આવે છે કે, ‘જો સુધરે ચાર, તો સુધરે બાર અને જો બગડે ચાર, તો બગડે બાર!’ અર્થાત્ જો ચોમાસાના ચાર મહિના સુધરી જાય, તો તેના ચોમે વર્ષના બાર મહિના સુધરી જાય છે અને જો ચોમાસાના ચાર માસ બગડી જાય,

તો સાંસારિક જીવોમાટે સમસ્ત વર્ષ મહાદુઃખદાયક થઈ પડે છે. આવી રીતે વર્ષા ઋતુ એક રીતે અત્યંત સુખકર અને આદરણીય હોવા છતાં પણ વર્ષા ઋતુના દિવસોમાં વાતાવરણમાં કાંઈક મંદતા અને મલિનતાનો આવિર્ભાવ થતો હોવાથી મંદ વાતાવરણનું મનુષ્યના હૃદયમાં પણ પરિણામ થાય છે અને તેના યોગે મનુષ્યનું હૃદય પણ મંદ તથા શિથિલ થઈ જાય છે; તેમ જ વળી રાજપુરુષોને વર્ષા-કાળમાં મૃગયા આદિથી મનોરંજન કરવામાટે અવરુદ્ધમાં જવાના પ્રયત્નો મળી શકતા નથી અને તેથી એ કાળમાં તેમને તો વળી મનોરંજનનાં સાધનોની અન્ય સર્વ જતો કરતાં અધિક આવશ્યકતા હોય છે. એવી જ એક મંદ મંદ્રાતો સમય હતો, રાજ રામશિક્ષક પોતાના મહાશયના ખાનગી ઓરડામાં ભૂમિપર પાથરેલા તુર્કસ્તાનના ગાલીચાં-પર મોટા ગોળ તાકિયાપર મસ્તકને રાખીને આડે પડખે પડ્યો હતો અને ઉપનિષદોના હસ્તલિખિત ગ્રંથોનાં પંજોને ફેરવતો પોતાના સમયને વ્યતીત કરતો હતો. રાણી રૂપકુંદરી સાથે વૈરભાવ આરંભાયા પછી તે તેના અંતઃપુરમાં જતો નહોતો અને બીજી રાણી હકરાણી નંદકુમારીબાનાં સાધારણ સૌન્દર્ય તથા શાંત સ્વભાવમાં રાંજના ચિત્તને આકર્ષવાની શક્તિ નહોતી; એ કારણથી ગ્રંથોના વાંચનવડે તેણે પોતાના મનને રંજિત કરવાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો હતો. મરંતુ વિશ્વક્ષણ વર્ષા ઋતુમાં પ્રકૃતિદેવી એક પ્રકારની જે વિશ્વક્ષણતાને ધારણ કરે છે, તે વિશ્વક્ષણતાનો રાંજના અંતઃકરણને મંપર્ક થતાં તેનાથી વાંચન પણ કરી શકાયું નહિ. ગ્રંથવાંચનમાં અંતઃકરણની એકાગ્રતા ન થવાથી તેણે મસ્તક ઊંચું કરીને ઓરડામાં દષ્ટિપાત કર્યો તો પાસેના એક વિશાળ પાપાણ્ણસ્તંભને અદેશીને ઊમેશી મનોહારિણી મોતીબા અચાનક તેના જોરામાં આવી. રાંજએ તેને બોલાવી

૮૬ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઇ” અને “ગોલી”

અને તેથી તે ત્યાં આવીને રાજ સમક્ષ મર્યાદાથી ભૂમિપર બેસી ગઇ. મોતીયાનાં કણીમાંનાં મોગરાનાં ફૂલ અને નેની વેણીમાંનાં ચંપક ફુસુમોતો તીવ્ર સુગંધ રાજની નાસિકામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યો અને અને તેણે તેને મદોન્મત બનવી દીધો. મોતીયાનું મંદુર મંજુલ સ્મિત નાગનાં નેત્રોમાં નૃપ કરવા લાગ્યું અને મુઝ મોતીયાની તીવ્ર લાવણ્યપોતિથી રાજનાં નેત્રો અંજલિ ગયાં. રાજએ તેને તકિયા પાસે ખેંચીને અત્યંત નિકટમાં બેસાડી અને ત્યારબાદ તેની ગ્રીવામાં હસ્તારોપણ કરીને તે તેના કપોલોને ચુંબનથી આદ્ર કરવા લાગ્યો. એ વેળાએ લક્ષ્મણના ચોગે મોતીયાનું સુક્રામળ શરીર કંપાયમાન થતું હોયતી ! એવો રાજને અનુભવ થયો અને તે જ પ્રમાણે રાજનું પોતાનું શરીર પણ એક પ્રકારના વિવશભૂત માનસિક લાવથી કંપવા લાગ્યું. કેટલીક વાર સૂંઝી તો તે બંને એ, બીજાના મુખને મૌન ધારીને જોઈ રહ્યાં, પરંતુ અને એ મૌનનો મંગ કરીને રાજ કહેવા લાગ્યો કે : “ સુંદરી ! તારા હૃદયમંદિરમાં મારી પ્રેમપ્રતિમાને સ્થાપવ. માટે મને તારી આજ્ઞા છે ? તેમ જ મારા હૃદયમંદિરમાં તારી પ્રેમપ્રતિમાને સ્થાપવાની તારી ઇચ્છા છે કે કેમ ? હું રાજ હોવા છતાં પણ તારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તવાની મારી ઇચ્છા નથી અને તેથી જ તારા મનોભાવને તારા પોતાના મુખથી જ જાણવામાટે હું અતિશય આતુર છું. ”

એના ઉત્તરમાં મોતીયા અત્યંત મંજુલ સ્વરથી કહેવા લાગી કે : “ રાજ ! હું આપની અનુચર છું; એક દીના તથા આઘાધારિણી દાસી છું અને તેથી મારામાં પ્રેમ રાખવાનો આપને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. આપની કેાઇ પણ ઇચ્છાનો આ દાસીથી અનંદ કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. મારા પૃથ્વીપતિ સ્વામિન ! જે વેળાએ

મેાતીબાની તીવ્ર લાવણ્યબોધિત્રી રાગના નેત્રે અંગમ ગયાં.

પૃષ્ઠ ૮૬

પ્રથમ મેં આપને જોયા હતા, ત્યારથી જ આપની પ્રેમપ્રતિભાની મેં મારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાપના કરેલી છે અને તેટલામાટે નંત આપનો એક પણ માત્રનો પ્રેમ પણ મને મળી શકે, તો તે મને ક્ષણિક આનંદમાટે પણ હું મારા જીવન તથા આત્મા ઉભયનું આનંદથી બલિદાન આપવાને તૈયાર છું: કારણ કે, જે કમલિનીએ ચન્દ્રબિમ્બના દર્શનનો લાભ નથી લીધો તે કમલિનીનો જન્મ અથવા અવતાર સર્વથા મિથ્યા અને અર્થ છે એવો રસિક કવિજનોનો અભિપ્રાય છે તે આપના જાણવામાં તો હોવો જ જોઈએ—આપ પણ એક રસિક અને વિદ્વાન પુરુષ છો, એટલે હું વિશેષ શું બોલું અને શું કહું?”

“તે જ પ્રમાણે હે મંદિરાક્ષી ! જે ચન્દ્રમાએ કમલિનીના દર્શનથી પોતાનાં નેત્રોને કૃતાર્થ કર્યા નથી, તે ચન્દ્રમાની સંપૂર્ણતા પણ સર્વથા નિષ્ફળ છે, એ કવિજનોનું વિધાન પણ તારા સાંભળવામાં અથવા જાણવામાં આવેલું હોવું જોઈએ. જીવનની સફળતા અને નિષ્ફળતા પ્રેમિજનોમાટે પરસ્પરાવલંબિની જ હોય છે !” રાજાએ આ શબ્દો ઉચ્ચારીને મોતીબાને પોતાના બાહુપાશમાં બદ્ધ કરી લીધી.

પ્રીતિ સમગ્રની જવનિકા થઈ ગઈ અને ઉભયના મનોરથોની સિદ્ધિ થઈ! રાજા રામસિંહે જે સુખના માર્ગનું કાઈ કાઈ વાર કેવળ સ્વપ્નમાં જ દર્શન કર્યું હતું; છતાં જે સુખમાર્ગના સાક્ષાત્કારની તેના હૃદયમાં મંદ આશા મત્ર પણ નહોતી, તે સુખમાર્ગ તેના માટે આમ અચાનક ખુલ્લો થઈ જવાથી તેના આનંદ અને હર્ષનો અવધિ જ થયો.

૮૮ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઇ” અને “ગાલી”

પ્રકરણ ૪ થું

“ ગાલી ” કે “ બાઇ ” ?

જેમ જેમ રાજા રામસિંહનો મોતીઆ સાથેનો સહવાસ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના જાણવામાં આવતું ગયું કે, મોતીઆ એક અત્યંત બુદ્ધિમંતી અને કુલીનતાના ગુણોથી ભરિત આગ્રાધારક યુવતી હતી; એટલું જ નહિ, પણ તે પોતાના પ્રિયતમના સ્વભાવ અને તેની પ્રકૃતિના વિશિષ્ટતાથી તેને પ્રસન્ન રાખવામાટે ધ્યાન-પૂર્વક અભ્યાસ કર્યા કરતી હતી અને તે અભ્યાસના યોગે તે રાજાના મનને સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન રાખવાને સમર્થ થઇ હતી. લગભગ બે માસનો કાળ વહી ગયો અને જ્યારે મોતીઆ અને રાજા રામસિંહનો સ્નેહપ્રંધિ અતિશય દૃઢ થઇ ગયો, ત્યાર પછી એક દિવસ તેણે પોતાના પ્રિયતમને કહ્યું કે; “પ્રાણેશ્વર! આટલા દિવસ હું આપની દૃષ્ટિએ ન પડી અને આજથી બે માસ પૂર્વે જ હું વારંવાર આપની દૃષ્ટિએ પડવા લાગી; એટલું જ નહિ, પણ મેં આપની પ્રેમયાચનાનો તત્કાળ સ્વીકાર કરી લીધો અને આપની પ્રતિજ્ઞાને હું સર્વ પ્રકારે આધીન થઇ ગઈ, એનું સત્ય કારણ શું છે તે આપ જાણો છો ખરા કે?”

રાજા તેના આ પ્રશ્નથી વિચારમાં પડી ગયો અને તેણે કહ્યું કે: “ કેવળ પ્રેમ વિના એનું બીજું શું કારણ હોઇ શકે વાર ? ”

“ રાજાઓના અંતઃપુરમાં આવી રીતે રાજાને પ્રેમયુગ્મ કરવામાં પ્રેમ વિના બીજાં પણ કેટલાંક કારણો હોઇ શકે છે: અને

તેથી મારી આ આધીનતામાં પણ એક બેઠ સમાયેલો છે. ” મોતી-
આએ રાજની આતુરતાને વધારવામાટે કહ્યું.

“ તારી આ આધીનતામાં બેઠ સમાયેલો છે ? તો શું તારે
મારામાં વિશુદ્ધ પ્રેમ નથી ? ” રાજને જરાક ઉદ્દેશાને આ
શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ મહારાજ ! કિંચિત્ શાંતિથી મારી વાર્તાનું શ્રવણ કરો એટલે
એ ભયંકર બેઠ આ ક્ષણે જ આપના જાણવામાં આવી જશે. ” એમ
કહીને બેઠનો પ્રકાશ કરતી મોતીઆ કહેવા લાગી કે :—“ મારાં બાઇ
રાણી રૂપસુંદરી પ્રતિ આપનો તિરસ્કાર થઇ ગયો અને આપ
હકરાણી નંદકુમારીઆના અંતઃપુરમાં જ વસવા લાગ્યા, એટલે ભવિ-
ષ્યમાં એ સોડય માનીતી રાણી થઇ પડશે, તો કદાચિત્ તેના પુત્રનો
જ રાજ્યાભિષેક થશે અને તેમ થનાં ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થનારી રાજ-
માતાની પદવી પોતાના હાથમાંથી જતી રહેશે, એવા ભયથી રાણી
રૂપસુંદરી અને તેમના પ્રિયપાત્ર પુરોહિત મહીપતિરામે આપના
પ્રેમને અન્ય દિશામાં વાળી દેવાના ઉદ્દેશથી અને તે સાથે આપને
પોતાના અધિકારમાં રાખવાના હેતુથી આપને પ્રસન્ન રાખવાના
કાર્યમાટે આ દાસીની યોજના કરી હતી અને મારાં બાઇનું તે
કાર્ય મેં યથાયોગ્ય પૂર્ણ કર્યું છે ! ”

“ ત્યારે તો એમ જ કહેને કે તું તે દુષ્ટ રાણી રૂપસુંદરીની
એક પ્રપંચપરાયણ ગુપ્તચરા છે અને કેવળ મારાં અકલ્યાણ કરવા-
માટે જ તેં આ પ્રેમની ભૂમિકા ભજવવા માંડી છે. જો એમ ન
હોત, તો તું તે કુલટા અને તેના જરની આવી અધમ આસાને
સ્વીકારત જ નહિ. ” રાજએ કાપનું દર્શન કરાવ્યું.

૬૦ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “ગાઇ” અને “ગોલી”

“મારા મુકુટમણિ ! જરા શાંત થાઓ; મેં તેમની એ અધમ આજ્ઞા સ્વીકારી તો ખરી, પરંતુ તેમાં પણ વળી એક સ્વસ્થ સમાયલું હતું. મેં આપના વદનચંદ્રનું, આપના જાણવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે દૂરથી, અનેક વાર આશાતુર નયનોથી અવલોકન કર્યું હતું અને ત્યારથી જ આ હૃદયમંદિરમાં આપના પ્રેમની સ્થાપના થઈ ગઈ હતી; પરંતુ મારાં યાદની આપ સમક્ષ આવવાની મને સ્પષ્ટ ‘ના’ હોવાથી મને મારા તે પ્રેમનો આપ સમક્ષ સ્ફોટ કરવાનો પ્રયત્ન મળી શકતો નહોતો. એવામાં આ બનાવ બન્યો અને મારાં યાદની એ આજ્ઞાને સ્વીકારી લેવાથી અને તેમની હિનૈષિણી તરીકે વર્તવાનો દંભ બતાવવાથી મને આપના સમાગમો લાભ મળશે અને મારી આજ્ઞા સફળ થશે, એમ ધારીને મેં તેમની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી લીધો. મારી કેવળ આપના અનુગમને મેળવવાની જ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી અને તે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા ઇશ્વરની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ છે. આપ શ્રીમાને આ દારીને પોતાના પ્રેમામૃતનું પાન કરાવ્યું છે અને હું મારી આજ્ઞાને કૃણીમૂત કરી શકી છું. હવે માના પર કેવળ આપ શ્રીમાન વિના બીજા કોઈનો પણ અધિકાર નથી; હું આપની જ કિકરી છું અને કેવળ આપની સેવામાટે જ આ જીવનને ધારણ કરી રહી છું. જો મારા અંતઃકરણમાં મારી તે કપટશીત્તા સ્વામિની-માટેની કાંઈ પણ લાગણી હોત, તો હું આપને આ ભેદ મરી જતાં પણ જાણાવત નહિ; મેં આપને આ ભેદ જાણાવી દીધો છે અને એ જ મારા પ્રેમની વિશુદ્ધતા તથા એકનિષ્ઠતાનું સમ્બળમાં સમ્બળ પ્રમાણ છે !” મોતીબાએ રાગને પોતાના હૃદયનો તેના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્કાર કરાવી દીધો.

રાણી રૂપસુંદરીએ રમેલા આ પ્રયત્નની વાર્તા સાંભળીને રાગ

રામસિંહ કોપના પાવકથી બળી જવા લાગ્યો અને તે કોપના આવે-
શમાં જ રજવાડામાં ચાલતી રૂઢિનાં અંધનોને તોડી નાખીને મોતીબાને
રૂપસુંદરીના દાસત્વમાંથી મુક્ત કરી દીધી; એટલું જ નહિ, પણ
જેમ રાણીઓને આપવામાં આવે છે તેમ તેને પણ અતઃપુરમાં
નિવાસમાટેનું એક લિન્ન ભવન આપીને તેના માનને જળવવામાટે
તેને ‘ બાઈ ’ કહીને બોલાવવાની સર્વને કહિન આજ્ઞા પણ આપી
દીધી. “ ગોલી ” ને “ બાઈ ” ની એટલે કે દાસીને રાણીની પદવીએ
ચઢાવ્યા પછી રાજ નિત્ય અંધ્યાસમયે તેના મંદિરમાં જતો હતો,
તેની સાથે જ ભોજન કરતો હતો અને નિશા તેના જ શયનગૃહમાં
પીતાડતો હતો. અર્થાત્ રાજ સર્વ પ્રકારે મોતીબાના સૌન્દર્ય તથા
સ્નેહનો સેવક થઈ ચૂક્યો. મોતીબાનો પણ રજમાં તેવો જ શુદ્ધ
પ્રેમ હતો, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

રાજ રામસિંહ મોતીબાના પ્રેમમાં એટલો બધો મુગ્ધ અને
લુગ્ધ થઈ ગયો હતો કે ધણીક વાર મોતીબાના બોળામાં પોતાના
મસ્તકને વિશ્રાંત કરીને તથા પોતાનાં નેત્રોને તેના સ્મિતમંડિત
વદનમંડળમાં સંલગ્ન કરીને કવિતાની રચના કરતો હતો. એવા
સમયમાં રચેલી તેની કવિતામાં સત્ય તથા સ્નેહની કામળતા અને
મૂઢ તથા ધાર્મિક ભાવની પ્રબળતા એટલી તો વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં
આવતી હતી કે તેવી ભાવવાહિની કવિતા તે અન્ય પ્રસંગે ભાગ્યે
જ રચી શકતો હતો. તેની એ હિંદી ભાષામાં રચેલી કવિતાઓ આજે
પણુ વિદ્યમાન છે અને તે અનેક વિદ્વાનોના ધન્યવાદ મેળવી ચૂકી
છે. કેટલી વાર તે મોતીબાને સન્મુખ બેસાડીને વીણાવાદન સહિત
સ્નેહસંગીત ગાતો હતો અને ‘ કેટલીવાર ’ ‘ તાજિસ ’ ના તારસ્વર
સાથે પોતાના કંકરરરને મેળવીને પૂર્વકાળમાં થઈ ગયેલા ક્ષત્રિય

દર હલાહામાં મુઘાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

વીર પુરુષોની વીરકથાનાં વીરરસાત્મક ગીતો ગાઇને વીરરસની પ્રતિમાને
 ભાતીયાનાં હૃદયચક્ષુ સમક્ષ ખડી કરી દેતો હતો. ભાતીયા પણ
 સંગીતકળામાં પ્રવીણ હોવાથી પોતાને એવી એક અસૌક્રિક લાવણ્યમયી,
 શુદ્ધસ્નેહવતી અને સમાનચસનરીત સ્નેહભાગિની મળવાથી
 તે પોતાના આગ્યને વારંવાર ધન્યવાદ આપ્યા કરતો હતો. એવી રીતે
 સ્વર્ગીય આનંદના ઉપભોગમાં તેમનો એક વર્ષ જેટલો કાળ જળના
 પૂર પ્રમાણે વહી ગયો. અને ત્યાર પછી શું થયું ? હવે પછીનો કથા-
 ભાગ એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપશે.

પ્રકરણ ૫ મું

“બાઈ” કે “ગોલી ?”

સંધ્યા-સાયંમંધ્યા-નો સમય હતો અને આગળ મહીપતિરામ
 રૂપસુંદરીના ઓરડામાં બેઠો હતો. રૂપસુંદરી અને તેના એ પ્રિયપાત્ર
 ઉલ્લયનાં મુખમંડળોમાં તેમના હૃદયમાં ચાલી રહેલા ગંભીર અને
 ગદન વિચારોની કૃષ્ણ છાયા સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. તેઓ ચિંતાના
 અગાધ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાં હતાં. દીર્ઘ સમયના મૌનનો ભંગ કરીને
 રાણી રૂપસુંદરી મહીપતિરામને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે: “એમ
 કાણે ધાર્યું હતું કે ભાતીયા, મારી એક ત્રણ બદામની ગોલી, મારી
 મોજડીઓને સાફ કરનારી અને માગ પગની ધૂળને ચાટનારી એક
 તુચ્છ ખવાસણ આટલી સીમા પર્યંત કૃતદ્ધ અને વિશ્વાસઘાતિની
 નીવડશે અને મારા તેનામાંના વિશ્વાસનો આવી રીતે દુરુપયોગ કરશે ?

મારા પિતૃવંશની એ એક વંશપરંપરાથી ઊતરી આવેલી ગુલામડી હોવા છતાં એક પરકીય રાજ સમક્ષ મારાં હિંદોને ખુલ્લાં પાડી દેશે અને પોતે “ ગોલી ” માંથી “ બાપ ” બની બેસશે, એવી સ્વપ્નમાં પણ મને શંકા નહોતી. એ ગોલીને આવી રીતે પ્રેમપાશમાં બદ્ધ થવાનો અધિકાર જ શા છે, તે હું અઘાપિ સમજી શકતી નથી. કેવળ એક પ્રકારના મનોવિકારને આધીન થઇ પોતાના કુલધર્મ અને પોતાની કુલકીર્તિને નષ્ટ કરી પોતાના કર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ થવું, એ એક ગોલીનું કાર્ય નથી. પરંતુ ભોતીઆએ પોતાની વિપરીત ભાવનાને કૃતિમાં યોજી બતાવી છે અને આ ચાણક્યશુદ્ધિ રૂપસુન્દરીને, અફસોસ કે, એ નીચ ખવાસણ હાથતાળી આપીને ઠગી ગઇ છે !”

“ પ્રેમ એક રમકડું તો છે ખરૂં, પણ એનાથી રમવામાં ઘણી જ ભયંકરતા સમાયલી છે, એની કલ્પના બહુ જ થોડી સ્ત્રીઓને હોય છે;” વિપ્ર મહીપતિરામે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં કહ્યું: “ પ્રેમપુષ્પની મનોહર ક્ષણિકાને લેવામાટે પોતાના હૃદયને લંબાવ્યા વિના કંઈ ચપગા રહી શકે એમ છે વારૂ? આમાં ભોતીઆનો દોષ નથી, કિન્તુ તેના નવયૌવન અને યૌવનોદ્ભૂત મનોવિકારનો જ દોષ છે. જો ભોતીઆને રાજના પ્રેમમાં લીન થવામાટે આપણે અપરાધિની માનીએ, તો મારામાં તમારો આટલો બધો પ્રેમ છે, એ તમારી કૃતિને પણ અપરાધ તરીકે ન સ્વીકારી શકાય કે શું? પરંતુ આપણે જીવે એનો શોક કરવાનો નથી; આપણે તો માત્ર એટલો જ વિચાર કરવાનો છે કે ભોતીઆ રાજ શમસિંહના પ્રેમમાં અંધ બની ગઇ છે, તમારા પ્રતિના પોતાના કર્તવ્યને તેમ જ તમારા હિતને તે ભૂલી ગઈ છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાના પ્રિયતમનાં સુખ-દુઃખમાં સમાન ભાગ લેવાને અને કાંઈ પણ ઉપાયે રાજનું કલ્યાણ કરવાને

૬૪ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “ભાઈ” અને “ગોલી”

તત્પર થઈ ગઈ છે; તો તે ક્યાંક આગળ જતાં આપણામાટે ભયંકર ન થઈ પડે અને આપણા માંમાં કાંટા ન પાથરી દે, એટલામાટે આપણા માર્ગને હવે અત્યંત શીઘ્રતાથી ગમે તેમ કરીને પણ નિષ્કંટક કરી લેવાની આવશ્યકતા છે અને એ કાર્યની સિદ્ધિ કેવા પ્રકારે કરવી એ વિષયના નિશ્ચયપર આપણે આ ક્ષણે જ આવી જવાનું છે.”

“તમારો વાદ અને તમારો અભિપ્રાય યથાર્થ છે.” રૂપસુંદરી તીવ્ર પરંતુ મૃદુ મધુર સ્વરથી કહેવા લાગી: “આપણા કાર્યને સિદ્ધ કરવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે માર્ગનું આપણે બંનેએ સહચર ભાવથી અવલંબન કરવાનું છે. તે માર્ગ એ છે કે, અત્યારે ચાલતો ભાદ્રપદ માસ તે વિષૂચિકા (ફાલગુની) નો માસ મનાય છે અને ઇશ્વરની કૃપાથી વિષૂચિકા રોગનો રાત્ર્યમાં સર્વત્ર આરંભ પણ થઈ ચૂક્યો છે. એ રોગના પ્રતાપે નિત્ય અનેક સ્ત્રીપુરુષો કાળના ભક્ષ થયાં કરે છે એટલે તેમની સાથે રાગ રામસિંહ પણ આ માસમાં જ કાળનો ભક્ષ થવો જોઈએ; આશ્વિન માસના દ્વિતીયા-ચંદ્રના દર્શનનું ભાગ્ય તેને પ્રાપ્ત ન થવું જોઈએ!!”

“આ વચનો તમે ઉચ્ચાર્યાં છે; મેં ઉચ્ચાર્યાં નથી. મેં તમને આવી રીતે નરહત્યા કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો નથી, અને તેમાં પણ વળી રાજહત્યા તો મહાભયંકર છે. કાંઈ પણ મનુષ્યના જીવનની હાનિ કરવી, એ માફ કાર્ય નથી; કારણ કે, દેવેએ અને શાસ્ત્રેએ એનો નિષેધ કરેલો છે, છતાં હું તમને એવું કોઈ એક વશીકરણ ચૂર્ણ* અવશ્ય લાવી આપીશ કે જેનો તમારા હસ્તે રાજના ઉદ-

* રાજાઓનાં અંતઃપુરોમાં પતિને, સોઝાને, સોઝાના પુત્રને કિંવા જે કાંઈ પણ રાત્ર હોય તેને વિષપ્રયોગથી સદાની નિદ્રામાં સલાહી દેવાની ધટના તો એક નિત્યની અને સાધારણ ધટ : જ મનાય છે; અને જ્યારે

રમાં પ્રવેશ થતાંની સાથે જ તમારા કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જશે. મારા પોતાના હસ્તો કલંકિત થતા નથી અને ભવિષ્યમાં આનંદવિલાસની પ્રાપ્તિનો મંભવ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો દૂર રહીને આટલી સહાયતા આપવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી.” મહીપતિરામે ધર્મનો દંભ બતાવીને ભયંકર પાપકર્મમાં સહાયક થવામાટેની અનુમતિ દર્શાવી.

“ મને તમારી માત્ર એટલી સહાયતાની જ આવશ્યકતા છે; તે વશીકરણયુક્ત મારા હાથમાં આવ્યા પછી તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, એ કળા હું સારી રીતે જાણું છું.” રૂપસુંદરીએ ગંભીર સ્વરથી એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો અને તે સાથે નાક્ષત્ર તથા નાક્ષત્રીના વિષાતક વાર્તાલાપનો અંત આવી ગયો.

પણ એવા વિષયોગનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તે વિષયને મંત્રોષધિ કિંવા વશીકરણયુક્ત આદિ ગુપ્ત નામોથી જ ઓળખવામાં આવે છે. રજવાડામાં કેઈના પણ પ્રાણ લેવામટે જે વિષોનો પ્રયોગ કરાય છે, તે વિષો અત્યંત તીવ્ર અને શીઘ્રપ્રાણહારક હોય છે; તેમ જ કેટલીક વાર તીવ્ર પણ મંદ ગતિથી ધીમે ધીમે મૃત્યુને લાવનાર કેટલાંક વિષમ વિષોની યોજના પણ કરાય છે એના યોગે જેને વિષ અપાયું હોય તે મનુષ્ય શર્યાને બંધીન થઈ જાય છે લોકો તેને શેઠથી પછડાયેલા ખારે છે અને તેવી સ્થિતિમાં અમુક કાળ વ્યતીત થતાં તેનો જીવનદીપ નિર્વાણને ધ્રુમવાની અણી ઉપર આવે છે કેટલીક વાર જોડામાં, વસ્ત્રોમાં કે પાંચડીમાં પણ વિષ નખાય છે અને તેનો શરીરમાંનાં રંધ્રોદ્વાર અંતઃપ્રવેશ થતાં પરિણામે તે વિષાતક થઈ પડે છે.

૬૬ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

પ્રકરણ ૬ હું

રાજહત્યા-એક લીપણ દ્રશ્ય !

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટનાને ચાર દિવસનો અવધિ થયા પછી પાંચમે દિવસે રૂપસુંદરીના અંતઃપુ.માંથી એક દાસી રાજ રામસિંહ પાસે આવી અને નમન કરીને ઊભી રહી. રાજ એ વળાણે મોતીબા સાથે સાહિત્યચર્ચા ચલાવતો બેઠો હતો. રાજએ દાસીને આવેલી જોઈને પૂછ્યું કે: “કેમ દાસી, શા કારણથી આવી છે?”

એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દાસીએ તત્પ્રતાથી જણાવ્યું કે: “અન-દાતા ! મારાં બાઈ સાહેબ રાણી રૂપસુંદરીએ, આજ રાત્રે આપના લગ્નેત્રસવની વાર્ષિક તિથિ છે, એનું આપ શ્રીમાતૃને સ્મરણ કરાવવા-માટેની મને આજ્ઞા આપેલી છે. મારાં બાઈ જો તેમનો કશો પણ અપરાધ થયો હોય, તો તેની દીનતાથી ક્ષમા માગે છે અને આશા રાખે છે કે, આજરાત્રે બોજન લેવામાટે અવધ આપ તેમના અંતઃપુરમાં પધારવાની કૃપા કરશે અને તેમ કરીને પ્રગ્નને તેમ જ અધિકારી જનોને ખતાવી આપશો કે રૂપસુંદરી કદાચિત્ આપની અચક્રપાને પાત્ર થયેલી હોય, તો પણ તે આપની ધર્મપત્ની છે અને આપ તેને સર્વથા બૂલી ગયા નથી !”

પ્રથમ તો રાજ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો, પણ થોડી વારમાં જ તેણે જણાવ્યું કે: “વાર, તારાં બાઈને કહેજે કે, હું આવીશ.”

“ધણી ખમ્મા મારા રાજને !” એટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને દાસી ત્યાંથી આલી ગઈ અને તેના ગયા પછી મોતીબાએ રાજને

સંજોધીને કહ્યું કે; “ પ્રાણેશ્વર ! આપ રૂપસુંદરીના અંતઃપુરમાં રાત્રે ભોજન લેવામાટે પધારો, એ મને તો થોડા લાગતું નથી. મારા હૃદયમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ આવ્યા કરે છે; અને તેટલામાટે મારી તો એ જ પ્રાર્થના છે કે, કોઇ પણ નિમિત્ત દર્શાવીને ત્યાં જવાનું માંડી વાળે, તો બહુ જ સારું. ”

પરંતુ માતીબાના ઉપદેશનો નિષેધ કરીને રાજ કહેવા લાગ્યો કે; “ પ્રાણેશ્વરી, એ તો આપણુ બન્ને સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ત્યાં જવાથી મને કોઈ પણ પ્રકારના આનંદની પ્રાપ્તિ તો થવાની નથી જ; છતાં પણ આજ રાત્રે ત્યાં જવા વિના ચાલે તેમ છે જ નહિ અને તેથી મારે જવું તો પડશે જ. આપણે આપણી વંશ-પરંપરાતી કેટલીક ટેવો અને રૂઢિના બંધનમાં એટલી સીમા પર્યંત જકડાયલાં છીએ કે તે રૂઢિનો આપણાથી સર્વથા અનાદર કરી શકતો જ નથી. ચાલતી આવેલી રૂઢિની દૃષ્ટિથી તો સમાજમાં હું મારી રાણીને, મારી કુલીન (?) કાન્તાને એક સંપૂર્ણ અન્યાય આપનાર અને અધર્મને આચરનાર પતિ તરીકે સિદ્ધ થઇ ચુક્યો છું; કારણ કે, તું રૂપસુંદરીનાં પિયરિયાંમાંથી આવેલી તેના અધિકારની દાસી હોવા છતાં રૂઢિના બંધનને તોડીને મેં તને બળાત્કારે તેની પાસેથી છીનવી લીધી છે અને મારા પ્રેમની ભાગિની બનાવી છે; એ મારા કૃત્યમાટે સમાજમાં મારી નિન્દા થાય છે; અને તેટલા-માટે રાણીના આ આમંત્રણનો અનાદર કરીને બીજા વાર મારાથી રૂઢિને તુચ્છકારી કાઢવાની ધૂણતા બતાવી શકાય તેમ નથી. કદાચિત્ હું ત્યાં જઇશ એટલે રાણી રોશે, કકળશે અને આકંઠ કરશે; પણ એક દેએ કલાકને માટે હું દૃઢ સહનશીલતાને ધારણ કરી લઇશ અને તેના ઉદ્દગારો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા કરીને ચાલ્યો આવીશ. ”

૬૮ હલાહલમાં મુધાસંધિ અથવા “બાઇ” અને “ગેલી”

“ પરંતુ મારા મનમાં એવો ભય થયા કરે છે કે, ત્યાં જવાથી કદાચિત્ તમારા જીવનું જોખમ ન થઈ જાય ! ” મેત્રીબાએ પોતાની શંકાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવી.

“ કદાચિત્ તેમ થાય તો પણ તેની શી ચિંતા છે વાર ? ” રાજા નિર્ભયતાથી કહેવા લાગ્યો : “ મનુષ્યનું જીવન પાણીમાંના એક પરપોટા કરતાં અધિક સ્થિર છે ખરૂં કે ? નહિ જ. આ સંસારમાં આપણે આપણા ભાગ્યાનુસાર આવીએ છીએ અને જઈએ છીએ અને જીવન, મરણ, યશ તથા અપયશ એ ચાર વસ્તુઓનો અધિકાર વિધિના હસ્તમાં રહેલો હોવાથી હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારની ભીતિને ધારણ કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. મારી હૃદયે શ્વરી ! તું નિશ્ચિન્ત થા, વાંચનમાં તારો સમય વીતાડ અને ઇશ્વરને એ જ પ્રાર્થના કરતી રહે કે તે આપણું રક્ષણ અને કલ્યાણ કરે. વાર, ત્યારે હવે હું જાઉં છું; તું ગભરાતી નહિ. ” આ પ્રમાણે મેત્રીબાને આશ્વાસન આપીને રાજા ત્યાંથી રૂપસુંદરીના મહાલયમાં જવામાટે રવાના થઈ ગયા.

મેત્રીબાના મુખમંડળમાં મલિનતા બાપી ગઈ, તેના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની અસહ્ય અને અસહ્ય સંવેદના થવા લાગી અને તેના મુખમાંથી માત્ર એટલા જ શબ્દો નીકળ્યા કે : “ પ્રાણનાથ ! આપ હક કરીને ગયા તો ખરા, પણ હવે આ અભાગિની આપના સ્મિતવિશૂષિત વદનચંદ્રના દર્શનથી પોતાનાં નેત્રોને કૃતાર્થ કરવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશે કે નહિ, એની તો સોજેસોજ અન્ના શંકા જ છે ! ”

* * * *

રાજા રામસિંહ રૂપસુંદરીના મહાલયમાં આવી પહોંચ્યો

રાણીએ તેના તેનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવીને યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને તેનાપર કાંઈ પણ પ્રકારના દોષનો આરોપ કર્યો નહિ. જેના યોગે કાંઈ પણ વિવાદ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ ધારી શકાય તેવા સર્વ વિષયોને તેણે ટાળી દીધા અને તે અત્યંત પૂજ્યભાવથી તથા કર્તવ્ય-પરાયણતાથી પતિની સેવામાં ઊભી રહી. દાસીઓ ભોજનના બે થાળ લઈ આવી, તેમાંનો એક થાળ રાજ સમક્ષ અને બીજો થાળ રાણી આગળ મૂકવામાં આવ્યો. રાજ અને રાણીએ ભોજનકાર્યની સમાપ્તિ કરી અને ત્યાર પછી રાજ ગાદીપર આડો થઈને સુગંધિત ગુડા-દૂધી ભરેલા હુક્કાની દીર્ઘનાલિકાને મુખમાં લઈને ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યો.

હુક્કાના ત્રણ કે ચાર દમ ખેંચતાં જ રાજની છાતીમાં એક પ્રકારની વિષમ અને અસહ્ય વેદના થવા લાગી; તે વિષના વિષમ આઘાતથી અત્યંત અસ્વસ્થ અને પીડિત થવા લાગ્યો. હુક્કાની નાળ તેના હાથમાંથી છટકી ગઈ અને જમીનપર પડી ગઈ. જીવન અને મરણના યુદ્ધક્ષેત્રરૂપ થયેલા રાજને અગ્નિમાંથી નીકળતી જ્વાળા-રૂપ જિજ્ઞાસા સમાન પોતાનાં નેત્રોમાંથી તિરસ્કાર અને ધિક્કારની વૃષ્ટિ વર્ષાવતી રાણી રૂપસુંદરી એકાગ્રતાથી જોતી તેની પાસે જ ઊભો હતો. વિષના યોગે રાજના શરીરમાં જેમ જેમ વિશેષ પીડા થતી હતી, તેમ તેમ તે રાક્ષસીના હૃદયમાં આનંદના અધિક ભ્રમણકા આવ્યા કરતા હતા. રાજના અંતઃકરણમાંથી નીકળતો શાપ તેના તાલુમાં આવીને શીત થઈ ગયો અને તેના આર્દ્ર આંખો શુષ્ક તથા દગ્ધ થઈ ગયા.

“ નીચ રાજ ! દાસી મોતીબાને તેની આ સ્વામિની રૂપ-સુંદરીના અધિકારમાંથી છોડાવીને તે જ પોતાની પ્રાણેશ્વરી બનાવી હતી કે નહિ ? ” રૂપસુંદરી રાક્ષસીના રૂપને ધારીને મરણોન્મુખ

૧૦૦ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઇ” અને “ગોલી”

રાજાને ઉપાસના બાણેથી વીંધતી કહેવા લાગી. એ વેળાએ તેના ઓઠોમાંથી જાણે હલાહલના બિન્દુઓ ટપકતા હોયની એવો જ ભાસ થતો હતો. તે આગળ વધીને બોલી કે: “તેં પોતાની વિવાહિતા ધર્મપત્ની, એક ખુદીન રાણીને ધિક્કારી છે, પોતાના રાજમુકુટની પ્રતિષ્ઠાને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખી છે અને તે પ્રતિષ્ઠાને પ્રેમના એક મલિન ઝરણુમાં નાખી દીધી છે. તારા હસ્તો રાજદંડને ધારણ કરવામાટે સર્વથા અશક્ત હતા અને તેથી જ તું કામળ વીણુને કરમાં ધારવાથી પ્રસન્ન રહ્યા કરતો હતો. હવે અત્યારે તારા હૃદયમાં શ્વાસો થાલે છે; મૃત્યુ તારા બક્ષમાટે આતુર થઇને જોભો છે. તારા જીવનનો અંત થશે અને તે ક્ષણે જ મારો પુત્ર, કેવળ આ માતાનો જ પુત્ર; તારો પુત્ર નહિ; તારા સિંહાસન, તારા રાજ્ય અને તારા રાજકુટનો સ્વામી થશે. પ્રપંચસમરના ક્ષેત્રમાં તારો પરાજય થયો છે, તું મૃત્યુનો બક્ષ થયો છે અને આ રૂપસુંદરી રાજસત્તાને ધારણ કરવામાટે તારાપર ધિક્કાર વર્ષાવતી જીવતી જોભી છે, તેને જો અને મરતાં મરતાં પણ એ નિઃશ્વાસ નાખતો જા!”

મરણોન્મુખ રાજાએ એનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ; તેણે વૈદ્યને બોલાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પરંતુ ત્યાંનાં દારો રૂપસુંદરીના દારપાળાવડે રક્ષાવલાં હોવાથી અને રાજાના પક્ષનો ત્યાં એક પણ મનુષ્ય ન હોવાથી તેની એ ઇચ્છા ફળીજૂત થઇ શકી નહિ. ધીમે ધીમે તેનું શરીર વધારે અને વધારે શીતલ થવા લાગ્યું અને અંતે નિર્બળતાથી પ્રજ્વળતા થતાં તેની વેદના પણ શાંત થતી દેખાવા લાગી. કાંઈ પણ રીતે પોતાના તારણનો ઉપાય ન જોઇને મરણની અણી-પર આવી લાગેલા રાજાએ ઇચ્છાશક્તિને અત્યંત પ્રયત્ન કરીને

છી એસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેનો એ પ્રયત્ન સફળ થયો અને તે તકિયાને અઢેલી ટટાર થઇને એઠા. ત્યાંથી અત્યંત નિકટના દારમાં જે એક અરમ પ્રહરી બેઠેલો હતો તેના પ્રતિ તેણે દષ્ટિપાત કર્યો અને તેને ઉદ્દેશીને પોતાના સત્તાદર્શક સ્વરથી આજ્ઞા કરી કે: “રાણી મેલીબાને બોલાવો અને સાથે એક ધ્યાનથી પશુ સત્વર લાવો; પશુ તે ધ્યાનથી મહીપતિરામ ન હોવો જોઇએ, એ ધ્યાનમાં રાખજો; તેના વિના બીજો કોઇ પશુ ધ્યાનથી આવશે, તે આવશે.” પ્રથમ તો અરમ પ્રહરીએ રાજની આજ્ઞાનો અનાદર કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેના અન્નદાતાનાં નેત્રામાંથી નીકળતી એક પ્રકારની વિશ્વજ્ઞ જ્યોતિષે તેના હૃદયને પીગળાવી નાખ્યું અને તેથી તે રાજને નમન કરીને તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાટે લાંથી આવ્યો ગયો. તેના જવા પછી રાજ પાછો એસીકાપર માથું નાખી પડી રહ્યો. જ્યારે મહાકરુણાપાદક અને હૃદયભેદક વિલાપ કરતી મેલીબા અને મલરામલો તથા ભયભ્રીત થયેલો ધ્યાનથી તે અરમ પ્રહરી સાથે ત્યાં આવી લાગ્યાં એટલે રાજએ પુનઃ મસ્તકને ઉઠત કર્યું અને તે તેમને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“વિશેષ વાર્તાલાપ કરી શકાય તેટલો સમય હવે મારી પાસે નથી; કારણ કે, મારો અંતકાળ હવે પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે; આ રાક્ષસી રૂપસુંદરીએ વિપ્રપ્રયોગથી મારા જીવનની હત્યા કરી નાખી છે. મારાથી એ રાક્ષસીના આ બીપણુ અપરાધને સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી તેમ જ મારા કુલને કલકિત થયેલું જોવાની મારી ઇચ્છા પશુ નથી; એટલામાટે મારા મરણના સત્ય કારણને ગુપ્ત જ રાખજો અને સર્વને એમ જ જણાવજો કે વિષુચિકા રામથી જ રાજ રામસિંહનો દેહાન્ત થઇ ગયો છે ! આ રાક્ષસીના પુત્રને મારા

૧૦૨ હલાહલમાં સુધાસંધિ અથવા “બાઈ” અને “ગોલી”

રાજ્યનો સ્વામી થવા દેજો અને એ પુત્ર મારો નથી, એમ કાઠને પણ જણાવશો નહિ. બૂદ્ધેવ ! હવે પણ માત્રનો પણ વિત્રંબ ન કરતાં આ કુલીન મોતીબાની અને મારી છેડાછેડી બાંધી દો અને વૈદિક મંત્રોના ઉચ્ચાર સંહિત એનો મારી સાથે લગ્નસંબંધ કરી આપો કે જેથી ભવિષ્યમાં મોતીબા મારી પરણેતર રાણી ગણાય અને એના નિર્વાહમાં કાઈ પણ પ્રકારની બાધા ન આવી શકે.”

આજે રાજની આજી પ્રમાણે મોતીબાની અને તેની છેડાછેડી બાંધીને વૈદિક મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરવા માંડ્યો. આર્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે મોતીબા રાજ રામસિંહની વિવાહિતા પત્ની થઈ ચૂકી—તેનો એક સખ સાથે લગ્નસંબંધ થયો અને ત્યારપછી અદ્ય કાળમાં જ હાથીવાડાના તરુથી રાજ રામસિંહનો આત્મા લેહમંત્રોનું શ્રવણ કરતો કરતો આ નશ્વર સંસારને ત્યાગીને પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો.

* * * *

બીજે દિવસે પ્રભાતમાં જ રાજના શયને અગ્નિમંત્રકાર કરવામાં આવ્યો અને મધ્યાહ્નકાળે મોતીબાનું મૃત શરીર રક્તની સરિતામાં ડૂબેલું મળી આવ્યું. લોકોનું કથન એનું છે કે, પ્રિયતમના પરલોકવાસનો આઘાત અસહ્ય થવાથી તે કુલીન કાન્તાએ આત્મહત્યા કરી હતી. એક ગોલા જાતિની અખળામાં આવી શુદ્ધતા તે ‘હલાહલમાં સુધાસંધિ’ નહિ તો બીજું શું વાર ? તેમ જ રૂપસુંદરી અને મોતીબા એ ઉભય અખળાઓમાંથી કાણ બાઈ (રાણી) અને કાણ ગોલી, એનો નિર્ણય, આશા છે કે, વિચારશીલ પાઠકો તથા પાઠિકાઓ પોતે જ કરી લેશે.

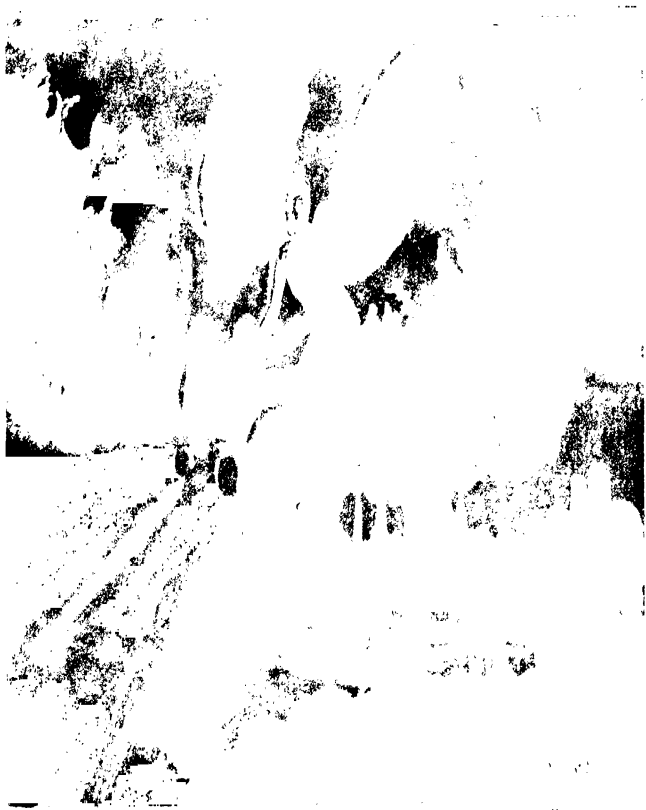

૩

પિશાચની મોટર

અથવા

વર્તમાન વિશ્વનું એક કાલ્પનિક દ્રશ્ય

પિચ્ચાણની અધોગામિની મોટર.

૫૪ ૧૦૩ થી ૧૨૪.

પિશાચની મોટર

અથવા

વર્તમાન વિશ્વનું એક કાલ્પનિક દશ્ય

મધ્યરાત્રિનો ભયંકર કાળ વિશ્વમાં વર્તમાન હતો અને સર્વત્ર ભયાનક નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું. બારના ડંકા વાગી મ-
ચેલા હોવાથી જે કલાક વીતેલા દિવસને ભવિષ્યકાળના દિવસોથી સંક-
ને માટે ભિન્ન કરીને ભૂતકાળની ગતિમાં ધકેલી દે છે, તે કલાકનો
એટલે કે, રાત્રે બારથી એક વાગ્યા સુધીના કલાકનો આરંભ થયો
હતો. એવા સમયમાં આકાશ અને અવનીના મધ્યભાગમાંથી અઘ્યા-
નક રાક્ષસીય ચક્રોનો મહાભયાનક ધ્વનિ મંભળાવા લાગ્યો, મોટ-
રના અગ્રભાગમાંના દીર્ઘકાનો આગ્રોને આંજ નાખનારો પ્રકાશ
દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો અને ત્યાર પછી નિમેષમાત્રમાં જ ઉપગ્રહ-
કાથી અંધકારને ભિન્ન પાડતી પાંકુ રેખામાં આગળ વધતી એક
અત્યંત વિશાળ અને વેગવતી મોટરનો દબાવેલો ધ્વનિ આવીને અવ-
ભ્રામાં અચકાવા લાગ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે મોટર પણ
સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી.

જે મનુષ્ય એ મોટરને સરળ રેખામાં આગળ અને આગળ
ચલાવતો બિન્નો હતો, તે મનુષ્યે પોતાના સરીરપર કૃષ્ણ વસ્ત્ર પરિ-
ધાન કરેલા હતાં, તેના મસ્તકપર સાક્ષાત્ અગ્નિનો ચુકુટ એવા-
માં આવતો હતો, તેના ઉભય સ્કંધભાગોમાંથી બે પાંખો બહાર

નીકળેલી હતી અને તે જાણે અંધુકતા તથા પ્રકાશનું સંમિશ્રણ હોયતી તેવી જ દેખાતી હતી અને તેનું સુખમંડળ યોઈ નાખેલા અસ્થિ સમાન શ્વેતવર્ણ હતું. ભરમરાશિમાં ચમકતા અંધારા પ્રમાણે તેનાં નેત્રો ચમકી રહ્યાં હતાં અને તારાજ્યોતિથી પ્રકાશિત અવકાશમાં તે ભયોત્પાદક દૃષ્ટિપાત કર્યા કરતો હતો. તેના પાતળા આંઠોમાં ધિક્કાર કરતાં પણ અધિક દૂર અને નિરાશા કરતાં પણ વિશેષ ભયાનક હાસ્યની કઠિન છાયા વિસ્તરેલી દેખાતી હતી. એ મનુષ્ય અન્ય કોઈ નહિ, પણ નિર્ધુર્દિ માનવોને-પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને- નાના પ્રકારનાં ક્ષણિક સુખના મોહપાશમાં સપડાવીને અંતે સદાને માટે નરકની અસહ્ય યાતનામય ગહનતમ ગર્તામાં ગળડાવી દેનાર, મનુષ્યોને ઇશ્વરથી વિમુખ કરીને તેમના માટે આત્મોદ્ધારનાં દારોને સદાને માટે બંધ કરનાર, ઇશ્વરનો વિરોધી અને માનવજાતિનો પરમ શત્રુ રાયતાન અથવા પિશાચ પોતે જ હતો.

પિશાચ પોતાના આકાશ તથા પાતાલને કંપાવનાર મહાભી- પણ્ સ્વરથી પોતાની રાક્ષસીય મોટરને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “અનંત વેગ અને અનંત ધ્વનિ સહિત, હે મારી મોટર ! તું આગળ અને આગળ વધતી રહે. વિશ્વનાં જે ક્ષેત્રો અદૃશ્ય થયાં છે તે ક્ષેત્રોમાં અને વિશ્વનાં જે ચઢાણો હવે પછી આવવાનાં છે, તે સર્વમાં વેગ પૂર્વક આગળ વધ્યાં કર. વિશ્રાંતિ, દયા, પ્રેમ અને શોક આદિ કોઈ પણ વિચારને હૃદયમાં સ્થાન ન આપતાં આગળ વધવાના તારા કાર્યને તું અવ્યાહત ચાલતું જ રાખ. હે માનવ- જાતિના વિનાશમાટે નિર્માયલી સર્વ ભયાનક શક્તિઓ ! તમે મારી પાછળ આવો, મને અનુસરો અને આ સૃષ્ટિમાંની સમસ્ત સુંદરતા, સમસ્ત સુકોમળતા તથા સમસ્ત સત્યમયતાને ચગદી નાખો; તેમના

અસ્તિત્વને સર્વથા મટાડી દો ! હું કોણ છું તે તમારા જણવામાં છે ખરું કે ? હું માનવજાતિપાસેથી શત્રુતાનો બદલો લેનાર, માનવ-જાતિનો વિનાશક અને આત્માઓને પીડનારો પિશાચ છું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સાક્ષાત્ ઇશ્વરનો હું હાડવૈરી છું અને વિશ્વમાં સર્વત્ર શયતાનના નામથી મારી ખ્યાતિ છે ! નરકનું રાજ્ય આજ-કાલ વિશાળ તથા ગહન થતું જાય છે અને જે માનવજાતિ મારા નરકરાજ્યને આવી રીતે વિશાળ તથા ગહન કરી રહી છે, તે માનવ-જાતિને હું અતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું ! માનવજાતિની મહત્વાકાંક્ષા તથા વિઝારવશતાની વૃદ્ધિના પરિણામે મારા નરકરાજ્યમાં દિવસાનુદિવસ મારી પ્રજાની સંખ્યાને વધતી જોઈને મારા આનંદનો અવધિ થાય છે; માનવજાતિની સ્વાર્થપરાયણતાના વિષમાપ્તમાં શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા કરતાં અને માંડે જીવન વીતાડતાં મારા હૃદય-સમુદ્રમાં હર્ષની જે લહરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વથા અવર્ણનીય છે ! આજકાલનાં મનુષ્યો મારા ભક્ષ છે, મારા નિર્વાહનાં સાધન છે ! આજકાલની સ્ત્રીઓ મારા ભોજનમાંની અત્યંત સ્વાદિષ્ટ તથા રુચિકર ખાદ્ય વસ્તુઓ છે ! અહા ! આજકાલના એ નેત્રો છતાં અંધ અને મનુષ્યોનિમાં અવતરેલાં છતાં પશુતુલ્ય બુદ્ધિહીન સ્ત્રી તથા પુરુષો હું જે કાંઈ પણ અસલ વસ્તુ તેમના સમક્ષ રજૂ કરું છું, તેને મારા હસ્તમાંથી તત્કાળ છીનવી લે છે :—શાશ્વત જીવનને ભાગીને શાશ્વત નિરજીવને આનંદથી સ્વીકારી લે છે અને તેથી અતે જે પરિણામ તેમને ભોગવવું પડે છે તે પરિણામ અથવા નરકવાસ તેમના માટે સર્વથા યોગ્ય જ છે ! ક્ષયરોગ પ્રમાણે મારો પાશ તેમને આરે તરફથી ઘેરી લે છે અને જે કાંઈ પણ મનુષ્ય વાયુને શ્વાસમાં લેનાર તથા પૃથ્વી ઉપર ચાલનાર છે તેણે પોતાની વાસનાના સરળ માર્ગમાં

મારી સાથે દોડું જ જોઈએ એવો બહુધા નિયમ જ થઈ ગયો છે અને એ મારામાટે કાંઈ જેવા તેવા આનંદનો વિષય નથી ! ”

* * * *

પિશાચની વિશાળ મોટર પોતાનાં ભૂમિને કંપાવનારાં ચક્રોને ફેરવતી હવે પ્રથમ કરતાં પણ અધિક વેગથી આગળ વધવા લાગી અને જેમ જેમ તે આગળ વધવા માંડી, તેમ તેમ સુવિશાળ અપહાયા-ઓ—મૃતાત્માઓ—તેની પાછળ પાછળ ચાલતી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. એ દૃશ્યને જોઈને જાણે સૌદામિનીના પ્રકાશથી ચમકતા મેચો આકાશમાર્ગમાં ચાલ્યા જતા હોયની ! એવો જ ભાસ થતો હતો. આ વેળાએ સૃષ્ટિની સુંદરતાનું કાલિમાના સ્વરૂપમાં પરિવર્તન થઈ ગયું અને દુર્ગન્ધમય જ્વાળાઓએ વાતાવરણમાંની સમસ્ત મધુરતાનો ક્ષણમાત્રમાં જ ક્ષય કરી નાખ્યો.

સુંદર તથા મનોહર વનપ્રદેશો ટૂટેલા બરના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગયા; પર્વતો ગર્તાઓ તથા ખાણોમાં પડીને અદૃશ્ય થઈ ગયા; સમુદ્રો સરિતાઓ, સરોવરો અને સલિલપ્રપાતોનાં જળ સૂકાઈને તેમનામાં કેવળ કૃષ્ણ-વર્ણ તથા દુર્ગન્ધમય પંક—ગારા—નો ભાગ જ અવશિષ્ટ રહ્યો; સંક્ષેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, પૃથ્વી કિંવા વસુંધરા સર્વથા સુંદરતા-વિહીન થઈ ગઈ અને સર્વત્ર બીષણતાનો જ ભયંકર અધિકાર બાપી ગયો. જે સ્થાનમાં નેત્રોને આનંદ આપનાર હરિયાળી તથા નીલવર્ણ પર્ણોથી વિભૂષિત આરોગ્યદાયક વિશાળ વૃક્ષોવાળાં ક્ષેત્રો શોભી રહ્યાં હતાં, તે સ્થાનમાં અત્યંત વિશાળ અને માનવકોલાહલમય નગરોનો ઉદ્ભવ થયેલો દેખાયો. જે દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરીએ ત્યાં એવાં નગરો જ દેખાતાં હતાં અને તે નગરોમાંની મીઠોમાંનાં હજારો ભુખ-જામાંથી આરોગ્યવિનાશક ધૂમાડાના ઝોટોઝોટ નીકળીને આકાશમાં

અઝૂમી રહેલી અંધુકતા સાથે મળીને અંધકારને અધિક ભીષણ બનાવતા હતા. વળી એ નગરોમાં એટલી સીમા પર્યંત કણ્ઠોને બધિર કરી નાખનારો કાલાહલ અને અન્ય પ્રકારના ધ્વનિઓ સંભળાતા હતા કે તેના યોગે જાણે સહસ્રાવધિ ધણો એક સાથે અને અવિશ્રાંત રીતિથી શાંતિ દેવીના શરીર ઉપર આઘાત કરીને અખંડ શાંતિનો ભંગ કરી રહ્યા હોયની! એવો જ ભાસ થયા કરતો હતો. સારાંશ કે, એ નગરોમાં સમસ્ત શાંતિ, સમસ્ત ઐકાન્તિકતા, સમસ્ત આરોગ્ય અને સમસ્ત વિશ્રાંતિના ઉન્મૂલક વિનાશનો જ ધોરતમ પ્રયત્ન આરંભાયો હતો, એમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા હતી જ નહિ.

પાષાણ અને ચૂનાના મિશ્રણથી બંધાયેલાં, એવાં અસંખ્ય નગરરૂપ કારાગૃહોમાં માનવજાતિના કાલાહલબ્બાપ્ત સમુદાયોના મધ્યમાંથી અત્યંત પ્રબળ ક્રંઝાવાત જેવી રીતે ખરી પડેલાં પાંદડાંને ઉડારીને સમુદ્રમાં નાખી દે છે, તેવા વેળથી પિશાચ મનુષ્યોને ચારે તરફ ઉડાવતો અવિશ્રાંત વેગથી પોતાની મોટરને આગળ અને આગળ ચલાવી રહ્યો હતો. પોતાની રાક્ષસીય મોટરને પ્રબળ ક્રંઝાવાત સમાન વેગથી ચલાવતા શયતાને મગનબેદક ભીષણ ધ્વનિથી પોકાર કરીને કહેવા માંડ્યું કે:-

“સ્વાસ્થ્ય લેવાતો અવકાશ નથી, વિચારમાં વીતાડવા જેટલો સમય નથી અને ઉત્તમ કાર્ય એવું કોઈ નથી કે જે કરવા યોગ્ય માની શકાય! આ નગરોનાં નિવાસી થવાથી હવે તમે ઈશ્વરના અસ્તિત્વને પણ અવશ્ય બૂલી જશો! હવે તમે પોતાને દદતાથી તમ્બરી પોતાની જંતુ, કીટ અને વાનર આદિની આદિમ અવસ્થામાં લાવી મૂકશો અને તેમ થતાં તે અવસ્થામાંથી તમારો ઉદ્ધાર કોઈ પણ કરી શકે તેમ નથી! નહિ, તમારો કોઈ પણ ઉદ્ધારક નથી, નથી અને નથી જ! કારણ કે, અંતિમ ન્યાયના દિવસના સપ્ત દેવદૂતો પોતાના ભયદર્શક નગરોને

વગાડી રહ્યા છે, એટલે તેમના પ્વનિને કાણુ બંધ કરી શકે તેમ છે? તેમ જ ભયાનક મેધગર્જના, વિદ્યુત્પાત તથા મહાપ્રભળ ભૂમિકંપના ઝપાટાને કાણુ સહન કરી શકે તેમ છે વાર?

“ પાપાણુ તથા પાવકના પર્જન્યનો પાત થાઓ ! વૃક્ષો તથા હરિયાળી બળીને બરમીભૂત થાઓ, નષ્ટ થઈ જાઓ ! અને સૂર્ય, ચંદ્ર દિવસ તથા રાત્રિ કેવળ કાલિમા તથા અંધકારના એક જ સ્વરૂપમાં પરિણત થાઓ ! આપણને હવે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા નથી અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિની આશાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનો અવકાશ નથી ! પ્રતિષ્ઠા તો હવે કાઈ મૂર્ખ મનુષ્યના પૃષ્ઠભાગપરનું એક છિન્ન વસ્ત્ર ગણાશે, એવો સમય આવી લાગ્યો છે. હવે તો જીવનનાડી કેવળ કાંચન અને કાંચન જ છે ! સુવર્ણ, સુવર્ણ અને સુવર્ણની પ્રાપ્તિમાટે લડો અને ભયાનક યુદ્ધ કરો; જ્યાં હોય ત્યાંથી સુવર્ણને ચોરી લ્યો; પોતાના ગૃહમાં સુવર્ણના રાશિ ખડકાંવો; સુવર્ણના બંડાર ભરી લ્યો; સુવર્ણની મુદ્રાઓને આનંદથી ગણ્યાં કરો; સુવર્ણને આભિંગન આપો; સુવર્ણને પોતાની શય્યામાં રાખીને સુવર્ણની સાથે જ નિદ્રાવશ થાઓ; અને છેવટે જો મરવું હોય, તો પણ સુવર્ણને સાથે રાખીને જ જીવનનું વિસર્જન કરો ! હું તમને લક્ષ્યાવધિ અને ક્રોધ-વધિના પ્રમાણમાં એ સુવર્ણની મુદ્રાઓ આપવાને પ્રસ્તુત છું; હું તમારા શિરપર મૂશળધાર વર્ષા સમાન એ સુવર્ણમુદ્રાઓની વૃષ્ટિ વર્ષાવું છું; એટલે આવો અને જેટલું સુવર્ણ લેવાય તેટલું લઇ લ્યો ! આવો પ્રસંગ પુનઃ પુનઃ પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના નથી ! આ સુવર્ણની સહાયતાથી પુરંદરના આગાર સમાન મોટા મોટા ગગનચુંબક પ્રાસાદો ચણાવો; જે વસ્તુની આકાંક્ષા હોય તે આ સુવર્ણની સહાયતાથી ખરીદી લ્યો; સુવર્ણની સહાયતાથી છૂતકીડામાં નિમમ

થાઓ; સુવર્ણની સહાયતાથી યથેચ્છ મદિરાપાન કરો; સુવર્ણની સહાયતાથી યથેચ્છ બ્યભિચારમાં પ્રવૃત્ત થાઓ અને જે સુવર્ણની પ્રાપ્તિ અર્થી હોય, તો તમારા દેહો તથા આત્માઓને પણ વેચી નાખો; કારણ કે, તમારા આ સધળાં સાટાંને પુષ્ટિ આપનારા પિશાચોની મારા નરકાલયમાં કાંઈ ઓછી સંખ્યા નથી, એટલે તમને પશ્ચાત્તાપનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે જ નહિ ! સત્યમાં લેશ માત્ર પણ શ્રદ્ધા ન રાખો; ન્યાયનું નિકન્દન કાઢી નાખો; પોતાના દુર્ગુણોને ઢાંકવા માટે સદ્ગુણોનો કેવળ બાલ્ય આવરણ તરીકે જ ઉપયોગ કરો; ધર્મ-ધર્મના વિવેકને વિષપાન કરાવો; તમારાં પોતાનાં શરીરોને, ત્યાં સૂંધી તેમનામાં છિદ્રો પડી જાય અને તે તમારાં પાપોનો સ્પષ્ટ પ્રકાશ કરી દે, ત્યાં સૂંધી પશુતુલ્ય વિકારોથી પોષતા રહો અને પુષ્ટ કરતા રહો ! જે બુદ્ધિમતાના પરિણામે અતે વિનાશના પાશો તમને ચારે તરફથી બાંધી લેવાના છે, તે બુદ્ધિમતાનું શિક્ષણ લેવાની તમારી ઈચ્છા હોય તો મારી પાસે આવો, અને તે શિક્ષણ લઇને કૃતાર્થ થાઓ ! મારા ઉપદેશને સાંભળવાથી અને તદનુસાર વર્તવાથી નિર્સર્ગનાં સર્વ ગૂઢ રહસ્યો તમારા જાણવામાં આવી જશે અને અંતરિક્ષમાંના ગુપ્ત ભેદોને પણ તમે જાણી શકશો. તમે વિચ્છુતને પોતાની આરાધારિણી સેવિકા કિંવા દાસી બનાવીને તેની પાસેથી ધારશો તે સેવા કસવી શકશો; અને અતે તે વિચ્છુત્કિત જ તમારો સંહાર કરી નાખશે ! તમે ભૂમિને પોલી કરીને તેમાં એક ગુપ્ત માર્ગ બનાવશો અને 'આ ગુપ્ત તથા મૃદુ માર્ગમાં વસવાથી આપણે સર્વ પ્રકારે નિર્ભય છીએ !' એમ માનશો; પરંતુ એટલામાં ઉપરની ભૂમિ તમારા ઉપર ટૂટી પડશે અને જેને તમે નિર્ભય સ્થાન માનતા હશો; તે સ્થાનની ભૂમિ તમારી કબ્જ થઇ જશે ! તમે વાયુને પ્રતિપંથમાં

રાખવાની એજા કરશે અને આકાશમાં વિમાનો, એરોપ્લેન્સ, તથા જેપ્લેન્સ ચલાવશે; પરંતુ ચમરાજ મેઘમંડળમાં તમારી પ્રતીક્ષા કરતો એકો હશે અને તે તત્કાળ તમને જૂમિ ઉપર પછાડીને તમારા ચૂરે ચૂરા કરી નાખશે ! આવો, તમારા વામન રથોને સૂર્યના રથ સાથે બાંધો અને પછી તેના વિનાશક જવાલાચક્રપ્રતિ તણાઓ ! તમારી ઉપસ્થિતિની બ્રહ્મતાથી મુક્ત અને સ્વચ્છ થતાં સમસ્ત સૃષ્ટિ આનંદમાં નિમગ્ન થશે; કારણ કે, જે મનુષ્યો ઇશ્વરથી વિમુખ થાય છે અને ધર્મને જૂઠીને કેવળ સ્વાર્થપરાયણતાના પ્રવાહમાં જ તણાય છે, તેવાં સર્વ પાપિષ્ઠ મનુષ્યોને ઇશ્વરે મારા હાથમાં સોંપી દેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે અને અત્યારે હવે પરમેશ્વરની તે પ્રતિજ્ઞાના પાલનનો અને મને મારા ઉપાસકો મળી જવાનો યોગ્ય સમય આવી લાગ્યો છે !”

*

*

*

*

શયતાન અથવા પિશાચની મોટર હજી પણ આમળ જેટલા જ કિંમતુના તેથી પણ કિંમિત્ત વિશેષ વેગ પૂર્વક ચાલી જતી હતી અને તેનો રક્ત પ્રકાશ પણ તેટલો જ ચમક્યા કરતો હતો. જે શૂનોની આકૃતિઓ તેની મોટરની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી તેમનો સમુદાય એટલો અને એવો તો વિશાળ હતો કે તેમની ગણના કદાપિ કોઈથી કરી શકાય જ નહિ. ઇશ્વરપૂજકો કરતાં પિશાચપૂજકોની સંખ્યા આ સૃષ્ટિમાં વિશેષ હોય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેનો અત્યારે સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થતો હતો. અચાનક શરદ્ઋતુમાં હિમાલય જેવા પર્વતપ્રદેશમાં થતા હિમપાત સમાન આકાશમાંથી તારાઓનો પાત થવા માંડ્યો અને શયતાનની મોટરના ચક્રના નાદ સાથે મળી જતા અન્ય ધ્વનિઓ

પણ ત્યાં અચાનક સંભળાવા લાગ્યા. એ ધ્વનિઓમાં દૂરતાદર્શક વિકટ હાસ્ય, ભયાનક અભિશાપ, વિલાપ, ચીત્કાર, અને વદનાજન્ય ચીસો ઇત્યાદિનો સમાવેશ થયેલો પ્રત્યક્ષ દેખાતો હતો. પીડાતા મનુષ્યોના ચીત્કારો, મરતાં મનુષ્યોના ડચકાં, રીખાતાં મનુષ્યોની રાડો અને એવાં જ દુઃખદર્શક અન્ય ધ્વનિઓનો ત્યાં પાર જ ન હતો. શયતાન જેમ જેમ પોતાની મોટરને વધારે અને વધારે ઝડપથી ચલાવતો જતો હતો, તેમ તેમ હજારોના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો તે મોટરની હડફેટમાં આવીને ચગદાતાં અને કપાઈ જતાં હોવાથી તે મોટરનાં પૈડાં લોહીથી તરબોળ થઈ ગયાં અને બાણે તેમના પર મનુષ્યરક્તનો ગાદો રંગ ચઢાવ્યો હોયતી. એવું જ તેમનું સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યું. જે શયતાને અથવા પિશાચે પોતાના શરીરને કૃષ્ણ વસ્ત્રવડે આચ્છાદિત કર્યું હતું અને શિરપર અગ્નિના મુકુટને ધારણ કર્યો હતો તે શયતાન અનેક રાષ્ટ્રોનાં એ કાંઈ ગયેલાં મનુષ્યોના ઢગલાપરથી અને ભગ્ન સિંહાસનોના અવશેષોપરથી પોતાની મોટરને બેઠકક ચલાવતો ઉભરાઈ જતા હર્ષને દર્શાવનારા ચીત્કારો કર્યા કરતો હતો !

“ આગળ વધો, જિતાવળથી આગળ વધો અને પ્રગતિશીલ થાઓ ! ” શયતાન વિશ્વના પિશાચપૂજક લોકોને સંબોધીને ગગન-ભેદક બીજા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો: “ સંસારના પામર જીવો! મારી સાથે જિતાવળથી આગળ વધો અને દોડો. આપણામાટે માત્ર એક જ અંતિમ સ્થાન છે અને ત્યાં પહોંચવામાટે આપણે ત્વરાથી આગળ વધીએ છીએ ! વિચારરૂપ કુસુમોને ચૂંટવામાટે માર્ગમાં કયાંય પણ અટકવાની લેશ માત્ર પણ આવશ્યકતા નથી અને સાગણીનાં ફળોને લાણવામાટે વિશ્વંય કરવો અનાવશ્યક છે.

સ્થાનનાં વાતાવરણને મનુષ્યોએ પોતાનાં દુષ્કૃત્યોથી અત્યંત મલિન તથા ધૂણાકારક બનાવી દીધું છે, તેના કરતાં અધિક સ્વચ્છ અને સુંદર લક્ષ્યાવધિ વાતાવરણો જે સ્થાનમાં વિલસી રહ્યાં છે અને જે વાતાવરણમાં વસતા જીવો પોતાની જીવનનૈકાઓને ઈશ્વરરૂપ બંદરના તીરપ્રાન્તમાં લઈ જવાનો શુભ ઉદ્દેશ કરી રહ્યા છે, તે સ્થાનમાં તમારે દૃષ્ટિપાત પણ કરવાનો નથી. આશરૂપ પક્ષીના મધુર સંગીતને સાંભળવાનો અવકાશ નથી; અરણ્યના એકાંત ભાગમાં વહન કરતી સરિતાઓના મધુર કલકલ નાદના શ્રવણનો સમય નથી અને શાંતિના ક્ષેત્રમાં વાયું સાથે વિહાર કરતા અને ડોલતા લીલા ઘાસના મર્મરધ્વનિને સાંભળતાં ઊભા રહેવાની વેળા નથી ! આ સર્વ કાર્યો-માટેનો સમય નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શાંતિથી શ્વાસ લેવાનો પણ આપણી પાસે અવકાશ નથી અને તેથી પ્રગતિશીલ થઈને અવિશ્રાંત આગળ અને આગળ જ વધતા રહો ! ”

શયતાન થોડી વારને માટે જોલતો બંધ થયો અને તેના મુખ-મંડળમાં એક પ્રકારની મહાભયાનક ગંભીરતા વ્યાપી ગઈ. થોડી વાર પછી પાછો તે પૂર્વ પ્રમાણે જ પોતાનાં ઉપાસક તથા ઉપાસિકાઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો : “ ઊભા થાઓ અને મારી સાથે ચાલો. જે તમારા નિર્ધારિત સ્થાનમાં તમારે પહોંચવું હોય, તો મારી સાથે આત્મા વિના તમારો છૂટકો થવાનો નથી; કારણ કે, ત્યાંનો માર્ગ મારા વિના અન્ય કોઈ પણ તમને બતાવી શકે તેમ નથી. ઓ લોભના લેપથી લેપાયલા મૂર્ખ મનુષ્યો ! મારી પાછળ પાછળ કાંઈ પણ હીલચાલ કર્યા વિના આત્મા આવો. ઓ સંસારના દંભ, આડંબર અને જીવપ્રપંચની સાક્ષાત્ પ્રતિમાઓ ! હવે મારાથી દૂર થવાની વ્યર્થ એણ ન કરશો. ઓ અકરાંતિયાપણુના ભંડારો અને પશુ-

માંસલક્ષક જીવતાં કપ્પરતાનો ! આવો; મદિરાના મનુષ્ય આકારના પીપો, મારી સાથે ચાલ્યા આવો ! દુર્ગુણના પોષક વરુઓ ! હવે તમે મારા પંખમાંથી છટકીને ક્યાં જવાના હતા વાઝ ? નિર્લજ્જ, વ્યભિચારિણી ઇન્દ્રિયલોભુપા, અસત્યવાદિની અને મિથ્યાભિમાનિની યુવતીઓ ! હવે તમને મારા નરકાલય નિના અન્ય ક્યાંય પણ આશ્રય મળી શકે તેમ નથી. કપટથી ભરેલાં હૃદયો, પરદ્રોહિણી જિવ્હાઓ અને રંગથી રંગાયલાં મુખો ! મારી સાથે આગળ વધો. સર્વ નરપિશાચો અને નારીપિશાચિકાઓ, માર્ગમાં ક્યાંય ન અટકતાં આગળ અને આગળ વધતાં રહો અને જે ચાલતાં થાક લાગતો હોય, તો મારી મોટરમાં બેસી જાઓ ! પવિત્રતાનો મિથ્યા આડંબર દર્શાવનાર અપવિત્ર આત્માઓ; ઓ જમણા હાથવડે ગરીબને દાન આપીને ડાખા હાથવડે પોતાના પાડોશીને છેતરનારા સદ્ગુણસંહારકો ! સત્વર મારા અનુગામી થાઓ ! ઓ પોતાના રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા સાથે જુગાર રમનારા જુગારીઓ, હવે તમારો જે છેલ્લો દાવ હોય તે લગાડી દો અને હારીને મોઢાં દાળાં કરો ! આવો, ચંડૂલના નશાથી પોષાયલાં અને જહરનાં ગુલામ થયેલાં સ્ત્રી તથા પુરુષો, નરરાક્ષસ તથા નારીરાક્ષસીઓ, માંદે શીઘ્ર અનુસરણ કરો ! મારી મોટરનાં ચક્રોને આલિંગન આપો અને બાઝી પડો ! ! ”

એ પછી શયતાન પોતાની મોટરને ઉદ્દેશીને બોલવા લાગ્યો; “ વિશાળ સામ્રાજ્યોનાં છિન્નવિચ્છિન્ન ખડોપર આગળ વધ, રાજાઓ તથા રાણીઓનાં હૃદયોને તેમ જ શરવીર, સમ્યચરિત્ર તથા બુદ્ધિમાન મનુષ્યોનાં જીવનોને ચગદી નાખીને, હે મારી ભયાનક મોટર ! તું આગળ અને આગળ વધતી રહે. તે સર્વને તું ચગદી નાખ; છંદ નાખ અને તેમને ધૂળમાં મેળવી દે અથવા તો ભસ્મીભૂત કરી ?

આપણે ઇશ્વરસાથેના આપણા સંબંધને જ્યારે સદાને માટે તોડી નાખ્યો છે, તો પછી સમ્યક્તા તથા વિવેક સાથે હવે આપણો સંબંધ જ શો રહ્યો? પવિત્રતા સાથે આપણે શી લેવાદેવા? તેમ જ હિમ્મતને અને આપણને લાગતું વળગતું શું છે? સમ્યક્તા, વિવેક, પવિત્રતા અને હિમ્મત આદિ આપણુમાટે કેવળ ઉપાલંભ અને કટુતારૂપ થનારી વસ્તુઓ વિના અન્ય કાંઈ પણ નથી; ખરેખર એ સર્વ વસ્તુઓ જે માર્ગ વિનાશના પ્રદેશમાં લઇ જનારો છે તે માર્ગમાં પ્રત્યવાયરૂપ થઇ પડનારી છે અને તેટલામાટે એ સર્વનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં જે સ્થાનમાં સર્વ વિજયલાક્ષણોનો અંત થાય છે, જ્યાં સર્વ નિશ્ચયોનો છેડો આવી જાય છે અને જેનાથી આગળ બીજું કોઈ સ્થાન છે જ નહિ, તે કશ્ચ તથા ચિંતાના નામથી ઓળખાતા અંતિમ સ્થાનમાં પહોંચવામાટે અત્યંત આતુરતા તથા અનંત વેગથી આગળ અને આગળ વધતી રહે; કારણ કે, મારા નરક નામક સાત્રાજ્યના પ્રવેશદ્વારનો ત્યાંથી જ આરંભ થાય છે !”

અગ્નિચક્રની ચમકતી જવાળા પ્રમાણે રાત્રિના અંધકારમાં પિશાચની માટર આગળ વધવા લાગી અને તેની આસપાસ જૂનોની અપહાયા સમાન જે આકૃતિઓ તેને ઘેરીને ચાલતી હતી તેઓ પણ કોપાયમાન વાયુના આઘાતથી નૌકામાંના ફૂલેલા સદો પ્રમાણે અંધકારમાં માટરની સાથે આગળ અને આગળ વધતી જતી હતી. શય-તાન તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:—

“હવે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરશો નહિ, કોઈ પણ પ્રકારની આશાને અંતઃકરણમાં સ્થાન આપશો નહિ અને પ્રેમનો પણ સર્વથા ત્યાગ કરી દેજો! વાલુકા અથવા પારદ સમાન ચંચળ થઇ જજો, કદાપિ વિશ્રાંતિ લેશો નહિ અને નિરંતર ગતિમાં જ રહ્યાં કરજો.” તમે જૂની વસ્તુ-

ઓથી કંટાળી ગયાં છે. અને તેથી હું તમો સર્વને નવીન વસ્તુ આપું છું ! તમારા આનન્દવિદ્યાસમાટે તમારાં શરીરોને સંપૂર્ણ ભાગ્યથી પોષવામાં આવશે અને તમારા આત્માઓનો ધાત કરવામાં આવશે ! તમને પરિવર્તન અને નવીનતા જોઈએ છીએ અને એ જ વસ્તુઓમાટે જ તમો આટલો બધો ઉપદ્રવ્યાપ મચાવી રહ્યા છો, તો તમારી એ આકાંક્ષા એટલી સીમાપર્યન્ત પૂર્ણ થશે કે અત્યન્ત નીચતમ પ્રકારના દુર્ગુણો તથા દુરાચારો સમાજમાં કેવળ ‘ ઇન્દ્રિયવૃત્તિ ’ અથવા ‘ હૃદયસંસાર ’ના નામથી જ ઓળખાશે;—એવી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયવૃત્તિની તપાસ થશે, તેની ક્ષમા અપાશે અને તેનો અધઃપાત પણ કરાશે.—અને હૃદયસંવેદનાની તુલામાં સદ્ગુણો તથા સદાચારોને તો કદાપિ રંચ માત્ર પણ સ્થાન મળી શકશે નહિ. જીવનસંગીત અરણ્યરુદન સમાન થઈ પડશે; તેનું સ્વરૂપ સર્વથા બદલાઈ જશે અને ગૃહજીવન તથા ગૃહપ્રેમ તે ભૂતકાળની એક દંતકથાના રૂપમાં જ માત્ર અવશિષ્ટ રહેશે. બાળકોમાંનું વાત્સલ્ય અને વૃદ્ધોમાંનું પૂજ્યત્વ ભવિષ્યમાં ભૂતકાળની મૃત ભાવનાઓ જ ગણાશે અને એ ભાવનાઓનો માત્ર હાસ્ય તથા વિનોદમાં જ ઉપયોગ થતો દેખાશે ! એટલે કે, એ ભાવનાઓ ભવિષ્યમાં લોકોના હાસ્યને જ પાત્ર થઈ પડશે; પરિવર્તન, નવીનતા અને અસ્થિરતા એ જ આજ-કાલના લોકોની પ્રિય વસ્તુઓ છે અને તે વસ્તુઓ તમને પૂરી પાડવાને આ શયતાન સદા સર્વદા એક પત્રે તૈયાર છે ! આજકાલના વર્તમાનપત્રોના સ્વામીઓ અને તંત્રીઓ, તમારાં પત્રોના કાલમે—અસાર દુર્નામથી ભરેલા કાલમે—નો સર્વત્ર પ્રસાર કરો; રાજદ્રોહી બળવાઓનો અને ગણિકાઓની કીર્તિને વિશ્વના ખૂણે ખૂણામાં પ્રસારો અને એઓ સભ્ય તથા સત્યવાદી પુરુષો હોય તેમના આત્મા-

ઓનો ઉપહાસ કરીને તિરસ્કારપૂર્વક તેમની નિન્દા કર્યા કરે; ખૂની-ઓની પ્રશંસા ગાતા રહે અને કવિજનોને ઉપહાસપૂર્વક નિન્દતા રહે; ધનાઢ્ય પુરુષોની ખુશામદ કર્યા કરે અને ગરીબોપર ગાળો તથા લાતોનો વર્ષાદ વર્ષાવતા રહે; અસત્ય બોલવાની કળા વિના અન્ય કોઇ પણ વિષયનું કોઇને શિક્ષણ ન આપો; નિન્દાની જિજ્ઞાસામાં વિષની તૃદ્ધિ કરો; મહાપુરુષોની કબ્જ બોદો અને વિશુદ્ધાત્મા તથા શ્રવણી પુરુષોની સત્કીર્તિને મદાને માટે સંહારી નાખો ! કારણ કે, એ જ તમારું સર્વોત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય કર્મ છે !”

શયતાન વચ્ચે અટકી કંકાલહાસ્ય કરીને પુનઃ કહેવા લાગ્યો: “ જે મનુષ્ય અભિજાત તથા સદ્વર્તનશીલ હોય, જે મનુષ્ય ઇશ્વરનો સત્ય ભક્ત તથા ઇશ્વરની સેવામાં જ નિમગ્ન હોય અને જે મનુષ્ય સત્યના માર્ગમાં જ ચાલનારો હોય, તેવા મનુષ્યને તન, મન કે ધન આદિ કોઇ પણ પ્રકારની સહાયતા કદાપિ આપશો નહિ. પ્રત્યેક અસત્યવાદને મોટા મોટા અક્ષરોમાં જાળીને પ્રકટ કરજો અને સત્યને સાતમા પાતાળમાં દાખી દેવાનો નિરંતર પ્રયત્ન કર્યા કરજો. અનીશ્વરવાદ અને પૈશાચિકતા એ બે વસ્તુઓને જ તમે પોતાની આદર્શ વસ્તુઓ માનજો અને અંત પર્યન્ત તમારા એ સિદ્ધાન્તને તમે દઢતાથી વળગી રહેજો ! આપારને આપાર વિરુદ્ધ બોલો કરી છો; જાતિને જાતિસાથે અથડાવી મારો; રાષ્ટ્રને રાષ્ટ્ર સાથે શત્રુભાવથી રણાંગણમાં બેસાડો અને પતિપત્નીમાં પુત્ર-પિતામાં તથા મિત્રોમાં પણ પરસ્પર વિરોધના પાવકને પ્રજ્જગાવી છો ! બધાં સુધી તમારા વિચારહીન તથા કેવળ આડંબરવાળા પ્રજાપો-વડે તમારા પાપંડનું ડાકિનીપાત્ર આકંઠે ભરાઇ જાય અને તમારા હૃદયમાં મંપૂર્ણ મંત્રોત્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી વિશ્વમાં એવા પ્રકારના પરસ્પર

વિગ્રહને જગાડવાના પોતાના પ્રયત્નને કદાપિ શિથિલ થવા દેશો નહિ ! હે શાંતિના વિરોધીઓ ! જોડો અને આવો મારી સાથે. હે શાંતિદેતાના શત્રુઓ ! તમારા હસ્તો પ્રત્યેક મનુષ્યથી વિરુદ્ધ છે ! હવે વિચારમાં પીતાડવા જેટલો સમય નથી અને તેટલામાટે જોડો અને ધસારા તથા ધ્વનિ સહિત આગળ વધો ! કારણ કે, આકાશમાંથી મોટા તારાનો પૃથ્વીપર પાત થયો છે અને તલહીન ગર્તાની ચાવી તે તારાને આપવામાં આવી છે ! અત્યારે હવે તે ગર્તા ખુલ્લી છે અને તેનાં દ્વારો વસાયલાં નથી એટલે હવે તમારે અત્યંત ત્વરાથી મારી સાથે તે ગર્તામાં આવવાનું છે ! ”

પિશાચની પ્રચંડ મોટર વિજળીના ઝળકારા પ્રમાણે અવકાશમાં આગળ વધવા લાગી. તેના ઝગમગતા દીપકોનો ઝગમગાટ કરતો પ્રકાશ જોનારનાં નેત્રોને અંધ કરી નાખતો હતો અને તેનાં ફરતાં ચક્રોનો ધ્વનિ ફાટતા જવાલામુખીના ધ્વનિ સમાન લાસતો હતો. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અવર્ણનીય ચીત્કાર તથા પોકારો વચ્ચે તેની ઉપર અને આસપાસ જે વિશાળ પર્વતો સમાન મેથો છવાયલા હતા, તેના એક શિખરપરથી બીજા શિખરપર ફૂટતી તે પિશાચની મોટર આગળ અને આગળ જ વધ્યાં કરતી હતી ! વધતાં વધતાં તે એટલી બધી આગળ વધી ગઈ કે હવે તે બહુ જ દૂરના ભાગમાં જોણે જન્મ્યા અથવા નીવડેલાં હિત રંગના અગ્નિની એક પાતળી રેખા હોયની, એવી જ તે દેખાવા લાગી; અને એ પ્રકાશમાં એક વિશ્વળ તથા અકલ્પનીય ભયગર્તાના ઉપરિભાગમાં ગાઢ કાલિમાનો એક રાક્ષસીય આકારનો પર્વત નીકળી આવ્યો હોયની ! એવું દ્રશ્ય દેખાવા લાગ્યું. છતાં પણ અત્રાપિ પિશાચની મોટર તો આગળ વધતી જ રહી અને તેમાં એડેસો ફૂંચુ વાગ તથા અગ્નિમુકુટવાળો પિશાચ

વિકટ ચીત્કાર અને કંગાદહાસ્ય કરતો પોતાની મોટરની ગતિને હજી પણ ક્ષણે ક્ષણે વધારે અને વધારે વધારવા લાગ્યો. તે વળી પાછો બોલવા લાગ્યો:—

“આહ! આ વિશ્વ મરી જવામાટે કેટલું બધું ઉતાવળું થઇ ગયું છે! પ્રગતિમાં ને પ્રગતિમાં સમસ્ત સૃષ્ટિ ઉન્માદિનો થઇ ગઇ છે. ઉપર વાતાવરણમાં અને નીચે પૃથ્વીતલપર જ્યાં જોઉં છું ત્યાં એ જ અવસ્થા જોવામાં આવ્યા કરે છે. સર્વ મનુષ્યો વંદોળિયામાં ઉડતી ધૂળમાંના જંતુઓ પ્રમાણે ચક્રાકાર ભ્રમણ કરતાં, ઉડતાં ઉછળતાં અને પછડાતાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે!”

પિશાચ હવે સૃષ્ટિમાંના તે જીવોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે: “હવે તમારો અંત આવી રહ્યો! હવે શાંત થાઓ; કારણ કે, હવે તમને કદાપિ ભ્રમણ કરવું પડે તેમ નથી! હવે મૌનને ધારણ કરી લ્યો; કારણ કે, પ્રાર્થના અને અભિશાપ તેમ જ હાસ્ય તથા રુદન આદિની આ સ્થાનમાં પરિસમાપ્તિ થાય છે! તમારા એકત્ર કરેલા અને સંગ્રહેલા સુવર્ણને હવે તમારા હાથમાંથી નાખી દો; કારણ કે હવે પછી એ સુવર્ણની સહાયતાથી કોઇ પણ વસ્તુ ખરીદી શકાય તેમ નથી અને એ સુવર્ણ તમને કોઇ પણ પ્રકારે ઉપયોગી થઇ શકે તેમ નથી! મૌનની આ મહાભયાનક ગતિમાં ઊંધે માથે પછડાઇ પડ્યા પછી પણ એ સુવર્ણ ઉપયોગી થશે, એવી જો તમારી ધારણા હોય, તો તે તમારી અવર્ણનીય મૂર્ખતા જ છે; બીજું કોઇ નથી!”

મૌનવ્યાપ્ત વિસ્તારમાં અચાનક બહાર નીકળી આવેલા કૃષ્ણ પર્વતની અડોઅડ રહીને પિશાચની મોટર અમિના ચક્ર તથા

વીજળીના કડાકા સહિત આગળ વધતી ગઈ અને ત્યાર પછી એક શ્વાસ લઈ શકાય તેટલા સમયને માટે તે ચાલતી અટકી ગઈ !

હવે પિશાચ અવની તથા આકાશના મધ્યમાં એક વિશાળ છાયા સમાન બનેા રહ્યો. તેનો અસ્થિમય હસ્ત માંટરના ભ્રમતા ચક્ર પર પડેલો હતો અને તેના અગ્નિમય કિંવા જ્વાલામય મુકુટની પ્રત્યેક અણી અથવા શિખમાંથી સહસ્રાવધિ નક્ષત્રો સમાન તથુષાં નીકળ્યા કરતાં હતાં. તેની આસપાસ ભૂતોની ભયંકર આકૃતિઓ તેને ઘેરીને બેઠી હતી, એમાંની કેટલીક આકૃતિઓ સમુદ્રમાં ટૂટીને ડૂબેલી નૌકાઓ જેવી હતી, કેટલીક આકૃતિઓ પ્રતિષ્ઠાની ફાટી ગયેલી પતાકા સમાન હતી, કેટલીક આકૃતિઓ અશ્વારોહી સૈનિકા જેવી હતી, કેટલીક આકૃતિઓ સિંહાસનારૂઢ સમ્રાટો તથા રાજાઓનું સ્મરણ કરાવતી હતી; કેટલીક આકૃતિઓ અશ્રુપાત કરતી સુંદર સ્ત્રીઓની હતી; અને પિશાચની બેટ (Bat) જેવી પાંખોની તીચે એક મુખોનો એક પાંડુવર્ણ સમુદાય, ઉત્તર તથા દક્ષિણમાં વિસ્તરેલો હતો એ મુખોનાં નેત્રો વિસ્ફારિત, ફાટેલાં અને આકાશાભિમુખ હતા અને તેમના હસ્તો જાણે પ્રાર્થના કરવા માટે બેઠાયા હોયની ! તેવ પ્રકારે ગોઠવાયલા દેખાતા હતા. તે સર્વ અસંખ્ય યાતનાના ચક્રતરં એક સાથે ચગદાઈ ગયાં હોય, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું પરંતુ એ મૂક અથવા વાચાહીન મુખોમાંથી, તેઓ ભયથી દિગ્મથકેલાં હોવાથી, કોઈ પણ પ્રકારનો શ્વનિ કિંવા શબ્દ નીકળતે સંભળાતો નહોતો; જો કોઈ પણ શ્વનિ સંભળાતો હોય, તો પિશાચની પ્રચંડ માંટરના ભયાનક શ્વનિનો આકાશમાં થતો પ્રતિશ્વનિ જ હતો; કારણ કે, ઉપર દશવિધા નિમેષ માત્રના વિગ્રમ પછ તત્કાળ પિશાચની માંટર પાછી ભયંકર ગતિથી આગળ અને અધે

મુખ ચાલતી થઈ ગઈ હતી ! તે અધુક પર્વતની ધારાપર ચાલતી ચાલતી પિશાચની મોટર છેવટે અદૃશ્ય અને અજ્ઞાતની પાતાળકાંઠી ગર્તામાં ચાલી ગઈ ! એટલે કે, પિશાચની મોટર અંતે નરકના અનન્ત અધિકારમય દારમાં પ્રવેશ કર્યો !

“ સૂર્યના સ્વચ્છ પ્રકાશને આવા અનંત અધિકારને માટે ત્યાગી દેવો એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય હતું ખરું કે ? ” પિશાચ પોતાની સાથે નરકાલયમાં આવેલાં મનુષ્યોને સંબોધીને વિકટ હાસ્ય તથા તિરસ્કારદર્શક વાણીથી કહેવા લાગ્યો; “ તમોએ અહીંની આ યાતનાઓ તથા ક્ષીણતાને માટે સુંદરતાનો સર્વથા ત્યાગ કરી દીધો, એ તમારી કેવી અને કેટલી મૂર્ખતા ! આ શાશ્વતજ્વાલામય, ધ્રુવધ્રુવના અને કદાપિ શીતલ ન થનારા સ્થાનમાટે તમોએ ક્રોમળતા તથા પ્રેમનાં મધુર નાદોનો તિરસ્કાર કરી દીધો, એ તમારી બુદ્ધિમત્તા-માટે ખરેખર તમને ધન્યવાદ થતો છે ! જેની ક્ષુધા કદાપિ શમતીજ નથી તેવા એક અમર જંતુના કકડે કકડે લક્ષ થવામાટે તમોએ શાશ્વતસુખદાયક સ્વર્ગના અધિકારને તિલાંજલિ આપી દીધી, એ જ તમારી માનવબુદ્ધિનું પરિણામ કે ? તમોએ આ નરકાલયને પ્રકાશિત કરવામાટે સૃષ્ટિને આળી નાખી છે ! પરંતુ સૃષ્ટિ તો ભૂમિમાંથી નવીન ઉદ્ભવતા પુષ્પ પ્રમાણે વળી પણ પ્રકુલ થશે અને તમો કે જેમનાં આત્મવેદીન જીવો સૃષ્ટિની સુન્દરતામાટે ભર અને અત્યાચારરૂપ થઈ પડ્યાં છે તે તમો સૃષ્ટિના આનન્દદાયક માર્ગોમાં કદાપિ ભ્રમણ કરવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકશો નહિ ! ”

એ પછી પિશાચ આપણી આ સૃષ્ટિદેવીને સંબોધીને ગંભીર-તાથી કહેવા લાગ્યો; “ હે ભૂમિ ! તું આનન્દમગ્ન થા ! અને હે સાગર દેવ ! તું આનન્દની લહરીઓને ઉછાળવાનો આરંભ કરી દે !

કારણ કે, માનવજાતિનો ભાર તમારાપરથી ઓછો થઈ ગયો છે ! પક્ષીઓ, તમે આનન્દથી ફૂજન તથા કલ્લોલ કરતાં રહો; કારણ કે, હવે બ્રહ્મા માનવજાતિનો તે હસ્ત તમને મારી કિંવા ધાયક કરી શકે તેમ નથી ! હે વૃક્ષો, તમારે એટલામાટે આનન્દમગ્ન થવાનું છે કે હવે તમારા સંહારક માનવોના કુઠારોના પ્રહાર તમારાં શરીરોપર થવાના નથી ! ક્ષેત્રો તથા અરણ્યોમાંનાં સર્વ સજીવન પ્રાણીઓ, મનુષ્યના આકારમાં હવે ફૂરતા આ સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી ન હોવાથી તમારે પણ આજના દિવસને પર્વ સામાન માનવાનો છે ! હે મહાન ઇશ્વર ! એક શુદ્ધ જાતિની બ્રહ્માથી મુક્ત થયેલી તારી આ સૃષ્ટિને પાછી તારા હસ્તમાં લઇ લે અને નવીન માનવજાતિ-ઇશ્વરીય ગુણાલંકૃત માનવજાતિને ઉત્પન્ન કર ! કારણ કે, આ ભૂતકાળની ઘટના થઇ ગઈ છે ! ”

*

*

*

*

સૃષ્ટિનો પાત થયો, તેની સાથે સદસ્રાવધિ ચપળાઓનો ચમકાટ દેખાયો અને સૃષ્ટિના પાતનો ભયાનક ધ્વનિ સૃષ્ટિના સમસ્ત ભ.ગોમાં પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો. સૃષ્ટિના એ પાતના સમયમાં માનવજાતિનો એક એવો તો ભયંકર ચીતકાર થયો કે તે સ્વર્ગપર્ષન્ત પહોંચી ગયો અને તેના યોગે સ્વર્ગનો પ્રદેશ પણ કંપવા લાગ્યો. ખસ, એ એક જ ચીતકાર સંભળાયો અને ત્યાર પછી સર્વત્ર મૌન તથા નિસ્તબ્ધતાનું અવિચળ સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું.

ધીમે ધીમે, મંદ ગતિથી અને મંદ પરિમ.ણમાં એક સુવર્ણ-રંગિની પીત બ્યોતિએ અચાનક પ્રકાશને ઉગાના તરફ ઉઠવાથી અધકારને લિપ્ત કરી નાખ્યો; શીતલ વાયુની મંદ લહરીઓએ વ્રાતાવરણને

પરમ આસ્વાદક અને સુરભિમય કરી દીધું અને ત્યાર પછી મહા-
ભયંકર નિઃસ્તબ્ધતાના કેન્દ્રમાં વિશ્વના વીતી ગયેલા ઇતિહાસપર
ઇશ્વરની રક્ત મુદ્રાને મુદ્રિત કરતા એક નવીન અને કુસુંબરંગીય સર્પ-
નારાયણનો ધીમે ધીમે અગનમંડળમાં ઉદય થતો દેખાયો !*

* શ્રીમતી મેરી ફોરેલીફ્ટ " The Devil's Motor, A Fantasy નામક એક સંક્ષિપ્ત કથાનો આ મુદ્રા અનુસાર ઇ. સ ૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કરવામાં આવ્યો હતો અને તે " સુજ્યોતી " ના સંવત્ ૧૯૭૪ (વા. ૩ છ નવેમ્બર ૧૯૧૪) ના દીપાવલી અંકમાં પ્રથમ વાર પ્રકાશિત થયો હતો.

૪

કન્દર્પકુંડલા

અથવા

પ્રણયવેદી અને પ્રાણુબલિદાન !

કન્દર્પકુંડલા

અથવા

પ્રાણુયવેદી અને પ્રાણુબલિદાન !

પ્રકરણ ૧ લું

લોહ અને ચુમ્બક

જે દિવસે આપણી પ્રસ્તુત કથાનો આરંભ થાય છે તે દિવસની તિથિ અમાવાસ્યા હતી અને તેની સાથે ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણનો યોગ આવી મળેલો હોવાથી અમાવાસ્યાની રાત્રિના ઘોર અંધકારની પૂર્વ-સચ્ચિકારપ કાલિમાનો દિવસના સમયમાં આકાશમાં પ્રસાર થયેલો દેખાતો હતો; કારણ કે, રાહુએ સૂર્યનો ગ્રાસ કરી લીધો હતો અને તેથી સૂર્યનો પ્રકાશ પૃથ્વીતલપર આવતો અટકી ગયો હતો. તે દિવસના સૂર્યગ્રહણના સંબંધમાં જ્યોતિર્વેતાઓનો પણ એવો અભિ-પ્રાય હતો કે: “ ગત એક સો વર્ષના કાલાવધિમાં આવા પ્રકારના સૂર્યગ્રહણનો કોઇએ સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી ! ” આ કારણથી મુંબ-ર્ષના ચૌપાટી નામક સમુદ્રતીરપ્રાંતમાં સમુદ્રમાં સ્નાન કરવામાટે આવેલાં સ્ત્રી તથા પુરુષોની એટલી બધી ભીડ થયેલી હતી કે જે તે સ્ત્રીપુરુષોના સમુદાયપર એકાદ થાળી ફેંકવામાં આવે, તો તે થાળી જમીનપર ન પડતાં તેમના મસ્તકરૂપ માર્ગમાં દોડતી સમુદ્રવાસિની

થઈ જાય, એ સર્વથા નિર્વિવાદ હતું. સમુદ્રના જળમાં ઊભા રહીને તીરપ્રાન્ત પ્રતિ દષ્ટિપાત કરતાં, જાણે ઉપરિસ્થિત આકાશમંડળ રાહુના દર્શનથી ભયભીત થઈને સમુદ્રમાં છુપાઈ જવા ઇચ્છતું હોયની ! એવો જ ભાસ થતો હતો. જ્યાં દષ્ટિપાત કરવામાં આવે ત્યાં કેવળ નરમુંડ તથા નારીમુંડની શ્રેણી વિના અન્ય કોઈ પણ વસ્તુ જોવામાં આવતી નહોતી; અર્થાત્ ધાટના નીચેના ભાગથી ઉપરના ભાગ પર્યન્ત, સમુદ્રમાં અમુક સીમાપર્યન્ત તેમ જ તીરપ્રાન્તમાં ઔરંગે ખરોડ રેલ્વે લાઈન સૂધી પિપીલિકાશ્રેણી પ્રમાણે માત્ર નરમુંડ-શ્રેણીજ દષ્ટિગોચર થતી હતી. એક જ સ્થાનમાં, એક જ સમયમાં અને એક જ સમુદાયના સ્વરૂપમાં અસંખ્ય સ્ત્રી તથા પુરુષોની પાપના પ્રતિકારપૂર્વક પુણ્યપ્રાપ્તિની સ્પૃહા તથા પરલોકમાં સદ્ગતિને મેળવવાની લાલસાને જોઈને જો કોઈ પણ સહાય મનુષ્યના હૃદયમાં એક પ્રકારની અનનુભૂતપૂર્વ અને અજ્ઞેય ગંભીરતાનો ઉદ્ભવ થાય, તો તે ધાટના કોઈ પણ પ્રકારે અસ્વાભાવિક તો ન જ કહેવાય.

શંખનાદ તથા ધંટાનાદ થવા લાગ્યા અને સર્વ જનોએ અહ-જુને જોવામાટે પોતાની દષ્ટિને આકાશમાં સ્થિર કરી દીધી. કેટલાક કહેતા હતા કે: “ સૂર્યના આસનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે; ” એટલે બીજા કેટલાક બોલી ઉઠતા હતા કે: “ આસ ક્યાં થયો છે ? કાંઈ દેખાતું તો છે નહિ. ” એ ઉભય પક્ષના વિવાદને મટાડવામાટે કેટલાક ચતુર મનુષ્યો તેમને ઉદ્દેશીને કહેતા હતા કે: “ સૂર્યનો આસ ન થયો હોય, તો આટલો અધંકાર છવાય ખરો કે ? જુઓ, નૈઋત્ય કોણમાં પેલો કાળો દાગ દેખાય છે તેને તમે જોઈ નથી શકતા કે શું ? હવે તો સૂર્ય આસમુક્ત થવાની અણીપર આવી

લાગ્યો છે અને તેથી સ્નાનશુદ્ધ થવામાટે સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવાની આવશ્યકતા છે. ” આમાંનો ક્યો અભિપ્રાય સત્ય હતો એ તો પરમાત્મા જાણે, પરંતુ તત્કાળ એ પરિણામ તો અવશ્ય થયું કે જેઓ અલ્પપિ રાહુગ્રસ્ત સૂર્યના મોક્ષકાળની પ્રતીક્ષા કરતાં તીર-પ્રાન્તમાં જ બેસી હતાં તે સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો એક સાથે ઘાટપરથી નીચે સમુદ્રાભિમુખ બેસી જતરવા લાગ્યાં. સર્વના હૃદયમાં સ્નાન વિષયક આગ્રહ તથા આકાંક્ષાની એટલી અને એવી તો પ્રબળતા થયેલી હતી કે કોઇ પણ આસપાસ કિંવા પશ્ચાદ્ લાગમાં દષ્ટિપાત કરતું નહોતું; કારણ કે, સર્વની દષ્ટિ સમુદ્રમાં જ એકાગ્ર થયેલી હતી. સાગરના સલિલ ભણી જેઓ આગળ વધતાં હતાં તેમની પ્રસન્નતા સીમાને ઉલ્લંઘી ગઈ હતી; એટલે કે ઠેકાઠેલી તથા ધક્કા ધક્કીના દુર્ગત બેઠીને સર્વ સ્ત્રીપુરુષો મહાસાગરના જળમાં પ્રવેશવામાટે ઉન્મત્ત થઇ ગયાં હતાં. પૈસો મેળવવામાટે સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત પર્યન્ત સહસ્તાવધિ વાર અસત્યવાદ કરનારા અને અસંલ શપથને મોતીચૂર લાડવા પ્રમાણે ખાઇ જનારા મારવાડીઓની આજના પુણ્યને મેળવવામાટેની આકાંક્ષા તથા ઉત્કંઠા સર્વથી પ્રબળ જેવામાં આવતી હતી. જૈનધર્માવલંબીઓ મહાભુજન્ય અરપર્યતાને માનતા ન હોવાથી અહીં સ્નાતન આર્ય ધર્માવલંબી મારવાડીઓ જ સમજાવાના છે. ઘાટપર, ઘાટની આસપાસ અને સમુદ્રમાં સ્નાનમાટે જેટલી સીમા પર્યન્ત આગળ વધી શકાય તેમ હતું તેટલી સીમા પર્યન્ત લિલ નાખવા જેટલું સ્થાન પણ ખાલી નહોતું; છતાં ‘ પ્રથમ અમે જ સ્નાન કરી લઈએ તો સારું; ’ એવી સર્વની ઇચ્છા દેખાતી હતી; પરંતુ હટાકટા પૂરણિયા, પંજાબીઓ તથા ગોદીમાં આઠ આઠ મણની ગૂણેને મર્દનપર ઉપાડનારા જાડીરે

તેમ જ મળ્યાનું કચ્છી માડૂ-માથુસ-દુર્ગલદેહ ગુજરાતીઓને ધક્કા મારી પાછળ હટાવીને ધડામ દેતા કે સમુદ્રના જળમાં ફેલી પડતા હતા અને ગુજરાતીઓ તેમનાં મોઢાં જોતા અવાક થઈને બેભાન રહી જતા હતા. ચપળાઓ ચંપાઈ જવા લાગી, પુરુષો પડવા લાગ્યા અને બાળકો ચમદાવાં લાગ્યાં; પરંતુ એની કોઈને કશી પણ ઠરકાર કે પરવા હતી જ નહિ.

જે વેળાએ સમુદ્રના ધાટપર રત્નનભાટેની આવી ધામધૂમ ચાલી રહી હતી તે જ વેળાએ ધાટથી થોડાક અંતરપર પત્થરની કાઠના આધારે બંધેલી પાળપર એક પાખણુને અંદેલીને એક ગુજરાતી યુવક બેઠો હતો. તેના ઉદાસીનતાપૂર્ણ શાંત વદનમંડળને જોતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવતું હતું કે તેના હૃદયમાં સ્નાન કરવાની અન્ય જનો સમાન આમહયુક્ત ઉત્કંઠા તથા દુર્લભ પુણ્યને મેળવવાની ભાસસને સર્વથા અભાવ હતો. તેના શરીરપર અત્યારે ધોતિયું, પેરણુ તથા એક ફાળિયું મળીને ત્રણ વસ્ત્રો જ જેવામાં આવતાં હતાં અને તે ઉદાસીનતાયુક્ત નેત્રોવડે ઉપર્યુક્ત દશ્યને નિહાળી રહ્યો હતો; તથાપિ તેનું મન કોઈ અન્ય વિષયના ચિન્તાનમાં નિમગ્ન હોવાથી વસ્તુતઃ એ દશ્યમાં તેનું આશ્મન્તર લક્ષ્ય તો નહોતું જ. સૂર્યના અર્ધથી વધિક અંશને રાહુએ ઘસી લીધો હતો; આકાશમાં અત્યંત દૂર એક તારા દેખાતી હતી; સૂર્યનાં કિરણો એ વેળાએ પીતવર્ણ થઈ ગયાં હતાં; વૃક્ષોની છાયા અતિશય સખન ફૂંચી વર્ષા સમાન થઈ ગઈ હતી અને પક્ષીઓના સમુદાય આ અપૂર્વ આપારને જોઈને બચથી વિલક્ષણ ચીત્કારો કરી રહ્યા હતા. દક્ષિણ દિશાના મંદ પવનમાં ઉંચુતા ન હોવાથી તે શરીરને સ્પર્શ કરતાંની સાથે જ કંટકિત કરી દેતો હતો; પરંતુ એ યુવકનાં હૃદયમાં

એ પ્રતિપરિવર્તનનું પણ કાંઈ પરિણામ થતું દેખાતું નહોતું. સારાંશ કે, એ યુવકને જો આપણે એક પ્રકારે એક બાલકાનુકૂળ મનુષ્ય તરીકે ઓળખીએ, તો આપણું એ કાર્ય પ્રમાદના નામથી ઓળખાય તેમ નથી.

તે યુવક આવી રીતે જ્ઞાનશૂન્ય અવસ્થામાં ખેડે. હવે એટલામાં અચાનક એક વ્યક્તિ તેના શરીરપર આવી પડી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પડતાંની સાથે જ તે વ્યક્તિએ એ યુવકના કટિભાગને પોતાના ઉભય કરોવડે પકડી લીધા. પોતાના શરીરપર અચાનક મનુષ્યનો ભાર આવી પડવાથી તે પોતે નીચેની પાશરોથી ભરેલી બૂમિપર પછડાઈ પડવાની અણીપર આવી લાગ્યો હતો; પણ સદ્ભાગ્યવશાત્ તેણે પોતાની સમતોલતા જાળવી રાખી અને તેથી તે પછડાતો અટકી ગયો. પોતાને આવી રીતે અકસ્માતના મુખમાંથી બચાવી લાંબને તે યુવક સંપૂર્ણ બળથી પોતાના દેહપર પડનારી અપરિચિત વ્યક્તિના હસ્તને ઝાલી લીધે અને તેને સખે-ધીને કહેવા માંડ્યું કે: “ આવી રીતે અવિચારપૂર્વક કાંઈના શરીરપર પડાતું હશે ખરું કે ? જુઓ, આ બાબૂ નીચેના બામમાં મોટા મોટા અણીદાર પાષાણો પડેલા છે એટલે જો હું તમારા આધાતથી એ પાષાણોપર પછડાઈ પડ્યો હોત, તો મારી શી સ્થિતિ થવાનો સંભવ હતો, એનો તમારે વ્યવસ્થ વિચાર કરવો જોઈતો.”

એના ઉત્તરમાં તે અપરિચિત વ્યક્તિ દીનતાદર્શક સ્વરથી કહેવા લાગી કે: “ મહાશય, ક્યાંય પણ સ્થિર થવાનું સ્થાન મારા જોવામાં ન આવ્યું અને હું પાટલી દિશામાં જવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી એટલામાં પાછળથી કાંઈએ પકડે માર્યો એટલે મારા શરીર

સમતોલ રાખી ન શકવાથી તે આપના શરીરપર અપવી પડ્યું. આમાં મારો બેશ માત્ર પણ દોષ નથી; છતાં પણ જે આપને કશી ઇજા થઈ હોય, તો તેમાટે હું આપની ક્ષમા માગું છું. ”

આ શબ્દો સાંભળીને તે યુવકે અપરિચિત વ્યક્તિના મુખમાં પોતાની દૃષ્ટિને સ્થિર કરી દીધી. આ વેળાએ સૂર્ય બહુધા રાફ-કવલિત થઈ ગયો હતો; છતાં સૂર્યનો જે એક ખંડ કોઈ પ્રકારે રાફુના મુખમાં જતો જમી ગયો હતો તેના અદ્વ્ય પ્રકાશની સહા-તાથી તે યુવક જોઈ શક્યો કે તે એક યુવતીનું વદનમંડળ હતું. યુવકે તે વ્યક્તિને સ્ત્રી તરીકે ઓળખી અને તે યુવતીએ પણ તે યુવકને મોહનળમાં લપટાવવાનો આરંભ કરી દીધો. યુવકે ગંભીર-તાથી પૂછ્યું કે: “ હવે તમારી શી ઈચ્છા છે ? ”

રમણી કાંઈક પ્રતિભાહીન થતાં પોતાનાં ઉભય નેત્રોને લલળથી પોતાનાં વક્ષસ્થળ પ્રતિ દાળીને એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવા લાગી કે: “ મને ક્યાંય પણ ઊભા રહેવાનું સ્થાન નથી મળતું અને તેટલામાટે હું આમથી તેમ અને તેમથી આમ અથડાયા કરું છું. મારી મા મારી સાથે હતી; પરંતુ આ બીડમાં તે પણ કોણ જાણે ભૂલી પડીને ક્યાં ચાલી ગઈ ! આપ કોઈ પ્રકારની કુશંકાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપશો નહિ, એવી આપના ચરણોમાં મારી પ્રાર્થના છે. જે કૃપા કરીને અહીં આપની છાયામાં મને થોડી વાર ઊભી રહેવા દેશો, તો મારાપર આપનો અતિશય ઉપકાર થશે. ”

“ આ લયાનક બીડમાં સ્થિર થઈને ઊભા રહેવાનું સર્વથા અશક્ય છે અને તેટલામાટે જે તમારી ઈચ્છા હોય, તો હું તમને કોઈ અન્ય યોગ્ય તથા નિર્ભય સ્થાનમાં લઈ જઈશ. ” યુવકે પૂર્વવત્ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ જો મને આપ કોઈ અન્ય ચોખ તથા નિર્લય સ્થાનમાં લઈ જાઓ, તો તો વળી આપનો મારાપર અગાધ ઉપકાર. આ સ્થાનમાં અત્યારે મને એટલો બધો બકારો થાય છે કે મારાથી આત્મ પશુ નથી લઈ શકાતો એટલામાટે મને કોઈ જનસમુદાયથી મુક્ત અને થીતલ સ્થાનમાં લઈ જશો, તો જ મારા પ્રાણુની રક્ષા થઈ શકશે. પશુ હાથ, આ બીડ એવી છે કે આ બીડને બેઠીને અન્યત્ર પહોંચવાનું કાર્ય આપથી કરી શકાશે કે કેમ એની મારા હૃદયમાં શંકા જ રહ્યા છે. ” તે યુવતીએ તે યુવક સાથે અન્ય સ્થાનમાં જવાની અનુમતિ દર્શાવતાં અતિશય સભ્યતાપૂર્વક આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ આ બીડને બેઠવાનો પ્રયત્ન તો હું કરીશ; પછી તો જ પરમાત્મા કરે તે ખરું. ” યુવકે આશ્વાસનો પરિચય કરાવ્યો.

આ વેળાએ અચાનક ચતુર્દિશામાં અંધકારનો અધિકાર વ્યાપી ગયો અને અંધકાર થતાં જ મનુષ્યોનો કાલાહલ આગળ કરતાં પણ વધી ગયો. અર્થાત્ સુચતુર નટરાજ વિશ્વનિયંતાએ જાણે કેટલાક સમયને માટે પોતાની નાટ્ય લીલાની પરિસમાપ્તિ કરીને આકાશથી વસુધરાના તત્ત્વ પર્યન્ત કૃષ્ણ યવનિકા પાડી દીધી હોયતી ! એવો જ ત્યાં સર્વને બાસ થવા લાગ્યો.

અદ્ય સમય પશ્ચાત્ ચન્દ્રની કલા પ્રમાણે સૂર્યનો એક અંશ દક્ષિણે ચલ્યો અને સર્વત્ર પ્રકાશનો અધિકાર વ્યાપી ગયો. સ્વપ્ન પ્રકૃતિ પુનઃ સજીવન થયેલી દેખાવા લાગી; પક્ષીઓ ફૂજન કરવા લાગ્યાં અને સ્તબ્ધ માનવકે ઠો એક કંઠ તથા એક તાનથી હરિ-નગરને ઉચ્ચારવા લાગ્યા. યુવકે તે યુવતીને સંબોધીને કહ્યું કે “ આલો, ત્યારે આપણે અહીંથી ચાલતાં થઈએ. ”

“ શું ત્યારે સ્નાન કર્યા વિનાજ આપણે અહીંથી ચાંદ્યાં જઈએ અને સાગરસ્નાનના પુણ્યથી વંચિત થઈએ ? ” યુવતીએ પ્રશ્નના રૂપમાં સાગરસ્નાનનું સ્મરણ કરાવ્યું.

આજની બીડમાં કોઈના વાર્તાલાપને સાંભળવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે તેમ નહોતું અને લજ્જા તથા મર્ષાદા પણ ત્યાંથી વિદાય થઈ ગઈ ગઈ હતી એટલે તે મનોહારિણી યુવતી તે યુવકને તેનો હાથ ગ્રાહીને સાગરના જળમાં લઈ ગઈ અને કહેવા લાગી કે: “ આપ પોતાના ધૈર્યમાના છેડા સાથે મારા સાહસાનો છેડો બાંધી લો; કારણકે, નહિ તો, જે મારો પગ લપસી જશે, તો સમુદ્રની ઉત્તુંમ લહરીઓ મારા શરીરને તાણી જશે અને હું અકાળ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડીશ. ”

“ જેવી તમારી ઇચ્છા. ” યુવકે પ્રથમ પ્રમાણે રક્ષા લાવથી જ આ સમ્મતો ઉચ્ચાર્યા.

રમણીએ તે યુવક ઉભયનાં વસ્ત્રોને બાંધી દે એની પ્રતીક્ષા ન કરતાં પોતે જ પોતાના સાક્ષાના એક છેડાને તે યુવકના ધૈર્યમાના એક છેડા સાથે બાંધી દીધો અને ત્યાર પછી બન્નેએ સાથે જ સમુદ્રસ્નાન કર્યું; માર એટલું જ નહિ, પણ કોઈ એક વિચારિત દમ્પતી પ્રમાણે દેવવન્દનના વિધિની પણ તેમણે સાથે મળીને જ સમાપ્તિ કરી. આ વેળાએ સૂર્યનાં કિરણોએ પોતાની સ્વાભાવિક તીક્ષ્ણતાને ધારી લીધી હતી અને તેમની ઉજ્જ્વલતાથી સ્ત્રીપુરુષો આકુલબ્બાકુલ થવા લાગ્યાં હતાં. જે કારણમાટે આજે સમુદ્રસ્નાન કરવાનું હતું તે કારણની સમાપ્તિ થવાથી અને સૂર્યનો તપ અસહ્ય થઈ પડવાથી હવે સાગરના સલિલમાં વધારે વાર ઊભા રહેવાનું અનુચિત ધારીને સર્વ સ્ત્રીપુરુષો ધાટના માર્ગથી તીરપ્રાન્તમાં આવતાં દેખાતાં હતાં.

...લાવણ્યજીટાને તે યુવક પ્રતિક્ષણ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યો છે.

પૃષ્ઠ ૧૩૫

એ વેળાએ તે રમણીએ યુવકને સંબોધીને કહ્યું કે: “ સૂચિતે તાપ સહી શકતો ન હોવાથી ચાલે હવે આપણે પણ ઉપર તીરપ્રાન્તમાં ચાલીએ. ” અર્થાત્ યુવકે મંકેતથી અનુમતિ દર્શાવતાં આપણાં એ ઉભય પાત્રે પણ પાછાં સમુદ્રના તીરપ્રાન્તમાં આવી લાગ્યાં.

તે યુવતીનું અત્યંત સૂક્ષ્મ કિંવા પારદર્શક ચત્ર લીંબાઇને તેના શરીર સાથે ચોંટી શરીરના રંગનું જ ચર્મ જયું હતું. તેના કેશદામમાંથી બિન્દુઓના સ્વરૂપમાં ટપકતા જલકણે સૂર્યકિરણમાંથી નીકળતા કનક-ગિન્દુ સમાન તેના બાસપ્રદેશ, ખૂકુટી, કપોલભાગ તથા નાસ્રાગ્ર અને હડપચી આદિ મુખખંડના નિજ લિજ અંશોમાં ઝૂલી રહ્યા હતા, હીલી રહ્યા હતા, ખેલી રહ્યા હતા અને સરી રહ્યા હતા. તેના નેત્રપટોપરના સૂક્ષ્મ જલકણે ઉપારાગરંજિત શિશિરનાં કિરણો સમાન શોભી રહ્યા હતા. આ વેળાએ એ યુવતીનું મુખખંડ બેજા સંજમ, ઉત્કંઠ તથા ઉદ્વેગ આદિના યોગે તસ્તના ખીલેલા કમળ પ્રમાણે પ્રસ્ફુટિત થયેલું દેખાતું હતું. આ સમયની એ યુવતીની અનુપમેય શારીરિક લાવણ્યપ્રભાને પૂર્ણ વિગ્રસ થયેલો દેખાતો હતો અને પ્રથમ યૌવનોદ્ગમની ઐશ્વર્યપ્રભાના યોગે તેના સર્વાંગમાંથી એક પ્રકારની અદ્વૈતિક કિંવા સ્વર્ગીય અપેક્ષિત બાહ્ય ભાગમાં નીકળતી દેખાતી હતી. આપણા એ યુવકે આવી અવસ્થામાં અને આવા ભાવથી કોઈ પણ મહિલાના મુખખંડને જોયું નહોતું. આગનુપરિ-લગ્નિત કેશદામનો પૃથ ભાગમાં સર્વત્ર વિસ્તાર થયેલો છે; શકુગ્રાસ કિંવા ચંદ્રછાયા પ્રમાણે સિકત કેશપાશ પ્રથમ યૌવનની અપૂર્વ દૃષ્ટિને બાંધી રાખવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે અને તે કેશપાશની આડમાં રહીને તે યુવતીની ગ્રીવાના ચકનસૌન્દર્ય, પૃથ્વ્યાગના વર્ણગૌરવ તથા દટિતટની લાવણ્યછટાને તે હવક પ્રતિક્ષણ એકાગ્ર દષ્ટિથી જોઈ

રહ્યો છે; એવા દૃશ્યની ત્યાં સ્થાપના થઈ ગઈ અને એ વેળાએ જો કોઈ ફોટોગ્રાફર ત્યાં પોતાના કેમેરા સહિત વિદ્યમાન હોત, તો તેને એક અપૂર્વ ફોટો લેવાનો પ્રયત્ન મળી જતો એ નિર્વિવાદ હતું.

અરતુ: હંસી પ્રમાણે પોતાની ગ્રીવાને ફેરવીને તે યુવકને નયન-ગાળથી આદત કરતી તે યુવતી કહેવા લાગી કે: “આમ નિશ્ચય અત્યંત અહીં માર્ગ વચ્ચે કાલા કેમ રહી ગયા છો? ચાલો, જિનાવળ કરો.”

“હા, ચાલો.” યુવકે કિંચિદ્ લજ્જાનદર્શક ભાવથી કહ્યું.

મંદ ગતિથી તેઓ પ્રથમ તીરપ્રાન્તમાં આવ્યાં અને ત્યાંથી આગળ ચાલી રહેલે લાઝનને ઝોળાંગી અત્યારે જે માર્ગ કુવીન્ડુ રોડ નામથી ઝોળાળાય છે તે માર્ગમાં આવી લાગ્યાં. યોગાનુયોગ એવો થયો કે એ જ ક્ષણે એક ખાડી ચિકટોરિયા ત્યાંથી નીકળી અને તેને જોતાં જ યુવક ગાડીચાળાને ગાડી બેસી રાખવાનું જણાવી દીધું.

યુવતીએ યુવકને ઝંપોળીને કહ્યું કે: “મારી પાસે અન્ય વસ્ત્ર ન હોવાથી મારે આ બોના વસ્ત્રથી જ ઘેર જવું પડશે તેમ જ આપ પાસે પણ અન્ય વસ્ત્ર નથા એટલે આપની દશા પણ મારા જેવી જ છે; અર્થાત્ આપ કૃપા કરીને અત્યારે મારી સાથે મારે ઘેર ચાલો એટલે ત્યાં અપના વસ્ત્રપરિવર્તનની પણ યોગ્ય અવસ્થા થઈ જશે.”

યુવકે આનું ઉત્તર આપે તે પૂર્વે ગાડીચાળાએ પૂછ્યું કે: “સાહેબ, ક્યાં જવાનું છે?”

આનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપતાં યુવકે ઉત્કંઠાપૂર્ણ નયનોવડે યુવતીના મુખને જોઈ રહ્યો. યુવતી યુવકના મનોભાવને જાણી ગઈ અને તેથી વિનોદપ્રદર્શક રિમત કરીને યુવતીએ ગાડીચાળાને અનુલક્ષીને તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું કે: “અમારે અહીંથી નિકટમાં એટલે કે કાંઠાપાટીમાં જ જવાનું છે.”

“ બાર આના આપવા પડશે. ” ગાડીવાળો બોલ્યો.

યુવક તથા યુવતી વધારે કાંઈ પણ ન બોલતાં વિક્ટોરિયામાં બેસીને વિક્ટોરિયા ચાલવા લાગી. ચુંબકસ્વરૂપિણી યુવતીએ યુવકની લોહ સમાન ગાંઠ કરી નાખી.

પ્રકરણ ૨ જી

રમાકાન્તની રૂપમુગ્ધતા

“ આ વળી આજે નવો શો ધંધો આદર્યો ? આ સાથે કેને લેતી આવી ! ” કાંદાવાડીની અકસ્માત ગલીના નાકાપરના પોતાના નિવાસાલયમાં પ્રવેશ કરતાં નિઃસરણીના ઉપરિ ભાગમાં જે એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બેસી હતી તેણે તે યુવતીને અંબોધીને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો અને તેના એ પ્રશ્નથી કદાચિત્ તે આપણી એ પૂર્વપરિચિતા તરણીની માતા હોય, એવું અનુમાન કરી શનાય તેમ હતું; કારણ કે, એ યુવતી તેને માતા કહીને જ બોલાવતી હતી અને તે વૃદ્ધ પણ એ યુવતીમાં માતાથી પણ વિશેષ વાત્સલ્ય રાખતી હતી. અસ્તુ: વૃદ્ધાના ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યુવતીએ એટલા જ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે: “જેમને લાવવાની આવશ્યકતા હતી તેમને જ આજે હું મારી સાથે લઇ આવી છું.”

એ ગૃહમાં પ્રવેશતાં જ યુવકના હૃદયમાં અચાનક એક શંકાને ઉદ્ભવ થયો અને તેથી તેણે પોતાના હૃદયને પૂછ્યું કે: “ આ શું ! આ નવયૌવના અને લાવણ્યવતી લલના મને ક્યાં લઇ આવી છે ? આ કેનું નિવાસસ્થાન છે ? ”

યુવતીએ પોતાની માતાને કહ્યું કે: “ મા, મને એક વસ્ત્ર આપ આને આમને પણ એક ધોતિયું લાવી આપ; કારણ કે, અમો બન્ને બીનાં વસ્ત્રોથી અહીં આવ્યાં છીએ અને એથી શરીરમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર ન થઈ જાય એટલામાટે સત્વર આ વસ્ત્રોને બદલી નાખવાની આવશ્યતા છે. ”

વૃદ્ધાએ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન ન કરતાં યુવતીને એક સાડી લાવી આપી અને યુવકને પહેરવામાટે રેશમી કારનું ધોતિયું આપ્યું. બન્નેએ ભિન્નભિન્ન કક્ષમાં જઈને પોતાનાં વસ્ત્રો બદલી નાખ્યાં અને ત્યારપછી તેઓ આવીને એક કક્ષમાં બેઠાં. વૃદ્ધા જૂદી જૂદી બે મોટી રકાબીઓમાં કેટલીક મિષ્ટ ખાદ્ય વસ્તુઓ લઈ આવી અને ત્યારપછી સ્વચ્છ તથા શીતલ જળથી ભરેલાં પાત્રો પણ તે ત્યાં મૂકી ગઈ. યુવતી પોતાના બોજનપાત્રને લઈને અન્ય કક્ષમાં ચાલી ગઈ અને યુવક તે જ કક્ષમાં એકલો બેસી રહ્યો. લગભગ વીસેક મિનિટ પછી યુવતી તાંબૂલ ચાવતી પાછી તે કક્ષમાં આવી લાગી અને યુવક સમક્ષ બોજનપાત્રને જેમનું તેમ પડેલું જેમને આશ્ચર્ય-દર્શક ભાવથી કહેવા લાગી કે: “ આ શું ? આમાંથી આપે કાંઈ પણ નથી ખાધું ? ”

“ ખરી વાત તો એ છે કે હું ખાવાનું બૂલી જ ગયો હતો; હ્યો હવે જે ભાવે તે ખાઈ લઉં છું. ”

“ આ બૂલ તો જખરી, ખાઈ ! જ્યારે આપ ખાવાનું જ બૂલી જાઓ છો, તો પછી જેમાં આપનો પ્રેમ બંધાયો હશે તે પોતાના પ્રેમપાત્રને પણ આપ નહિ બૂલી જાઓ એની શી ખાત્રી વાડ ? ” યુવતીએ હસીને આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા અને ત્યારપછી “ આ જમો; આ વસ્તુ તો ખાસ આપ્રાથી મંગાવેલી છે; ” આવા

પ્રકારના આગ્રહથી યુવકને તે ભોજનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. યુવતીની મધુર વાણીને સાંભળતો યુવક આત્મવિસ્મૃત થઈને રકાબીમાં જે કાંઈ હતું તે સર્વ સ્વાદા કરી ગયો અને ત્યાર-પછી જલપાન કરીને શાંત થયો. તેના ભોજનકાર્યની સમાપ્તિ થતાં યુવતીએ યુવકને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે: “ રાત પડવા આવી છે અને આજે આપે અત્યાર સૂધી ભોજન લીધું નથી એટલે અત્યારે તો અહીં જ રોકાઓ અને જવું હોય, તો રાત્રિભોજન ક્યાં પછી આનન્દથી ઘેર જાઓ. ”

“ નહિ, મારે અત્યારે જ ઘેર જવું જોઈએ; કારણ કે, મારાં માતૃશ્રી મારી વાટ જોઈને બેઠાં હશે અને તેથી હું અકારણ અહીં રોકાઈ રહું એ સારું ન કહેવાય. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારીને યુવક જવા-માટે ઊભો થઈ ગયો.

યુવતી નિઃસરણી પર્યન્ત તેની સાથે આવી અને એક પ્રકારની વિચિત્ર ભાવભંગીથી યુવકને નિહાળતી લાગી. યુવક પણ મંત્રમુગ્ધ-વત અચલ દૃષ્ટિથી યુવતીના વદનમંડળને જોઈ રહ્યો. યુવતીએ વિદાય થતા યુવકને ઐતોર્ધીને અત્યંત મંદ તથા આબ્ધગદ્ગદ સ્વરથી પૂછ્યું કે: “ આપ આ પર્યુકુટીમાં પાછા ક્યારે પધારશો ? ”

યુવકે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને કહ્યું કે: “ અવકાશ મળતાં હું અવશ્ય અહીં આવીશ અને તમારા વદનદર્શનથી મારાં નેત્રોને કૃતાર્થ કરીશ ! ”

યુવક ત્યાંથી નીકળ્યા પછી માર્ગમાં ચાલતો મનોગત વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “ એ યુવતી કાણ છે ? શું એ કાંઈ વેસ્યા છે ? મેં વસ્ત્રાંચલ બાંધીને સમુદ્રમાં સ્નાન કરીની સાથે કયું ? મેં કાના ગૃહનું અજાણ્યાં ? વેસ્યાઓમાં પણ આટલી સીમા પર્યન્ત

સૌન્દર્યનો નિવાસ હોય છે ખરો ? વેશ્યામાં આટલો લાવણ્ય તથા આટલી પવિત્રતાનો નિવાસ હોય એ તો એક મહદાશ્ચર્ય જ કહી શકાય ? એ શું વાસ્તવિકતાથી વેશ્યાનું નિવાસસ્થાન છે ? નહિ નહિ; એ અનિર્ઘરપરાશિ રમણી વેશ્યા હોઈ શકે જ નહિ. એ પવિત્રતાની પ્રતિમાને વેશ્યા માનવામાં અવશ્ય મારો પ્રમાદ જ થાય છે. છતાં ધારો કે એ વેશ્યા હોય, તો પણ હું વેશ્યાને એળખતો જ નથી; કારણ કે, મેં વેશ્યાને કદાપિ જોઈ નથી. હું એક વાર એ સુન્દરીના મુખમંડળના દર્શનથી અવશ્ય મારાં નેત્રોથી સાર્થકતા કરીશ; કારણ કે, પરમેશ્વરસૃષ્ટ સૌન્દર્યના નિરીક્ષણમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ હોય એવી મારી માન્યતા નથી. પણ હા, આ વાર્તા જે મારી માતાના જાણવામાં આવી જશે, તો મારામટે તે પોતાના મનમાં શું ધારશે વાર ? કારણ કે, મારી દુઃખિની વિધવા માતાનો હું જ એકમાત્ર આધાર છું. પરંતુ માત્ર એ યુવતીના દર્શનથી જ શું પાતક થવાનું છે ? શું એ રંભાપ્રતિરૂપિનીના રૂપનું નેત્ર સંતુષ્ટ થાય ત્યાં સુધી અવલોકન કરવાથી મારો પચીસ વર્ષની પુણ્યપ્રજા મલિન થઈ જશે ? રૂપના નિરીક્ષણ પ્રતિ સર્વની દષ્ટિ આકર્ષાય છે, તો પછી મારી દષ્ટિ કેમ ન આકર્ષાય વાર ? હું અવશ્ય એક વાર એ અનિર્ઘરપરાશિ રમણીના સ્વર્ગીય સૌન્દર્યની અભીક્ષા કરીશ ! !”

આવી રીતે પોતાના હૃદય સાથે ધોરતમ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતો તે યુવક પોતાના ગૃહમાં આવી પહોંચ્યો. યુવકના ચરણપ્થનિને સાંભળી ગૃહના આબ્યંતર ભાગમાંથી એક વૃદ્ધા બોલી કે: “કાણુ રમાકાન્ત ? આબ્યો, બેટા ? હું કેટલી વારથી તારી વાટ જોતી બેસી રહી છું; તારી વાટ જોતાં જોતાં મારી તો આંખો પણ દુઃખવા આવી ! દીકરા, તારાથી અપવાસનું દુઃખ કેમ કરીને સહી શકાય છે એ હું

કળી શકતી નથી. એકાદશી ગઇ, બે દિવસ પછી મહાશિવરાત્રિ આવી અને આજે ત્રણેયનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો એટલે પંચ દિવસમાં તે ત્રણ અપવાસ તો કર્યા ! આટલી નાની અવસ્થામાં આટલા અપવાસ ઉપરા સાપરી કરીએ, તો આરોગ્ય ન જળવાય, સમજ્યો ? વળી હું તને લગ્નનો વારંવાર આગ્રહ કરીને કહ્યા કરું છું કે દીકરા, મારી પુત્રવધૂને હવે સત્વર ગૃહમાં લાવ; પણ તું મારી વાતને ગણકારતો નથી અને પોતાના હઠને જ વળગીને એસી રહ્યો છે. મારી હવે બે કોઇ પણ આશા હોય, તો તે એ જ છે કે તારી વહૂ આવે અને તારા દીકરાને રમાડવાનો અવસર મને મળી જાય એટલે પછી સંસારના મોહને ત્યાગીને હું માળા ફેરવતી ભગવાનનું નામ જપ્યા કરું. પણ તું તો મારી વાતને માનતો જ નથી; અંગ્રેજી ભણીને તેં કોણે જાણે શું કરવા ધાર્યું છે !”

વૃદ્ધા એવી રીતે બહુ બોલી ગઇ. વૃદ્ધા માતા પોતાના પુત્રને લમ્પે કરવામાટે નિત્ય આવા પ્રકારનાં લઘુ વ્યાખ્યાનો સંભળાવ્યા કરતી હતી અને તેની સૂચના આજના વ્યાખ્યાનથી પણ મળી શકતી હતી. કિન્તુ રમાકાન્તે રુક્ષ બાવથી કહ્યું કે: “ માતા, મને એક ધોતિયું આપો. ”

પુત્રની આ વસ્ત્રચાચનાને સાંભળી માતા પુત્ર પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીને કહેવા લાગી કે: “ તેં અત્યારે જે ધોતિયું પહેર્યું છે તે બીનું તો નથી. આ કોનું ધોતિયું છે ? શું તું સમુદ્રસ્નાન નથી કરી આવ્યો ? તારૂં પોતાનું ધોતિયું ક્યાં છે ? ”

રમાકાન્ત પોતાની માતાના આ શબ્દો સાંભળીને અંતરમાં ભય તથા લજ્જાથી કંપવા લાગ્યો અને આજની અદ્ભુત ઘટનાનું ચિત્ર પુનઃ નવીનતાથી તેના હૃદયચક્ષુ સમક્ષ વિદ્યમાન થતાં માતાના

એ પ્રશ્નનું શું ઉત્તર આપવું એનો તે તત્કાળ દશો પશ્ય નિશ્ચય ન કરી શક્યો. અંતે કાંઈક હળકતો અને અચકાતો તે બોલ્યો કે: “હા, અહીં, આટલામાં પાસે જ મારા એક મિત્રને ત્યાં મારૂં ધોતિયું હતું રાખી આવ્યો છું અને મારા મિત્રનું ધોતિયું પહેરી આવ્યો છું.”

“તો પછી બીજું ધોતિયું શામાટે માગે છે વાડ ?” માતાએ ધીમા સ્વરથી પૂછ્યું.

“હું બીજું ધોતિયું એટલામાટે માગું છું કે આ ધોતિયું પહેરીને જન્મવા બેસી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, બીજાનું વસ્ત્ર શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય એ આપણા જનણવામાં ક્યાંથી હોય ?” રમાકાન્તે આ ઉત્તરથી માતાના પ્રશ્નનું નિવારણ કરી નાખ્યું.

માતાએ પુત્રની યાચના અનુસાર ધોતિયું પેટીમાંથી કાઢી આપ્યું અને તે ધોતિયું પહેરી લઇને રેશમી કિનારના ધોતિયાને રમાકાન્તે ધડી વાળીને એક તરફ રાખી દીધું. રમાકાન્તે આજ દિવસ સૂધીમાં કદાપિ પોતાની માતા સમક્ષ અસત્યવાદ ક્યો નહોતો; પરંતુ આજે વિધિવિપાકના યોગે તેને માતા સમક્ષ અસત્યવાદ કિંવા અસત્ય બાપણ્ય કરવાને પ્રસંગ પશ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયો. આ શાનું પરિણામ હતું ? એવાં જોઈ કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો એ પ્રશ્નનું સ્વાભાવિક ઉત્તર એ જ આવવાનું કે રમણીના રૂપનું કિંવા રસિક પુરુષની સૌન્દર્યમુગ્ધતાનું જ એ પરિણામ હતું. નારીના કદાક્ષે વિશ્વામિત્ર જેવા દૃઢ તપસ્વી ઋષિના મનને પણ ચળાવ્યું હતું, તો રમાકાન્તના હૃદયને રૂપસુંદરીનો કદાક્ષ ન ચળાવે એમ કદાપિ બની શકે ખરું કે ?

સૂરત રમાકાન્તની જન્મભૂમિ હતી અને કાયસ્થ જાતિના એક ઉચ્ચ તથા કુલીનવંશીય ગૃહસ્થનો તે કુલદીપક હતો. રમાકાન્તનો પિતા કલેક્ટરની ઓફિસનો એક ક્લાર્ક હતો અને તે પોતાના એક માત્ર

પુત્રનું અલનત યત્ન પૂર્વક પ્રતિપાલન કરતો હતો; પરંતુ રમાકાન્તના બાળ્યમાં દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત પિતૃસુખને ભોગવવાનો યોગ લખાયલો ન હોવાથી તેની અવસ્થા પાંચ વર્ષની થવા આવી હતી તે વેળાએ તેના પિતાએ પોતાના દુઃખી પરિવારને આ સંસારમાં સર્વથા નિરાધાર અવસ્થામાં ત્યાગી દઇને સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કર્યું. રમાકાન્તની દુઃખિની વિધવા માતાએ એક નકારની ભિક્ષાવૃત્તિને સ્વીકારી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટોને સહન કરી રમાકાન્તને મોટો કર્યો અને લણાવી ગણાવી પાંચ માણસોમાં બેસવા યોગ્ય બનાવ્યો. રમાકાન્ત જ્યારે મેટ્રિક્યુલેશન નામક પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ થયો તે વેળાએ તેને માસિક વીસ રૂપિયાની સ્કૉલરશિપ મળવા લાગી અને એથી બિચારી વૃદ્ધા માતાના શિરપરથી દુઃખનો ભાર કાંઇક ઓછો થયો. ત્યાર પછી બહુધા પ્રત્યેક પરીક્ષામાં ઉચ્ચ શ્રેણીમાં ઉત્તીર્ણ થઇને રમાકાન્ત સ્કૉલરશિપ મેળવતો જ રહ્યો એટલે પુત્રને લણાવવવામટે માતાને કોઇના ઉપકારના ભારતણે દબાવ્યાની કે કોઇની પાસેથી કશી સહાયતા માગવાની આવશ્યકતા ન રહી. અર્થાત્ રમાકાન્ત પોતાની વિધવા માતાનો એકમાત્ર પુત્ર હતો અને વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષાઓમાં ઉત્તીર્ણ ઉચ્ચશિક્ષાવિભૂષિત એક સુશિક્ષિત યુવક હતો. તેના હૃદયમાં અનેક ઉચ્ચ ભાવો વસેલા હતા તેમ જ ઉચ્ચ આકાંક્ષાઓને સફળ કરવાની ઉચ્ચ આશાઓ તેના હૃદયોદ્ધાનમાં નિરંતર પુષ્પપક્ષવાન્વિત રહ્યા કરતી હતી. રમાકાન્ત એક અંધશ્રદ્ધ તથા સાધનશીલ હિન્દુ ન હોવા છતાં પણ એક પવિત્રચિત્ત તથા પવિત્રચરિત્ર યુવક હતો. વૃદ્ધા માતા જ્યારે તેને લગ્ન કરવાનું આગ્રહપૂર્વક કહેતી હતી ત્યારે મલિન મુખથી રમાકાન્ત માતાના એ અનુરોધનું એવું ઉત્તર આપતો હતો કે: “ માતા, આ

અંસારમાં પરમેશ્વર વિના મારા આધાર અથવા સહાયક અન્ય કોઈ પણ નથી એટલે હું કાનાપર ભરોંસો રાખીને લગ્ન કરી લઉં વાર ? માતા, તમે એવા આશીર્વાદ આપો કે હું ધંધે વળગી જાઉં અને વકીલાતના ધંધાથી યથેષ્ટ ધન મેળવીને તમારી દીર્ઘકાળની આશાને અત્યંત સુંદર સ્વરૂપમાં પૂર્ણ કરી શકું. ” જુદા માતા નિત્ય પોતાના પુત્રની આત્મીયુક્તિયુક્ત ઉક્તિને સાંભળીને એટલે કે પુત્ર સાથેના વાદાનુવાદમાં પરાજિત થઈને મૌનનું અવલંબન કરી લેતી હતી. આટલા દિવસ આવા પ્રકારે જ માતા તથા પુત્રનો અંસાર આપ્યા કરતો હતો; પરંતુ આજે અચાનક પુત્રના હૃદયમાં એક નવીન પ્રવાહ પ્રવાહિત થવા માંડ્યો હતો. આજે રમાકાન્ત ઉદારીન હતો. આ કારણથી આજે જુદા માતાના મુખમાંથી નિત્ય પ્રમાણે તે જ જૂની લગ્ન વિષયક વાર્તા સાંભળવા છતાં રમાકાન્તે નિયત ઉત્તર ન આપ્યું. આજે પુત્રને નિરુત્તર જોઈને જુદા માતાનું હૃદય શોકવિવદલ થઈ ગયું અને તેથી તેણે પુત્રને પૂછ્યું કે : “ આજે તું આટલો ઉદાસ કેમ દેખાય છે વાર ? ” એ પ્રશ્નનું ઉત્તર ન આપતાં રમાકાન્તે કહ્યું કે : “ માતા, મને ભોજન પીરસી આપો. ”

પ્રકરણ ૩ જી
કોણ દીપક અને કોણ પતંગ ?

ગત બે પ્રકરણોમાં વર્ણવાયેલી ઘટના પછી એક પક્ષ કિંવા પંદર દિવસ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. એટલા દિવસ રમાકાન્ત પોતાના હૃદય સાથે વિષમ દન્ટયુક્ત ચલાવતો રહ્યો હતો, અનેક વાર તેણે પેલા રેશમી કિનારના ધોતિયાને પોતાના હસ્તમાં

લઈને પુનઃ યથારથાન રાખી દીપ્તું હતું તેમ જ અનેક વાર તે રેશમી કીનારના ધાતિયાને ઉપાડી તે જેનું હતું તેને આપી આવવાના ઉદ્દેશથી તે ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો હતો અને અડધે રસ્તેથી પાછો વળ્યો હતો. આજે જમ્મશ, કાલે જમ્મશ, પરમદિવસ જમ્મશ એવી ઇચ્છા તેના મનમાં થયા કરતી હતી છતાં તે યુવતી પાસે જવામાટે તેની હિમ્મત ચાલી શકતી નહોતી. તે રમણીકુલશૃંગારને જોવાની હૃદયમાં તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં પણ તેના સૌન્દર્યદર્શન-માટે તે તેના મંદિરમાં જઈ શકતો નહોતો. અર્થાત્ તેનાથી ત્યાં જઈ શકાતું નહોતું એ સત્ય; પરંતુ તેનું હૃદય શતાવધિ અસ્ત્રના આઘાતથી જર્જરિત થઈ ગયું હતું. રમાકાન્ત કોઈ વાર એકાંતમાં બેસીને અશ્રુપાત કરતો હતો, કોઈ વાર પોતે જ પોતાપર ક્રોધાયમાન થઈને પોતાને ધિક્કારતો હતો અને કોઈ વાર વિકટ હાસ્ય કરીને પોતાના હૃદયમાંનાં સર્વ દુઃખોના દમનની ચેષ્ટા કરતો દેખાતો હતો. અંતે એક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને તે મનોગત કહેવા લાગ્યો કે: “ત્યાં સર્વથા ન જવું એ તો યોગ્ય ન જ કહેવાય; કારણ કે, આ વસ્ત્ર માફ નથી અને તેટલામાટે એ વસ્ત્ર જેનું છે તેને પાછું પહોંચાડવું જ જોઈએ. ચાલ ત્યારે આજે અને અત્યારે જ આ વસ્ત્ર તેને પાછું આપી આવું.” તે પોતાના ગૃહમાંથી નીકળીને કાંદાવાડીની દિશામાં જવાને શીઘ્ર ગતિથી ચાલતો થઈ ગયો.

જે સમયે રમાકાન્ત પોતાના ગૃહમાંથી તે યુવતી પાસે જવાને નીકળ્યો હતો તે સમય રાત્રિનો હતો અને તે રાત્રિ વસન્તકાલિક પૂર્ણિમાની હોવાથી મુખ્યદેવતા ધૂલિસમાચ્છન્ન રાજમાર્ગોમાં પણ અત્યારે એક પ્રકારના મધુર પવનની લહરી વહન કરી રહી હતી. રમાકાન્ત અત્યંત શીઘ્ર ગતિથી કાંદાવાડીની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો.

અને પોતાના નિર્ધારિત રથાનમાં આવ્યા પછી બહુ દિવસના પરિચિત મનુષ્ય પ્રમાણે કાંઈને કાંઈ પણ પૂછવા ગાછ્યા વિના જ તે ગૃહની નિઃસરણીપર ચઢીને ઉપરના કક્ષમાં ચાલ્યો ગયો. સૂર્યઝલણુને દિવસે જે કક્ષમાં બેસીને તેણે બોજનને ન્યાય આપ્યો હતો તે કક્ષમાં અત્યારે તે આવ્યો હતો. પ્રથમ તો કક્ષમાં કોઈ પણ મનુષ્ય તેના જોવામાં ન આવ્યું; પરંતુ તેના ચરણોના ધ્વનિને સાંભળીને બે મિનિટમાં તે જ આપણી પૂર્વપરિચિતા યુવતી મંદ ગતિથી એ કક્ષમાં આવી લાગી અને તેના વદનમંડળમાં પોતાનાં નેત્રાને સ્થિર કર્યા પછી રમાકાન્તની અવસ્થા મંત્રમુગ્ધ સર્પ સમાન થઇ ગઈ; એટલે કે, તે નિર્નિમેષ દૃષ્ટિથી તે યુવતીના વદનચંદ્રના અવલોકનમાં નિમગ્ન થઇ ગયો. યુવતી પણ એવી જ તક્લીનતાથી યુવકના મુખશ્યાંકને જોઈ રહી. અર્થાત્ ઉભય વ્યક્તિઓ કેટલાક સમય પર્યન્ત પરસ્પર મુખદર્શનમાં તક્લીન રહી; એટલે કે, યુવક તથા યુવતી નિર્વાત અને નિષ્કમ્પ પ્રદીપ પ્રમાણે રૂપશિખા સમક્ષ કેટલાક સમય પર્યન્ત સ્થિર રહીને બળવા લાગ્યાં! અંતે પ્રણયને અનુદ્રલ થનારા સમીરના સ્પર્શથી બન્નેએ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને તેથી બંને સ્થિર રૂપશિખા ચલાયમાન થતી દેખાવા લાગી.

યુવતીએ મંદ મધુર સ્વરથી વિવંક દર્શાવીને કહ્યું કે: “આપ ક્યારના આમ બિભા છો શામાટે? બેસતા કેમ નથી?”

યુવક કિંકર્તવ્યવિમુઢ તથા વિન્હલ્લ અને વિમનસ્ક થઇને જ્યાં બિભો હતો ત્યાં જ બેસી ગયો.

કક્ષમાં દીપક કિંવા લેમ્પના પ્રકાશનો અભાવ હોવાથી જો કે અંધકાર વ્યાપેલો હતો તથાપિ વાતાયનના માર્ગથી ચન્દ્રમા વિયોગમિત્રી હુકહુદ્દમ થયેલી યુવતી પ્રતિ પોતાની જે શીતલ જ્યોત્સ્નાને પ્રસારી

રહ્યો હતો તે જ્યોત્સ્નાના મંદ પ્રકાશમાં તે યુવતી વૃન્તચ્યુત યૂથિકા સમાન સર્વથા શુષ્ક થયેલી યુવકના જોવામાં આવી.

મોજેસે જનશન્ય બીપણ મરુભૂમિને ઉદ્ધવતી વેળાએ અચાનક તૃષાતુર થવાથી અને મરુભૂમિમાં જળનો સર્વથા અભાવ હોવાથી એક શુષ્ક પ્રસ્તરખંડપર પોતાની જાદૂઈ યજ્ઞિકાનો આઘાત કર્યો હતો અને તે આઘાતથી પ્રસ્તરના ચિરશુષ્ક વક્ષનું વિદારણ થતાં તેમાંથી અનાવિલ સ્વચ્છ સલિલનો પ્રવાહ કલકલ નાદ સહિત નદીના સ્વરૂપમાં વહન કરવા લાગ્યો હતો. અર્થાત્ મોજેસની જલ-પિપાસા તે જલના પાનથી જ શાન્ત થઈ હતી. રમાકાન્ત પણ આ સંસારરૂપ મરુભૂમિમાં તૃષાતુર થઇને તે તૃષાની તાડનાથી અત્યાર સૂધી વારંવાર પોતાના હૃદયમાં આઘાત કર્યા કરતો હતો; પરંતુ અત્યાર સૂધી તેના સર્વ આઘાતો સર્વથા નિષ્ફળ જ નીવડ્યા હતા; કારણ કે, ત્યાં સૂધી પ્રણયરૂપ જાદૂયજ્ઞિકાનો અભાવ રહે છે, ત્યાં સૂધી માનવજાતિના વક્ષરૂપ પાપાણનું ભેદન કિંવા વિદારણ થઈ શકતું નથી. રમાકાન્તે તે સૂર્યગ્રહણના દિવસથી પ્રણય-રૂપ જાદૂયજ્ઞિકાને પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી અને તેના પરિણામે આજે તે યુવતીના શુષ્ક તથા વિવરણ મુખમંડળને જોઇને તેનું હૃદય શત ખંડોમાં વિભક્ત થતાં તેમાંથી શતાવધિ પ્રેમધારાઓ પ્રવાહિત થઇ ગઈ હતી. અર્થાત્ તે પ્રેમધારાના ફૂલકંપ પ્રવાહમાં રમાકાન્ત ડૂબી ગયો હતો એમાં તો જાણે કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ હતો જ નહિ; પરંતુ એથી તેની તૃષા ન્યૂન ન થતાં વિશેષ અને વિશેષ વધવા લાગી. તૃષાનું અન્ય નામ તૃષ્ણા છે અને તૃષ્ણામાં જ સર્વ યાતનાઓ સમાયલી છે એટલે પછી રમાકાન્તની તૃષ્ણામાં યાતનાનો અભાવ હોય એમ કદાપિ બની શકે ખરું ?

પરંતુ રેમાકાન્તની એ યાતનામાં આનન્દ કિંવા સુખની છદ્મ અવસ્થા સમાયલી હતી અને તેથી તે એ યાતનાથી પોતાને અલિપ્ત ન રાખી શક્યો. સહસા તે યુવતી સમક્ષ જઈ તેના હસ્તને પોતાના હસ્તમાં ધારીને શું બોલવું અને શું ન બોલવું એનો કાંઈ પણ નિશ્ચય કર્યા વિના તેણે ઇષ્ટકંપિત સ્વરથી કહ્યું કે: “આ હોય હું તમારું મૂલ્ય-વાન વસ્ત્ર આજે પાછું લઈ આવ્યો છું.”

યુવકના આ શબ્દોને સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા કરીને તે યુવતી સહજજ ભાવથી કહેવા લાગી કે: “આજે પંદર દિવસ પછી આપે અહીં પધારવાનો અને આ દારીની પર્યુકરીને પવિત્ર કરવાનો પરિશ્રમ લીધો એને હું મારા અહોભાગ્યનું જ ફળ માનું છું. હું તો એમ જ ધારી બેઠી હતી કે હવે આ ગૃહની ભૂમિ આપના ચરણસ્પર્શથી કદાપિ પવિત્ર થવાની નથી; એટલે કે, મને એક વેશ્યા બાણીને આપ આ સ્થાનમાં નહિ આવો અને નહિ જ આવો. પરંતુ શું, વેશ્યાઓ એટલી બધી નીચ હોય છે કે જેથી ભદ્ર પુરુષો અને ભદ્રા નારીઓ વેશ્યાઓને અંત્યજને પ્રમાણે અસ્પર્શ્ય માને છે અને વેશ્યાના નામ-શ્રવણથી પણ તેમનાં ધર્મભીરુ હૃદયોમાં કંપનો આવિર્ભાવ થાય છે?”

“તમે વેશ્યા છો એ જ આટલા દિવસ મારા અહીં ન આવવાનું કારણ નથી; કિંતુ મારી કેટલીક વિલક્ષણ પરિસ્થિતિઓના કારણથી જ મારાથી આટલા દિવસ અહીં આવી શકાયું નહોતું. મારા ગૃહમાં એક તો મારાં જણા માતૃગ્રી છે અને બીજા ધરનું કામ-કાજ કરનારી એક ચાકરડી છે; પણ તે રાતે પોતાને ઘેર ચાલી જતી હોવાથી માતાને એકલી મૂકીને મારાથી ધરમાંથી બહાર કેમ કરીને નીકળી શકાય વાર !” રેમાકાન્તે ન આવવાનું અન્ય કારણ દર્શાવ્યું; જો કે એ કારણ યથાર્થ તો નહોતું જ.

પરંતુ બુદ્ધિમતી યુવતી રમાકાન્તના દર્શાવેલા એ કારણનો પ્રતિવાદ કરતી કહેવા લાગી કે: “ મહાશય, જે આપની અહીં આવવાની પ્રમણ ઇચ્છા હોત, તો આપ અહીં દિવસના સમયમાં આનન્દથી આવી શકે તેમ હતું; છતાં આપ દિવસના સમયમાં પણ અત્યારસૂત્રીમાં ન આવ્યા એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે આપના ન આવવાનું કારણ આપ દર્શાવો છો તે નથી. અર્થાત્ હું વેશ્યા છું અને વેશ્યાના શરીરને સ્પર્શ કરવાને આપ ભદ્રજનો પાપ માનતા હોવાથી આપ પોતાની અરજુ-પૂત્રિથી અમારા કુટીરની ભૂમિને પવિત્ર ન કરો, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે અને આપના અનાગમનનું કારણ પણ એ જ છે. તથાપિ મારે આપને જણાવવું જોઈએ કે હું અઘાપિ વેરયા થઈ નથી, એટલે કે, અઘાપિ મેં વેશ્યાના વ્યવસાયમાં પ્રવેશ કર્યો નથી. હા, જે વેશ્યાની કન્યા હોવામાં પણ કાંઈ દોષ રહેલો હોય, તો હું વેશ્યાની કન્યા હોવાથી તે દોષની ભાગિની અવશ્ય છું; પરંતુ વાસ્તવિકતાથી મને તે દોષની ભાગિની ન જ માનવી જોઈએ; પછી તો જેવી આપની માન્યતા. ”

“ તમે વિના કારણ આવી કુશંકાઓને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન સામાટે આપો છો વાડ ! કારણ કે, તમે વેશ્યા હો, તો પણ હું તમને દોષભાગિની નથી માનતો; તો પછી તમે કેવળ વેશ્યાની કન્યા હોવાથી મારાથી તમને દોષભાગિની કેમ માની શકાય, એનો તમારે જ વિચાર કરી લેવાનો છે. અઘટલા દિવસ અહીં ન આવી શકવાનું જે સત્ય કારણ હતું તે મેં તમને દર્શાવી દીધું છે; છતાં મારા વચનમાં તમારો વિશ્વાસ ન બંધાતો હોય, તો પછી મારો ઉપાય નથી. તમારી પાસે ન આવી શકવાથી મારા અંતઃકરણમાં

કેવી અને કેટલી વેદના થાય છે તે હું પોતે જ જાણું છું; વાળીદાર અંતરની એ વેદનાનો યથાર્થ પરિચય કરાવી શકાય તેમ નથી. તમો પોતાને વેશ્યા તરીકે ઓળખાવો છો ખરાં, પણ વસ્તુતઃ શું તમો વેશ્યા છો ? નહિ, તમો કદાપિ વેશ્યા નથી; કારણ કે, જો તમો વેશ્યા હોત, તો તમારા દેહમાં આવી દિવ્ય જ્યોતિનો નિવાસ કદાપિ હોત નહિ. છતાં વાદાર્થ આપણે થોડી વારને માટે એમ પણ માની લઈએ કે તમો એક વેશ્યા છો; તો પણ એની સાથે મારો કાર્મ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી; કારણ કે, હું તો કેવળ તમારા મુખ્યન્દ્રના દર્શનનો જ આકાંક્ષી છું અને કેવળ તમારા દર્શનથી જ સુખી થવાની ઇચ્છા ધરાવું છું !” રમાકાન્તે કહ્યું.

“ ભદ્ર પુરુષ, આ જ્ઞાન્તિને ત્યાગી દો અને જે વાસ્તવિક સ્થિતિ છે તેને જાણી લ્યો; હું વેશ્યા છું એટલે વેશ્યાના મુખદર્શનથી તમારાં પવિત્ર ચક્ષુને તથા વેશ્યાના સ્પર્શથી તમારા પવિત્રતમ દેહને અપવિત્ર તથા બ્રહ્મ થતાં અટકાવો. આ કાયા એટલી બધી અપવિત્ર છે કે તમારા હસ્તમાંનું પવિત્ર જળ મારા હસ્તસ્પર્શથી સર્વથા અપવિત્ર તથા અશુદ્ધ થઈ જવાનો સંભવ છે, એનો વિચાર કરો.” તે યુવતીએ કિચિદ્ ઉત્તેજનાપૂર્ણ ભાવથી આ ઉદ્વેગારો કાઢ્યા.

પરંતુ યુવતીના હૃદયમાં આશ્રાસનદ્વારા શાંતિને સ્થાપવાના ઉદ્દેશથી રમાકાન્ત કહેવા લાગ્યો કે : “ તમો આવા નિરાશાદર્શક ઉદ્વેગારો કાઢીને મારા હૃદયને પ્રજ્વળવાની એણા શામાટે કરો છો વાડ ? કારણ કે, તમારા પવિત્ર મુખથી આવા અપવિત્ર શબ્દો સાંભળતાં મારા હૃદયમાં અતિશય કષ્ટ થાય છે ! ”

“ ભદ્ર યુવક, આપ અમારા રહસ્યને જાણતા નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અમારી વાસ્તવિક અવસ્થા કેવી હોય છે એનો

જતાંત પણુ આપે કોઈના મુખથી સાંભળ્યો નથી એટલે આવી અમૃતાની અવસ્થામાં આપ બેસ્યાઓના દુઃખની યથાર્થ કલ્પના ન કરી શકો એ સ્વાભાવિક નથી કે શું ? ” આ સમ્બો ઉચ્ચારતાં તે યુવતીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેનો સ્વર મંદ પડી ગયો; તો પણુ તે વચ્ચે ન અટકતાં કિંમિદ્ મંદ સ્વરથી કહેવા લાગી કે : “ જુઓ, મારા આ સરીરનો જન્મ વેશ્યાના ઉદરમાંથી થયો છે અને અત્યારે મારો જો કોઈ પણુ આધાર હોય, તો તે કેવળ મારી વૃદ્ધ માતા જ છે; કારણુ કે, મારી એ વૃદ્ધ માતા વિના આ વિશાળ સંસારમાં માફ અન્ય કોઈ પણુ અભિભાવક નથી. અને હા, લક્ષ્મી દેવીમાં કાંઈક વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ છે; પરંતુ મારે તે લક્ષ્મીને આ દેહનો વિક્રય કરીને તથા આ લોક અને પરલોકના યુગ્યજન્ય સુખનો સર્વનાશ કરીને જ મેળવવાની છે, એ આપે કદાપિ બૂલી જવાનું નથી; કારણુ કે, વેશ્યામાટે દ્રવ્યપ્રાપ્તિના એનાથી ભિન્ન અન્ય કોઈ પણુ માર્ગને પરમાત્માએ નિર્માણુ કર્યો જ નથી. જેઓ પોતાને ભદ્ર જન માને છે તેઓ અમો બેશ્યાઓને નિરંતર ઘૃણુની દૃષ્ટિથી જોતા હોવાથી અર્થાત્ સમાજ પણુ અમોને પતિત જીવો માનીને અમારી કશી પણુ સાર સંભાળ નથી લેતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણુ સમાજ અમારાં કષ્ટોને જોઈને નિરાદર તથા ઘૃણુદર્શક ઉપલાસ કર્યા કરે છે. હાય, અમારાં જીવન મરણુતુલ્ય છે; અમારાં જીવનનું કશું પણુ મહત્ત્વ છે જ નહિ ! ”

“ હું વારંવાર તમને પ્રાર્થના કરી રહ્યો છું કે આવા અભદ્ર ઉદ્ગાથના અગ્નિથી મારા હૃદયને ભરમીજૂત ન કરો; પરંતુ તમે મારી પ્રાર્થનાને લક્ષમાં નથી લેતાં અને મને પાગલ બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છો, એનું શું કારણુ છે વા ? ” રમાકાન્તે પુનઃ

તે યુવતીના આવા પ્રકારના ઉદ્ગારોને સાંભળવાની પ્રવળ અનિચ્છા દર્શાવી.

પરંતુ યુવતી આગ્રહપૂર્વક કહેવા લાગી કે: “કૃપાનાથ, આવી રીતે કંટાળી ન જાઓ અને પ્રથમ મારા દુઃખની કથાને આરંભથી અંતપર્યન્ત શાન્તિપૂર્વક સાંભળી લ્યો. જુઓ, મને રૂપિયાની આવશ્યકતા છે: એટલે કે, મારી માતાને આપવામાટે તેમ જ મારી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં જીવનને ધારવામાટે રૂપિયાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી અમારે તે રૂપિયા રૂપના બજારમાં રૂપને વેચીને તે રૂપના મૂલ્ય તરીકે મેળવવા પડે છે; કારણ કે, વેસ્યાગો પાસે જોને વેચીને રૂપિયા ઉપજાવી શકાય એવી વૃંત કેઈ પણ વસ્તુ હોય, તો તે કેવળ તેમનું ઈશ્વરદત્ત રૂપ જ છે. અર્થાત્ મારે પણ રૂપના બજારમાં મારા રૂપને વેચવું જ પડશે અને તેનું મૂલ્ય ઉપજાવવું જ પડશે. કદાચિત્ મારી પોતાની આવી ઈચ્છા ન હોય, તો તે એક ભિન્ન વાર્તા છે; પરંતુ મારી માતાની તો એ જ નિશ્ચયાત્મક તથા દૃઢ ઈચ્છા છે, અને મારે તેની ઈચ્છા અનુસાર વર્તવું જ પડે; કારણ કે, હું ત્રણ કે ચાર વર્ષની હતી ત્યારથી એ માતાએ મારે લાલન પાલન કર્યું છે તેમ જ સાધા-ગળ શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત ગંગીન તથા નૃલકજ્ઞાનું પણ મને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું છે; અર્થાત્ વેસ્યા વૃત્તિમાં જન્મેલી એક બાળાને અતિશય ઉપયુક્ત થઈ પડે તેવું શિક્ષણ આપવામાં મારી માતાએ મક્કા હસ્તથી ધન વાપરેલું હોવાથી જો મારી માતા મને પોતાની મહત્તી આશાની સફળતાની સામગ્રી માને, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. મારી માતા હવે વૃદ્ધા વિશેષણુને પાત્ર થી જાય છે, એટલે આવા સમયમાં વૃંત હું તેને જોડતા રૂપિયા ન આપું, તો બીજું કોણ આપે તેમ છે વાડે !”

“બહુ બોલ્યાં: હવે કૃપા કરીને મૌનનું અવસાન કરી લ્યો; કારણ કે, હવે તમારી આ વાતો સાંભળીને હું પાગલ થઈ જવાની

આણીપર આવી લાગ્યો છું. જેને અર્થ, દ્રવ્ય, ધન, વિત્ત તથા લક્ષ્મી આદિ ભિન્ન ભિન્ન અનેક નામોથી ઓળખવામાં આવે છે તે ધનના અભાવે મેં આ મંસારમાં જેટલાં દુઃખો તથા કષ્ટો ભોગવ્યાં છે તેટલાં દુઃખો તથા કષ્ટોને ભોગવવાનો પ્રસંગ અન્ય કોઇને લાગ્યો જ પ્રાપ્ત થયો હશે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અઘાપિ એ દરિદ્રતાજન્ય કષ્ટોના બંધનથી હું સંપૂર્ણ મુક્ત થઈ શક્યો નથી અને તેથી અસારે મારાથી તમને આર્થિક સહાયતા આપી શકાય એવી મારી અવસ્થા ન હોવાથી હું નિરુપાય છું. ” રમાકાન્તે તે યુવતીના ધનપ્રાપ્તિ વિષયક ઉદ્દગારોના નિરાશાદર્શક ઉત્તર તરીકે પોતાની નિર્ધનતા કિંવા દરિદ્રતાનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પ્રકાશ કરી દીધો.

“ આપ મને આર્થિક સહાયતા આપી શકો કે ન આપી શકો તે ભિન્ન વાર્તા છે; પરંતુ મારે ધનને મેળવવામાટે રૂપનો વિક્રય કરવો જ પડશે, એ નિઃસંશય છે. આપની વૃદ્ધા માતાના હૃદયમાં પોતાના પુત્રની એટલે કે આપની કમાણીને ખાવાની લાલસા જેવી રીતે વસેલી છે તેવી જ રીતે મારી માતા મારી કમાણીને ખાવાની લાલસાથી મારા મુખને જોયા કરે છે; છતાં આપમાં અને અમારામાં જે અંતર રહેલો છે તે એ છે કે આપના હૃદયની જવાળાને શમાવવાના અનેક ઉપાયો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને અમારા હૃદયની જવાળા જ્યારે અમારાં શરીરો સ્થાનમાં જાય છે ત્યારે ચિતાની જવાળા સાથે મળીને જ શાંત થાય છે ! ” યુવતીએ વેશ્યાની વાસ્તવિક અવસ્થાનું મર્મદેધક તથા હૃદયસ્પર્શી શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી બતાવ્યું.

“ હું તમારા કથનમાં રહેલા મર્મને હવે યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શક્યો છું અને તેથી હવે તમને મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે હવે આ વિષયના વિવેચનને આટલેથી જ અટકાવી દો; કારણ કે, હું તમારો

સત્ય પ્રેમી હોવાથી અને તમને મારી હૃદયેશ્વરી માનતો હોવાથી કોઈ પણ ઉપાય યોજીને હું જોઈતા રૂપિયા તમને આપીશ. આ પંદર દિવસના કાલાવધિમાં તમને મળવામાટે મેં મારા હૃદયમાં જે વ્યાકુલતાને અનુભવી છે તે વ્યાકુલતા હવે પછી મારાથી સહી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાટે તમો વેશ્યા હો કે ગમે તે હો, પણ જો હવે તમો મારી ‘હૃદયેશ્વરી’ નહિ થાઓ, તો હું પાગલ થઈને દયા-જનક દુર્દશામાં મરી જઈશ ! મારી વૃદ્ધા માતા મારા આ અસદ-વર્તનજન્ય અપમાનના આઘાતથી ભડે મરી જાય; પણ તમને તો હું મારી ‘હૃદયેશ્વરી’ કરીને જ શાંત થવાનો છું !” પ્રેમોન્માદ કિંવા પ્રજ્વળપ્રાગ્લ્ભ્યને વશ થતાં રમાકાન્તે આ પ્રમાણેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા અને તેથી ને યુવતીના હૃદયમાં જાણે અમૃતનું સિંચન થતું હોયની ! એવો તેના મુખમંડળમાં પ્રકટતાં સંતોષદર્શક ચિન્હોને જોતાં સ્પષ્ટ રંગ દેખાવા લાગ્યો.

“હું પણ આપની જ છું અને તેથી મારા હૃદયેશ્વર આપ જ છો; પરંતુ.....” યુવતી આટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને બોલતી અટકી ગઈ.

“કેમ, ‘પરંતુ’ શબ્દ ઉચ્ચારીને બોલતાં અટકી કેમ ગયાં ?” રમાકાન્તે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હું બોલતી એટલામાટે અટકી ગઈ કે હું આપની હોવા છતાં એક પવિત્ર પ્રજ્વલિતી પ્રમદાએ જે લાવથી આપની પ્રિયતમા થઈ રહેલું જોઈએ તે લાવ અનુસાર મારાથી આપની પ્રિયતમા થઈ શકાય તેમ નથી અને એનો મારા હૃદયમાં અતિશય ખેદ થવા કરે છે. આપણા પ્રથમ સંમેલન પછી વીતેલા પંદર દિવસનો સમય મેં કેવી રીતે વીતાડ્યો છે એની કહપના આપ કરી શકો તેમ નથી.

મારા આ માનસિક કષ્ટનું જે કોઈ કારણ હોય, તો તે કેવળ આપના વદનચંદ્રના દર્શનની લાલસા જ છે. આપે મને પોતાનો યથાર્થ પરિચય આપ્યો નહોતો તેમ જ આપના નિવાસસ્થાન આદિને હું જાણતી નહોતી એટલે આ વિશાળ મુખ્યાપુરીમાં મારાથી આપને ક્યાં અને કેવી રીતે શોધી શકાય વાર ? આપ પધારતા નહોતા અને મારાથી આપને શોધી કે શોધાવી શકાય તેમ નહોતું; એટલે આ એક જ કારણથી હું પ્રતિપણ તથા પ્રતિનિમેષ આપના દર્શનની લાલસાથી અત્રુપાત કર્યા કરતી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારો આત્મા તથા મારા પ્રાણ પણ આપની પ્રતીક્ષા કરતા મારા હૃદય પ્રતિ સદા-નુભૂતિ દર્શાવવામાટે અત્રુ વર્ણવતા હતા. આપના દર્શનનો કોઈ પણ ઉપાય દષ્ટિગોચર ન થવાથી મને દશે દિશામાં ઘેર અન્ધકાર વ્યાપેલો દેખાતો હતો અને એ માનસિક યંત્રણાના પ્રસંગમાં આવી મળેલી મારી માતાની તાડના સર્વથા અસહ્ય થઈ પડી હતી. આપમાં મારો પ્રેમ સ્થપાયો છે અને એ જ કારણથી મારે મારી માતાના અત્યાચારોને મૌન પૂર્વક સહન કરી લેવા પડે છે. મારી માતાના ક્રોધનું એક બીજું પણ કારણ છે અને તે એ કે અત્યારે મારી અવસ્થા સોળ વર્ષની થયેલી હોવા છતાં એટલે કે યૌવનના વસંતઋતુમાં મારો પ્રવેશ થવા છતાં હું અમારા જાતીય વ્યવસાય કિંવા વેશ્યાવૃત્તિવડે ધનો-પાર્જન નથી કરતી; પરંતુ તે એ રહસ્યને નથી જાણતી કે મારો પ્રેમ આપમાં બંધાયેલો હોવાથી અને તે પ્રેમ અવ્યભિચારી તથા એકનિષ્ઠ હોવાથી મારાથી હવે એ નીચથી પણ નીચ વેશ્યાવૃત્તિ નામક જાતીય વ્યવસાયને સ્વીકારી શકાય તેમ છે જ નહિ. ” તે યુવતી પોતાની પરિસ્થિતિનો આટલો પરિચય કરાવીને વળી પાછી બોલતી બંધ થઈ ગઈ.

યુવતીના આ બીજી વારના મૌનાવગ્નનનું કારણ એ હતું કે તેના કંઠનો અવરોધ થયો હતો અને તેનાં લોચનોમાંથી મૌક્રિકાગ્નિન્દુ સમાન અશ્રુગ્નિન્દુઓનો પાત થવા લાગ્યો હતો. રમાકાન્ત પોતાના રૂમાલથી તેનાં અશ્રુઓને લૂછવા લાગ્યો; પરંતુ તે જોટલા પરિભ્રમણમાં તેનાં અશ્રુઓને લૂછતો હતો તેથી વિશેષ પરિભ્રમણમાં તે યુવતીનાં નેત્રોમાંથી નવીન અશ્રુપ્રવાહ વધી નીકળતો હતો; અર્થાત્ અંતે છિન્નધમનીમાંથી છૂટેલા રક્તપ્રવાહ પ્રમાણે તેનાં નયનોમાંથી પ્રીતિની પૂતધારા પ્રવાહિતા થવા લાગી. રમાકાન્ત હવે પોતાના હૃદયને સ્થિર રાખી ન શક્યો; અર્થાત્ તેનું હૃદય ભરાઈ આવતાં તે પણ એક નિર્દોષ આત્મક પ્રમાણે રડવા લાગ્યો. સર્પનો દંશ થતાં દંશાયતું મનુષ્ય વિષસહરીના આઘાતથી જેવી રીતે નમી જાય છે, તેવી રીતે, રમાકાન્તનાં નેત્રોમાં અશ્રુને જોતાં તે યુવતીએ તેના વક્સસ્થાનપર નમીને પોતાના મસ્તકને ત્યાં સ્થિર કરી દીધું. રમાકાન્ત હવે પોતાના પ્રણયપ્રવાહને અટકાવી ન શક્યો; રમાકાન્ત ગળી ગયો—સૌન્દર્યના એ સાગરસંગમમાં વાતુકાના પિંડ પ્રમાણે ગળી ગયો. રમાકાન્તે તે યુવતીની હડપગીને પોતાની હસ્તાંગુલિઓના મધ્યમાં પકડીને તેનો આદર કર્યો અને કેટલીક વેળા પર્યન્ત તેનાથી ખેલ કરતો રહ્યો; માત્ર એટલું જ નહિ પણ હૃદયને વશ ન રાખી શકવાથી તે યુવતીના અધરને રમાકાન્તે, પોતાની માન્યતા અનુસાર તે યુવતીના જાણવ.માં ન આવી શકે તેવા ભાવથી અને અન્યન્ત-ભયપૂર્વક, યુગ્મનસુધા-વડે આર્દ્ર કરી દીધો. આ દેવદુર્લભ સૌભાગ્ય કિંવા સ્વર્ગીય સુખના સાક્ષાત્કારથી યુવતીએ પોતાનાં નેત્રોને મીચી લીધાં. એ ક્ષણે જ તે યુવતીની માતા આવીને અતિશય કડોર વાણી તથા કડોર ભાવથી કહેવા લાગી કે:—

“ અરે અભાગિની, શું આટલામાટે જ મેં તને આટલાં કષ્ટોથી ભણાવી ગણાવીને માણસ બનાવી છે ? તું અત્યાર સૂધી કાંઈ પણ શીખી શકી નથી અને જેવી હતી તેવી જ કોરી ધાકોર રહી ગઈ છે, એમ તારી અત્યારની ચેષ્ટાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આપણી પર્ણકુટીમાં અત્યારે એક સદ્ગૃહસ્થ પધાર્યા છે તો એમની સામે ઉત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને ખેસવું જોઈએ અને તાંબૂલ તથા સિગારેટ આદિથી એમનો સત્કાર કરવો જોઈએ તેને બદલે તું આમ મડદા જેવી થઈને પડેલી છે એ તે શું કહેવાય, બાઈ ! હાય, મારા ભાગ્યનો ઘટ ફૂટી ગયો અને મારે સર્વ કૃત્ય કારવ્યું માટીમાં મળી ગયું ! ” આટલું બોલીને તે રમાકાન્તને સંબોધીને કહેવા લાગી કે : “ મહાશય, આવો; જે કક્ષમાં દીપકનો પ્રકાશ વિસ્તરેલો છે તે કક્ષમાં મારી પાછળ પધારો. ” રમાકાન્ત લજ્જાના ભાવથી સત્તર ત્યાંથી બીઠ્યો અને તે વૃદ્ધાની સૂચના અનુસાર તેની પાછળ ચાલીને એક અન્ય કક્ષમાં આવ્યો.

એ અન્ય કક્ષમાં એક ટિપાઈપર રખાયલા પ્રજ્વલિત ટેબલલેમ્પનો પ્રકાશ વિસ્તરેલો હતો અને તે પ્રકાશના યોગે એ ખંડમાંની નાના-વિધ વિજ્ઞાસોચિત વસ્તુઓના રચનાસૌન્દર્યનો નેત્રોને પૂર્ણ પરિચય થતો હતો. ચારે તરફ દીવાલોપર રતિપ્રતિસ્પર્ધિની સુંદરી તથા લાવણ્યમયી નવયૌવના નારીઓનાં મનોહર ચિત્રો ટાંગેલાં હતાં; એક બાજુ ગાલીચાપર એક બહુ જ મૃદુ ગાદી પાથરેલી હતી અને તેને દુગ્ધ સમાન સ્વેત ચાદરવડે આચ્છાદવામાં આવી હતી; એ ગાદીપર જેમના આધારે ચંદ્રેલીને ખેસી શકાય તેવા પાંચ કે છ ગોળ તકિયા ગોઠવેલા હતા અને તે તકિયાપર સુંદર રંગીન ગિલાફો ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. ઉત્તર દિશાની દીવાલની લગોલગ

એ ખારીઓના મધ્યભાગમાં એક વિશાળ દર્પણ ટાંગેલું હતું અને તેની સામે દક્ષિણ દિશાની ખારી આગળ ઉત્તમ શય્યા તથા ગાલ-મશરિયા ખત્યાદિથી ભંડિત એક પલંગ એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યો હતો કે પલંગમાં વિરાજતી વ્યક્તિઓના યથાર્થ પ્રતિબિંબો તે દર્પણમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે. દર્પણની આસપાસની ખાલી દીવાલ પર ફિડલ અને દિલ્લરખા નામક વિલાયતી તથા દેશી તંતુવાદ્યો ટાંગેલાં હતાં અને નીચે જમીન પર તળાણની એક બેડ પથ્થુ પડી હતી. ગાદીની આગળ ગાલીચા પર પાનદાન અથવા પાનનો ડબ્બો પડેલો હતો અને તે ચાંદોનો હોઇને તેના પર સુંદર નકશી કરેલી હતી. આ કથાના જે પાઠકોને કોઈ વાર પ્રથમ પંક્તિની ગણિ-કાના ગૃહમાં પદાર્પણ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય, તે પાઠકોને તો અધિક કહેવાની આવશ્યકતા નથી; કારણ કે, તેઓ આદલા વર્ણુનથીજ જાણવા યોગ્ય પરિસ્થિતિને જાણી શકે તેમ છે; પરંતુ જે પાઠકોને વેસ્થાના સ્વર્ગીય ગૃહને જોવાનો અવસર કદાપિ ન જ મળ્યો હોય તેમને વિશેષતઃથી એટલું જ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે એ ગૃહને નવીન સજ્જતાવડે સંપૂર્ણ શૃંગારવામાં આવ્યું હતું.

રમાકાન્ત સંકોચાતો અને ભયચિન્તિત થતો એ કક્ષમાં પ્રવેશ કરીને ઉપરિકથિત ગાદી પર બેસી ગયો અને કાતર દૃષ્ટિથી તેણે એ ખંડની સમસ્ત સામગ્રીઓની સમીક્ષા કરી લીધી. વારાંગનાઓના વિલાસગૃહમાં રમાકાન્તનો આ પ્રથમ પ્રવેશ થયો હતો; કારણ કે, ચિરદુઃખી રમાકાન્તને સંસારના આવા કોઈ પણ વિષયને શીખવા કે જાણવાનો પ્રસંગ અત્યાર સુધીના જીવનમાં પ્રાપ્ત થયો નહોતો. તે જો કોઈ પણ વસ્તુને જાણતો હોય, તો કેવળ પોતાની વૃદ્ધ માતાને જાણતો હતો અને પોતાનાં પાંડય પુસ્તકોને

જાણુનો હતો. અર્થાત્ વારાંગનાઓનાં વિલાસભવનો વિષવડે આકંઠ ભરેલા કાંચનઘટ સમાન કેવાં અને કેટલાં ભયંકર હોય છે એની તેને કશી કલ્પના જ નહોતી અને એ કારણથી જ અત્યારે તે આ વેશ્યાભવનનું ચંચલ દષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો. રમાકાન્ત આવી રીતે વિસ્મયાપન્ન સ્થિતિમાં બેઠો હતો એટલામાં આપણી પૂર્વ અને પૂર્ણ પરિચિતા યુવતિએ આજ્ઞા લીલા રંગની જરીની કિનાર તથા જરીના ખૂટાવાળી પાતળી ધનારસી સાડી તથા ઝીંટીકીની ભરેલી ગુલાબી મખમલની ચોળા પહેરીને તેમ જ વિવિધ અલંકારોવડે વિભૂષિતા થઈને મરાઠગતિથી એ કક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. યુવતીનાં નીલ નયનોની દીપ્તિ, રાગરંજિત કપોલયુગ્મની ઘુતિ, કંઠુકંઠની અમલ ધવલ વર્ણચ્છટા તથા હરિદ્વર્ણ વસ્ત્રની સ્થામલ શીતલ આભાને યુવક નિર્નિમેષ દષ્ટિથી નિહાળવા લાગ્યો. તેના મનમાં સ્વાભાવિક જ એવા પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ થયો કે: “સંસારમાં આવું અશ્રુતપૂર્વ રૂપ પણ હોય છે ખરું કે ? અને આવા અનિન્દ્ય સૌન્દર્યને ધારવા છતાં સ્ત્રીઓ જીવતી રહી શકે છે ખરી કે ?” રમાકાન્ત નિર્વાત, નિષ્કમ્પ અને નિર્નિમેષ નયનોથી તે રૂપરાશિને જોવા લાગ્યો; રમાકાન્ત પોતાને ભૂલી જઈને, પોતાની વૃદ્ધા માતાને વિસારીને તથા પોતાના પચીસ વર્ષના કાલાવધિમાં કરેલા પુણ્યસંચયનું પણ સર્વથા વિસ્મરણ કરીને તે વેશ્યાનન્દિનીને યોગી જનોના ધ્યાન સમાન અખંડ ધ્યાનથી જોવા લાગ્યો !

“કન્દુ” આવ; આ મહાશય સમક્ષ બેસી જ; આમ છેડી ક્યાં સૂંધી જીબી રહીશ ?” તે યુવતીની માતાએ તે યુવતીને રમાકાન્ત સમક્ષ બેસવાની સૂચના આપતાં આ મૃદુ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“આ રૂપરાશિનું નામ કન્દુ છે એ તો અત્યારે જ મારા

જાણુવામાં આવ્યું. ” રમાકાન્તે તે યુવતીના નામનું પ્રથમ વાર શ્રવણ કરીને આ ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

“ જી, એનું નામ તો કંદર્પકુંડલા છે; પણ હું એને કન્દના હુંકા નામથી બોલાવું છું. ” યુવતીની માતાએ યુવતીના યથાર્થ નામનો પરિચય કરાવ્યો.

કંદર્પકુંડલા બચના પરિણામે વાયુના આઘાતથી કંપતી વણરી પ્રમાણે કંપતી ઊભી હતી; અર્થાત્ બચ, લજ્જન, ઉદ્દેગ તથા આકાંક્ષારૂપ વાયુના આઘાતો એ રૂપવણરીને કંપાયમાન કરી રહ્યા હતા. અસ્તુ: માતાની આજ્ઞા સાંભળીને એક પ્રકારે અપ્રતિભ થઈ તે તત્કાળ ન્યાં ઊભી હતી ત્યાંથી આગળ વધીને રમાકાન્ત સમક્ષ બેસી ગઈ.

કંદર્પકુંડલા બહુ સમય પર્યાન્ત રમાકાન્તના મુખચંદ્રને એકાગ્ર દષ્ટિથી નિહાળતી રહી અને રમાકાન્ત પણ અર્ધનિમીલિત નેત્રોવડે કંદર્પકુંડલાના અનિન્દ્યરૂપસુન્દર મુખમંડળના નિરીક્ષણથી પોતાની આકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવા લાગ્યો. ઉભયનાં નેત્રો એ વેળાયે લજ્જનથી નમ્ર, ઉદસીન, આગ્રહપૂર્ણ, ભીતિવિચ્છલ તથા એક અજ્ઞેય ઉત્કંઠાવડે આકુલ થયેલાં હતાં. જોતજોતામાં ઉભયનાં લોચનો પ્રમોદમદિરાના આંવંશ કિંવા મોહસ્વપ્નના પરિણામથી અર્ધનિમીલિત થઈ ગયાં. ઉભયનાં નેત્રોએ એક વિશિષ્ટ નીરવ ભાષામાં ઉભયના હૃદયની કોણુ જાણુ ફેટલીએ વાર્તાઓનો પ્રદાશ કરી નાખ્યો. અંતે કંદર્પકુંડલાના અધરમાં ઇષત્ કંપનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તે હવે હૃદયના રુદ્ધ પ્રવાહને વધારે વાર રોકી શકે તેમ નહોતું એમ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. કંદર્પકુંડલાની જુદા માતા ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલી ગયેલી હોવાથી કંદર્પકુંડલા પોતાના વીણાવિનિન્દિત અને અમરાવતીની

મંસરાના કંઠમાંથી નીકળતા મોહનમંત્રમય મધુર ઝંકાર સમાન વરથી રમાકાન્તને અંબોધીને કહેવા લાગી કે:—

“આપ મારા સર્વસ્વ છો. આજસૂધી આપને મેં અંપૂર્ણ લાવથી નેચા નહોતા અને તેથી આપને હું અંપૂર્ણ લાવથી ઓળખી શકી હોતી કિંતુ આજે આપને નિહાળવાથી જણાય છે કે આપ મારા ધર્મ કાળના એક પરિચિત મિત્ર છો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપ મારા જન્મજન્માન્તરના સ્વામી છો, હૃદયેશ્વર છો ! આપના દર્શન-માત્રથી જ આપમાંનો મારો તે જન્મજન્માન્તરનો પ્રેમ જાગ્રત થતો મનુભવાય છે, અને એ કારણથી જ હું પ્રભો, હું સ્વામિન, હું દેવ, મારો પ્રેમ આપમાં સ્થપાયો છે, આપની પ્રતિમાની મેં મારા હૃદય-દિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરેલી છે અને હું આપના પ્રેમની ઉપાસિકા થઈ હી છું ! ચાલો, આપણે ક્યાંક ચાલ્યાં જઈએ અને કોઈ દૂરના શમાં જઈને નિરંતર સાથેનાં સાથે જ રહીએ; કારણ કે, હવે મારાથી આપનો એક નિમેષમાત્રનો વિયોગ પણ સહી શકાતો નથી !”

“હાય, મારાથી મારાં વૃદ્ધા માતૃશ્રીને ત્યાગીને ક્યાંય પણ જઈ શકાય તેમ નથી તેમ જ તેમને સાથે લઈ શકાય તેમ પણ નથી એટલે હું સર્વથા નિરુપાય છું. ” રમાકાન્તે નિરાશાજનક કોતર આપ્યું.

“હાય રે, ભગવન, હું વેશ્યાની પુત્રી શામાટે થઈ ? જો હું કોઈ કુલીન માતાપિતાની પુત્રી થઈ હોત અને ધર્મવિધિથી જો આપ સાથે મારો લગ્નસંબંધ થઈ શકે તેમ હોત, તો હું આપના સર્વસ્વની અધિકારિણી થઈને સંસારનાં સર્વ સુખોને મેળવી શકત. હાય, જગદગ્ને, હું વેશ્યાના ગૃહમાં શામાટે અવતરી અને વેશ્યા-કુળમાં મારો જન્મ થયો તો પછી આ મિથ્યતમના પ્રેમની લાલસામાં

લપટાવાની છુદ્ધિ મને શામાટે સૂઝી ? અને હું આ પ્રિયતમનું પ્રેમની લાક્ષણિકતામાં લપટાઈ, તો મારા જીવનનો અંત શામાટે ન થઈ ગયો ? કારણ કે, આવા નિરાશામય જીવન કરતાં તો મૃત્યુમાં જ અધિક આનન્દ સમાયલો છે....”

“ પરંતુ મને તો મૃત્યુમાં પણ આનન્દ નથી દેખાતો; કારણ કે, મૃત્યુને આર્પીત થવામાં કેવા અને કેટલા આનન્દનો સાક્ષાત્કાર થાય છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. ” રમાકાન્ત કંઠર્પકુંડલાને ઘોડતી અટકાવીને કહેવા લાગ્યો: “ તમારા જેવા સ્વર્ગના પારિજાતને અંકમાં રાખીને મૃત્યુને સ્વીકારતાં વળી કેટલી સીમા પર્યન્ત આનન્દની સંવેદના થાય છે, એ પણ મારાથી અજ્ઞાત નથી; કિન્તુ અત્યારે જ મૃત્યુને સ્વીકારી લેવાનો મારો અધિકાર નથી; કારણ કે, મારી વૃદ્ધા માતા અઘાપિ સજીવન છે. કંઠર્પકુંડલે, હું કેવળ તમારા મુખ્યદ્રવ્યને જોતો રહીશ અને જ્યારે પણ હૃદય વ્યાકુલ થશે ત્યારે તમારા મુખદર્શનવડે તે વ્યાકુલતાને નિવારીને જીવનને ધારતો રહીશ! આજે જેવી રીતે તમોએ દર્શન આપવાની ઉદારતા દર્શાવી છે તેવી જ રીતે દર્શન આપવાની ઉદારતા તમારે નિરન્તર દર્શાવવી પડશે, એ કદાપિ વિસરશો નહિ. ”

“ મારા હૃદયમાં જે કોઈ પણ આકાંક્ષા હોય તો તે આપના નિરંતર દર્શન, આપના અખંડ સમાગમ તથા આપના શાશ્વત સહવાસની જ આકાંક્ષા છે અને મારી એ આકાંક્ષાના માર્ગમાં મને કંટક દેખાય છે તેથી જ મારા હૃદયમાં અસહ્ય બેદના થવા મળે છે. જુઓ, દેવતાને સ્વર્ગીય પારિજાત પુષ્પ જ સમર્પી શકાય છે; આપ મારા દેવ છો, પરંતુ આપનાં ચરણોમાં સમર્પી શકાય એવી મારી પાસે શી વસ્તુ છે વાર ? આપનાં ચરણોમાં સમર્પવા યોગ્ય

કોઈ પણ વસ્તુ મારી પાસે નથી; કારણ કે, હું વેશ્યાની પુત્રી છું; કિન્તુ હા, આપ પોતાની ચરણધૂલિના દાનથી આ દાસીને કૃતાર્થ કરવાનું સામર્થ્ય અવશ્ય ધરાવો છો ! ” કન્દર્પકુંડલાએ એક પતિ-પરામણા સતી સુન્દરી જેવી ભાવના દર્શાવી.

“ કન્દર્પકુંડલા, હું તમોને કેવા પ્રકારની દષ્ટિથી નિહાળું છું. એ રહસ્ય તમારા જાણવામાં ક્યાંથી અને કેમ કરીને આવી શકે વાર ? મારો સંસાર તમો છો, મારું પારિજાત પુષ્પ તમો છો અને સંક્ષેપમાં કહું તો તમો જ મારું સર્વસ્વ છો; છતાં શોકનો નિષય છે કે તમારી છબિને નિરખવાનો યથેષ્ટ અવસર મને નિત્ય મળી શકે તેમ નથી. તમારા એક વારના દર્શનથીજ મારા હૃદયમાં પલ, દંડ, પ્રહર તથા કાળ આદિનું સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય છે; તો આપના શાશ્વત દર્શનથી મારા આત્માને અમરત્વની પ્રાપ્તિ થાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એ અમરત્વ મારા ભાગ્યમાં નથી લખાયું; કારણ કે, હું મુઠ્ઠી અન્નની ચિન્તામાં નિમગ્ન રહેનારો દરિદ્ર હોવાથી માર્ગમાંના ભટકતા લિશ્તુક સમાન છું. તમો ઈન્દ્રાણી છો અને હું મર્ત્યલોકવાસી છું એટલે તમારી સેવાનો લાભ આ અભાગીને ક્યાંથી મળી શકે વાર ? ”

હવે કન્દર્પકુંડલા પોતાની દૃઢતાને અવિચળ રાખી ન શકી; કારણ કે, રેમાકાન્તના એ ઉદ્દગારોને સાંભળતાં જ તે રોઈ પડી અને રોતાં રોતાં પોતાના ઉંભય હસ્તોવડે તેણે પોતાના મુખને ઢાંકી દીધું. પ્રણયસાગરમાં પ્રવેશેલી તેની હૃદયનૌકા સાગરની સપાટીપર સ્પષ્ટ રૂપમાં તરી નીકળી અને તેનું દેહલાવણ્ય સમીરસન્તાપિત સરો-વરના સ્વચ્છ સલિલ સમાન તરંગિત થવા લાગ્યું. રેમાકાન્તે કન્દર્પ-કુંડલાની આ અવસ્થામાં પણ સુન્દરતાનો જ સાક્ષાત્કાર કર્યો; કારણ

કે, તેના અશ્રુપાતમાં પણ રમાકાન્તને એક પ્રકારની અપૂર્વ સૌન્દર્ય-છટા દેખાવા લાગી. પરમાત્માએ જે વ્યક્તિને સૌન્દર્યસંપત્તિ આપેલી હોય છે, તે વ્યક્તિના હાસ્ય તથા રુદન ઉભયમાં સૌન્દર્ય આપેલું હોય છે તેમ જ તેના દુઃખ તથા ક્રોધમાં પણ સુન્દરતાનો અધિકાર દૃષ્ટિગોચર થયા કરે છે; સારાંશ કે, તે સૌન્દર્યશાલિની વ્યક્તિની ક્રોધ પણ પ્રકારની દશામાં તેની દેહલતામાંથી નીકળતો સૌન્દર્યરાશિ પ્રકુલ થઈને સમસ્ત દિગન્તને સૌન્દર્યશાલી બનાવી દે છે. સૌન્દર્યોન્મત્ત રમાકાન્ત કંઠર્પકુંડલાની કમનીય કાયામાં ઈન્દ્ર-ધનુષ્યના વર્ણવચિત્ર્ય પ્રમાણે કેવળ સૌન્દર્યવચિત્ર્યનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યો !

પાકક તથા પાકિકાઓ, આપ અત્યારે એનો નિર્ણય કરવાનો સમર્થ છો ખરાં કે આ ક્ષેત્રમાં પતંગ કાણુ છે ? કંઠર્પકુંડલા કે રમાકાન્ત ? રમાકાન્તની દૃષ્ટિથી કંઠર્પકુંડલાના રૂપમાં વનિહશિખાનો નિવાસ હતો અને કંઠર્પકુંડલાની માન્યતા અનુસાર રમાકાન્તના દેહમાં પણ વનિહશિખાનો અધિકાર હતો. અર્થાત્ ઉભયની રૂપ-શિખામાં ઉભય પ્રેમપિપાસુ બળીને ભસ્મીભૂત થતાં હતાં. અર્થાત્ ઉભય પતંગ હતાં અને તેઓ એક બીજાની નયનબલાથી દગ્ધ થઈ રહ્યાં હતાં. ઉભયનાં નેત્રોમાં અપૂર્વ નિરીક્ષણશક્તિનો નિવાસ હતો એટલે કે કંઠર્પકુંડલાનાં નેત્રો પણ નિરીક્ષણવિદ્યામાં નિષ્ણાત હતાં અને રમાકાન્તનાં નેત્રો પણ નિરીક્ષણકલાપારંગત હતાં અને તેથી જાણે અગ્નિશિખા અગ્નિશિખાને જ ભસ્મીભૂત કરી રહી હોયની ! એવો જ પ્રત્યક્ષ સમાન ભાસ થયા કરતો હતો.

“ મહાશય, શું આજે આપ ઘેર જવા નથી ઇચ્છતા ? અહીં જ પથારો નાખીને પડ્યા રહેવાનો વિચાર છે કે શું ? રાત કેટલી

વીતી ગઇ છે એનું પણ આપને કાંઇ જ્ઞાન છે કે નહિ ? ” આ પ્રમાણે બોલતી કન્દર્પકુંડલાની માતાએ લગભગ અગિયાર વાગે જ્યારે અચાનક કક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જ રમાકાન્તની રૂપ નિરીક્ષા-રૂપ ધ્યાનમગ્નતાનો ભંગ થયો અને એથી શુદ્ધિમાં આવતાં તે જ્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી તત્કાળ ઊઠીને ઊભો થઇ ગયો. કન્દર્પકુંડલાની માતાને પોતા સમક્ષ ઊભેલી જોઇને રમાકાન્તના મુખમંડળમાં એક પ્રકારની સ્યામતા પ્રસરી ગઇ; પરંતુ કોણ જાણે એ લજ્જાનું પરિણામ હતું કે વિક્ષેભનું એ અમો કહી શકતા નથી; પરંતુ એટલું કહી શકાય તેમ છે કે શરીરમાંના કોઈ પણ સ્થાનમાં પ્રબળ વેગથી વહન કરતા રક્તસ્રોતનો અચાનક અવરોધ થતાં તે સ્થાનનો અગ્ર ભાગ જેવી કાલિમાને ધારણ કરી લે છે; તેવી જ સ્યામતા રમાકાન્તના મુખમંડળમાં વ્યાપી ગઇ હતી. જે રમામન્ત પોતાનાં પ્રાણ, મન, પ્રવૃત્તિ, પિપાસા, આશા અને આકાંક્ષા આદિને પોતાના મુખમંડળમાં સ્થાપી કન્દર્પકુંડલાના મુખચંદ્રનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યો હતો અને કન્દર્પકુંડલાની સુન્દરતાના આકર્ષણથી રમાકાન્તના હૃદયની જે એક એક પ્રવૃત્તિ તથા એક એક આકાંક્ષા ઉદ્ધાપિત પ્રમાણે તેના વદનમંડળ સાથે સંઘર્ષ કર્યા કરતી હતી; તેમાં અચાનક આવી બાધ! આવી પડવાથી તેના સમુદ્ધાસિત વદનમંડળમાં અંધકાર કેમ ન વ્યાપી જાય વાર ? રમાકાન્ત ઉદાસીન હૃદયથી કન્દર્પકુંડલાના આવાસમાંથી બહાર જવા લાગ્યો; પરંતુ એટલામાં કન્દર્પકુંડલાએ ઊઠીને તેનો હાથ ઝાલી લીધો અને તે આપગદ્ગદ કંઠથી કહેવા લાગી કે:—

“ આજે, અત્યારે આપ મને આવી દશામાં ત્યાગીને ચાલ્યા તો જાઓ છો; પરંતુ હવે બીજી વાર આ આવાસમાં આપ પ્રવેશી

શકવાના નથી એ આપ નથી જાણતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપના જવા પછી મારા પર કેવા અને કેટલા અત્યાચારો થશે અને મારે કેવી કેવી અસહ્ય યંત્રણાઓને સહન કરવી પડશે એની પણ આપને કલ્પના નથી. અમતુ: હું એ સર્વ બોગવી લઈશ; પરંતુ આપ કૃપા કરીને મારા આ ઉદ્દગારોને સ્મરણમાં રાખી લેજો કે હું આપની જ અર્ધાગના છું અને આપની ચરણધૂલિને પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી જ મારાં શરીર તથા પ્રાણોમાં અત્યાચારોને સહન કરવાના સામર્થ્યનો આવિર્ભાવ થયેલો છે ! આપે આ તુચ્છ અવળાને આદર તથા અનુરાગપૂર્વક સ્વર્ગીય કુસુમ પારિજાતના ઉપાધિવડે વિભૂષિતા કરી છે, તો હવે હું તે સ્વર્ગીય સુમન પ્રમાણે આપની સંવાને યોગ્ય થવામાટેનો નિરંતર ઉદ્યોગ કરતી રહીશ ! ! ! ”

“ મર, મર, તું અભાગણી ! જો તે રંડા ઢંગ શોખી છે તે ! આ ખૂણામાં પડેલા ઝાડથી હું તારી બુદ્ધિને બરાબર ઠેકાણે લાવી દઈશ, સમજી ? આટલી બણાવી ગણાવી અને સંગીત તથા નૃત્ય આદિનું ઉત્તમ સંગીતશાસ્ત્રીઓ તથા કથકો રાખીને તને શિક્ષણ અપાવ્યું તે સર્વ આજના આ પરિણામમાટે કે ? ” આવી રીતે કન્દર્પકુંડલાની નિર્ભત્સનાં કરીને તેની જુદા માતા રમાકાન્તને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે : “ જાઓ, મહાશય, સત્વર પોતાને ઘેર ચાલ્યા જાઓ; કારણ કે, આ કાંદાવાડી નામથી ઓળખાતા કન્દર્પવાટિકા જેવાં સ્થાનો આપ જેવા પ્રતિષ્ઠિત પિતાના પુત્રોના બ્રમણમાટે યોગ્ય નથી. ” અર્થાત્ આવા પ્રકારની ગર્જના કરીને કન્દર્પકુંડલાની માતાએ રમાકાન્તને પોતાના ગૃહમાંથી બહાર હાંકી કાઢ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું

ભગ્ન મનોરથ

રમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલાના ગૃહમાંથી નીકળીને નીચે માર્ગમાં આવ્યો અને તેના શરીરને જ્યારે મુક્ત વાયુની લહરીનો સ્પર્શ થયો ત્યારે જ તેના હૃદયમાં કાંઈક સ્થિરતાનો આર્વિભાવ થતો દેખાયો. આવી રીતે હૃદયમાં સ્થિરતાનો આર્વિભાવ થવા પછી તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને એક વાર કન્દર્પકુંડલાના ગૃહ પ્રતિ દષ્ટિપાત કરી પોતાના ગૃહની દિશાને સ્વીકારી પોતાના ગન્તવ્ય માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યો. ચાલતો ચાલતો તે પોતાના મન સાથે આવા પ્રકારનો વાદા-નુવાદ ક્રિંવા વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યો:—

“હું વેશ્યાને ઈચ્છતો નથી; કારણ કે, મેં વેશ્યાને કદાપિ જોઈ જ નથી. વળી વેશ્યાના દર્શનનો યોગ મારા ભાગ્યમાં હોય જ ક્યાંથી વાર ? કારણ કે, વેશ્યાઓ ધનાઢ્ય પુરુષોની ઉપાસિકાઓ હોય છે અને હું તો વસુ સાથે વૈરભાવ ધરાવનારો એક જન્મદરિદ્ર પુરુષ છું એટલે મારા સ્વપ્નમાં પણ એ અર્થલોલુપા ભગવતીઓના દર્શનનો પ્રસંગ કેમ કરીને આવી શકે વાર ? શું વેશ્યાઓ આવી જ હોય છે ? કન્દર્પકુંડલાની આ મને છળવામાટેની યુક્તિ તો નથી ? નહિ, એમ હોઈ શકે જ નહિ; કારણ કે, મારી પાસે એવું કાંઈ પણ છે શું કે જેના માટે તે મને છળવાને તૈયાર થઈ જાય ? અર્થાત્ કન્દર્પકુંડલાનું હૃદય મારા હૃદય સાથે પ્રેમસૂત્રથી બંધાયું છે અને તે પ્રેમના કારણથી જ તેણે મારો આટલી સીમાપર્યન્ત આદર સત્કાર કર્યો છે; પરંતુ કન્દર્પકુંડલાની માતા પોતાની પુત્રીને મારા જેવા

દીન પુરુષ સાથે મળવા દેવા નથી ઇચ્છતી એ તે વૃક્ષાના અત્યા-
રના વ્યવહારથી રૂપેષ થઇ ગયું છે. વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અ.વા
પ્રકારની હોવા છતાં કન્દર્પકુંડલા પોતાની માતાની ઇચ્છાનો અના-
દર તથા પોતાની માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને નિરંતર મારામાં
આવો અને આટલો જ પ્રેમ રાખી શકશે ખરી કે ? અથવા તેનો
માતા તેને મારામાં આવો પ્રેમ રાખવા દેશે ખરી ? કન્દર્પકુંડલાએ
આજના વાર્તાલાપના આરંભમાં તો ધનોપાર્જનની ચર્ચા કરી હતી
એટલે એમાં શું તેનો મારી પાસેથી રૂપિયા માગવાનો આશય સમા-
યલો હતો ? નહિ, નહિ, કદાપિ નહિ; કારણ કે, એમાં તેનો મારા
હૃદયની પરીક્ષા કરી લેવાનો આશય સમાયલો હોવો જોઇએ, એમ
વિચારાન્તે રૂપેષ જણાઈ આવે છે. આવા મહત્ત્વહીન વિષયોની
વિશેષ ચિન્તા શામાટે રાખવી જોઇએ ? કારણ કે, આ સર્વ ભાવ-
નાઓ સાથે મારો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. કન્દર્પકુંડલામાં
મારો પ્રેમ છે અને મારામાં કન્દર્પકુંડલાનો પ્રેમ છે; હું તેને ચાહું
છું અને તે મને ચાહે છે એટલી ચિન્તા જ મારામાટે સુખકારિણી
છે. ક્યાં સૂર્યગ્રહણ, ક્યાં સમુદ્રસ્નાન,—ક્યાં હું અને ક્યાં કન્દર્પ-
કુંડલા ! આ સર્વ યોગાનુયોગ કેમ અને કેવી રીતે બની આવ્યો
વાર ? આમાં ઈશ્વરનો હસ્ત નહિ હોય એમ કેમ કરીને કહી શકાય
વાર ? કન્દર્પકુંડલા ભલે વેરયા હોય પરંતુ તે સુંદરી છે અને હું
સુંદરતાનો ઉપાસક તથા સુંદરતાનો ભિક્ષુક હોવાથી આજે તેના
દ્વારમાં સુંદરતાની ભિક્ષા માગવાને ગયો હતો. સમુદ્રનું જળ લવ-
ણાક્ત કિંવા ક્ષાર હોવા છતાં ગંગાનો પ્રવાહ ગોમુખીમાંથી બહાર
નીકળ્યા પછી સાગરસંગમના સમયમાં શતધાર થઇને તે ક્ષાર
જળમાં મળી જાય છે; એ જ પ્રમાણે કન્દર્પકુંડલા મારી હૃદયેશ્વરી

હોવાથી હું પણ તેનામાં મળી જઈશ; અર્થાત્ તે વેશ્યા હોય કે સતી સાધ્વી હોય એનો મારે લેશ માત્ર પણ વિચાર કરવાનો નથી. હું તેનો ઉપાસક હોવાથી મને તેની પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ. રૂપ ભગવાનની છાયા હોવાથી તે રૂપનો જેનામાં અધિકાર હોય તે નારી વેશ્યા હોય કિંવા નીચથી પણ નીચ કુળની હોય, તો પણ રૂપસાધકની તો તે અખંડ આરાધ્ય દેવતા છે. કન્દર્પકુંડલાનું રૂપ મારા મનોયોગ્ય હોવાથી હું તેના રૂપદર્શનથી આત્મજ્ઞાનહીન થઈ ગયો છું. કન્દર્પકુંડલા મારી ઇષ્ટદેવી છે. શું મારી ઇષ્ટદેવી કન્દર્પકુંડલા મને નહિ મળી શકે ? અવશ્ય મળશે. સારાંશ કે, જો કન્દર્પકુંડલા મારી પોતાની નહિ થાય, તો હું કાન્ય તથા માધુર્યભાવ આદિ સર્વ વસ્તુઓને સર્વથા મિથ્યા અને અર્થશૂન્ય જ માનીશ ! ”

આવી રીતે વિચારસાગરમાં ડૂબતો અને પાછો સપાટીપર નીકળી આવતો રમાકાન્ત પોતાના ગૃહની દિશામાં ચાલ્યો જતો હતો. જ્યારે મનુષ્યનું મન કોઈ યુક્તિને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં સંલગ્ન થઈ જાય છે તે વેળાએ યુક્તિઓ જોઈએ તેટલી વિપુલ સંખ્યામાં આવી મળે છે અને હૃદયનું ચક્ર એક વાર ચાલતું થઈ જાય છે એટલે પછી બુદ્ધિની લગામને પકડીને રોકી રાખવાના સામર્થ્યનો લેશ માત્ર પણ અભાવ નથી રહેતો. અર્થાત્ રમાકાન્તને પણ એ વસ્તુઓની વિપુલતા દેખાવા લાગી. તેની નિદ્રા તથા બુદ્ધિ અનેક યુક્તિઓને એકત્ર કરીને તેમની પ્રવૃત્તિને પ્રેમથી પોષવા લાગી. પરંતુ જેવો તે પોતાના ઘરની ગલીના નાકાપર આવી લાગ્યો કે તરત જ તેના હૃદયમાં પોતાની વૃદ્ધા માતાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. વૃદ્ધા માતાનું સ્મરણ થતાં રમાકાન્ત મનોગત કહેવા લાગ્યો કે:-

“ જો કંદર્પકુંડલા ખરેખર વેશ્યા જ હોય, તો તેના સ્પર્શથી મારી જાતિની બ્રહ્મતા થશે અને જાતિબ્રહ્મ થતાં મારી વૃદ્ધા માતાના મુખમાં તેના મૃત્યુની વેળાએ ગંગાજલ અર્પવાનો મારો અધિકાર આલ્યો જશે. અર્થાત્ મારી વિધવા માતાનો હું એકમાત્ર પુત્ર હોવાથી વેશ્યાના સંગને સ્વીકારવાથી મારી વૃદ્ધા માતાની શી દશા થશે વાડ ? પરંતુ કંદર્પકુંડલા વેશ્યા હોય કે ગમે તે હોય, તો પણ હું તેની પાછળ પાગલ થઈશ અને તેની જ પૂજન કરતો રહીશ; કારણ કે, અત્યારે તો મારા આ લોક તથા પરલોકનો કેવળ કંદર્પકુંડલામાં જ સમાવેશ થયેલો છે. મારા પ્રેમની આ અવસ્થાને મારી માતા નથી જાણતી અને મારી માતાની એવી ઇચ્છા છે કે હું લગ્ન કરી લઉં, લગ્ન કરીને સંસારી બની જાઉં અને સંસારી થઈને તેનાં સર્વ સંકટોનો અન્ત કરી નાખું; કિન્તુ વિધિનો લેખ અન્ય પ્રકારનો દેખાય છે; કારણ કે, હું હવે મારો પોતાનો રહ્યો નથી; અર્થાત્ મારાથી હવે મારા હૃદયના આ વેગને કાઈ પણ ઉપાયે રોકી શકાય તેમ નથી. કદાચિત્ કંદર્પકુંડલાના દર્શનનો લાલ મને ન પણ મળી શકે, તો પણ મારાથી તેની પ્રતિમાને વિસારી શકાય તેમ નથી. હું પાગલ થઈ ગયો છું; હું મનુષ્ય મરીને પિશાચના અવતારમાં ફેરવાઈ ગયો છું ! હાય, શું હું મારી પોતાની જન્મદાત્રી માતાના હૃદયમાં દારણુ દુઃખને સ્થાપીને માતૃહત્યાના પાતકને વહેરી રૂપસાગરમાં ડૂબી મરવાની ઇચ્છા કરી રહ્યો છું ! પણ હાય, આજે મેં કંદર્પકુંડલાના જે અલૌકિક રૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે અલૌકિક રૂપને વિસારી દેવાનું સામર્થ્ય મારા હૃદયમાં ક્યાં છે ? હવે પરિણામ જે થવાનું હોય તે થાય; હું સર્વ કાંઈ સહન કરવાને તૈયાર છું એટલે હવે આ વ્યર્થ ભાવનાઓથી શો લાલ થવાનો છે વાડ ? ”

મનમાં આવા પ્રકારના અનેક તર્કવિતર્ક કરતો રમાકાન્ત કન્દ-
ર્પકુંડલાના નિવાસાલયને ત્યાગ્યા પછી લગભગ પોણા કલાકે પોતાને
ધેર આવી શાગ્યો. જો કે રમાકાન્તની વૃદ્ધા માતા જરાજીભૂષા હતી,
તેનાં નેત્રોમાં જોઈએ તેની જ્યોતિ નહોતી, તેના શરીરમાં યથાર્થ
સામર્થ્યનો અભાવ હતો અને કેટલીક વાર તેની બુદ્ધિનો પણ લોપ
થઈ જતો હતો; તથાપિ રમાકાન્તના સર્વ ભાવાન્તરો તેમજ રમા-
કાન્તનાં નેત્રોની ચારે ધારની કાળી તથા પાતળી લકીરને પણ તે
જોઈ શકતી હતી અને તેના વિરૂપ ભાવોને તે તત્કાળ જાણી જતી
હતી. આજે રમાકાન્તના વિરૂપ ભાવને જોતાં જ તે કહેવા લાગી કે:-

“ કેમ, બેટા, તું દિવસે દિવસે આવો કેમ થતો જાય છે
વાર ? તું આમ નિરંતર ઉદાસ કેમ રહ્યા કરે છે ? કાંઈ વાર વચ્ચે
વચ્ચે ચમકી જાડે છે, વારંવાર મનમાં ને મનમાં કાંઈક અખડયા
કરે છે, રાત દિવસ આમ તેમ ભમતો રહે છે; વખતસર જમતો
પણ નથી અને પથારીમાં પડ્યા પછી પણ સવાર સૂધી જગતો
રહે છે; આ ફેરફાર થવાનું કારણ શું છે ? તને આ શું થઈ ગયું
છે તે મને તો કહી દે. હું તારી મા છું એટલે મારાથી કાંઈ વાતને
છુપાવવાની કે શર્માઈ જવાની શી અગત્ય છે વાર ? આજે તારા
જવા પછી તારાં શ્યામા ફર્ષ આગ્યાંતાં ને તેઓ કહેતાંતાં કે
રસિકલાલની એક અત્યંત સુંદરી કન્યા છે, તેની અવસ્થા પંદર
વર્ષની છે, લણેલી છે અને જો તું હા પાડતો હોય તો તે કન્યાનો
તારી સાથે લગ્નસંબંધ કરી આપવાનો રસિકલાલનો વિચાર છે;
કારણ કે, રસિકલાલને અન્ય પુત્ર સંતાન ન હોવાથી જો આ લગ્ન-
સંબંધ થઈ જાય, તો તને ધરજમાઈ કરીને રાખવો અને પોતાની
સંપત્તિનો ઉત્તરાધિકારી તને જ કરી જવો એવી રસિકલાલની પરમ

મચ્છ છે. તાત, તને સુખી જોઈને હું સુખિની થવાની છું એટલે જો તારા લગ્નનો વિધિ મારા દેખતાં થઈ જાય અને મારા પૌત્રને રમાડવાનો પ્રસંગ આ નેત્રોથી જોઈ શકાય, તો પછી હું માફ અવશિષ્ટ જીવન ધૃન્દાવનમાં જઈને શ્રી કૃષ્ણના નામસ્મરણમાં વીતાડીશ. પૌત્રના મુખયંદ્રને જોવાનો યોગ મારા જેવી અભાગિનીના લાગ્યમાં લખાયો હશે, તો તો આ લગ્ન નિશ્ચિત થઈ જશે. દીકરા, તું ભણેલો ગણેલો અને વિચારશીલ છે એટલે મારી તને એજ સૂચના છે કે રસિકલાલની કન્યાને જોઈ તપાસીને તું જ આ લગ્નનો નિશ્ચય કરી નાખ. તારૂં આ સંસારમાં કાણુ સગું છે વાં ? તારે પોતાના લગ્નની વ્યવસ્થા પોતે જ કરવી પડશે અને તારો સહાયક કામ નથી એનો વિચાર આવતાં આંખોમાંથી લોહીનાં આંસુ ટપકી પડે છે; કારણુ કે, આજે જો તારા પિતા જીવતા હોત, તો મારે અને તારે આટલી ચિન્તા શામાટે કરવી પડત ? ”

આ ઉદ્વેગારો કાઢતી વૃદ્ધા રોવા લાગી અને માતાને રોતી જોઈને રમાકાન્ત પણ રડી પડ્યો; અર્થાત્ રમાકાન્ત પોતાની માતા સમક્ષ ખેસી દૂરકાં ભરી ભરીને રડવા લાગ્યો; કારણુ કે, આ વેળાયે તેના હૃદયમાં જે અસહ્ય યંત્રણા થતી હતી તેને તે પોતે અને પરમાત્મા જ જાણી શકે તેમ હતું. માતાએ પુત્રના શોકને જોઈને પોતાના શોકની મત્રાને ઘટાડી દીધી. રમાકાન્ત આજ પર્યન્ત માતા સમક્ષ ખેસીને આવી રીતે કદાપિ રોયો નહોતો અને તેથી માતા ખિચારી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. રમાકાન્તના હૃદયમાં અન્યારે કેવળ પિતૃ-શોકનો જ આઘાત નહોતો; કિન્તુ તેના હૃદયમાં પ્રયાગ ક્ષેત્રની ત્રિવેણીધારા પ્રવાહિતા થયેલી હતી; એટલે કે, તેના હૃદયમાં ગંગા, યમુના તથા સરસ્વતી એ ત્રણે સરિતાઓનો સંમિશ્રિત સ્રોત વેગ-

પૂર્વક વહી રહ્યા હતા-પિતૃભક્તિ, માતૃસ્નેહ અને કન્દર્પકુંડલાનો પ્રેમ એ ત્રણેના આઘાતપ્રત્યાઘાતના યોગે રમાકાન્તના હૃદયમાં એક વિરાડ ભાવની સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી હતી. સારાંશ કે, એ ત્રિવિધ સ્નેહસરિતાના વેગને હૃદયમાં ન રોકી શકવાથી જ રમાકાન્તે તેના વહનમાટે નેત્રરૂપ દ્વારોને મુક્ત મૂકી દીધાં હતાં. વૃદ્ધા માતા પોતાના અંધયષ્ટિકા સમાન એકમાત્ર પ્રાણુપ્રિય પુત્રની આવી અભૂતપૂર્વ અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર કરીને શોકાતુર, આશ્ચર્યચકિત, સ્તંભિત તથા આતંકિત થઈ ગઈ; અર્થાત્ જે માતા અશ્રુપાત કરીને પુત્રના મુખથી આશ્વાસક શબ્દો સાંભળવાની ઈચ્છા ધરાવતી હતી તે જ માતાના શિરપર પોતાના આશ્વાસક શબ્દોથી પુત્રના દુઃખ-ભારને ધટાવવાનો ભાર આવી પડ્યો. માતા પુત્રને વાત્સલ્યપૂર્ણ શબ્દોથી આશ્વાસન આપવા લાગી.

પ્રકરણ ૫ મું

વિલાસી વૈકુંઠનાથ

વૈશાખ માસ ચાલતો હતો અને મુ'બઈની સડકોપર જેટલી ધૂળ હતી તેટલો જ તીખો તડકો પણ હતો. સૂર્યના તાપથી સમસ્ત મંસાર શુષ્ક તથા કઠોર થયેલો દેખાતો હતો. ઉત્તમ વિશાળ રાજમાર્ગોમાં પણ ધૂળ ઊડી રહી હતી અને કેટલાંક સ્થાનોમાં સડક ઊખડી પણ ગઈ હતી. ઘોડાગાડીઓ અને દ્રામના વિલક્ષણ ધ્વનિઓવડે આકાશની શુષ્કતા તથા માર્ગની અંધુરતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. આકાશના તાત્રવર્ણ ધૂલિસમાચ્છન્ન થઈને કિંચિદ્ ધૂસરતાને પ્રાપ્ત

કરી લીધી હતી. ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉત્તમ તામ્રગોલક પ્રમાણે કિંચિદ્ લોહિતવર્ણવંદે પ્રતિભાન થયેલા હતા. સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કિરણો નેમના પર દષ્ટિ સ્થિર રહી ન શકવાથી સ્પષ્ટ દેખાતાં નહોતાં છતાં તેમના સ્પર્શથી થતી યંત્રણા સર્વથા અસભ્ય થઈ પડી હતી. તે સમયમાં મુખમાં ઘોડાની દ્રામ ચાલતી હોવાથી ઉજ્જ્વલતાનો અતિ રેક થતાં દ્રામના ઘોડાની ગિન્દાઓ મુખમાંથી અહાર નીકળી પડી હતી; પરંતુ વિક્ટોરિયાના ઘોડાની ગિન્દાઓ એવી રીતે મુખમાંથી અહાર નીકળતી નહોતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ વિક્ટોરિયાના ઘોડાના દેહમાંથી દ્રામના ઘોડાના દેહમાંથી થતા રક્તપાત પ્રમાણે રક્તપાત પણ થતો નહોતો. આ કારણથી આજે દ્રામ મધ્યાહ્ન પછી એ કલાકને માટે ચાલતી અંધ થઈ ગઈ હતી અને વિક્ટોરિયાની ઘોડાદોડી ચાલુ હતી. આજની ઉજ્જ્વલતાથી દ્રામના ચાર ઘોડા તો રામશનું થઈ ગયા હતા અને એ કારણથી જ દ્રામને ચલાવવાનું મુશ્કેલી રાખવામાં આવ્યું હતું.

આવા સમયમાં એટલે કે જે વેળાએ ભગવાન સૂર્યનારાયણનાં કિરણો સમરત સંસારને ભરખીભૂત કરી નાખવાની ઇચ્છાથી પોતાનાં મુખોદારા ધગધગતા અગ્નિને વર્ષાવી રહ્યાં હતાં તે વેળાએ એક ધનાઢ્ય યુવક એટલે કે હગભગ અઠ્ઠાવીસ વર્ષના વયનો પુરુષ એક હર્સ્ટક્લાસ વિક્ટોરિયામાં બેસીને ધોખીતળાવ તથા ચીરાખજરના માર્ગે કાંદાવાડી તરફ જતો હતો. એ યુવકના મસ્તકમાં સેંથો પાડેલો હતો અને તે સેંથાની અન્ને બાજુએ વીચિવહલરીચુંખિત તરંગાચિત વાલુભૂમિ સદશ કેશદામનો વિસ્તાર દષ્ટિગોચર થતો હતો. જેવી રીતે સરિતાતટની વાલુકામયી તરંગાચિત તટભૂમિપર પડીને અપચીયમાન ફેનગાશિ વાલુકાની સ્વચ્છ દયામલ કાન્તિને ધૂન્નિધૂસરવણી

ખનાવી દે છે; તેવી જ રીતે માર્ગની ધૂણિકાએ એ યુવકના મસ્તકના તરંગાચિત, મસ્તુષ્ણ તથા રયામઢકાન્તિ કેશદામપર પડીને કેશગુચ્છની સમુજ્જવલ આલાને મ્લ્લન કરી દીધી હતી. રાજમાર્ગની રમેરાશિ એ યુવકના મસ્તકપર પડીને જ શ્રાંત ચર્ધ ગ્નય તેવી નહોતી; કિન્તુ પદ્મપરાગ સમાન તે ભૂમિપર પણ વિસ્તરેલી હતી; ચંપક-થૂર્ણ પ્રમાણે તેના નયનપદ્મવોપર પણ વિરાજેલી હતી તેમ જ ક્યાંક કપોલસંહિત, ક્યાંક ચિત્રકવિલંબિની તથા ક્યાંક નાસાગ્રવાસિની ચર્મને તેના લતાયમાન ફ્રેંચ ફેશનના કેશોપર પડીને શ્રાવણના કદંબ-કેશર સમાન શોભી રહી હતી. તેનાં ચરણોમાંના બદામી રંગના-ષ્ણાહિન-ખૂટો મડમના કપોલોની સમતા કરતા હતા અને કોઈ કોઈ વાર પ્રસન્નતાથી મચર મચર આનન્દધ્વનિ પણ કાઢતા હતા. તેના હિલય હસ્તોની હિલય અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાઓમાં મળીને ચાર મુદ્રિકાઓ તેમનામાં જડેલાં બહુમૂલ્ય રત્નોને અમકાવતી શોભી રહી હતી. તેના હાથમાં લાલ રંગનો એક રેશમી ફમાલ વિલસી રહ્યો હતો અને તેના મુખમાં પ્રજ્વલિત અગ્નિ, અરે સળગાવેલી સિંગાર દેખાતી હતી. સૂર્યના અસહ્ય તાપથી પાપાણો ફાટી જવાની આણી-પર આવી લાગ્યા હતા, ઘોઠા હાંશી રહ્યા હતા અને મનુષ્યોને મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો; છતાં એટલો તાપ એ યુવકને સંપૂર્ણ ન લાગવાથી અને તેટલામાટે અધિક તાપની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થવાથી તે આવશ્યકતાની પ્રતિમાટે જ જાણે એ યુવક અગ્નિના તાપને પોતાના મુખદ્વારા છાતીમાં પહોંચાડી રહ્યો હોયની ! એવો જ ભાસ થતો હતો.

એ યુવક આપણી પૂર્વપરિચિતા કુન્દર્પકુંડલાના આગાર પાસે આવીને વિકટોરિયામાંથી ઊતરી પડ્યો અને વર્ષાઋતુમાં મહાસાગ-

રમાં ડોહતી નૌકા સમાન ડોહાયમાન થતો માતંગગતિથી આલીને નિઃસરણીપર ચઢવા લાગ્યો. કન્દર્પકુંડલાની માતા, એ યુવકે તેને પોતાના આવવાનો સમય આગળથી જણાવેલો હોવાથી, એ યુવકની પ્રતીક્ષા કરતી ધારીમાં જ બિભી હતી એટલે એ યુવકને, નિઃસરણી-પર સામી આવીને, તે પૂર્વકથિત વિદ્યામલવનમાં લઇ ગઇ. અહીં કન્દર્પકુંડલાની એ વૃદ્ધા માતાનો કિંચિદ્ પરિચય કરાવવાની આવશ્યકતા હોવાથી આ ક્ષણે અમો તે કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. એ વૃદ્ધા અખળાનું નામ નર્મદા હતું. એ વૃદ્ધા કિંવા વર્ષીયરી નર્મદાના શારીરિક પરિચયની આવશ્યકતા છે ખરી કે ? કારણ કે, રમણી માત્રનું કુંડાને આદર્શ તરીકે સ્વીકારીને પાલન પોષણ કરવામાં આવે છે અને તેથી અંસારવાસિની સર્વ રમણીઓ ચિરયુવતી કિંવા સ્થિરયૌવના જ મનાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં અમોએ નર્મદાને વૃદ્ધ કિંવા વર્ષીયસી કહીને દોષભાગી થવા જેવું કાર્ય કર્યું છે અને તેથી નર્મદાની પક્ષપાતિની પ્રમદાઓ પાસેથી અમો અમારા એ અપરાધની ક્ષમા માગીએ છીએ; પરંતુ આ કથામાં વર્ણવાતી ઘટનાના સમયમાં નર્મદા કન્દર્પકુંડલાની માતા કિંવા પાલિકા હોવાથી નિરુપાયવશાત્ અમારે તેને વૃદ્ધા કિંવા વર્ષીયસી કહેવી પડી છે; કારણ કે, આવશ્યકતા આવી પડતાં અનેક અદ્યપવચરક વ્યક્તિઓ મોટી થઇ જાય છે અને અનેક મોટાં માણસો બાળક બની જાય છે એ નિયમ અનુસાર અમારે નર્મદાનો વૃદ્ધા કિંવા વર્ષીયસી તરીકે પરિચય કરાવવો પડ્યો છે. અસ્તુ: નર્મદા લગભગ પચાસ વર્ષના વયની વૃદ્ધા વનિતા હોવા છતાં તેની અવસ્થા એટલી બધી ઢળી ગયેલી દેખાતી નહોતી; કારણ કે, જો તેની અવસ્થા ઢળી ગઇ હોત, તો તે ક્યારનીયે મરી ગઇ હોત;

પણુ તે તો અદ્યાપિ જીવતી જગતી વર્તમાન હતી. નર્મદાના સૌન્દર્યની આપણે કેના સૌન્દર્ય સાથે તુલના કરીશું વારૂ ? એ વિષય-પરત્વે કાંઈક તો કહેવું જ પડશે અને એટલામાટે અમો કહીએ છીએ કે, પાઠક તથા પાઠિકાઓ, આજસૂઘીમાં આપના ગૃહમાં અનેક દાસીઓ આવી હશે અને જતી રહી હશે એટલે તે સર્વ દાસીઓના ખીભત્સરસોત્પાદક સૌન્દર્યનો સરવાળો કરતાં જે ધૃણાજનક તથા ભયંકર સૌન્દર્ય અવશિષ્ટ રહે તે સૌન્દર્ય નર્મદાનું હોવું જોઈએ એમ જ આપે માની લેવું. અત્યારે તેણે નવ હાથનું જે વસ્ત્ર પોતાના શરીરપર ધાર્યું હતું તે પ્રતિસમાહ ધોખીના પાપાણુપર પટ-કાઠ પટકાઠને અત્યારે પોતાના જીવનના દ્વિતીય વર્ષને વીતાડી રહ્યું હતું; અર્થાત્ તે વસ્ત્ર અત્યંત કષ્ટપૂર્વક નર્મદાના કટિતટનું વેઠન કરી નાભિસરોવરને ઢાંકીને વક્ષઃસ્થલપર્યન્ત પહોંચી ગયું હતું; નિદાન કમ્બુકંઠપરિભ્રમણની વેળાએ તે હતભાગી વસ્ત્ર નર્મદાના શરીરને એક દષ્ટિથી નિહાળી લેતું હતું; પરંતુ હવે તેનાથી આ સહી શકાયું નહિ; બિચારું અલ્પજીવી વસ્ત્ર હવે કેટલુંક સહન કરી શકે ? અર્થાત્ તે વસ્ત્ર અંતરમાં ને અંતરમાં જ મરતું બિચારી વેણીની પાસે જ જઈને છુપાઈ રહ્યું ! હાય રે રૂપ !

અસ્તુ: વિલાસભવનમાં તે યુવક પદ્મંગપર ખેડો અને નર્મદાએ તેના હસ્તમાં પાનખીડી આપીને પૂછ્યું કે: “ કેમ, મહાશય, આ બળતા બપોરે આ ઝૂપડીમાં આવવાનો પરિશ્રમ શામાટે લેવો પડ્યો છે ? ”

“ જે જવાલા મારા હૃદયને તથા મારા સમસ્ત શરીરને ભયંકરતાથી બાળીને ભરમીમૂત કરી રહી છે તે જવાળાના પંખમાંથી મુક્ત થવામાટે જ અત્યારે હું તમારી પાસે આવ્યો છું. ” તે

યુવકે માર્મિક શબ્દોમાં પોતાના આગમનના કારણને દર્શાવ્યું.

“ નવાલાજન્ય વેદનાને શાન્ત કરનારા લેખનું આપ શું મૂલ્ય આપવા ઇચ્છે છે? એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઈએ એટલે પછી આપની નવાળા નિમેષમાત્રમાં જ શાંત થઈ જશે. ” નર્મદાએ માર્મિકતાથી લક્ષ્મી વિષયક લાલસાનો પ્રકાશ કર્યો.

તે યુવક નર્મદાના આશયને સમજી ગયો અને તેથી કહેવા લાગ્યો કે: “ હું એ તો તમને પ્રથમ પણ એક બે વાર જણાવી ચૂક્યો છું કે તમારે બે માળનું જે ઘર ચણાવ્યું છે તેનો ખર્ચ ખર્ચ હું આપીશ; કંદર્પકુંડલાનાં વસ્ત્રાલંકારમાટે રૂપિયા ત્રણ હજારની રકમ તમને જૂદી આપવામાં આવશે અને તે ઉપરાંત કંદર્પકુંડલાને હું માસિક વેતન તરીકે રૂપિયા એકસો આપતો રહીશ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એથી ભિન્ન દાસ, દાસી, રસોઈચો કે રસોઈયણ, ડોક્ટર કે વૈદ્ય તેમ જ ઔષધ આદિનો જે ખર્ચ થશે, તે પણ મારા શિરપર છે. આટલાથી તમારું હૃદય ગ્રંથાટ થાય તેમ નથી કે શું ? ”

“ જે કે બીજી બાબતમાં કાંઈ વાંધા કાઢવા જેવું નથી; પણ માસિક વેતનની રકમ ઓછી હોવાથી તે રકમને જે સોથી વધારીને દોઢસોની કરી આપવામાં આવે, તો સારું. મારે તો જે કે વેતન તરીકે રૂપિયા બેસે લેવાનો મનોભાવ હતો; પરંતુ આપની અન્ય ઉદારતાને જોતાં પચાસ રૂપિયા જે ઓછા જ કહ્યા છે એક બાબત આ છે અને બીજી બાબત એ છે કે મને આપ પારિતોષિક તરીકે શું આપશો ? ” નર્મદાએ પોતાનો જે કેટલોક વાંધો હતો તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવી દીધો.

“ પંદર ગીની તમારાં ચરણોમાં ધરીને તમને પ્રણામ કરીશ. ” આ પ્રમાણે નર્મદાના હૃદયને ગ્રંથાવવાનો યત્ન કરીને તે યુવક આજ્ઞ-

વતાથી કહેવા લાગ્યો કે: “ હું કન્દર્પકુંડલાના રૂપમાં એટલી સીમા-
પર્યંત આસક્ત તથા મુગ્ધ થયો છું કે જો મને કન્દર્પકુંડલાની
પ્રાપ્તિ નહિ થાય, તો નિરાશાના આઘાતથી મારું મૃત્યુ થઈ જશે.
અત્યારે મારાથી જેટલું આપી શકાય તેમ છે, તેટલું
આપવાનું હું તૈયાર છું; એથી વિશેષ આપવાની મારી શક્તિ નથી.
અર્થાત્ હવે વધારે હોંસા તોંસી કે ખેંચતાણુ ન કરતાં મારી જાઓ
અને કન્દર્પકુંડલાને બોલાવીને મારા સમક્ષ બેસાડી દો. ”

“ કન્દર્પકુંડલાને બોલાવીને આપ સમક્ષ બેસાડી દેવી એ કાંઈ
અશક્ય ઘટના નથી; અર્થાત્ તેને મનાવી પટાવીને ગમે ત્યારે હું
આપ સમક્ષ લાવી શકીશ; કારણ કે, કન્દર્પકુંડલાનું પણ નવીન
યૌવન છે અને આપ પણ રૂપસુંદર નવયુવક છો એટલે તેને આપની
પ્રેમિકા બનાવવામાં વિશેષ પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ નથી. ” નર્મદાએ
વિલાસી યુવકને આશાતંતુથી બાંધવાનો અને મધલાળમાં લપટાવ-
વાનો પ્રયત્ન કરતાં આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં:

“ આટલા બધા રૂપિયા આપવા છતાં પણ તેને મનાવવા
પટાવવાની માથાકૂટ બાકી રહેતી હોય, તો પછી મારી પોતાની ધર-
વાળી એના કરતાં શી બૂંડી છે વાર ? જો મારે મનાવવા પટાવવાની
માથાકૂટ કરવી હોત અને એક લજ્જાવતી લલનાના પ્રેમને જ મેળ-
વવાની મારી ઇચ્છા હોત, તો તો કન્દર્પકુંડલા કરતાં મારી પોતાની
પત્ની હજારગણી વધારે સારી છે; કારણ કે, જ્યારે તે મારા શયન-
ગૃહમાં આવે છે ત્યારે સાદસામાં એવી તો વીંટળાયેલી હોય છે કે
જાણે લૂગડાંનો પોટલો મારા સમક્ષ આવી રહ્યો છે એવો જ મને
ભાસ થાય છે. મધ્યરાત્રિથી પૂર્વે તો તેના દર્શનનો યોગ આ નેત્રોને
કદાપિ પ્રાપ્ત થતો જ નથી અને દર્શનનો યોગ પ્રાપ્ત થવા પછી

લગ્નની માત્રા એટલી યધી વધેલી રહે છે કે તે અત્યંત લગ્નનૈના મુખમાંથી શબ્દને તો બહાર નીકળવા જ નથી દેતી ! કદાચિત્ તે કાંઈ બોલે છે, તો તે વંળાયે પ્રતિક્ષણે તેના મનમાં એવી ભીતિ રહ્યા કરે છે કે : “ માફ બોલવું કાઠ સાંભળવું તો નહિ હોય ! અત્યારનું માફ બોલવું જો મારાં સાસુજીના સાંભળવામાં આવશે, તો તેઓ મારામાટે શું ધારશે વાર ? ” અર્થાત્ આવી ભીતિથી તે નિરંતર અસ્થિર અને અસ્થિર જ રહ્યા કરે છે. તેની આ વ્યર્થ લગ્નશીલતા તથા અકારણ ભીતિને હું હવે સહી શકતો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કન્દર્પકુંડલાનું અનુપમ લાવણ્ય મારાં નેત્રાને એટલી સીમા-પર્યન્ત ગમી ગયું છે કે હવે તેના વિચોગને સહી બેવા જેટલી શક્તિ મારા હૃદયમાં અવશિષ્ટ રહી નથી. ” તે રૂપમુગ્ધ યુવકે પોતાની પરિસ્થિતિનો પરિચય કરાવ્યો.

કન્દર્પકુંડલાની પ્રાપ્તિમાટે તે યુવકની આટલી અધીરતાને જોઈને નર્મદા અસંતોષના લાવને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે : “ મહાનુભાવ, જો મારી કન્દર્પકુંડલાને આપ હૃદયપૂર્વક ચાહતા હોત, તો સોના ચાંદીની દુકાન પ્રમાણે આમ તેની ખરીદીમાટે લાવતાણ કરત ખરા કે ? આપ એક અનઘ્રાત પારિજ્ઞાતને સૂંઘવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છો એ આપમાટે કાંઈ સાધારણ ગૌરવનો વિષય નથી. જો વારતવિક કહેવામાં આવે, તો આ ગૌરવ સાથે સરખાવનાં આપના રૂપિયા કશી ગણનામાં નથી; કારણ કે, આ અવસ્થા ખાવા ખેલવાની અને ત્રિલાસ ઉપભોગની હોવાથી જો અત્યારથી જ આપ રૂપિયાને આટલું મહત્ત્વ આપવા માંડશો, તો પ્રૌઢાવસ્થા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં તો આપની કૃપણતા કાણ જાણે ક્યાં જઈને વિરામશે ! જો અત્યારે આપના પિતાશ્રી જીવતા હોત અને આપ પરતંત્ર હોત, તો તે એક

જૂદી વાત હતી; પરંતુ આપના પિતા પરલોકવાસી થયેલા હોવા છતાં અને તેમની મંપત્તિના આપ સ્વતંત્ર અધિકારી હોવા છતાં આપ રૂપિયાને આવું અને આવડું મહત્ત્વ આપો એ આપને શોભતું નથી. વળી આપે જે મનાવવા પટાવવાની માથાફૂટની વાત કહી, તે પણ હીક નથી; કારણ કે, એ મનાવવા પટાવવાની માથાફૂટ તો સર્વ સ્થિતિમાં અને સર્વ પુરુષોને કરવી જ પડે છે એટલે એમાં આપ કાંઈ નવાઈ કરવાના નથી. ”

“ કન્દર્પકુંડલાને હું હૃદયપૂર્વક ચાહું છું અને તેથી જે ઉપાયો તેની પ્રાપ્તિમાટે કરવા પડે તે ઉપાયો કરવાને હું તૈયાર છું એટલે મનાવવા પટાવવાની માથાફૂટની ચિન્તા નથી. કેટલાક સમય પર્યન્ત કન્દર્પકુંડલાને હું મારા વસઈના બંગલામાં રાખીશ; કારણ કે, ત્યાં મારા નિત્યના સહવાસથી તેનો પ્રેમ મારામાં બંધાશે અને મારી ધારણા પાર પડી જશે. આ વિષયમાં તમારો શો અભિપ્રાય છે ? ” તે યુવકે પોતાની દોરીને હીલી મૂકી દીધી.

આલાક નર્મદા તે યુવકને જાળમાં સપડાયેલો જોઈને કહેવા લાગી કે: “ આ વિષયમાં મારો અભિપ્રાય અનુકૂળ છે; કિન્તુ આપની આ ઇચ્છાને અનુમતિ આપવાના મૂલ્ય તરીકે આપ મને કાંઈક વિશેષ પારિતોષિક આપશો એવી હું આશા રાખું છું. વળી કન્દર્પકુંડલાનું વેતન પણ પ્રતિમાસ તમારે મારા હાથમાં જ આપવું પડશે. પરંતુ આ સંઘળી વાતોને અત્યારે જ ચોળીને ચીકણી કરવાની આવશ્યકતા નથી. અત્યારે તો કન્દર્પકુંડલાને ભૂલ થાપ આપીને આપણે આપના વસઈના બંગલામાં લઈ જઈશું અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના મનને આપના પ્રેમની દિશામાં વાળવામાટેના યોગ્ય પ્રયત્નો કરીશું. મુબઈથી કન્દર્પકુંડલા દૂર થશે એટલે ખેલા બીખારડા રમા-

કાન્તને કન્દર્પકુંડલાના સમાચાર મળતા અટકી જશે અને તેથી કન્દર્પકુંડલાના હૃદયને તેના પ્રેમરૂપ ભૂતનો જે વળગાડ થયો છે તે વળગાડનો પણ અંત આવી જશે. ”

“ તે બીખારડો રમાકાન્ત કાણ છે વાર ? ” તે યુવકે આતુરતાદર્શક ભાવથી પૂછ્યું.

“ શું કહું, મહાશય ! એ એક ગમ્મત જેવી વાત છે. ” આ પ્રમાણેનો પ્રસ્તાવ કરીને નર્મદાએ કહેવા માંડ્યું કે : “ છેલ્લા સૂર્ય-અદ્યક્ષના દિવસે અમો મા દીકરી સમુદ્રનાન કરવાને આપાટી ગઇ હતી અને તે દિવસે ત્યાં માણસોની જગરી બીડ હોવાથી મારી કન્દ્ર મારાથી છૂટી પડીને બીડમાં મૂકી પડી ગઈ. બીડ એટલી ગંધી હતી કે પોતાની સામેના માણસને ઊભું રહીને કોઇ પણ સારી રીતે જોઇ શકતું નહોતું; તો પણ મારાથી શોધી શકાય તેટલી મેં તેને શોધી, છતાં મને તેનો ક્યાંય પણ પત્તો મળી શક્યો નહિ. પછી જ્યારે સમુદ્રમાં સ્નાન કરીને હું પાછી તીરપ્રાન્તમાં આવી ત્યારે મેં તેને એક યુવક સાથે જોઈ; પરંતુ તે વળાણે તેની સાથે વાતચીત કરવાનું યોગ્ય ન ધારીને તેને અમુક સંકેત કરી હું ઘેર ચાલી આવી. મારા તે સંકેતને તે યુવક જોઇ ન શક્યો. સમુદ્રદેવને સહસ્રવધિ પ્રણામ કરતી અને સમુદ્રદેવને ‘ હે વરુણદેવ, મારી કન્દર્પકુંડલાને એવી સુશુદ્ધિ આપો કે જેથી તે પોતાના કર્તવ્યને સ્મરીને પોતાના જીવનનો નિર્વાહ કરી શકે અને તેને કોઇ સરા ધનાઢય પુરુષનો આશ્રય મળી જાય ! ’ આ પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરતી હું મારા આ ઘરમાં આવી લાગી. તે યુવક રૂપ તથા ગુણ આદિમાં મારી કન્દ્રનો સર્વ પ્રકારે સહયોગી હોવા છતાં દુર્ભાગ્ય માત્ર એટલું જ કે તે વિશ્વવિદ્યાલયમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતો એક વિદ્યાર્થી હોઇને એક દરિદ્ર

પિતાનો દરિદ્ર પુત્ર છે અને તેનું નામ રમાકાન્ત છે. તેની દરિદ્રતાનો ભેદ મારા જાણુવામાં ન આવેલો હોવાથી પ્રથમ દિવસે તો મેં તેના આદરસત્કારમાં કાંઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા ન રાખી; પરંતુ પછીથી તે એક બૂખડી ખારસ હોવાનો ભેદ મારા જાણુવામાં આવી જતાં મેં તેને અહીં આવતો બંધ કરી દીધો. તેને અહીં આવતો તો મેં વ્યટકાવ્યો; પણ કન્દર્પકુંડલાનો તેનામાં એવો તો પ્રચંડ પ્રેમ બંધાઈ ગયો છે કે તેનું દર્શન ન થવાથી તે અષ્ટૌપ્રહર ઉદાસીન રહ્યા કરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં મને આશા છે કે આપના મુખ્યમંદ્રને જોતાં અને આપની ઉદારતાને અનુભવતાં તેનો રમાકાન્ત વિષયક પ્રેમ દૂર થઈ જશે અને શીઘ્ર જ તે આપના અનુરાગની આકાંક્ષિણી થયેલી આપણા જોવામાં આવશે. ”

“ એક તો સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર મહાવિચિત્ર હોય છે અને તેમાં વળી રમાકાન્તમાં કન્દર્પકુંડલાનો સ્નેહ બંધાયો છે એટલે એથી જાણાય છે કે મામલો બધો બગડી ગયો છે. હશે, જોઈ લેવાશે; જેવો પ્રસંગ હશે તેવા ઉપાયો યોજાશે. ચાલો, મને કન્દર્પકુંડલા પાસે લઈ ચાલો. ” યુવકે કન્દર્પકુંડલાના દર્શનમાટે અધીરતા દર્શાવી.

“ રૂપિયા સાથે લેતા આવ્યા છો કે કેમ ? કારણ કે, રૂપિયા પ્રથમ લેવાં અને ત્યાર પછી કન્દૂ સાથે કાઠની ચાર આંગો થવા દેવી એવી મારી પ્રતિજ્ઞા છે. મારી કન્દૂ હજી કાચી કુંવારી હોવાથી રૂપિયા લીધા વિના કાંઈ પણ પુરુષને તેની પાસે જવાની પરવાનગી મારાથી આપી શકાય તેમ નથી. ચાલો, ત્યારે રૂપિયા ઝટપટ કાઢી નાખો. ” નર્મદાએ રૂપિયા ઝટપટ આપી દેવાનો તે યુવકને આગ્રહ કર્યો.

“ તમારું પોતાનું પારિતોષિક, કન્દર્પકુંડલાનો એક મહિનાનો

પગાર અને વસ્ત્રાલંકાર ખરીદવામાટે ફરાવેલી રકમ તેમ જ તમારૂં ઘર ચણાવવામાટે મારે જે રકમ આપવાની છે તે રકમનો અર્થભાગ અત્યારે જ આપી દેવાને હું તૈયાર છું. આગળ ચાલતાં તમારૂં ઘર જેમ જેમ ખંધાતું જશે તેમ તેમ હું જોષ્ટતા રૂપિયા આપતો રહીશ. પ્રથમ મારે ક કન્દર્પકુંડલા સાથે મુલાકાત કરીને તેના હૃદયના ભાવોને તો અવશ્ય જાણવા જ જોઈએ; કારણ કે, ન કરે નારાયણ અને તેમને જોતાં જ જંગલી બિલાડાની પેઠે ધુરડીને મારા શરીરને કરડવા મંડી જાય, તો મારું સઘળું કર્તું કારવ્યું માટીમાં મળી જાય એનો તો તમારાથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. ” તે યુવકે અમુક રકમ પ્રથમ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવીને અમુક રકમ પછીથી આપવાનું યોગ્ય કારણ પણ દર્શાવ્યું.

તે યુવકે નોટોના ખંડને લાથમાં ઝાલી રાખ્યું હતું એટલે તેના ઉપર્યુક્ત શબ્દોપ્રતિ વિશેષ લક્ષ ન આપતાં નર્મદાએ નોટોના તે ખંડને તેના લાથમાંથી લઈ લીધું અને તે નોટોને તે એકાગ્ર ધ્યાનથી ગણવા લાગો. એ ખંડી નોટો રૂપિયા બાર લખરની હતી; કારણ કે, ઘર ખંધવવાના ખર્ચની અડવી રકમ રૂપિયા દશ લખરની ગણવામાં આવી હતી; વસ્ત્રાલંકારની ખરીદીમાટેની અડવી રકમ પંદર સોની હતી; એક સો રૂપિયાની રકમ કન્દર્પકુંડલાના એક માસના પગારની હતી અને ચાર સો રૂપિયા નર્મદાના ધનામના ગણવામાં આવ્યા હતા. નર્મદાને કન્દર્પકુંડલાના રૂપિયું ચાર મક મૂલ્ય આવા યોગ્ય પરિમાણમાં પ્રાપ્ત થવાથી તેના આનન્દનો અતિરેક થવા લાગ્યો હતો. નર્મદાને નોટોને ગણવાના તથા આનન્દને અનુભવવાના કાર્યમાં નિમગ્ન થયેલી જોષ્ટને તે યુવક ત્યાંના જ જળથી હસ્ત તથા મુખ આદિનું ક્ષાત્તન કરીને તથા ચિંચાવતી મદિરાના એ પેંગુ ઉદરમાં પથ-

રાવીને કન્દર્પકુંડલા પાસે જવાને તૈયાર થઇ ગયો; કારણ કે, એ વેળાએ કન્દર્પકુંડલા બીજ માળના પોતાના એકાન્ત કક્ષમાં હતી.

સૂર્યનારાયણ સમયના વહન સાથે પશ્ચિમ દિશાપ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા અને કન્દર્પકુંડલાના કક્ષના પશ્ચિમાભિમુખ વાતાયનમાંથી વૈશાખ માસના રૌદ્રનો પ્રવેશ થયા કરતો હતો. કન્દર્પકુંડલા રુગ્ણશય્યામાં પડેલી હતી અને તેની સંતાનો લોપ થયેલો હતો. તેનાં નેત્રો બંધ હતાં, મસ્તકતળે ઓસીકાને સ્થળે તેણે પોતાનો જમણો હાથ રાખ્યો હતો અને ડાબો હાથ કંઠના નિમ્ન ભાગમાં હૃદયપર પડેલો હતો. તેના ઉભય કપોલો શિશિરસ્નિગ્ધ કદલીપત્ર પ્રમાણે અંગુલીસ્પર્શવડે ધર્માક્ત કિંવા પ્રસ્વેદપૂર્ણ દેખાતા હતા. તેને આજે એક માસથી રમાકાન્તના દર્શનનો લાલ મળ્યો નહોતો અને એ ચિન્તાથી જ કન્દર્પકુંડલા હેમન્તકાલિક ત્રિયમાણા મૃણાલિની સમાન દિવસાનુદિવસ સૂકાની જતી હતી. અર્થાત્ જાણે યૌવનના લાવણ્યરાગપર પડીને ચિન્તાની કાલિમાએ કામરૂ કમરૂપદ્ધત્વ સમાન કપોલોને કુંચિત કરી દીધા હોયની ! એવો જ તેના મુખ-મંડળને જેતાં ભાસ થયા કરતો હતો.

કન્દર્પકુંડલા આવી રીતે નિદ્રાવશ થયેલી હતી એટલામાં નર્મદાએ આવીને તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું કે: ‘ ખેટા કન્દ્ર, જગ અને ખેડી થઇ જા; કારણ કે, આ સમય સૂઈ જવાનો નથી. જો તો ખરી, હવે દિવસ થોડો જ બાકી રહ્યો છે. ’ નર્મદાએ આ શબ્દો એવા સ્નેહથી ઉચ્ચાર્યા કે જાણે તેના એ આજ્ઞાનમાંથી સ્નેહની શેફાલિકા ઝરતી હોયની ! એવો જ એ શબ્દોને સાંભળતાં કોઈ અત્ન મનુષ્યને જો ભાસ થાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક હતું.

માતાના આજ્ઞાનને સાંભળીને કન્દર્પકુંડલા ગભરાટથી ઝમકીને

જાગી ગઇ અને કાચ્યામાં બેઠી થઇ ગઇ. થોડી વારમાં માતાની આજ્ઞા અનુસાર તે હાથ, પગ તથા મોઢું ધોઇને ટુવાલથી મોઢું લૂછવા લાગી એટલે તેની માતા નર્મદાએ પૂર્વવત્ રનેહલાવથી તેને કહેવા માંડ્યું કે: “ કન્દૂ, મહાશય રમાકાન્તના એક મિત્ર પધાર્યા છે અને તેઓ કહે છે કે રમાકાન્તનાં માતૃશ્રી બહુ જ માંદાં હોવાથી તેઓ પોતાનાં રુચ્છુ માતૃશ્રીને હવાફેરમાટે વૈદ્યના ઉપદેશથી વસઇ લઇ ગયા છે. હમણાં જે ગૃહસ્થ પધાર્યા છે તેઓ રમાકાન્ત તથા તેમનાં માતૃશ્રી વસઇના જે જંગલમાં અત્યારે રહે છે તે જંગલના માલિક છે અને તેમની માર્ફત રમાકાન્તે તારાપર એવો મંદેશો મોકલ્યો છે કે ‘ તમે એક વાર વસઇ આવીને અવસ્ય મને મળી જાઓ. ’ તો તારાથી ત્યાં જઇ શકાશે કે કેમ ? જે અત્યારે જ તું આ પધારેલા ગૃહસ્થ સાથે રવાના થાય, તો રાતે દશ વાગે અથવા રાતે ન નીકળી શકાય તો આવની કાલે સવારમાં તો અવસ્ય અહીં પાછી આવી શકીશ. જે તું એકલી જવા ન ઇચ્છતી હોય, તો આપણી દાસી રામ્બને પણ સાથે લેતી જ. ”

“ તેમણે ચિઠ્ઠી પત્રી મોકલી છે ખરી કે ? જે તેમની ચિઠ્ઠી ન આવી હોય, તો હું ત્યાં એકલી જવા નથી ઇચ્છતી તેમ જ દાસીને સાથે લઇને જવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. જે તું આવની હોય, તો કદાચિત્ મારાથી ત્યાં જવાની હિમ્મત કરી શકાય. ” કંદર્પકુંડલાએ એકલી જવામાટે વાંધો બતાવીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ તારી એવી જ ઇચ્છા છે તો હું પોતે જ તારી સાથે ચાલીશ. હું તૈયાર થાઉં છું એટલામાં તું પણ વસ્ત્ર બદલી તૈયાર થઇને નીચે આવ. ” આ પ્રમાણેની સૂચના આપીને નર્મદા પાછી નીચેના કક્ષમાં ચાલી ગઇ.

કન્દર્પકુંડલા વસ્ત્ર ખદશીને નીચે આવે તે પૂર્વે નર્મદાએ તેને વસાઈ લઈ જવામાટે પોતે જે યુક્તિ તથા ચતુરતાનો પ્રયોગ કર્યો હતો તેનો તે યુવકને વાણીદ્વારા પરિચય કરાવ્યો અને તે સાથે તેને કપટ તથા અસત્યવાદના રહસ્યનું જ્ઞાન પણ કરાવી દીધું કે જેથી તે પણ તદ્દનુસાર વર્તી શકે.

નર્મદાના આ ચાતુર્યના સાક્ષાત્કારથી તે વિલાસી યુવક વૈકુંઠનાથની પ્રસન્નતા સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગઈ; કારણ કે, તે નરકના દળતા અને પંકમય માર્ગમાં કદાપિ ચાલ્યો નહોતો; અર્થાત્ તે માર્ગમાંની તેની ગતિનું આ મંગળાયરણ હતું. તે અચારે વસ્તુતઃ ભયંકર તથા દુઃખમય હોવા છતાં તેની માન્યતા અનુસાર ભાવિ સુખમય તથા રમણીય વિજ્ઞાસાનન્દના સ્મરણથી પુષ્કલિત થવા લાગ્યો. વૈકુંઠનાથ જ્ઞાતિનો બ્રાહ્મણ હતો અને એક અભિજ્ઞાન તથા પ્રતિક્રિત પિતાનો પુત્ર હતો. તેનો પિતા એક વિખ્યાત એન્જિનીયર હતો; અર્થાત્ જેવો તે વિદ્યા તથા બુદ્ધિમાં વિખ્યાત હતો તેવો જ હજારો રૂપિયા લાંચ અથવા રિશ્વન લઈને પચાસી જવાની કળામાં પણ અદ્વિતીય હતો. જ્યારે તે વૃદ્ધ પુરુષ પોતાના સન્કર્મ કિંવા કુકર્મ અનુસાર આ અંસારને ત્યાગી સ્વર્ગ કિંવા નરકમાં જવામાટે રવાના થયો તે સમયમાં તેની જનીનદારી, તેની ઇમારતોનાં ભાડાં તથા તેનાં રોકડ નાણાંના વ્યાજની વાર્ષિક આવક રૂપિયા એક લાખની હતી અને તે ઉપરાંત શેરોના વ્યાજ તથા ગવર્નમેન્ટ પેપર્સ આદિની આવક પણ સાઠ હજારથી ઓછી નહોતી. સારાંશ કે, વૈકુંઠનાથ ધનાઢ્ય યુવક હોવાથી તેના આગારમાં વસ્ત્રાલંકાર આદિની વિપુલતા હોય એ સ્વાભાવિક હતું અને તે ઉપરાંત ગૃહમાં દાસ, દાસી, ઘોડા, ગાડીઓ અને સુખવિલાસના અન્ય જે પદાર્થો ભ્રમ્ય

તે સર્વ વિદ્યમાન હતા. વૈકુંઠનાથ પોતાના પિતાનો એક માત્ર પુત્ર હતો અને તે તેના પિતાની તૃતીય પત્નીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો એટલે વૈકુંઠનાથનો ગૃહમાં એટલો બધો આદર થતો હતો કે તેનો પડયો ખોલ કીલી લેવામાં આવતો હતો અને તે પાણી માગે તો તેના સમક્ષ દૂધ લાવીને લાજર કરવામાં આવતું હતું. આવો અપૂર્વ સુખી વૈકુંઠનાથ આજે દુરાચારના ચક્રમાં સપડાઈને કંદર્પકુંડલાના દ્વારમાં એક ભિત્તુક થઈને ઝિમો હતો અને છતાં તેની પ્રસન્નતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સીમાને ઉદ્વેગથી ગઈ હતી.

પોતાના વસ્ત્રને બદલીને નર્મદા કંદર્પકુંડલાને ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારો વડે શૃંગારવામાટે પાછી ઉપર આવી લાગી. તેણે કબાટમાંથી ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો કાઢીને કંદર્પકુંડલાને તે પરિધાન કરવામાટે કહ્યું; પરંતુ કંદર્પકુંડલાએ એનો પ્રતિવાદ કરતાં જણાવ્યું કે: “ નહિ, માતા, મારે આ વસ્ત્રાલંકારો નથી ધારવાં; કારણ કે, આપણે રંભાકાન્તનાં મરણોન્મુખ માતૃશ્રીને જોવામાટે અને તેમના પ્રતિ અનુકંપા દર્શાવવામાટે જ્યાંએ છીએ એટલે આવા પ્રવંગે આ વસ્ત્રાલંકારો ધારી શકાય ખરાં? જો કાંઈ જુએ, તો શું કહે વાર? ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં કંદર્પકુંડલાનાં ઉભય નેત્રોમાં અશ્રુનો આવિર્ભાવ થયો અને તે મનોગત કહેવા લાગી કે: “ વિધાતાએ આવી બ્યવસ્થા શામાટે કરી વાર? તેમનાં માતૃશ્રીની સેવા કરવાનો અધિકાર તો મારો છે; અને જે સમય મારાં સાસુજીની સેવા કરવાનો છે તે સમયમાં હું અહીં પડી રહી છું, એ શું કહેવાય? હાય, અત્યારે તેમના શિરપર કાણુ જાણે શું શું વીતતું હશે. ! ” કંદર્પકુંડલાનાં નેત્રોમાંની નીરધારા તેની છાતીપર પડવા લાગી.

નર્મદા વાસ્તવિકતાથી વિરક્તિપૂર્વક કિન્તુ આલ્લતઃ અત્યન્ત સ્નેહને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે: “ અરે, ગાંડી ! -આ શું ? અહીંથી જ રોવા ધોવાની શરૂઆત ? પ્રથમ ત્યાં ચાલ અને જો કે રમાકાન્તની માની શી અને કેવી દશા છે; પછી જેવો પ્રસંગ હોય તદનુસાર વર્તજે. અત્યારે ધરમાંથી નીકળતાં જ અમંગળ આચરણ કરીશ, તો ત્યાં પણ અમંગળ પરિણામ જોવું પડશે; કારણ કે, ‘ રડતું જાય તે મુઆના સમાચાર લાવે ’ એ કહેવત સર્વત્ર વિખ્યાત છે અને સત્ય છે. અર્થાત્ નીચે જઇને મન્દિરમાં દેવને નમસ્કાર કરી આવ કે જેથી આપણો આ લઘુ પ્રવાસ સુખાવલ તથા શુભ પરિણામ-દારક થાય. ”

ઉપર આવો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો અને નીચેના ખંડમાં વૈકુંઠનાથને કન્દર્પકુંડલાના દર્શન તથા સમાગમમાં થતો વિલંબ સર્વથા અસહ્ય થઇ પડ્યો હતો. એક દિવસ જે કન્દર્પકુંડલાના મુખ્યચન્દ્રને વાતાયનમાં નિહાળીને વૈકુંઠનાથ પાગલ થઇ ગયો હતો, તે જ કન્દર્પકુંડલા આજે તેની સાથે એક જ ગાડીમાં બેસીને સ્ટેશનપર અને ત્યાંથી ફર્સ્ટ ક્લાસના એક જ કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસીને વસઇ સુધી જવાની હતી તેમ જ જે કન્દર્પકુંડલાના સમાગમભાટે તેણે રૂપિયા બાર હજાર કાંકરાની પેકે નર્મદાને ગણી આપ્યા હતા તે જ કન્દર્પકુંડલા આજે રાત્રિનો સમય થવા પૂર્વે તેના -વસઇના ખંગલામાં વિરાજવાની હતી એટલે એ આનન્દ સાથે સરખાવતાં વૈકુંઠનાથને વૈકુંઠનો આનન્દ પણ તુચ્છ દેખાતો હતો. અસ્તુ: અતિ-શય વિલંબ થતો જોઇને વૈકુંઠનાથ નીચેથી પોકાર કરીને પૂછવા લાગ્યો કે: “ કેમ, આટલો વિલંબ શા કારણથી થયો ? નીચે

વિક્ટોરિયા પણ ક્યારની આવી ગઇ છે અને દ્રેનનો ટાઇમ પણ થવા આવ્યો છે. ”

“ અમે આવીએ છીએ, મહાશય, આપ જરા થોભો. ”
નર્મદાએ ઉપરથી જ ઉત્તર આપ્યું.

થોડી વાર પછી નર્મદા કન્દર્પકુંડલાને તેનો હાથ ઝાલીને નીચે લઇ આવી. કન્દર્પકુંડલા એક કાષ્ઠપુતલિકા પ્રમાણે પોતાની માતાની પાછળ પાછળ ચાલી આવતી હતી. કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં આજે આનન્દની ન્યૂનતા નહોતી; કારણ કે, તેના હૃદયમાં અત્યારે “ આજે બહુ સમય પછી આ નેત્રો પ્રિયકર રમાકાન્તના મુખદર્શનથી કૃતાર્થ થશે; તેમનું તે મુખચન્દ્ર, તેમનાં તે કમલનયન, તેમનું વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, તેમના સુગોલ બાહુ અને તેમની પ્રણયપ્રતિભા આજે આ નેત્રો સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થશે અને તેમના મુખારવિન્દથી આજે વિરહકાળની અનેક આનન્દદાયિની કથાઓ મારા સાંભળવામાં આવશે. જે મારા પ્રિયકરનાં માતૃશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થઇ જશે તો તેમનું રુદન મારા સાંભળવામાં આવશે અને હું પણ તેમની સાથે પેટ ભરીને રડીશ; કિંમહુના અશ્રુપાતવડે ભૂમિને આર્દ્ર કરી નાખીશ;” ઈત્યાદિ ભાવિ સુખોનો આવિર્ભાવ થતાં તેના આનન્દનો અવધિ થવા લાગ્યો હતો. કન્દર્પકુંડલા પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી કે: “ હાય, આ સંસારમાં હું વેસ્યાની કન્યા તરીકે શામાટે અવતરી ? જે હું આજે વેસ્યાની કન્યા ન હોત, તો મારા તે પ્રિયકરની સર્વસ્વાધિકારિણી થઇ શકી હોત ! હું અશૌચમાં અશૌચવ્રતને ધારી શકત, અપવાસના સમયમાં અપવાસ કરી શકત અને તેમની ચિન્તાના સમયમાં તેમની ચિન્તાની અંશભાગિની પણ થઇ શકત; પરંતુ વેસ્યાની પુત્રી હોવાથી અત્યારે કેવળ રુદનનો જ મારો અધિકાર છે. હાય, વિધાનાની

વિદક્ષણતા ! ” આવા વિચારોને આધીન હોવા છતાં પણ આજે કન્દર્પકુંડલા સુખિની હતી અને તેનું કારણ એ હતું કે તે રમાકાન્તના દર્શનના નિમિત્તથી આજે વસંતો પ્રવાસ કરવાની હતી.

“ ચાલો, ગાડી ગલીના નાકાપર ઊભી છે.” આમ કહીને વૈકુંઠનાથે કન્દર્પકુંડલાને તેનો હાથ ઝાલીને ઓટલાનાં પગથિયાંપરથી નીચે ઊતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ કન્દર્પકુંડલા તેનો હસ્તસ્પર્શ થતાં ભયભીત થઇને એ ડગલાં પાછી હતી ગઇ. નર્મદાએ ત્યાર પછી કન્દર્પકુંડલાને સંભાળથી ચલાવીને ગલીના નાકાપર ઊભેલી વિક્ટોરિયામાં બેસાડી દીધી. કન્દર્પકુંડલા તથા નર્મદા પાછલી બેડક-પર બેસી અને વૈકુંઠનાથ તેમની સામેની સંકુચિત બેડકપર બેસી ગયો. તેઓ પાંચ મિનિટમાં ચર્નીશૅડ સ્ટેશનપર આવી લાગ્યાં અને ‘ વીરાર લોકલ ’ ના આગમનમાં દશ મિનિટનો અવકાશ હોવાથી ટિકિટો ખરીદીને પ્લેટફોર્મપર તેમને તિડંતું કરવું પડ્યું.

પરંતુ આ શું, કન્દર્પકુંડલાનું વામ નેત્ર કેમ ફરકવા લાગ્યું અને વામ નેત્ર ફરકતાંજ તે કંપાયમાન થવા લાગી તે શા કારણથી ? હરિ, હરિ; આમ કેમ થતું હશે વાર ? કારણ કે, આ તો અમંગળની સૂચના મનાય છે. પરંતુ આવી સ્થિતિમાં પણ કન્દર્પકુંડલા ભાવિ સુખની આશાથી એ સર્વ અપશકુનોનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં સ્થિર થઇને ઝંચપર બેસી રહી. જે દેવોનો પણ દેવ છે અને જે કરુણાનિધાત છે તે પરમાત્માનું જ કન્દર્પકુંડલા પોતાના હૃદયમાં સ્મરણ કરવા લાગી અને ભગવાન્ના સ્મરણથી તેના કામલ તથા અખળ હૃદયમાં સાહસનો આવિર્ભાવ થતાં તેના ઇષ્ટદેવ રમાકાન્તનું શતઅન્દકિરણ મુખમંડળ મધ્યસ્થ થઇને તેના હૃદયાકાશમાં ઉદિત થતું દેખાયું. એ જ વેળાએ પોતાની બીપણુ ગતિના નાદથી દિશા-

એને કંપાવતી બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વેની ' વીરાર લોકલ ' ચર્નીરિડના સ્ટેશનપર આવી લાગી અને કન્દર્પકુંડલા કોઇ પણ પ્રકારના સંકાય વિના વૈકુંઠનાથ તથા પોતાની માતા સાથે ફર્સ્ટ ક્લાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં બેસી ગઈ. આપણી એ પ્રવાસિત્રિપુટીના બેડા પછી ટ્રેન એક મિનિટમાં જ ઊપડી અને વૈકુંઠનાથની ઇષ્ટ દિશામાં ચાલવા લાગી.

પ્રકરણ ૬ કું

કન્દર્પકુંડલાની જન્મકથા

આ પ્રકરણમાં કન્દર્પકુંડલાના જન્મસાથે જે એક રહસ્ય જોડાયેલું હતું તે રહસ્યનો પ્રકાશ કરવાની અમારી ઇચ્છા છે. વસ્તુતઃ કન્દર્પકુંડલા વેંસ્યાની કન્યા નહોતી; કારણ કે, તેની જન્મદાત્રી માતાએ વેંસ્યાવૃત્તિનું કદાપિ અવલંબન કર્યું નહોતું. દેવનારાયણ ત્રિપાઠી નામક એક બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ મુંબઈની રમ્મલકોઝ કોર્ટના એક નામાંકિત વકીલ હતા અને તેથી જ્યારે તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા ત્યારે પોતાનાં પુત્રપુત્રીમાટે યથેષ્ટ ધન મૂકી ગયેલા હોવાથી તેમનાં પુત્ર પુત્રી આદિને નિર્વાહ આદિની કશી પણ ચિન્તા નહોતી. દેવનારાયણના સ્વર્ગવાસ પછી તેમનો પુત્ર નીલામ્બર ત્રિપાઠી પણ બી. એ. એલ્. એલ્. બી. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઇને મુંબઈની પોલિસ કોર્ટના એક ઉત્કૃષ્ટ વકીલ તરીકે પ્રકાશમાં આવ્યો અને તેના સ્વર્ગીય પિતાની આવક કરતાં તે વધારે કમાણી કરવા લાગ્યો. કિમ્બિનલ્ દ્વામાં તે એકસ્પર્ટ હતો અને પોતાના અભિયોગને અતિશય ઉત્કૃષ્ટ

સ્વરૂપમાં ન્યાયાધીશ સમક્ષ રજૂ કરવાની કળામાં તેમ જ વકતૃવ-
કળામાં પણ તે નિષ્ણાત હતો એટલે તેને મુખ્યમંત્રી કાર્ટ ઉપરાંત
સૂરત, વડોદરા તથા અમદાવાદની કોર્ટોના કેસો પણ મળતા હતા
અને તેથી વર્ષમાં પાંચ સાત વાર અમદાવાદમાં તેનું આગમન થતું
હતું. એક વાર નીલાંબર એક અભિયોગમાં પ્રતિવાદીના વકીલ તરીકે
આવ્યો હતો અને કેસ કાંઈક લાંબો હોવાથી પંદરેક દિવસ જેટલો
સમય તેને અમદાવાદમાં વીતાડવો પડ્યો હતો. એ પ્રસંગે જ કન્દ-
ર્પકુંડલાની માતા સાથે નીલાંબરનો પ્રથમ પારચય થયો હતો;
કારણ કે, નીલાંબરના નિવાસભાટેની તેના અસીલે જે ગૃહમાં
વ્યવસ્થા કરી હતી તે ગૃહની પાસેના એક ગૃહમાં કન્દર્પકું-
ડલાની માતા રહેતી હતી. કન્દર્પકુંડલાની માતા આલ્મણ જાતિના
એક અભિજાત ગૃહસ્થની કન્યા હતી, પરંતુ નીલાંબર સાથે બ્યારે
તેનો પ્રથમ પરિચય થયો તે વેળાએ તે વિધવા હતી. નીલાંબર જે
કેસભાટે અમદાવાદમાં આવ્યો હતો તે કેસ જીતવાથી તેને પૈસા પણ
સારા મળ્યા અને તે સાથે કન્દર્પકુંડલાની માતા એટલે કે એક
રૂપવતી તરુણી વિધવા પણ તેને મળી ગઈ. ત્યાર પછી તેઓ બંને
મુખ્યમંત્રી આવ્યાં અને મુખ્યમંત્રીમાં નીલાંબરે પોતાની એ કાન્તાના
નિવાસભાટે પોતાના ગૃહથી ભિન્ન એક ઉત્તમ ગૃહ ભાડે રાખી લીધું.

કન્દર્પકુંડલાની માતાનું નામ સરસ્વતી હતું અને તે રૂપમાં
તો જાણે સરસ્વતી હતી જ પરંતુ ગુણમાં પણ સરસ્વતી જ હતી.
સરસ્વતી બાલવિધવા હતી અને પોતાના પિતાની લાડકવાળ કન્યા
હતી. સરસ્વતી પોતાના પિતાની આદરભાજન હોવા છતાં ગૃહમાં
અબ્યાસ કરીને સુશિક્ષિતા થઈ હતી અને તેણે પોતાની જન્મભાષા
ગુજરાતી ઉપરાંત કેટલાક ધર્મગ્રંથો વાંચી શકાય તેટલામાટે સંસ્કૃત

તથા હિન્દી ભાષાનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. સરસ્વતી જે વેળાયે યૌવનના વસંતકાળમાં વિહરતી હતી તે વેળાયે ખગાળામાં તેમ જ મુ'અઘ તથા ગુજરાતમાં વિધવાવિવાહનું પ્રચંડ આન્દોલન થવા માંડ્યું હતું. સ્વર્ગીય ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરની આલોચના તથા આન્દોલન તેમ જ શ્રદ્ધાસમાજની તાડના તથા ગંજનાના પરિણામે વિધવાવિવાહનો કાયદો પાસ થઈ ગયો હતો અને ખગાળામાં ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે પોતાના ધનનો વ્યય કરીને અનેક વિધવાઓને સઘવા બનાવી તેમની સદ્ગતિ કરી નાખી હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમણે પોતાના પુત્રનો પણ એક વિધવા સાથે જ શરીર-સંબંધ કરાવ્યો હતો. શ્રદ્ધાસમાજ અને તેની શાખા પ્રાર્થનાસમાજના અનુયાયિમંડળમાં પણ વિધવાવિવાહો એટલી મોટી સંખ્યામાં થવા લાગ્યા કે તે વિધવાવિવાહોને જોતાં લોકોને એવો જ રંગ દેખાવા લાગ્યો કે હવે કુમારિકાઓ સાથે કાઈ પણ પુરુષ લગ્નસંબંધ કરશે નહિ; જે પુરુષ લગ્ન કરશે તે વિધવા સાથે જ કરશે અને તેથી કુમારિકાઓને કૌમારમાં જ મરી જવું પડશે. વિધવાવિવાહનું પ્રતિપાદન તે સમયના સુશિક્ષિત પુરુષોનું મુખ્ય ભૂષણ થઈ પડ્યું હતું અને તેથી જો કાંઈ સુશિક્ષિત પુરુષ વિધવાવિવાહનો કાંઈ પણ સ્વરૂપમાં નિષેધ કરે, તો તે સુશિક્ષિત સમાજના તિરસ્કાર તથા ગાત્રિપ્રદાનને પાત્ર થઈ પડતો હતો. મુ'અઘમાં વિધવાવિવાહના આન્દોલન તથા પ્રચારમાટે પ્રાર્થનાસમાજની લગોલગ પુનર્વિવાહ અથવા વિધવાવિવાહ હોલ અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યો હતો અને તે હોલની ભૂમિએ અનેક વિધવાઓના સઘવા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. સરસ્વતીએ જે વેળાયે નીલાંબરને જોયો તે સમય આવા પ્રકારનો એટલે કે વિધવાપુનર્લગ્નના આન્દોલન તથા પ્રચારનો હતો.

સરસ્વતી વર્તમાનપત્રે વાંચતી હતી અને નીલાંબર નામાંકિત વકીલ હોવાથી સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ તરીકે પ્રાર્થનાસમાજના પ્રત્યેક કાર્ય તથા પ્રત્યેક ઉત્સવમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો. અર્થાત્ સરસ્વતીને વિધવાના અવતારમાં જોઈને નીલાંબરના હૃદયમાં શોકનો અમલ્ય આઘાત થવા લાગ્યો, તે દેશની દુર્દશાને દેખીને દુઃખિત થવા લાગ્યો અને સરસ્વતીના સંકટની સમીક્ષાથી સંજ્ઞાસ્થ થઈને તેણે હિન્દુસમાજને ગાળોથી વધાવી લેવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો. તે હિન્દુજાતિને સમુદ્રતલવાસિની કરી દેવામાટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો; કારણ કે, પ્રાર્થનાસમાજ નામક વિધવા-દુઃખવિદારક મંડળના એક સભ્ય તરીકે વિધવાઓના કલ્યાણમાટે વિધવાવિવાહવિરોધિની હિન્દુજાતિને સમુદ્રમાં ડુબાવી દેવામાટેની પ્રાર્થના કરવી એને તે પોતાનો ધર્મ માનતો હતો. સરસ્વતીએ પણ યુવક નીલાંબરને જોયો અને તેને જોતાં જ તે રોવા લાગી. તે રોઈ શામાટે ? પોતાના સ્વાર્થમાટે, નીલાંબરના પ્રેમમાટે અને ભારત-વર્ષની વિધવાવિવાહવિરોધિની પ્રથાના પરિણામે સર્વ પ્રકારનાં સુખોથી વંચિતા સ્ત્રીજાતિમાટે ! સારાંશ કે, સરસ્વતી તે સમયના વિધવાવિવાહવિરોધી હિન્દુ પ્રૌઢ પુરુષોને ગાળો દેતી દેતી રોવા લાગી. આવી રીતે રોવાધોવાના કાર્યને સમાપ્ત કરીને તેઓ બન્ને અમદાવાદથી મુંબઈમાં આવ્યાં હતાં.

નીલાંબરના ગૃહમાં તેની સ્ત્રી પણ હતી અને તેનો પુત્ર પણ હતો એટલે તેના અંસારમાં કોઈ પણ વસ્તુની ન્યૂનતા નહોતી; છતાં નીલાંબરે સરસ્વતીને મુંબઈમાં લાવીને એક આણથી બે પક્ષીઓને એકસમયાવચ્છેદે મારી ખતાવ્યાં. એમાંનું એક પક્ષી હિન્દુસમાજ દનો; કારણ કે, આ કાર્ય કરીને તે એક સમાજઅંસ્કારક થઈ ગયો

અને શિક્ષિતસમાજનો એક અગ્રેસર પુરુષ થઇ પડ્યો, અને અન્ય પક્ષી તે તેની પ્રવૃત્તિ કિંવા તેની વિદ્યાસવાસના હતી; અર્થાત્ અપ-
રૂપ રૂપવતી તથા વિદ્યાવતી સરસ્વતીને પ્રાપ્ત કરી લઇને તેણે પોતાના
માનવજન્મની અનેક વાસના તથા આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરી લીધી.
સરસ્વતી એક રાખેલી વેશ્યા પણ નહોતી અને સનાતન વૈદિક
ધર્માવલંબી જનસમાજવડે સન્માન્ય આર્ય ગૃહિણી પણ નહોતી.
મુ'બદ્ધમાં સરસ્વતી જે ગૃહમાં વસતી હતી તે ગૃહમાં નીલાંબર
પોતાના મિત્રોસાથે ધણીક વાર આમોદ આનંદાદ પણ કરતો હતો;
તથાપિ સરસ્વતીનો નીલાંબરમાં અનન્ય અનુરાગ હતો અને નીલાં-
બર પણ સરસ્વતીમાં તેવો જ રસોડ ગમતો હતો. આપણી પ્રસ્તુત
કથાની નાયિકા કન્દર્પકુંડલા એ સરસ્વતીની જ ગર્ભજતા કન્યા
હતી અને તેનો પિતા નીલાંબર હતો. સરસ્વતીએ પોતાની પુત્રી
કન્દર્પકુંડલાને અતિશય સાવધાનતાથી ભાષા, સાહિત્ય તથા સંગીત
આદિ વિદ્યાકલાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું; કારણ કે, કન્દર્પકુંડલાને કોઇ
સત્પાત્રના હસ્તમાં અર્પવાની તેની પરમ આકાંક્ષા હતી; પરંતુ તેની એ
આકાંક્ષા પૂર્ણ થવા પૂર્વે જ નીલાંબરનો દેહાંત થઇ ગયો અને તેનો
દેહાંત થયા પછી સરસ્વતીની આર્થિક અવસ્થા એટલી અને એવી
તો દયાજનક થઇ પડી કે અત્યંત કષ્ટપૂર્વક તથા અનેક પ્રકારનાં
દુ:ખો વેડીને તેણે ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત કન્દર્પકુંડલાનું પાલન કર્યું. કન્દ-
ર્પકુંડલા જ્યારે ચૌદ વર્ષની થઇ તે વેળાએ બીજણ વસન્ત અથવા
મસરિકા નામક રોગના યોગે સરસ્વતી પણ આ સંસારને સદાને
માટે ત્યાગી ગઇ અને તે સમયથી કન્દર્પકુંડલા આ વિશાળ તથા
અનન્ત સંસારમાં એકલી અટૂલી થઇ ગઇ.

નર્મદા સરસ્વતીની સંગિની હતી અને તેથી અમદાવાદથી
સરસ્વતીની સાથે જ મુ'બદ્ધમાં આવી હતી. નર્મદામાં સરસ્વતીને

અતિશય વિશ્વાસ હોવાથી સરસ્વતીએ પોતાના પૈસાટકા તથા અન્ય મૂલ્યવતી વસ્તુઓને સંભાળવાનો ભાર તેના શિરપર જ નાખી દીધો હતો. નર્મદા પણ હિસાબ કિતાબ સારી રીતે રાખતી હતી અને કરકસરમાં તે એવી તો અદ્વિતીય હતી કે તેની વ્યવસ્થા અનુસાર ચાલવાથી જ નીલાંબરના મૃત્યુ પછીના દુઃખમય દિવસોમાં પણ સરસ્વતી ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત જેમ તેમ કરીને પોતાના સંસાર-શકટને ચલાવતી રહી હતી. અર્થાત્ સરસ્વતી કન્દર્પકુંડલાને નિરાધાર અવસ્થામાં ત્યાગીને ચાલી ગઈ અને તેથી કન્દર્પકુંડલાના પાલનનો ભાર નર્મદાના શિરપર આવી પડ્યો. જો કે નર્મદા કન્દર્પકુંડલામાં માતા સમાન સ્નેહ રાખતી હતી; તથાપિ તેની એવી ઇચ્છા હતી કે કન્દર્પકુંડલા જો કોઈ પુરુષ સાથે લગ્નસંબંધ ન કરતાં કોઈ ધનાઢ્ય વિલાસી પુરુષની રાખેલીના રૂપમાં રહે તો વધારે સારું; કારણ કે, એથી નર્મદાની વૃદ્ધાવસ્થામાં નિર્વાહને ચલાવવાની ચિન્તા ટળી જવાના સંભવ હતો અને કન્દર્પકુંડલા પણ પોતાનું આયુષ્ય આનન્દપૂર્વક વીતાડી શકે તેમ હતું. નર્મદામાં રૂપ તથા યૌવન ઉભય વસ્તુઓનો અભાવ હોવાથી નિરુપાયવશાત્ તેણે આવી અભદ્ર ઇચ્છાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું હતું.

નર્મદાની કન્દર્પકુંડલાને વેશ્યાવૃત્તિ કરાવવાની ઇચ્છા હોવા છતાં કન્દર્પકુંડલા કોઈ પણ પ્રકારે વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારવાના વિષયમાં સંમત થતી નહોતી; કારણ કે, તે વેશ્યાઓની દુર્દશાને સારી રીતે જાણતી હતી અને તેથી 'વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારવાથી મારો નિસ્તાર નથી' એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. જે રૂપ ભગવાનનું હાથાસ્વરૂપ છે અને જે રૂપ નારીજાતિનું લક્ષણ છે, તે રૂપનો વિકલ્પ કરીને સુખિની થવાની કન્દર્પકુંડલાની ઇચ્છા નહોતી; કારણ

કે, તેની જનનીદ્વારા તેને જે શિક્ષા તથા દીક્ષા મળી હતી તે સર્વથા અન્ય પ્રકારની હતી. કન્દર્પકુંડલા એક ગૃહસ્થની કન્યા પ્રમાણે પ્રતિ-પાલિતા થયેલી હતી. માતાના મુખથી કન્દર્પકુંડલાએ રામાયણનું અધ્યાપન કર્યું હતું, મહાભારતની કથા સાંભળી હતી અને ધમનો મહિમા જાણ્યો હતો એટલે તેનું હૃદય પવિત્ર થયેલું હતું અને તેના સ્વભાવમાં અસરલતા કિંવા કપટનો અંશમાત્ર પણ આવી શક્યો નહોતો. કન્દર્પકુંડલા પોતાની જનનીના જીવનની સર્વ ઘટનાઓને જાણતી હતી અને તેથી રાખેલી સ્ત્રીને આ સંસારમાં કેવાં અને કેટલાં કષ્ટો ભોગવવાં પડે છે એ વાર્તા તેનાથી અજ્ઞાત નહોતી. અર્થાત્ કન્દર્પકુંડલાની માતા સરસ્વતી અત્યંત રૂપવતી તથા ગુણ-વતી હોવા છતાં અને નીલાંબરમાટે પ્રાણ અર્પી દેવાની ઇચ્છા રાખવા છતાં પણ તે ધર્મપત્નીની મર્યાદા તથા મહત્તાને પ્રાપ્ત કરી શકી નહોતી. કન્દર્પકુંડલા એ વિશિષ્ટ ઘટનાને કદાપિ ભૂલતી નહોતી. આ કારણથી તે પોતાના પિતાનો પરિચય આપતાં અતિશય સંકોચાતી હતી અને પિતાનું નામ આવતાં જ અશ્રુપાત કરવા મંડી જતી હતી. નર્મદા આદર, યત્ન તથા ચાતુરી આદિ કોઈ પણ વસ્તુદ્વારા કન્દર્પકુંડલાના નિશ્ચયને ફેરવી ન શકી એટલે અતિ પરા-જય સ્વીકારીને તેણે પોતાના મનમાં એમ માની લીધું કે : ' જ્યારે કન્દર્પકુંડલા જ્ઞાતયૌવના થશે અને જ્યારે નવીન યૌવનના તરંગો એના શરીરમાં તરંગિત થવા માંડશે એટલે એ પોતાની મેળે જ મારી ઇચ્છાને આધીન થઇ જશે. ' અર્થાત્ જ્યારે કન્દર્પકુંડલા રમાકાન્તને પોતાની સાથે લઇને ઘેર આવી હતી તે વેળાએ નર્મ-દાના આનન્દનો અવધિ થઇ ગયો હતો. યુવક તથા યુવતીને એકાન્તમાં રહેવા દઈને નર્મદાએ ગુપ્ત રહી તેમનો સમસ્ત વાર્તાલાપ

સાંભળ્યો હતો. રમાકાન્તને દરિદ્ર પિતાના પુત્ર તરીકે ઓળખીને નર્મદાના હૃદયમાં જો કે કંપનો આવિર્ભાવ થયો હતો; પરંતુ તેણે પોતાના મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે: 'કન્દર્પકુંડલા જ્યારે પુરુષમાં પ્રેમ રાખતાં શીખી છે એટલે હવે એની પૂર્વ ભાવના દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત અચલ રહી શકે તેમ નથી; અર્થાત્ એની રમાકાન્તમાં જ પ્રીતિ બંધાઈ છે તે પ્રીતિના પ્રવાહને અન્ય દિશામાં વાળતાં હવે વિશેષ વિલંબ થવાનો નથી.' પોતાની આ ધારણાને અનુસરીને જ નર્મદાએ વૈકુંઠનાથસાથે કન્દર્પકુંડલાના રૂપવિક્રયનું સાટું પાકું કર્યું હતું; કારણ કે, નર્મદાની માન્યતા અનુસાર વૈકુંઠનાથ ધનાઢ્ય હોવાથી સુપુરુષ હતો અને નવયુવક હોવા સાથે કાંઈક સુંદર પણ હતો એટલે 'જ્યારે એ પુરુષ કન્દર્પકુંડલાના જોવામાં આવશે તે વેળાએ દરિદ્ર રમાકાન્તના મોહને ત્યાગીને કન્દર્પકુંડલા એ વૈકુંઠનાથની પ્રેમિકા થઈ જશે.' એવી તેની ધારણા હતી; પરંતુ નર્મદાની એ ધારણા સર્વથા વ્યસત્ય જ સિદ્ધ થઈ; કારણ કે, કન્દર્પકુંડલા નિરંતર ઉદાસીન અને રમાકાન્તના ભાવમાં આત્મજ્ઞાનવિસ્મૃત જ રહેતી હતી. વૈકુંઠનાથમાં તેનો લેશ માત્ર પણ અનુરાગ નહોતો. અંતે નર્મદાએ પોતાની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો વ્યય કરીને એવી ધારણા બાંધી કે: 'કન્દર્પકુંડલાને વૈકુંઠનાથના મુંબઘથી દૂર વસંધના બંચલામાં રાખવાથી, ત્યાં વૈકુંઠનાથ સાથે તેનો અષ્ટૌપ્રહર અખંડ સમાગમ થવાથી અને તેના કર્ણકુહરમાં દિવારાત્રિ પ્રણયવચનરૂપ વારુણીનું સિંચન થતું રહેવાથી અવશ્ય તેનું હૃદય વિકારને વશ થશે અને તે મારી ઇચ્છા અનુસાર વર્તવા માંડશે; કારણ કે, વૈકુંઠનાથ રૂપસુંદર, નવયુવક તથા લક્ષ્મીપુત્ર છે અને તેથી કન્દર્પકુંડલા આજે નહિ, તો ચાર દિવસ પછી પણ અવશ્ય વૈકુંઠનાથની વિલાસભોગિની થવાની જ.' પોતાની આ

ધારણાથી જ નર્મદા કપટને થોજી કન્દર્પકુંડલા સમક્ષ અસત્યવાદ કરી તેને વૈકુંઠનાથના વસંધના ખંજલામાં લઈ જવાને તૈયાર થઈ હતી અને પોતાની ધારણાને તેણે કેવી દક્ષતાથી વ્યવહારમાં થોજી ખતાવી હતી એ આપણા જાણવામાં આવી ચૂકેલું હોવાથી હવે કન્દર્પકુંડલાને નર્મદા તથા વૈકુંઠનાથસાથે રહેવા દઈને આપણે આપણી કથાના નાયક રમાકાન્તની અવસ્થાનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૭ મું

હૃદયંધરીના શોધમાં

રમાકાન્ત રોંગા તો અવસ્ય; પરંતુ નયનોના અશ્રુપ્રવાહથી હૃદયના ગંપૂર્ણ ક્લેદને વિધૂત કરીને હૃદયથી લિપ્ત ન કરી શક્યો. રમાકાન્ત પોતાના માનવજન્મની અધિષ્ઠાત્રી દેવી એટલે કે પોતાની માતા સમક્ષ ઊંચીને રોયો; પરંતુ તેના એ રોદનથી તેના હૃદયમાંનો કન્દર્પકુંડલા વિષયક પ્રશ્ન મ્હાન ન થયો; કિન્તુ એ રુદનથી કન્દર્પકુંડલાની સુંદર છબિ રમાકાન્તના હૃદયમાં શિશિરસિક્ત પ્રભાતપુષ્પ પ્રમાણે આગગ કરતાં પણ અધિક પરિસ્ફુટ થતી દેખાવા લાગી. હવે રમાકાન્તને કન્દર્પકુંડલાના દર્શનનો લાભ મળી શકતો નહોતો; અર્થાત્ તેને જોવાની પ્રમળ ઇચ્છા હોવા છતાં પણ રમાકાન્ત લજ્જા તથા ભયથી કન્દર્પકુંડલાને જોવામાટે જઈ શકતો નહોતો. આજ અને કાલ કરતાં કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા અને રમાકાન્તના હૃદયમાં કન્દર્પકુંડલાના મુખદર્શનની આકાંક્ષા દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક વધી ચૂકી હતી. અને રમાકાન્તથી કન્દર્પકુંડલાનો વિયોગ સહી

ન સકાયો અને તેથી તેના દર્શનમાં તે તેને ઘેર ગયો; પરંતુ ત્યાં તેણે ધરના દરવાજાને તાળું વાસેલું જોયું અને તેથી તે નિરાશના સમુદ્રમાં નિમજ્જિત થવા લાગ્યો. નર્મદાની એક વેશ્યા પાડોશણે તેને એવા સમાચાર આપ્યા કે: “ નર્મદા કન્દર્પકુંડલાને લઇને કોઈ એક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થસાથે વસઈ ગયેલી છે. ” આ સમાચાર સાંભળતાં જ રમાકાન્ત આત્મજ્ઞાનરહિત થઈ ગયો અને ત્યાંથી તે કન્દર્પકુંડલાને શોધી કાઢવાની ઇચ્છાથી રેલ્વે સ્ટેશનની દિશામાં ચાલતો થયો.

હાય, રમાકાન્ત, તુ ક્યાં ચાલ્યો ? તારી અત્યંત વૃદ્ધ માતા ઘેર એકલી છે એનો પણ તેને વિચાર નથી ? વળી તેં આ મહિનાના ખર્ચના રૂપિયા પણ તેને નથી આપ્યા ! એ સર્વ જૂલીને તું અત્યારે ક્યાં જાય છે ? રમાકાન્ત, આ સંસારમાં તારી વૃદ્ધ માતાનો તારા વિના અન્ય કોઈ પણ આધાર નથી, એનું તને સ્મરણ છે કે નહિ ? સ્મરણ ક્યાંથી હોય ! અર્થાત્ રમાકાન્ત સર્વસ્વને વિસારી તથા ત્યાગી દઇને કન્દર્પકુંડલાને શોધવામાં ચાલતો થઇ ગયો. તે ન્યારે સ્ટેશનપર આવ્યો ત્યારે રાત્રિના આઠ વાગ્યા હતા અને વસઈ જનારી ટ્રેન થોડી વારમાં આવવાની હતી એટલે તેણે વસઈની એક થર્ડ ક્લાસ ટિકિટ લઇ લીધી અને ટ્રેન આવતાં તેમાં બેસીને તે વસઈ જવાને હિપડ્યો. રસ્તામાં એન્જિન બગડવાથી ટ્રેન લેટ થઇ અને તેથી તે લગભગ રાતે દશ વાગે વસઈના સ્ટેશન પર ઊતર્યો. વસઈ સ્ટેશનથી વસઈ ગામ બહુ દૂર હોવાથી અને ગાડીભાડા જેટલા પૈસા તત્કાળ પાસે ન હોવાથી રમાકાન્ત અતિથય શીઘ્ર ગતિથી ગ્રામની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો.

રમાકાન્તને અત્યારે ચાલવાનો પરિશ્રમ જણાતો નહોતો,

સુધાની પીડા દેખાતી નહોતી અને પિપાસાના યોગે તેનો કંઠ પશુ સૂકાતો નહોતો. ચાલતો ચાલતો મનમાં તે એ જ વિચાર કરતો હતો કે: “ કન્દર્પકુંડલાને મારે ક્યાં અને ક્યા અંગલામાં જઈને શોધવી ? ” અંગલા તો અહીં ધણી લોકોના હશે એટલે તે કોના અંગલામાં હશે અને કોઈને પૂછતી વેળાયે તે અંગલાના માલિકનું નામ મારે શું જણાવવું ? ” બહુ વિચાર કર્યા પછી તે એવા નિશ્ચયપર આવ્યો કે: “ ખસ, હું એમ જ કહીશ કે જે અંગલામાં કન્દર્પકુંડલા આવી છે તે અંગલામાં મારે જવાનું છે એટલે કોઈ પણ તે અંગલો ખતાવી દેશે; કારણ કે, કન્દર્પકુંડલાનું આ મુઠ્ઠી જેવડા ગામમાં થયેલું આગમન અહીંના લોકોથી અસ્તાત નહિ જ હોય. ” રમાકાન્તને એ સમય સૂધીમાં માત્ર એક જ વાર ત્રણ કે ચાર કલાકને માટે વસતીમાં આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો એટલે તે વસતીના માર્ગથી જેમ સર્વથા અજ્ઞ નહોતો તેમ જ વસતીના ખૂણે ખૂણાનો રાતા પણ નહોતો. અર્થાત્ તે ગામમાં આવ્યો તે વેળાયે અગિયાર વાગી ગયા હતા. માર્ગમાં એક ગાંડું ચાલ્યું આવતું હતું અને ગાડાવાળો ગીત ગાતો ગાતો વચ્ચે બળદનાં પૂછડાંને આંબળતો તથા બળદોને ફટકારતો પણ જતો હતો. રમાકાન્તે તેને જરા થોભવાનું કહીને કન્દર્પકુંડલાના વસતીમાંના આગમનની કથા તેને કહી સંભળાવી અને તે જો તેના જોવામાં આવી હોય તો તે અત્યારે જે અંગલામાં હોય તે અંગલાનું સ્થાન તથા તે અંગલાના માલિકનું નામ ખતાવવામાટે તેને પ્રાર્થના કરી. રમાકાન્તના મુખથી કન્દર્પકુંડલાની કથા સાંભળીને તે ગાડાવાળો કહેવા લાગ્યો કે: “ ભાઈ, રાંડની વાતો કરતાં અને રાંડને શોધવા નીકળતાં લગતો નથી ? શું, તું ત્રણ ટકાની રાંડ પાછળ ગાંડો યાત્રા ગયો છે ? ”

આટલી નાની ઉંમરમાં તારી આ હાલત ? રાંડ કોની થઇ છે અને કોની થવાની છે વાર ? રામ, રામ ! દુનિયા કેવી દીવાની છે ! ” રમાકાન્તના હૃદયમાં એ વેળાયે માન કે અપમાનની લાગણી હતી જ નહિ એટલે પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ગાડાવાળાના મુખથી ઉત્તર ન મળવાથી તે આગળ વધવા લાગ્યો. તે બજારના છેડાપર વસ-ઇના જૂના કિલ્લાની નજીક સોપારી આગ પાસે આવ્યો તે વેળાયે અર્ધનિમીલિત હતાં નેત્રો જેનાં અને જેના હસ્તમાં એક ચોરફાનસ હતું તેવો એક પોલિસ કોન્સ્ટેબલ કિલ્લામાં ગસ્ત મારીને આવતો તેની સામે અથડાઇ ગયો અને મધ્યરાત્રિ થઇ ગયેલી હોવાથી તેણે કાયદા પ્રમાણે રમાકાન્તને સંબોધીને “ હુકમધર ” (“ Who comes there ? ”) નો પોકાર કર્યો; પરંતુ એના ઉત્તરમાં “ રૈયત ” શબ્દ ઉચ્ચારવાને બદલે રમાકાન્તને મૌનનું અવલંબન કરતો જોઇ તે કોન્સ્ટેબલ તેના નિકટમાં આવ્યો અને ચોરફાનસના પ્રકાશમાં તેનાં મુખમંડળ તથા નેત્રોના ભાવને જોઇને તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો કે : “ આ કોઈ ધાસલેટ મારટર છે અને દારૂના નશામાં ભાન ભૂલીને આમ તેમ બટકતો હોય એમ જણાય છે. ” આવા પ્રકારની ભાવનાથી હૃદયમાં તેની પાસેથી કોઈ ચેરી-મેરી કઢાવવાની આશા રાખીને તે પોલિસ કોન્સ્ટેબલ કહેવા લાગ્યો કે : “ તું દારૂડિયો છે; અત્યારે તું બેભાન છે અને તેથી રૈયતની સલામતીમાટે તને પોલિસથાણામાં લઈ જવાની જરૂરત છે. ચાલ મારી સાથે થાણામાં; નહિ તો મારે મારીને તને લઈ જવો પડશે. ”

આના ઉત્તરમાં રમાકાન્ત કાંઈ બોલવા જતો હતો એટલામાં જૂના કિલ્લા તરફથી આવતા એક અજ્ઞાત પુરુષે તે પોલિસ કોન્સ્ટેબલને સંબોધીને આજ્ઞાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે : “ મ્હા! મનુષ્યને છોડી

દે; કારણ કે, એ દારૂડિયો નથી; એણે દારૂ નથી પીધો; તારી માન્યતા અસત્ય છે. ”

“ જેવી સ્વામીજીની આજ્ઞા. ” તે અજ્ઞાત પુરુષને નમસ્કાર કરીને પોલિસકોન્સ્ટેબલે તેની આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવી લીધી.

તે અજ્ઞાત પુરુષે પોલિસકોન્સ્ટેબલના ચાલ્યા જવા પછી રમાકાન્તના સ્કંધભાગપર પોતાના દક્ષિણ હસ્તને સ્થાપીને અનુકંપાદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: “ મહાશય, ચાલો મારી સાથે; જ્યાં જવાની તમારી ઇચ્છા હશે ત્યાં હું તમોને નિર્વિઘ્ન પહોંચાડી દઈશ. ”

“ આપ કાણુ છો અને મારા જેવા એક દુર્ભાગી મનુષ્ય પ્રતિ આપ આટલી દયા શા કારણથી દર્શાવો છો વાર ? અત્યારે અંધકારમાં હું આપને જોઈ શકતો નથી; છતાં મંદ ભાસના યોગે અનુમાનથી પૂછું છું કે આપ મંન્યાસી છો કે કેમ ? ” રમાકાન્તે આશ્ચર્યદર્શક ભાવથી એ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“ અત્યારે જ મારા પરિચયનું એટલું બધું શું પ્રયોજન છે વાર ? માત્ર એટલું જ જણાવો કે તમો ક્યાં જવા ઇચ્છો છો અને કોને મળવા માગો છો એટલે તમોને તમારા ઇષ્ટ સ્થાનમાં લઈ જઈને હું તમો જે મનુષ્યને મળવા માગતા હો, તે મનુષ્યસાથે મેળવી આપું. ” અજ્ઞાત પુરુષે પોતાનો પરિચય ન કરાવતાં પૂર્વવત્ આશય દર્શાવ્યો.

“ હું ક્યાં જવા ઇચ્છું છું એ હું પોતે પણ નથી જાણતો; પરંતુ અહીંના એક બંગલામાં મુબઈથી એક લલનાને લાવવામાં આવી છે અને તે મુંદરીના શોષમાં જ હું અત્યારે અહીં આવી શાગ્યો છું. ” રમાકાન્તે પોતાના આગમનનું કારણ દર્શાવ્યું.

“ તે લલનાને કોના અંગલામાં અને ક્યા અંગલામાં લાવવામાં આવી છે તે તમે જાણો છો ખરા કે ? ” અજ્ઞાત પુરુષે ગંભીર-તાથી પૂછ્યું.

“ એમાંનું હું કાંઈ પણ જાણતો નથી; પરંતુ તે નારીકુલ-શૃંગારના નામને જાણું છું; અર્થાત્ જો કેવળ તે રમણીના નામથી જ તેનો પત્તો મેળવી શકાય તેમ હોય તો હું આપને તેનું નામ જણાવું. તેનું નામ કન્દર્પકુંડલા છે.” રમાકાન્તે તે પોતે જેટલું જાણતો હતો તેટલું તે અજ્ઞાત પુરુષને જણાવી દીધું.

“ આ તો એક મહાવિષમ સમસ્યા આવી પડી; પરંતુ નિરાશ થવાનું કારણ નથી; કારણ કે, તે રમણીને શોધવાનો હું યથાશક્ય ઉદ્યોગ આ ક્ષણે જ આરંભું છું. ” આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપીને તે અજ્ઞાત પુરુષે રમાકાન્તને કહ્યું કે: “ મહાશય, તમારા સ્વરની ક્ષીણતા તથા તમારી ભાવભંગીથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે તમે અત્યાર સૂધી જગ્યા નથી; અર્થાત્ જો તમારી જમવાની ઇચ્છા હોય, તો પ્રથમ તમારામાટે ભોજનની વ્યવસ્થા કરાવું. ”

“ અડધી રાત વીતી ગઈ છે એટલે અત્યારે આપ મારામાટે ભોજનની શી વ્યવસ્થા કરાવી શકશે ? વળી અત્યારે ભોજન લેવાની મારી ઇચ્છા પણ નથી; કારણ કે, કન્દર્પકુંડલાનો પત્તો મેળવ્યા પછી જ જલપાન કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. ” રમાકાન્તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવી.

તે મંન્યાસી રમાકાન્તના આ વ્યાપારના રહસ્યને સમજી શક્યો કેંવા નહિ, એ તો જો કે અમારાથી કહી શકાય તેમ નથી; તથાપિ તેણે રમાકાન્તના સંગને તો ન જ ત્યાગ્યો. ઉભય પુરુષો નિસ્તબ્ધ નિશાકાળને પોતાના ચરણધ્વનિથી મુખરિત કરતા ચાલ્યા લાગ્યા.

ઉપર્યુક્ત સંવાદ પછી તેમનો અન્ય કાંઇ પણ પરસ્પર વાર્તાલાપ ન થયો. અનિવાર્ય ઘટનાસ્રોતમાં નિમગ્નિત થઇને બંનેએ ચાલવાના વ્યાપારને ચાલતો રાખ્યો અને અનિવાર્ય ઘટનાસ્રોતનો વેગ ઉભયને એક અજ્ઞાત સ્થાનમાં ખેંચી જવા લાગ્યો. પરંતુ એ ઉભય વ્યક્તિઓના આબ્યંતર સ્વરૂપમાં જે અંતરાય હતો તે એ કે એમાંની એક વ્યક્તિ વિવહલ હતી અને અન્ય વ્યક્તિ સંયત હતી. એ બેદથી જ હૃદયના આઘાતપ્રત્યાઘાતની સૂચના મળતી હોવાથી રમાકાન્તના હૃદયનો વેગ જે નૂતન ગતિથી પ્રવાહિત થવાનો હતો તેની સૂચના અત્યારે તેના હૃદયની વિવહલતા આપી રહી હતી.

કેટલાક વિશાળ તથા સંકુચિત માર્ગોને ઉલ્લંઘીને તેઓ એક ઉઘાનના આભ્યદાર સમક્ષ આવીને ઊભા રહ્યા. એ ઉઘાનની એક સીમા સમુદ્રના તીરપ્રાંત પર્યન્ત પહોંચેલી હતી અને ત્યાં જ એક ભેમજલાનો સુંદર ખંગલો પણ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. ઉપરના મજ્જાપર આગળના કક્ષમાં દીપકનો પ્રકાશ વિસ્તરેલો હોવાથી મધ્યરાત્રિ પીતી જવા છતાં પણ તે ખંગલાનાં નિવાસીઓ જાગતાં હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. જે સ્થાનમાં રમાકાન્ત તથા મંન્યાસી ઊભા હતા તે સ્થાનમાંના લોહશલાકાબદ્ધ આભ્યદારને કાંઇએ અંદરથી આવીને અચાનક ઉઘાડી નાખ્યું અને દાર ઊઘડતાં જ રમાકાન્ત તથા મંન્યાસી ઉઘાનમાં પ્રવેશ કરીને તે ખંગલાથી અદ્ય અંતરપર આવીને ઊભા રહી ગયા. એ વેળાએ ઉપરના દીવાનખાનાની ખારીમાં રમાકાન્તનાં નેત્રાએ એક રમણીય મુખચન્દ્રને જોયું અને તે મુખ કંદર્પકુંડલાનું હતું એવો દીપકના ઝગઝગતા પ્રકાશે નિશ્ચય કરાવતાં તે મંન્યાસીના સ્કંધપર હસ્ત રાખીને તેના કર્ણમાં કંપિત કંકે તથા મંદ સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે: “ જુઓ, જુઓ, મારી

કન્દર્પકુંડલા, મારી હૃદયેશ્વરી આ જ છે ! ” સંન્યાસીએ પોતાના હસ્તથી રમાકાન્તના મુખને અંધ કરીને કહ્યું કે: “ મૌનનું અવલંબન કરો ! ” કારણ કે, સંન્યાસી જે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યો હતો તે વસ્તુને રમાકાન્ત જોઈ શકતો નહોતો.

પ્રકરણ ૮ મું

હરિણી વ્યાધના જાળમાં

જે વેળાએ વૈકુંઠનાથ, કન્દર્પકુંડલા તથા નર્મદા સહિત, વસ-
ઇના સ્ટેશનપર પહોંચ્યો તે વેળાએ વૈકુંઠનાથની અંધ ગાડી સ્ટેશનના
કમ્પાઉન્ડમાં તેની વાટ જોતી તૈયાર બિભી હતી. જેવી રીતે મુખઅંધમાં
તેઓ વિક્ટોરિયામાં બેઠાં હતાં તેવી જ રીતે એ ગાડીમાં પણ કન્દ-
ર્પકુંડલા તથા નર્મદા પાછળની બેઠકપર જોડાજોડ બેઠી અને વૈકુંઠ-
નાથ તેમની સામે આગળની બેઠકપર બેસી ગયો. મધ્યાહ્ન વીતીને
રાત્રિના આગમનનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હોવાથી માર્ગમાં એટલી
સીમાપર્યન્ત નિસ્તબ્ધતા વ્યાપેલી હતી કે કેવળ ગાડીના ધ્રુવડાટ
વિના અન્ય કોઇ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો નહોતો.
રાત્રિના આગમન સાથે અંધકારનો અધિકાર ધીમે ધીમે વિશ્વમાં
આપવા માંડ્યો હતો. અને તેવામાં વળી ગાડીના દરવાજા અંધ કરી
લેવામાં આવ્યા હતા એટલે ગાડીના આબ્જંતર ભાગમાં તો એટલો
અંધકાર થઇ ગયો હતો કે તેમાં બેઠેલી વ્યક્તિઓ એક બીજાનાં
મુખને પણ ભાગ્યે જ જોઇ શકતી હતી. વૈકુંઠનાથ સિગાર કે સિગા-
રેટ પીવાનું પણ ભૂલી ગયો હતો અને કન્દર્પકુંડલાની અવસ્થિતિને

અનુભવતો એક અપૂર્વ ભાવથી ખેંસી રહ્યો હતો. એ અધકારમાં વચ્ચે વચ્ચે નર્મદાના અધકારમય મુખમાંથી હાસ્ય ફૂટી નીકળતું હતું; કારણ કે, નર્મદાનો એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે: “કન્દર્પ અવશ્ય વૈકુંઠનાથની થઈ રહેશે અને મારે જે લાભ મેળવવાનો છે તે મારાથી અવશ્ય મેળવી શકાશે.” આ કારણથી જ તેનું મુખ હાસ્ય-પુત્તકિત રહ્યા કરતું હતું. પરંતુ કન્દર્પકુંડલા પોતાના મનોભાવને પણ યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શકતી નહોતી; કાંઈ વાર ભયથી તેનું હૃદય શીર્ષીવિશીર્ણ થઈ જતું હતું; કાંઈ વાર સુખની આશાથી તેનું હૃદય સમમ સ્વર્ગ પર્યન્ત ઉડાણ કરતું હતું અને કાંઈ વાર નિરાશાના આઘાતથી તેનાં શરીર તથા મનમાં વિવક્ષણ નિશ્ચલતાનો આવિર્ભાવ થતો હતો. સારાંશ કે, કન્દર્પકુંડલા એક પ્રકારે વિવક્ષણુતાની પ્રતિમા થઈને જ ગાડીમાં ખેંસી હતી. કન્દર્પકુંડલા તથા વૈકુંઠનાથના હૃદયસ્થ ભાવોમાં એ વેળાએ અત્યન્ત ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી; કારણ કે, વૈકુંઠનાથનાં શ્રવણોમાં અનેક આશાઓ અનેક પ્રકારની સુખવાર્તાઓ કહી જતી હતી; તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ વિલાસ અનેક રંગોવડે રંગિત થઈને ઊભો રહેતો હતો અને વાસના તેના હૃદયમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરતી હતી એટલે તે સર્વથા આત્મજ્ઞાનહીન થઈ ગયો હતો અને કન્દર્પકુંડલાનાં કણ્ઠો કેવળ રોદન-ધ્વનિના ઝંકારને જ સાંભળ્યા કરતાં હતાં અને તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ માતૃશોકવિન્દસ્વ રમાકાન્તનું નાનાવિધ રૂપ ખલ્લોતના ચમકાટ સમાન વચ્ચે વચ્ચે પ્રસ્ફુટિત થતું હોવાથી તેના હૃદયમાં કેવળ નિરાશાજન્ય અવસાદ વિના અન્ય કાંઈ પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતું નહોતું.

ગાડી યથાસમય વસર્ધના ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયલા ખંગલાની નીચે આવીને ઊભી રહી અને :ગાડી ઊભી રહેતાં જ નર્મદાએ

કન્દર્પકુંડલાને તેનો હાથ ઝાલીને નીચે ઉતારી લીધી. વૈકુંઠનાથે ગાડી-ખાનને ગાડીને તબેલામાં લઈ જવાનો હુકમ કર્માવીને બંગલામાં પ્રવેશ કર્યો. તે અત્યંત સુંદર અને બેમાળનો બંગલો વસંતના સમુદ્રતીરપ્રાન્તમાં જ બેસેલો હતો અને તે બંગલાના શયનમંદિરમાં સમુદ્રની લહરીઓનો માધુર્યમિશ્રિત બીજણ નાદ સ્પષ્ટ કર્ણગોચર થતો હતો. બંગલામાંના સર્વ ખંડો અતિશય સુસજ્જિત તથા વિલાસસાધનોવડે ભંડિત હતા એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.

નર્મદાના હસ્તનો આધાર લઈને કન્દર્પકુંડલા ઉપરના દીવાન-ખાનામાં આવી પહોંચી અને ત્યાંના ઠાંઠને જોતાં જ પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી કે: “ક્યાં છે ? મારા પ્રાણેશ્વર રમાકાન્ત ક્યાં છે ? તેમ જ તેમનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીની શય્યા પણ અહીં કેમ નથી દેખાતી ? હું આ ક્યાં આવી છું ? આ તો મારા સર્વનાશક બળળનો વિસ્તાર હોય એમ જ દેખાય છે !” અર્થાત્ એ આગારમાં રમાકાન્તને ન જોવાથી આવા પ્રશ્નો તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને તેના યોગે એક ક્ષણમાત્રમાં જ સત્ય સ્થિતિ તેના બાજુવામાં આવી ગઈ. ભય, ક્ષોભ તથા રોષના યોગે કંપાયમાન થતી કન્દર્પકુંડલા એક બાંકડાપર બેસી ગઈ. ચતુરા નર્મદા કન્દર્પકુંડલાના હૃદયના સર્વ ભાવોને બાજી ગઈ અને તેથી તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે: “કન્દૂના અત્યારના વિચારો એક કે બે દિવસમાં જ અદ્વાર્ધ જશે અને અન્તે જે થવાનું છે તે જ થશે.” કન્દર્પકુંડલાને મુઝ્યા સમાન અવસ્થામાં જોઈને વૈકુંઠનાથ તેને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “હવે શોક તથા પશ્ચાત્તાપ કરવાથી શો લાભ થવાનો છે વા? અત્યારથી તું હવે મારી છે. રમાકાન્ત

એક દરિદ્ર તથા કુત્સિત યુવક હોવાથી પોતાના પેટનું જ પૂરું નથી કરી શકતો, તો પછી તે તારી આશાઓને ક્યાંથી અને કેમ કરીને પૂરી કરી શકે વાર ? તું આત્મા તથા હૃદયપૂર્વક મારી થઇ રહે એટલે હું પણ તારો દાસાનુદાસ થવાને તૈયાર છું. મારા સર્વસ્વની એકમાત્ર અધિકારિણી તું અને તું જ છે; કારણ કે, હું તારા રૂપથી પાગલ થઈ ગયો છું ! ” આ ઉદ્ગારો કાઢીને વિકારોન્મત્ત યુવક વૈકુંઠનાથ કન્દર્પકુંડલા પ્રતિ આગળ વધ્યો. કન્દર્પકુંડલા વૈકુંઠનાથને નિકટ આવતો જોઈને તત્કાળ જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી ઊઠીને ઊભી થઇ ગઇ અને નર્મદા કન્દર્પકુંડલા તથા વૈકુંઠનાથના મધ્યમાં ઊભી રહીને વૈકુંઠનાથને સંબોધી કહેવા લાગી કે : “ મહા-શય, ઊતાવળા થઇને અત્યારે જ ળગાત્કાર કરવાની સીમા પર્યન્ત ન આવી જાઓ. હાથ મોઢું ધોઈ નાખો, શાન્ત થાઓ અને પછી શાંતિથી આ મુઘ્ધાના મનને પોતાપ્રતિ વાળવાનો પ્રયત્ન કરો. ” પ્રસંગની પ્રતિકૂલતાને વૈકુંઠનાથ જાણી ગયો અને તેથી તે નિરસ્ત થયેલો દેખાવા લાગ્યો.

કન્દર્પકુંડલા એકદમ રોઈ પડી. તેનાં કળજલમંડિત નેત્રોમાંથી અવિરલ જલધારાનો પાત થવા લાગ્યો. આક્ષેપ, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ અને ગદ્ગદ કંઠશબ્દ એમાંની કોઇ પણ વસ્તુ જોવામાં આવતી નહોતી; માત્ર તેનાં ઉલય નેત્રોમાંથી સહિદ્ર જલઘટમાંથી નીકળતી જલધારા સમાન અશ્રુધારા નીકળી રહી હતી. જેવી રીતે નિદાહ-મેઘના વર્ષણથી પૃથ્વી કાંઈક શીતલ થાય છે તેવી જ રીતે આ રોદનથી કન્દર્પકુંડલાનું ઉત્તમ હૃદય કાંઈક શીતલ થયું અને ત્યાર પછી કન્દર્પકુંડલામાં કાંઈક સંતાનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો.

પરંતુ કન્દર્પકુંડલા રોઈ શામાટે ? કારણ કે, હવે રોવાથી શો

લાભ થવાનો હતો ? આ રહસ્યને કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં ઊતારવા-
માટે વૈકુંઠનાથ મુખને ખોલીને ધૃષ્ટતાથી બોલવા લાગ્યો કે: “ કન્દ-
ર્પકુંડલા, હવે આ તારું રોતું કકળવું વ્યર્થ છે; કારણ કે, આજે તારી
માતાને મેં તારી પ્રાપ્તિમાટે રૂપિયા બાર હજાર ગણી આપ્યા છે
અને તને આ ગૃહની સ્વામિની બનાવવામાટે જ હું અંત્યારે અહીં
લઈ આવ્યો છું. એ ઉપરાંત મારે તારા પગાર તરફિ તારી માતાને
પ્રતિભાસ સો સો રૂપિયા આપવા પડશે તે તો જુદા જ. તું વેશ્યાની
પુત્રી હોવાથી તારે વેશ્યાવૃત્તિ કરવી જ જોઈએ અને એ જ કારણથી
હું તારી માતાની અનુમતિથી તને મારા આ એકાન્ત ગૃહમાં લઈ
આવ્યો છું; કારણ કે, તારા રૂપ તથા યૌવને મને પાગલ બનાવી
દીધો છે. વેશ્યાની પુત્રીને આવી રીતે ગૃહસ્થની પુત્રી પ્રમાણે રોવા-
ધોવાથી શો લાભ થવાનો છે વાર ? હવે તો તારે મારી પ્રત્યેક ઇચ્છા
તથા પ્રત્યેક આજ્ઞાને આધીન થવું જ પડશે; કારણ કે, અત્યારે
હવે તું સંપૂર્ણ રીતે મારા અધિકારમાં છે અને મારી આજ્ઞા વિના
તારાથી આ બંગલાના ઉબરાને ઓળંગીને બહાર પણ નીકળી
શકાય તેમ નથી. ”

કન્દર્પકુંડલાએ વૈકુંઠનાથના એ ઉદ્ગારોને સ્થિર બાવથી સાંભળી
લઈને અંચલવટે પોતાનાં અશ્રુને લૂછી નાખ્યાં અને ત્યાર પછી
તે વૈકુંઠનાથને સંબોધીને મંદ સ્વરથી કહેવા લાગી કે: “ મહાનુભાવ,
આ વ્યવસાય મારામાટે સર્વથા નવીન હોવાથી કૃપા કરીને સ્થિર
થવામાટે મને વધારે નહિ, તો માત્ર બે દિવસનો સમય આપો
અને મારી માતાને પ્રભાતમાં જ પાછી મુંબઈ રવાના કરી દો. ”

“ જેવી તારી ઇચ્છા હશે તે પ્રમાણેની જ હું વ્યવસ્થા કરીશ.
જો તું મારી પ્રજ્ઞાવિની ચક્રશ, તો હું તારાં ચરણોને ચૂમતો રહીશ

અને તારી સેવાના પ્રસંગને હું મારા પૂર્વજન્મભર્જિત પુણ્યનું અલબ્ધ ફળ માનીશ.” વૈકુંઠનાથે પ્રસન્ન મુખમંડળથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

કંદર્પકુંડલાએ એનું કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યું; કિન્તુ તે પૃથ્વીપર બેસીને ડાબા પગના અંગૂઠાપર જમણા હાથની તર્જનીને રથાંગીને ઉદાસીન ભાવથી નખતે તોડવા લાગી. નર્મદા કંદર્પકુંડલાની એ સમયની ભાવલગીને જોઈને અવાફ થઈ ગઈ અને મનોગત કહેવા લાગી કે: “ હા, અચાનક આનો ભાવ આવો કેમ થઈ ગયો ? વસ્તુતઃ કંદૂ પોતાની ઇચ્છાથી જ વેશ્યાવૃત્તિને સ્વીકારવા-માટે તૈયાર થઈ છે કે આ એની છત્રના છે ? જો એના હૃદયનો ભાવ ભિન્ન હોય, તો પછી આનો શો ઉપાય કરવો ? વૈકુંઠનાથ બાલકબુદ્ધિ યુવક હોવાથી આવા જીવપ્રપંચોને જાણવાની બુદ્ધિ એનામાં નથી અને તેથી એ તો મને પ્રભાતમાં જ અહીંથી વિદાય કરી દેશે; પરંતુ કંદૂના હૃદયમાં કાંઈ બીજું જ ભાવના રમી રહી હશે અને જો રમાકાન્તના રટનમાં એ ઉન્માદિની થઈ જશે; તો મારા સર્વનાશનો જ પ્રસંગ આવી લાગશે. મને તો અત્યારનો રંગ સારો નથી દેખાતો. મારા પ્રમાદ હવે મને સ્પષ્ટ દેખાય છે અને તેથી મારી મનોદેવતા મને એમ જ કહે છે કે રમાકાન્તને ગમે ત્યાંથી બોળી કાઢીને કંદર્પકુંડલાનો હાથ તેના હાથમાં સોંપી દેવો એમાં જ કંદૂનું તેમ જ મારું પોતાનું પણ કલ્યાણ છે; કારણ કે, કંદર્પકુંડલા જ મારી ધનસંપત્તિ હોવાથી મારે પ્રથમ એનો અને ત્યારપછી રૂપિયાનો તેમ જ અન્ય આમોદ પ્રમોદનો વિચાર કરવાનો છે. હે માતા જગદંબે, તું તે જ પરિણામ જાવજો કે જે અમારામાટે કલ્યાણકારક હોય ! ”

હાય, મા જગદંબે, તારી સહાયતાને કોણુ નથી યાચતું વાર ? પાપાત્માઓ પણુ તારી સહાયતાને યાચે છે અને પુણ્યાત્માઓ પણુ સંકટના સમયમાં તારા નામને ઉચ્ચારે છે; વેશ્યાઓ પણુ તારામાં વિશ્વાસ રાખે છે અને સતી સાધ્વીઓ પણુ તારા સ્મરણથી કૃતાર્થ થાય છે. અર્થાત્ મનઃકામના તો સર્વની પૂર્ણ થાય છે, તો પછી હે માતા, તું કેવી છે ? તારા સમક્ષ પુણ્યનું સ્વરૂપ શું છે અને પાપનું સ્વરૂપ શું છે વાર ? કારણકે, તારૂં આ રહસ્ય અમો પામર જીવોની બુદ્ધિને ગમ્ય નથી અને તેટલામાટે જ આ પ્રશ્ન અત્યારે પૂછવો પડ્યો છે.

નર્મદા બીજે દિવસે પ્રભાતમાં જ સુખ્યજ જવામાટે વસંતથી રવાના થઈ અને સુખ્યજમાં આવતાં જ તેણે રમાકાન્તને શોધવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો; પરંતુ તેને રમાકાન્તનો કશોય પત્તો મળી શક્યો નહિ. રમાકાન્ત જે સ્થાનમાં રહેતો હતો તે સ્થાનનો આભાસ કન્દર્પકુંડલાની કોઈ એક વાર્તામાંથી નર્મદાને મળ્યો હતો એટલે તે સૂત્રના અવલંબનથી અત્યંત કષ્ટપૂર્વક રમાકાન્તની વૃદ્ધા માતાનો પત્તો મેળવીને નર્મદા તેની પાસે જઈ પહોંચી; પણુ રમાકાન્તની માતાને જોળી કાઢતાં બે દિવસ વીતી ગયા હતા, એ અહીં લક્ષમાં રાખવાનું છે. રમાકાન્ત આગલે દિવસે ધરમાંથી ગયો હતો અને અઘાપિ પાછો આવ્યો નહોતો એટલે પોતાના પુત્રને એક દિવસ ન જોવાથી જ રમાકાન્તની માતા પાગલ જેવી થઈ ગઈ હતી. અર્થાત્ નર્મદાએ આવતાંની સાથે જ તે વૃદ્ધાની શુશ્રૂષા કરવા માંડી અને તેને સ્નાન પણુ કરાવ્યું. વૃદ્ધા માતા પ્રતિદિવસ સ્નાન કર્યા પછી રમાકાન્તને આશીર્વાદ આપતી હતી અને અનેક દેવાલયોમાં જઈને રમાકાન્તના કલ્યાણમાટે ઈશ્વરને વિનવતી હતી; પરંતુ

આજે રમાકાન્ત ગૃહમાં નહોતો; ગઈ કાલથી રમાકાન્તને ભોજન પીરસી આપવાનો અવસર તેને પ્રાપ્ત થયો નહોતો અને રમાકાન્તના શરીર તથા મસ્તક પર વાત્સલ્યથી હાથ ફેરવવાનું સુખ પણ તેને મળ્યું નહોતું એટલે વૃદ્ધા માતા દુઃખથી માથું ટૂટવા લાગી અને તેથી નર્મદા એક નવીન વિપત્તિમાં આવી પડી. નર્મદા પણ સ્નાન તથા આહાર આદિને ભૂલીને તે વૃદ્ધાની સંવામાં નિમગ્ન થઈ ગઈ.

આ શું ? ધનલોભી નર્મદાના સ્વભાવમાં અચાનક આવું પરિવર્તન શા કારણથી થયું વાં ? કન્દર્પકુંડલા રમાકાન્તના વિયોગથી પાગલ થઈ જવાની તૈયારીમાં હતી એટલે તે પાગલ ન થાય એટલામાટે રમાકાન્તને શોધવા આવેલી નર્મદાએ તેની વૃદ્ધા માતાની સંવાના ભારને પોતાના શિરપર ઉપાડી લીધો. સ્નેહના તીવ્ર વિકાસના સાક્ષાત્કારથી મનુષ્યના મનનું સ્વાભાવિક જ આવું પરિવર્તન થઈ જાય છે એટલે એમાં આશ્ચર્યકારક કંઈ પણ નથી. નર્મદાને એક પુત્ર થયો હતો અને તે માતા થવાનું શીખી હતી એટલે કોઈ પુત્રની માતાની આવી દશાને જોઈને તે આત્મચાનકીન કેમ ન થાય વાં ? નર્મદાની આશાસ્વરૂપિણી કન્દર્પકુંડલાએ જે પુરુષમાં પોતાના પ્રેમને સ્થાપ્યો હતો તે યુવકની જ એ માતા હતી અને એટલાથી જ નર્મદાના હૃદયમાં એક પ્રલયવાયુનું વહન થવા લાગ્યું. હે જગજગનની જગદંબે, આ પણ તારી જ અગમ્યરહસ્યમયી લીલાનું પરિણામ હોવું જોઈએ.

અસ્તુ; ખીજે દિવસે વૈકુંઠનાથ પોતાના વસર્ધના અંગલામાં નહોતો; કારણ કે, તે પણ પાછો મુખર્ધ આહ્યો ગયો હતો અને ત્યાંથી કેટલીક વસ્તુઓ લઈને સાંઝની ટ્રેનમાં પાછો વસઈ આવ્યો હતો. અર્થાત્ કન્દર્પકુંડલા આખો દિવસ અંગલામાં એકલી જ હતી.

તેનાં નેત્રોમાં અશ્રુનો અભાવ હતો, તેના મુખમાંથી હાસ્યનો લોપ થયો હતો અને ઉલ્લાસનો ભાવ તેના દેહને સર્વથા ત્યાગી ગયો હતો. એક કાષ્ઠપુતલિકા પ્રમાણે બંગલામાં તથા ઉદ્યાનમાં ધતસ્તતઃ જ્રમણ કરીને કન્દર્પકુંડલાએ એ દિવસ વીતાડી દીધો.

વૈકુંઠનાથની ભાવભંગી આજે સ્વતંત્રસ્વરૂપિણી દેખાતી હતી. બંગલામાં આવતાં જ પ્રથમ તેણે સ્નાનથી પોતાના દેહને સ્વચ્છ કર્યો અને ત્યાર પછી એક ગ્લાસ ભાંગ પીને ભોજનને ન્યાય આપ્યો. ભોજન પછી તેના ઉદરમાં એક પંગ ગિહસ્વીએ પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ મદિરાપાનનો વિશેષ અભ્યાસ ન હોવાથી આટલી મદિરાને પણ તે સહી ન શક્યો અને અધૂરામાં પૂરું તીવ્ર સિગાર ફૂંકતાંની સાથે જ તેનું માથું ભ્રમવા લાગ્યું. વૈકુંઠનાથમાં બેસવાની કે જીભા રહેવાની શક્તિ ન રહેવાથી તે તત્કાળ શય્યામાં લાંબો થઈને પડ્યો અને થોડી વારમાં જ ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો. એ વેળાએ મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આગ્યો હતો.

વૈકુંઠનાથને સંજ્ઞાશૂન્ય અવસ્થામાં પડેલો જોઈને અતુર કન્દર્પકુંડલાએ એક લાંબા દોરડાને ખારીના બે સળિયામાં ખાંધીને નીચે લટકાવી દીધું અને ત્યાર પછી પોતાના વસ્ત્રને વ્યવસ્થિત કરીને તેનો મજબૂત કચ્છો મારી લીધો. પ્રથમ તો પૃથ્વી તથા પોતા વચ્ચેના અંતરને જોઈને તે કાંઈક ભયભીત થઈ ગઈ; પરંતુ ત્યાર પછી હૃદયને દૃઢ કરી દોરડાને ઝાલી યાહોમ કરીને તે નીચે જતરવા લાગી. ધન્ય, પ્રેમ, ધન્ય ! તારો મહિમા અપરંપાર મનાય છે તે સર્વથા અપરંપાર જ છે એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ. ગત પ્રકરણના અંતમાં અમોએ જે એમ જણાવ્યું છે કે “ સંન્યાસી જે વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યો હતો તે વસ્તુને રમા-

કાન્ત જોઇ શકતો નહોતો, ” તે વસ્તુ અન્ય કોઈ નહિ, પણ કંદર્પકુંડલાનો પલાયન વિષયક પ્રયત્ન જ હતો. અર્થાત્ દિવ્યલોચન સંન્યાસી કંદર્પકુંડલાની એ એજાને તીવ્ર દૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યો હતો અને તેની એ એજાને જોઇને એ એજાના રહસ્યને પણ જાણી ગયો હતો. કંદર્પકુંડલાએ જેવાં ઊતરવાનો આરંભ કર્યો એટલે તત્કાળ તે બારી નીચે જઇને સંન્યાસી તે દોરડાને ઝાલી ઊતરવાના કાર્યમાં તેને સહાયતા આપવા લાગ્યો. એ વેળાએ કંદર્પકુંડલા સંસારશૂન્ય થયેલી હતી; દોરડાના ધસારાથી તેની બન્ને કામળ હથેળીઓ ફાટી ગઈ હતી અને તેમાંથી રુધિરનો પ્રવાહ ચાલ્યો જતો હતો. તેનું મુખ તથા તેનાં નેત્રો કાળાં પડી ગયાં હતાં. સંન્યાસી અંધકારના કારણથી જોઈ શકે એ સર્વ જોઇ ન શક્યો; પરંતુ મૂર્ચ્છિતા કંદર્પકુંડલાના સ્પન્દલીન દેહને પોતાના સ્કંધપર સુમન સમાન ધારી લઇને પોતાના દક્ષિણ હસ્તથી રમાકાન્તના હસ્તને ઝાલી અંધકારમાં મંદ ગતિથી ચાલવા લાગ્યો અને રમાકાન્ત નિર્વાક થઇને મંત્રમુગ્ધ સર્પ પ્રમાણે તે સંન્યાસીને અનુસરવા લાગ્યો. દશ મિનિટ જેટલા સમયમાં તેઓ વસઇના જૂના કિડ્ઝાની પાસેના સમુદ્રતીરપ્રાંતમાં આવી લાગ્યા કે જ્યાં કિનારા સાથે બાંધેલી અને સમુદ્રના જળમાં તરતી એક વિશાળ નૌકા અંધુક સ્વરૂપમાં તેમના જોવામાં આવી.

પ્રકરણ ૯ મું

હરિણીના ઉદ્ધાર

“ સાગરદાસ, દીપકને સત્વર પ્રકટાવો અને એક શય્યાની બેચરથા પણ કરી નાખો. ” તે સંન્યાસીએ ઘાટ અને નૌકાના

કાંઠાપર પૂલ તરીકે રાખેલા પાટિયાપર ચાલી નૌકામાં પ્રવેશ કરીને એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઉદ્દેશી આ પ્રભાણેની આજ્ઞા સંભળાવી.

સાગરદાસે તત્કાળ ઊઠીને દીપકને પ્રકટાવ્યો અને ત્યાર પછી નૌકાના પૃષ્ઠભાગસ્થ ગૃહ સમાન આચ્છાદિત ખંડમાં એક સાધારણ શય્યા પણ સજવી દીધી. સંન્યાસીએ હવે કન્દર્પકુંડલાના સંજ્ઞાશન્ય શરીરને પોતાના સ્કંધપરથી ઊતારીને અત્યંત સંભાળથી તે શય્યામાં સૂવાડી દીધું. ત્યાર પછી દીપક કિંવા લંપના પ્રકાશમાં કન્દર્પકુંડલાનાં સુખ તથા નેત્રો આદિને જોઈને તે સંન્યાસીએ રમાકાન્તને સંબોધીને ગંભીરતાથી કહ્યું કે: “ હવે કોઈ પણ પ્રકારની ભીતિ નથી; તમે ખેસી જાઓ; હું હમણાંજ નૌકાને ચલાવવાની આજ્ઞા આપી દઉં છું. ” આ પછી સંન્યાસીએ સાગરદાસને આજ્ઞા સંભળાવી કે: “ આ ક્ષણે જ નૌકાને ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરો. ” રમાકાન્ત જ્યાં સંન્યાસી કન્દર્પકુંડલાપાસે નૌકાના કક્ષ સમાન ભાગમાં બેઠો હતો તેના બાહ્ય ભાગમાં દ્વાર પાસે બેસી ગયો અને પાંચ કે છ મિનિટમાં સઘળી તૈયારી થઈ જતાં નૌકા વસર્ધના ઘાટપરથી ધીમે ધીમે અન્યત્ર જવામાટે ચાલવા લાગી.

રમાકાન્ત આ સ્વપ્નસૃષ્ટિને તો નહોતો જોઈ રહ્યો ને ? આવું સુખમય સ્વપ્ન તેણે કદાપિ અતઃપૂર્વ જોયું હતું ખરું કે ? તેમ જ એ સંન્યાસી કોણ હતો વાર ? સંન્યાસીઓના શરીરમાં પણ આટલી સીમા પર્યન્ત બળતો નિવાસ હોય છે ખરો કે ? એ સંન્યાસી સર્વત્ર પોતાના આટલા પ્રભુત્વ કિંવા અધિકારને ક્યાંથી અને કેમ કરીને સ્થાપી શક્યો હશે વાર ? કારણ કે, પોલિસ કોન્સ્ટેબલને તેણે પોતાના બે શબ્દોથી જ બોલતો બંધ કરીને રવાના કરી દીધો હતો અને અત્યારે નાવિકો તેના સાધારણ સંકેતમાત્રથી જ અધિકારમયી

નિશામાં નૌકાને ચઢાવી રહ્યા હતા. ત્યારે એ મહાપુરુષ કોણુ હતો ? એ મહાત્માના પ્રભાવયુક્ત સૌન્દર્ય સમાન સૌન્દર્યનો રમાકાન્તે કોઇ પુરુષના શરીરમાં કદાપિ સાક્ષાત્કાર કર્યો નહોતો. વળી રમાકાન્તના મનમાં અધિક આશ્ચર્ય તો એ વિષયપરત્વે થતું હતું કે તેના પોતાના સંબંધમાં તે સંન્યાસીએ કશી પણ પ્રવ્રજા કરી નહોતી તેમ જ કંદર્પકુંડલાના સંબંધમાં પણ કાંઇ જાણવાની ચેષ્ટા કરી નહોતી અને તેમ છતાં તે એ ઉભય વ્યક્તિઓના શિરપર અગાધ ઉપકારના ભારને ચઢાવી રહ્યા હતા. એવો એ અદ્વિતીય મહાપુરુષ કોણુ હતો વાર ?

નૌકા મુખ્યમંત્રી દિશામાં ચાલી જતી હતી. નૌકાનો પ્રધાન નાવિક સાગરદાસ કર્ણને હસ્તમાં ધારીને ખેડો હતો અને અન્ય નાવિકો વાયુ અનુકૂલ હોવાથી સદને ખોલી નાખ્યા પછી શાંત થઇને નૌકાના અગ્ર ભાગમાં ખેડો ખેડો વાતો કરતા હતા અને ચલમ ફૂંકતા હતા. સ્વચ્છ સમુદ્રસમીરનો શરીરને સ્પર્શ થતાં રમાકાન્ત કાંઈક સ્વસ્થ થયો અને તેથી સંન્યાસીને અનુલક્ષીને વિનયપૂર્વક પૂછવા લાગ્યો કે : “ મહાત્મન, નૌકામાં પીવાનું જળ મળી શકશે ખરું ? કારણ કે, તૃષાથી મારો કંઠ સૂકાઇ જાય છે. ” સંન્યાસીએ નાવિકાને સંબોધીને આજ્ઞા સંભળાવી કે : “ અરે કોઇ છે કે ? આ અતિથિને પ્રથમ બે લાડૂ આપો અને પછી શીતલ જળનો લોટો ભરીને લાવી આપો. ” એક નાવિકે સંન્યાસીની એ આજ્ઞાનું તત્કાળ પાલન કર્યું અને રમાકાન્ત કિંચિદ્ આહાર તથા જળપાન કરીને વિશેષ સ્વસ્થતા તથા શાંતિને અનુભવવા લાગ્યો.

સંન્યાસી કંદર્પકુંડલાના મુખમાં થોડા થોડા સમયને અંતરે જળના પાંચ દશ ઘિન્દુ નાખીને વીજનવતી તેને વાયુ દોળી રહ્યો

હતો. આવા પ્રકારના ઉપચારથી લગભગ એક કે દોઢ કલાક પછી કન્દર્પકુંડલા શુદ્ધિમાં આવી. તેને સંગ્રાની પ્રાપ્તિ થયેલી જોઈને સંન્યાસીએ એક નાવિકને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે: “ હું ધારું છું કે દૂધ છે. સત્વર તે દૂધને ગરમ કરી લે. ” તે નાવિકે થોડી વારમાં જ દૂધ ગરમ કરી આપ્યું અને તે ઉજ્જુ દુગ્ધના પાત્રને હસ્તમાં લઈ તે સંન્યાસી કન્દર્પકુંડલાને સંબોધીને તાત સમાન વાત્સલ્યપૂર્ણ ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “ મા, ઊઠો અને જરા દૂધ પી લ્યો. ” કન્દર્પકુંડલાએ ચક્રિત થઈને પોતાનાં નેત્રોને ઊઘાડ્યાં; પરંતુ એક અપરિચિત પુરુષને પોતા સમક્ષ બેઠેલો જોઈને તેણે પોતાનાં નેત્રોને પાછાં મીચી લીધાં. સંન્યાસી પુનઃ તેને લક્ષ્ય કરીને કહેવા લાગ્યો કે: “ પુત્રી, ભયભીત થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; તું અશક્ત થયેલી છે અને તેથી દૂધ પીવાની તારામાટે અતિશય આવશ્યકતા છે. ” આટલું બોલીને કન્દર્પકુંડલાના ઉત્તરની પ્રતીક્ષા ન કરતાં તે સંન્યાસી એક ચમચાવડે થોડું થોડું દૂધ તેના મુખમાં અર્પવા લાગ્યો. દુગ્ધપાનથી કન્દર્પકુંડલાના શરીરમાં કાંઈક શક્તિનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તેણે ઊઠીને બેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેના એ પ્રયત્ન વ્યર્થ થયો; કારણ કે, તેના અત્યંત નિર્બળ થયેલા દેહમાં અઘાપિ એટલા બળનો આવિર્ભાવ થયો નહોતો, તેમ જ તેના હસ્તપાદાદિમાં પણ અસહ્ય વ્યથા થયેલી હતી અને તે પણ ન ઊઠી શકવાનું એક અન્ય કારણ હતું. એ વેળાએ સંન્યાસીએ તે કક્ષમાંથી બહાર નીકળી આવીને રમાકાન્તને અંદર જવામાટેની આજ્ઞા આપી દીધી. રમાકાન્તના આશ્ચર્યનો અવધિ એ કારણથી થયો હતો કે નૌકામાંના સર્વ નાવિકાએ કાપાય વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા હતાં તેમ જ તે કક્ષમાં ઔષધ આદિ ઉપચારનાં સર્વ સાધનો એક

ઓંપદાલય પ્રમાણે તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

રમાકાન્તે કન્દર્પકુંડલા સમક્ષ જવા પૂર્વે એક વાર સંન્યાસી પ્રતિ દર્શિપાત કર્યો અને તે દર્શિપાતથી તેના હૃદયસ્થ ભાવને જાણીને સંન્યાસી કહેવા લાગ્યો કે: “ હવે આપણે સર્વથા નિર્ભય છીએ; કારણ કે અહીં નિકટમાં જ અમારો આશ્રમ હોવાથી આશ્રમ પાસે આપણે થોભીશું. તમારી કન્દર્પકુંડલા હવે આરોગ્યને પ્રાપ્ત કરી રહી છે એટલે જ્યારે તે સંપૂર્ણ આરોગ્યમાંડિતા થઇ જાય એટલે પછી તેને તમારે ન્યાં લઇ જવી હોય ત્યાં તમે લઇ જાઓ. પણ આ શું? તમે આવા પ્રકારે મારા મુખને કેમ જોઇ રહ્યા છો? મારા અત્યારના આ વ્યવહારથી આશ્ચર્યચકિત થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી; કારણ કે, આવી રીતે સ્વાર્થત્યાગી થઇને અન્ય જીવોનાં કષ્ટોને દૂર કરવાં એ જ અમે સંન્યાસીઓનું જીવનવ્રત છે અને અમારે જો કાંઈ ધર્મ હોય તો પણ તે એ જ ધર્મ છે. ” રમાકાન્ત સંન્યાસીના એ કથનને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી ન શક્યો અને તેથી યંત્રયુક્ત પૂતળા પ્રમાણે અંદર કન્દર્પકુંડલા પાસે ચાલ્યો ગયો. કન્દર્પકુંડલા રમાકાન્તને જોતાં જ કંપીને ખેડી થઇ ગઇ અને આશ્ચર્યને દર્શાવતી બોલી કે: “ કાણુ આપ છો? આપ અહીં જ છો? શું, આપ જ મને અહીં લઇ આવ્યા છો? આ સર્વ મનુષ્યો કાણુ છે? આપણે અત્યારે ક્યાં છીએ? ”

“ તમારા આ સર્વ પ્રશ્નોનાં વિસ્તૃત ઉત્તરો યોગ્ય સમયે અપાશે; કારણ કે, અત્યારે તમને શાંતિ તથા વિશ્રાંતિની આવશ્યકતા છે. જે પરમદયાધન પરમાત્માએ તમારી સાથે મારો મેળાપ કરાવ્યો છે તે જ પરમાત્માએ આ પરોપકારના અવતાર સંન્યાસીને પણ મેળવી દીધા છે અને તમારો ઉદ્ધાર એ મહાપુરુષના હસ્તથી જ

થયો છે; મારા હસ્તથી નથી થયો. ” રમાકાન્તે કહ્યું.

આટલું બોલીને રમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલાના મસ્તકને પોતાના બોળામાં રાખીને આદર તથા અનુરાગ પૂર્વક તેના મુક્ત કુન્તલકલાપ સાથે ખેલ કરવા લાગ્યો. કન્દર્પકુંડલા અત્યંત સુખ પૂર્વક નેત્રોને મીચીને અર્ધશાયિત અવસ્થામાં મૌનનું અવલંબન કરીને પડી રહી. ઘટનાનો આ કેવો પ્રવાહ ! કેવી અજોય તથા કેટલી અપરિમેય લીલા ! આવા સમાવેશોથી જ મંસાર સંચાલિત રહ્યા કરે છે. કેટલાક સમય પછી કન્દર્પકુંડલા પુનઃ કહેવા લાગી કે:—

“ આજની આ રાત્રિમાં, આ સાગરનારાયણના વક્ષસ્થન પર, આપના અંકમાં મારા આ મસ્તકને સ્થાપીને તથા એ મહાત્મા સંન્યાસીની ચરણધૂલિને મસ્તકપર ધારીને જો મારાથી મારા પ્રાણોનું વિસર્જન કરી શકાય, તો મારી ભાગ્યશાલિતાનો અવધિ થયેલો કહેવાય કે નહિ વાર ? મારું આ કથન સત્ય નથી કે શું ? ”

“ કન્દર્પકુંડલા, કૃપા કરીને આવા અભદ્ર શબ્દોને મુખથી ન ઉચ્ચારો; કારણ કે, તમારામાટે તો મેં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને અધરિત ઘટના ધટી છે ત્યારે મને તમારી પ્રાપ્તિ થઈ છે. તમે અત્યારે મૃત્યુને શામાટે ઈચ્છા છો ? કારણ કે, તમારી આ મરવાની અવસ્થા નથી; છતાં તમે મરવાનો પ્રયત્ન કરશો, તો પણ હું તમોને મરવા દદશ નહિ અને કદાચિત્ તમારો તે પ્રયત્ન સફળ થશે, તો હું પણ આત્મહત્યા કરીને તમારી સાથે જ સ્વર્ગારોહણ કરીશ, એ નિશ્ચય પૂર્વક માનજો. ” રમાકાન્તે આ ઉદ્ગારો એવા તો દઢતાદર્શક ભાવથી કાઢ્યા કે એથી કન્દર્પકુંડલાને પોતાના હૃદયમાં સુધાવર્ષણનો અનુભવ થવા લાગ્યો.

રમાકાન્તના આ ઉદ્ગારોને સાંભળીને કન્દર્પકુંડલા આનન્દથી

અચાનક હસી પડી અને ત્યાર પછી કહેવા લાગી કે: “પ્રાણેશ, જો આપનો મારામાં આટલી સીમા પર્યન્ત અનુરાગ હોય અને આપ મને પોતાની પત્ની જ માનતા હો, તો આર્ય ગૃહસ્થની રીતિને અનુસરીને આજથી મને ‘તમે’ કહીને બોલાવવાનું બંધ કરો અને મને બોલાવતાં ‘તું’ શબ્દને ઉચ્ચારવાનો આરંભ કરો; કારણ કે, અમે આર્ય અબળાઓના હૃદયમાં પતિના શ્રીમુખથી નીકળેલા ‘તું’ શબ્દના શ્રવણથી જ એક અનન્ય તથા અપૂર્વ આનન્દનો આવિર્ભાવ થાય છે તે આનન્દને અમે જ જાણીએ છીએ; અર્થાત્ ‘તમે’ શબ્દ અધિક સન્માનદર્શક હોવા છતાં તેમાં એ આનન્દનો અંશ માત્ર પણ નથી. મારી આ પ્રાર્થનાને આપ સ્વીકારશો કે?”

“જો એથી તારું હૃદય પ્રસન્ન રહેતું હોય, તો તારી એ ઇચ્છાને મારે માન આપતું જ જોઈએ. બસ, હવે તો તું પ્રસન્ન થઈ?” રમાકાન્તે કંદર્પકુંડલાની ઇચ્છાનુસાર એ ક્ષણથી જ તેને ‘તું’ શબ્દના પ્રયોગથી બોલાવવાનો આરંભ કરીને તેની ઇચ્છાને વ્યવહારમાં યોજી ગતાવી.

માર્ગમાં સંન્યાસીના આશ્રમ પાસેના એક નિર્જન ઘાટપર નૌકાએ લંગર નાખ્યું અને ત્યાં પ્રભાત પર્યન્ત રોકાઈને સંન્યાસીએ આશ્રમમાંનાં કેટલાંક આવસ્યક કાર્યો આટોપી લીધાં. પ્રભાતમાં કેટલીક આવશ્યકીય વસ્તુઓને નૌકામાં ભરી લઈને સંન્યાસીએ નૌકાને મુંબઈની દિશામાં ચક્ષાવવાની સાગરદાસને આજ્ઞા આપી દીધી. અરુણોદયના સમયમાં ચાલેલી નૌકા રાતે દશ વાગ્યાના શુભારે મુંબઈના કર્નાક બંદર પાસેના નવા લાકડી બંદર નામક સમુદ્રઘાટ પર આવી લાગી. એ બંદર મજાવા તથા પડાઉમાં માલ ભરવા-માટેનું હોવાથી રાત્રિના સમયમાં તેના કમ્પાઉન્ડનાં દ્વારો બંધ

રખાતાં હતાં. સંન્યાસીએ નૌકામાંથી ઊતરીને તે દારોને ખોલાવ્યાં અને સાગરદાસદ્વારા ભાડાની એક વિક્ટોરિયા મંગાવીને તેમાં કન્દર્પકુંડલા તથા રમાકાન્તને બેસાડી તે પોતે પણ બેસી ગયો. સાગરદાસને નૌકાને પછી આશ્રમપ્રતિ લઈ જવાની આજ્ઞા સંભળાવ્યા પછી સંન્યાસીએ વિક્ટોરિયાના ડ્રાઇવરને કહ્યું કે: “ આપણે માટુંગા હનુમાનના મંદિર પાસે જવાનું છે એટલે ગાડીને વાડી-બંદરના રસ્તે જ ચાલવા દે; ભાઈખાલા બિજપાસે નીકળીને આપણે મોટી સડકપર ચાલીશું. ” મધ્યરાત્રિના સમયે સંન્યાસીએ ઈષ્ટ સ્થાનમાં પહોંચીને એક સુસજ્જિત બંગલામાં કન્દર્પકુંડલા તથા રમાકાન્તના નિવાસ તથા ખાનપાનાદિની સર્વ ઉચિત વ્યવસ્થા કરી આપી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

જનનીનો શાશ્વત વિયોગ

ચતુરા નર્મદાએ ત્રણ દિવસ પર્યન્ત રમાકાન્તની વૃદ્ધ માતાની શેવાશુશ્રૂષા કરીને તેને સર્વથા પોતાના વશમાં કરી લીધી અને એવી રીતે તેના હૃદયમાં પોતાના અધિકારને સ્થાપ્યા પછી રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલાના પરસ્પર પ્રેમસંબંધ કિંવા હૃદયાકર્ષણની સર્વ વાર્તા સાંભળીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દીધું કે: “ રમાકાન્ત કેવળ મારી કન્દૂના સન્ધાનમાં જ આમ તેમ બટક્યા કરે છે. ” અંતે ચોથે દિવસે સંધ્યાકાળથી કાંઈક પૂર્વે રમાકાન્તની વૃદ્ધ માતાએ નર્મદાને પોતા પાસે બોલાવીને કહ્યું કે:—

“ કન્દર્પકુંડલા એક વિધવાની પુત્રી હોવાથી કાંઈ વેશ્યાની

પુત્રો સિદ્ધ નથી થતી અને એટલામાટે હું કન્દર્પકુંડલાને અવશ્ય મારી પુત્રવધૂ તરીકે મારા ગૃહમાં રાખીશ; કારણ કે, મારા પુત્રને જેથી સુખ થવાનો સંભવ હોય તે જ કાર્ય મારે કરવું જોઈએ. મારી આ અવસ્થામાં, મારા આ અંત સમયમાં મારાથી પુત્રને કેમ કરીને ત્યાગી શકાય વાડ ! તેનો ધર્મ તેની સાથે અને મારો ધર્મ મારી સાથે; અર્થાત્ હું તો રમાકાન્તને મારા ગૃહમાં રાખીને જ સુખિની થવાની છું. ”

“ માતા, જ્યારે તમારો આવો જ વિચાર હતો તો આ વાર્તા તમોએ મને પ્રથમ કેમ ન જણાવી વાડ ? જો આ વાર્તા અહીં આવ્યા પછી તત્કાળ મારા જાણવામાં આવી હોત, તો અત્યાર સુધીમાં તો રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલાને ગમે ત્યાંથી શોધીને મેં અહીં લાજર કરી દીધાં હોત. વાડ, જે થવાનું હતું તે થયું એટલે આવતી કાલે પ્રલાતમાં જ તે બન્નેને શોધીને હું તમારા સમક્ષ લઈ આવીશ. ” નર્મદાએ રમાકાન્તની માતાને આશ્વાસન આપ્યું.

“ બહેન, અત્યારે આ વાર્તા તમને દર્શાવતાં મારા હૃદયમાં કેવું અને કેટલું દુઃખ થયું છે એની તમારાથી કદપના કરી શકાય તેમ નથી. રમાકાન્ત મારી આંધળીની આધારયજ્ઞિકા સમાન છે એટલે જો તે ભણી ગણીને પાંચ માણસમાં પૂછાય તેવો થયો હોત; કોઈ સારા ધરતી કન્યા સાથે લગ્ન કરીને સુખ પૂર્વક પોતાના સંસારને ચલાવત અને તેનાં પુત્રપુત્રીને રમાડવાનો આનંદ મને મળી શકત; તો મારા ભાગ્યનો અવધિ જ થઈ જત ! બહેન, મારા મનમાં તો આવી જ અ.શાઓ હતી. અર્થાત્ હું તો એમ જ માની બેઠી હતી કે મારા રમૂનો લાથ દુઃખ રહેશે અને મૃત્યુ સમયે મારા મુખમાં તે ગંગા-જળ સમર્પણે એટલે મારો ઉદ્ધાર થઈ જશે. પરંતુ મારાં ભાગ્ય

ફૂટી ગયેલાં હોવાથી અને હું સર્વથી અધિક અભાગિની હોવાથી નિષ્કુર વિધાતાએ મારી એ આશાને પૂરી થવા ન દીધી. છતાં જો અત્યારે હું મારા રેમાકાન્તને ત્યાગી દઉં, તો પછી મારે નિરાશ થઈને મરવું પડે અથવા આત્મહાત કરવો પડે એ નક્કી છે. હવે રેમાકાન્ત વિધવાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવાનોજ છે અને કિસ્તાન થવાનોજ છે, તો પછી તેને ત્યાગી દેવાથી મને શો લાભ થવાનો છે વાર ? ” રેમાકાન્તની માતાએ નિરાશા તથા વાતસલ્યના મિશ્ર ભાવને દર્શાવતાં આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

. આ ઉદ્ગારો કાઢતાં તે આદર્શ વૃદ્ધા વિધવા રોવા લાગી. નર્મદા તેના હૃદયસ્થ ભાવોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી ગઈ અને તે ભાવોને સમજવાથી તેના હૃદયમાં “જો હું સરસ્વતી સાથે મુંબઈમાં ન આવી હોત, તો અત્યારે મારો ગૃહસંસાર ચાલતો હોત અને મારી ગણુના પણુ સુખિની સ્ત્રીઓમાં થતી હોત ! ” એ પ્રમાણેનો પશ્ચાન્નાપ થવા લાગ્યો.

એ જ વેળાએ ગૃહના બાહ્ય ભાગમાંથી “ મા ” એવો શબ્દ તે વૃદ્ધા વિધવાનાં શ્રવણોમાં આવીને અથડાયો અને તે સાંભળતાં જ વૃદ્ધા બોલી ઊઠી કે: “ કાણુ રમૂ આણ્યો ? આવ, દીકરા, આવ; મને આટલા દિવસ એકલી મૂકીને ચાલ્યો ગયો એ સાંઠે કહેવાય કે ? આવ, બેટા, આવ; હું તારા મસ્તકપર મારો હાથ ફેરવાને સુખિની થાઉં ! ” આ શબ્દો ઉચ્ચારતી વળી પાછી વૃદ્ધા માતા રડવા લાગી; કારણુ કે, તેનો પુત્ર રેમાકાન્ત ત્રણુ દિવસ પછી અચાનક આવી લાગ્યો હતો અને તેથી માતાના હૃદયમાં હર્ષનો અતિરેક થતાં તે પોતાનાં હર્ષાશ્રુનો અવરોધ ન કરી શકી અને માતા અને પુત્ર કેટલાક સમય પર્યન્ત એક બીજાના મુખને જોતાં મૌનનું

અવલંબન કરીને બેસી રહ્યાં. અન્તે વૃદ્ધા માતા પોતાના પુત્રને સંબોધીને કહેવા લાગી કે: “ દીકરા, કાંઈ પણ કાર્ય તું મારાથી છુપાવીને છાનું છપનું શામાટે કરે છે વાર ? દીકરા, જોને તું પોતાની રાજી ખુશીથી ઘરમાં લાવીશ તે જ મારા ગૃહની લક્ષ્મી થશે ! મારે હવે ફેટલાક દિવસ જીવવાનું છે ? અર્થાત્ હું તમો બન્નેને જોઈને પરમસુખિની થઈશ. તારો સર્વ રતેહૃદયતાન્ત મારા સાંભળવામાં આવ્યો છે એટલે તારો બેદ હવે મારાથી અજાત નથી. તું કન્દર્પકુંડલાને તેની સાથે ધર્મવિધિથી લગ્ન કરીને લઈ આવ એટલે હું તેને મારી પુત્રવધૂ તરીકે માન પૂર્વક ગૃહમાં રાખીશ; કારણ કે, આ લોક અને પરલોકમાં મારી સદ્ગતિ કરનાર તું જ છે; મારી જાતિ તથા મારા કુળનો તારામાંજ અંતર્ભાવ થયેલો છે એટલે હવે મારાથી અકારણ લગ્નજત થવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી ! ”

રેમાકાન્ત પાગલ તથા નિર્લજ્જ થયેલો હોવાથી તેણે માતાના આ શબ્દો સાંભળતાંજ તત્કાળ કહ્યું કે: “ માતા, જો તારી આવી અનુમતિ છે, તો હું આવતી કાલેજ કન્દર્પકુંડલા સાથે લગ્ન કરીને તેને આપણી આ પર્યકુટીમાં લઈ આવીશ. ”

“ શું લગ્ન થશે નહિ-નહિ-હા, તો આવતી કાલે જ તેને અહીં લાવજો. કિન્તુ, મારા નયનવિશ્રામ, તેને આવતી કાલે તું લાવવાનો હોવાથી આજે તો તું અહીં ઘરમાં જ રહી જા; કારણ કે, તને મેં છેલ્લો જોયો હતો તે ઘટનાને ફેટલાક દિવસો થઈ ગયેલા હોવાથી તારા ચન્દ્ર જેવા મુખને જોવાની મારા મનમાં વારંવાર ઇચ્છા થયા કરે છે; મારા ગેરપાશ, મારા ચન્દ્ર, મારા પુત્ર. તું મારી પાસે બેસ અને પોતાની માતાની એ ઇચ્છાને પૂરી કર. ” આ શબ્દો ઉચ્ચારીને વૃદ્ધા માતાએ પોતાના પુત્રને પોતા પાસે બેસાડીને તેના

મસ્તકપર હાથ ફેરવવા માંડ્યો.

રમાકાન્ત મૌનનું અવલંબન કરીને માતા પાસે બેસી રહ્યો. એ વેળાયે જાણે તેનાં શ્રવણોમાં કોઈ એવા શબ્દો પ્રવેશાવતું હોય કે: “રમાકાન્ત, સાવધાન ! આજે તારી જનનીથી એક નિમેષમાત્રને માટે પણ દૂર અર્ધશ નહિ ! !” એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો.

રમાકાન્ત પોતાની માતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ગૃહમાં જ રહ્યો. બોજન-કાર્યથી નિવૃત્ત થઈને તેણે ત્યાં જ શયનની વ્યવસ્થા કરી લીધી. બોજન કરી લીધા પછી નર્મદાના મુખથી તે તેના પોતાના ગૃહમાં કેમ અને શા કારણથી આવી હતી એ વૃત્તાન્ત સાંભળવામાટે તે બેઠો અને નર્મદાએ અનુત્તમ થઈને તેના ગૃહમાં પોતાના થયેલા આગમનનાં જે કારણો હતાં તે સર્વ કારણો કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના તેને જણાવી દીધાં. રમાકાન્તે પણ વસંતમાં સંયાસીની સહાયતાથી થયેલા કન્દર્પકુંડલાના ઉદ્ધાર અને ત્યાંથી નૌકામાં બેસીને મુંબઈમાં આવવાનો સર્વ વૃત્તાન્ત તેને સંભળાવ્યો અને ત્યાર પછી જણાવ્યું કે: “કન્દર્પકુંડલા અત્યારે માડુંગા હનુમાનના મંદિરથી નિકટમાં આવેલા એક ખંગલામાં સુરક્ષિત છે અને તેની સેવાશુશ્રૂષામાટે એક ગૃહસ્થની અભિજ્ઞતા કન્યાને નિયુક્ત કરવામાં આવી છે.” આ વાર્તાલાપમાં રાત્રિનો બહુ સમય વીતી ગયો એટલે મોડી રાતે સર્વ નિદ્રાધીન થઈ ગયાં.

પરંતુ રમાકાન્તનાં નેત્રો મીચાયાને હજી તો બે કલાક જેટલો સમય પણ ભાગ્યે જ થયો હતો એટલામાં અત્યંત પ્રાતઃકાળમાં નર્મદાએ તેને જગાડ્યો અને અત્યંત વ્યસ્ત ભાવથી કહેવા માંડ્યું કે: “બેઠો, બેઠો; તમારાં માતૃશ્રીની દશા નિરાશાજનક થઈ ગઈ છે અને તેમની આ દશાને જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેઓ આ

સંસારમાં ધડી બે ધડીનાં જ મેહમાન છે એટલે જે સગાં વહાલાં કે આડોશી પાડોશીને બોલાવવાં હોય તેમને સત્વર બોલાવો. ”

“ આ તમે શુ બોલો છો ? મારાં માતૃશ્રી ક્યાં છે અને તેમને શું થઇ ગયું છે ? ” રમાકાન્તે આંખો ચોળતાં આ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“ જે થવાનું હતું તે થયું છે. રાતથી જ તેમના પેટમાં દુઃખાવો થયા કરતો હતો અને અત્યારે અચાનક તેમના હાથ પગ ટાઢા બોર થઇ ગયા છે, નાડીનો પત્તો નથી, શ્વાસ બળપૂર્વક ચાલવા માંડ્યો છે અને આંખોનો રંગ પણ ફરી ગયો છે. જાઓ, જાઓ; લોકોને જલદી બોલાવો. ” નર્મદાએ સ્નાનના સમાચાર સંભળાવ્યા.

રમાકાન્ત દોડતો ગયો અને જેમને બોલાવવાનાં હતાં તેમને બોલાવી લાવ્યો. લોકો આગ્યા ત્યાર પહેલાં રમાકાન્તની માતાએ પોતાના પ્રાણોને ત્યાગી દીધા હતા એટલે તત્કાળ તેની સ્મશાન-યાત્રાની તૈયારી કરવામાં આવી અને ત્યાર પછી બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં રમાકાન્તની પુણ્યવતી માતાએ સુવર્ણપુર નામક સ્મશાનભૂમિમાં ચિતારૂપ વિમાનમાં સ્થિત થઈને શાંતિપૂર્વક સ્વર્ગારોહણ કર્યું. રમાકાન્તની પત્ની સાથે રહેવાનો પ્રસંગ તેના બાળ્યમાંથી ટળી ગયો. રમાકાન્ત સદાને માટે પોતાની જન્મદાત્રી માતાનું સ્મશાનભૂમિમાં વિસર્જન કરી આવ્યો. રમાકાન્ત, આજે તું જે અત્યંત અલભ્ય વસ્તુને ભરમીમૃત કરી આવ્યો છે તે વસ્તુ હવે આ જન્મમાં તને કદાપિ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી !

પ્રકરણ ૧૧ મું

સ્થાનાન્તરની યોજના

હવે રમાકાન્ત જેને આત્મીય અથવા સ્વજન કહી શકે તેની કોઈ પણ વ્યક્તિ આ સંસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી; હા કેવળ સ્વર્ણસૂત્રમાં બંધાયેલી કન્દર્પકુંડલા અવશિષ્ટ હતી; પરંતુ તેની સાથે લગ્નસંબંધ થવા પૂર્વે તેને સ્વજન કહી શકાય કે કેમ, એ એક પ્રશ્ન હતો. સંન્યાસીએ રમાકાન્તને માતૃશ્રાદ્ધમાટેની સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી. એક માસ પછી મૃતા માતાનું માસિક શ્રાદ્ધ કર્યા પછી રમાકાન્ત સંન્યાસીની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ થયો. હવે રમાકાન્તના હૃદયમાં બે ચિન્તાઓ આવીને બેસી રહી. એમાંની એક ચિન્તા કન્દર્પકુંડલા વિષયક હતી અને તે એ કે: “ કન્દર્પકુંડલાને ક્યાં રાખવી ? અને જો તેને સાથે રાખવામાં આવે તો તેની સાથે મારે કેવા પ્રકારનો સંબંધ અથવા વ્યવહાર રાખવો ? ” અને અન્ય ચિન્તા સંન્યાસી વિષયક હતી. અર્થાત્ સંન્યાસીના સંબંધમાં તેના મનમાં નિરંતર એવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થતા હતા કે: “ આ સંન્યાસી કેવા પ્રકારની વ્યક્તિ છે વાર ? મારી સાથે તેમનો કોઈ પણ પ્રકારનો પરિચય કિંવા સંબંધ ન હોવા છતાં તેઓ મારા કલ્યાણમાટે આટલો પરિશ્રમ કેમ કરી રહ્યા હશે અને તેમના હૃદયમાં મારા કલ્યાણની ચિન્તા આટલી સીમા પર્યન્ત શા કારણથી રહેતી હશે, એ રહસ્ય અદ્વાપિ મારાથી સમજી શકાતું નથી ? ” કિન્તુ સંન્યાસી વિષયક ચિન્તાથી પ્રથમ કન્દર્પકુંડલા વિષયક ચિન્તા તેના હૃદયને બળ પૂર્વક આકર્ષતી હતી. તે મનોગત એવા વિચારમાં તટલીન રહેતો હતો.

કે: “ અત્યારે હું ક્યાંય નોકરીએ વળગ્યો નથી એટલે જો કન્દર્પ-
કુંડલાને મારી સાથે રાખીશ, તો તેના નિર્વાહનો ભાર મારાથી કેમ
કરીને ઉપાડી શકાશે વાં? જીવનરક્ષામાટે અબ્બ, શરીરને આચ્છા-
દવામાટે વસ્ત્ર તથા નિવાસમાટે સાધારણ ગૃહ આદિ તો અવશ્ય
જોઈએ જ અને મારી પાસે તો એક કપર્દિકા પણ નથી, તો પછી
અત્યારે મારે શું કરવું? ” તેની આ ચિન્તા નર્મદાના જાણવામાં
આવી ગઈ અને તેથી તે એક દિવસ રમાકાન્તને મંમેધીને ગંભીર
તથા શાન્ત ભાવથી કહેવા લાગી કે: “ મહાશય રમાકાન્ત, આપનાં
ધર્મશીલા સ્વર્ગીય માતૃશ્રીના સહવાસથી મારાં જ્ઞાનચક્ર ઊઘડી ગયાં
છે. આપનાં જનની દેવી હતાં અને તેમણે પોતાની ઈચ્છાથી જ
પોતાના નશ્વર દેહને ત્યાગી બળાત્કારે સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.
હવે મને મારો વ્યવહાર યોગ્ય નથી જણાતો અને તેથી મારી જે
કાંઈ પણ ધનસંપત્તિ છે તે ધનસંપત્તિ કન્દર્પકુંડલાને આપીને
વૃન્દાવનવાસિની થઈ અવશિષ્ટ જીવનને પ્રભુભજનમાં વીતાડવાનો મેં
મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે. મને વૃન્દાવન પહોંચવામાટે
રેલ્વેના ત્રીજા વર્ગની એક ટિકિટ અને તે ઉપરાંત રોકડા પાંચ
રૂપિયાની જ આવશ્યકતા છે. મારી પાસે અત્યારે પંદરથી સોળ
જાનરની મિલકત છે અને તે આજથી આપની તથા મારી કન્દર્પ-
કુંડલાની જ છે. મારા મૃત્યુની વેળાએ જો આપને મારું પત્ર મળે
તો આપ મારી કન્દૂને લઈને અવશ્ય વૃન્દાવન આવશો અને મને
અંતિમ દર્શનનો લાભ આપશો. એવી હું આશા રાખું છું. હવે
મુખ્યમાં રહેવાની મુરૂડી ઇચ્છા નથી અને પાપના પોટલા હવે મારે
નથી બાંધવા ! ”

નર્મદાના આ ઉદ્ગારોને, સાંભળીને રમાકાન્ત અવાક થઈ

ગયો અને તેના મનમાં પણ એક પ્રકારનો ખટકો થવા લાગ્યો. સંન્યાસીના વ્યવહારથી, પોતાની જનનીના અકાળ તથા અચાનક મૃત્યુથી અને નર્મદાના સ્વભાવપરિવર્તનથી રમાકાન્તની માનસિક અવસ્થા પણ સર્વથા વિચિત્ર પ્રકારની થઇ ગઈ; તથાપિ કન્દર્પ-કુંડલાના રૂપ તથા કન્દર્પકુંડલાના તીવ્ર પ્રેમે તેને તત્કાળ મુગ્ધતાના બંધનથી મુક્ત થવા ન દીધો. રમાકાન્તે પોતાના મનની વિલક્ષણ અવસ્થાના કારણથી નર્મદાને કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યું એટલે કન્દર્પકુંડલા પોતાની તે પાલિકા માતાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે:—

“મા, જ્યારે તું જન્મદાવન ચાલી જઈશ તે વેળાએ હું અહીં કોના આધારે અને કોની સંભાળમાં રહીશ વાર? આ સંસારમાં તારા વિના મારું બીજું કોણ છે? હું આપણી સર્વ વસ્તુઓને ક્યાં રાખીશ અને કોને આપીશ? એ સર્વ વસ્તુઓને કોણ ભોગવશે?”

“જેના ભાગ્યમાં એ વસ્તુઓનો ભોગ લખાયલો હશે તે જ એ વસ્તુઓને ભોગવશે એટલે એની ચિન્તા હવે મારે કરવાની નથી. પરંતુ તું અત્યારે નવીન યૌવનમાં વિહરતી હોવાથી તારામાટે આ સંસારની સર્વ વસ્તુઓ નવીન જ છે અને તને પોતાની ઈચ્છાનુસાર વરની પ્રાપ્તિ થયેલી છે એટલામાટે જે કાંઈ છે તેનો ભોગવટો તારે જ કરવાનો છે. પુત્રી, મારું જે કાંઈ છે તે આજથી તારું જ છે એટલે તારી જેવી ઈચ્છા હોય તદનુસાર તેની વ્યવસ્થા કરી લેવાનો તને સંપૂર્ણ અધિકાર છે.” નર્મદાએ અનાસક્તિ દર્શાવીને આવા શાન્તિદર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“મારી મનોવ્યથાનો મારા આ જન્મમાં વિલય થાય એમ મને તો નથી જ દેખાતું; કારણ કે, મારા કારણથી મહાશય રમાકાન્ત માતૃહીન થયા અને મારા કારણથી જ તું સંસારત્યાગિની

થઈ ગઈ એટલે એનો અર્થ એ જ થયો કે સર્વ કાંઈ મેળવ્યા છતાં ભાગ્યના પ્રયણ દેવથી તે માફ સર્વસ્વ મેં મોઢ નાખ્યું ! અવશ્ય વિધાતાનો મારી સાથે કાંઈ પ્રયણ વૈરભાવ હોવો જોઈએ અને તેથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે મારો અપૂર્ણ મનોરથ સદા સર્વદા અપૂર્ણ જ રહેવાનો છે ! સંન્યાસીએ એક દિવસ કંઈ હતું કે; 'જેનું જે કર્તવ્ય છે તેની શોભા તે કર્તવ્યના પાલનથી જ વધે છે અને જે પોતાનું કર્તવ્ય ન હોય તેથી મનુષ્યની શોભા નથી વધતી.' અર્થાત્ હું એક પ્રકારની ગૃહસ્થા વેશ્યાની કન્યા હોવાથી વેશ્યાવૃત્તિ જ મને શોભાવનારી થાય તેમ છે એટલે કુત્રકન્યાના કુલત્યવહારોનું મારાથી યથાર્થ પાલન કરી શકાશે કે કેમ એની અત્યારથી જ મારા મનમાં શંકા થયા કરે છે. સારાંશ કે, મારા ભાગ્યમાં કેવળ દુઃખના ભોગનો યોગ જ લખાયેલો છે. સમાજમાં મારામાટે સ્થાન નથી, છતાં એની મારા મનમાં ચિન્તા નથી; મારા મનમાં જે કંટ થાય છે તે એ કારણથી જ થાય છે કે મારા કારણથી અન્ય જીવો અકારણ દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે. આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી મારા મનમાં એવી ઇચ્છાનો ઉદય થાય છે કે મારી સર્વ ધનસંપત્તિ મહાશય રમાકાન્તને આપી દેવી અને તેઓ કાંઈ અભિજ્ઞતા યુવતી સાથે લમસંબંધ કરીને સુખી થાય એટલે તેમને સુખી જોઈને સુખિની થવાનો પ્રયત્ન કરવો; કારણ કે, પોતાના પુત્રને કુલીન કન્યા સાથે લમના ત્રિથિથી જોડાયેલો જોઈને રમાકાન્તનાં પૂજ્ય જનનીતો આત્મા સ્વર્ગમાં આલ્હાદિત થશે અને મારા શિરપર પણ આશીર્વાદની વૃષ્ટિ વર્ષાવતો રહેશે. વેશ્યાના ઉદરથી જન્મવાના ભીષણ પાપનું જ કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તો એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા થયેલી છે !” કન્દર્પકુંડલાએ નર્મદાના મસ્તિષ્કમાં જેમની

અંધુક કદપના પણુ નહોતી તેવા વિલક્ષણ વિરક્તિદર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા અને એ ઉદ્ગારોના શ્રવણથી નર્મદા થોડી વાર તો નિષ્પન્દ, અવાક તથા સ્તબ્ધિતા થઇ ગઇ.

રેમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલાના આ ઉદ્ગારો સાંભળીને ગેવા લાગ્યો; અર્થાત્ ‘હવે કન્દર્પકુંડલાને શું ઉત્તર આપવું?’ એ પ્રશ્નનો નિશ્ચય ન કરી શકવાથી તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેથી તે નેત્રોમાંથી નીકળતાં અશ્રુના રૂપે હૃદયના શોકને ઘટાડવા લાગ્યો. કન્દર્પકુંડલા પોતાના પ્રિયતમ રેમાકાન્તને રડતો જોઇને વિચલિત ભાવથી તેની પાસે આવીને બેસી ગઈ અને તેના પૃષ્ઠભાગપર હાથ ફેરવતી કહેવા લાગી કે: “આમ અકારણ અશ્રુપાત શામાટે કરે છે વાઈ! કારણ કે, આપને અશ્રુપાત કરતા જોઇને હું પાગલ થઈ જઈશ. કૃપા કરીને આ અશ્રુપાતને અટકાવો; આપની જે ઈચ્છા હશે તદનુસાર જ હું વર્તીશ. મારો આ કાળ પણુ આપ જ છે અને જો માનમાટે કોઈ પરકાલ અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય, તો તે પરકાલ પણુ આપ જ છે! અર્થાત્ જાના રહે અને અકારણ શોકને આંધીન ન થાઓ.” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં કન્દર્પકુંડલાની આંખો પણુ આંસુભરી થઈ ગઈ. નર્મદા આવા પ્રસંગે ત્યાં બેસવાનું અનુચિત ધારીને અન્યત્ર ચાલી ગઈ; કારણ કે, તેનાં નેત્રો પણુ આ દૃશ્યવા નિરીક્ષણથી અશ્રુ વર્ષાવવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં.

કેટલાક સમય અશ્રુપાતમાં વીતાડ્યા પછી કન્દર્પકુંડલા તથા રેમાકાન્ત ઉભય એવા નિશ્ચયપર આવ્યાં કે: “હાલ તરત કેટલાક સમયને માટે મુંબઇનો ત્યાગ કરવો અને કોઈ અન્ય શાંતિમય સ્થાનમાં જઈને અમુક સમય વીતાડવો; કારણ કે, કોઈ દૂર દેશમાં જઈને આપણે લમણેપાંધ કરી પતિપત્ની તરીકે

આનન્દ પૂર્વક રહી શકીશું અને અંગ્રેજ કાયદો આપણો સહાયક હોવાથી આપણા શરીરઅંગધર્મો કાંઈ પણ પ્રકારની બાધા થવાનો સંભવ નથી.” આ નિશ્ચયના અનુસંધાનમાં રમાકાન્તે જણાવ્યું કે: “જે સ્થાનમાં વસવાનો આપણો નિશ્ચય થશે તે સ્થાનમાં હું કોઈ સારી નોકરી મેળવી લઈશ અથવા કોઈ એવો વ્યવસાય કરીશ કે જેના થોગે આપણો નિર્વાહ સુખપૂર્વક ચાલતો રહે અને તારી સંપત્તિનો ઉપયોગ મારે ન કરવો પડે. કલકત્તામાં મારા એક પ્રતિષ્ઠિત આત્મીય વસે છે, તેઓ ધનાઢ્ય છે અને બ્રહ્મસમાજિષ્ઠ છે એટલે જે આપણે ત્યાં જઈશું, તો તેઓ મને આશ્રય જોઈતી સહાયતા આપશે; અર્થાત્ જે નોકરી નહિ મળે, તો હું એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલો હોવાથી એડ્. એડ્. બી. ની પરીક્ષા પાસ કરીને કલકત્તામાં વકીલાત કરીશ, તો પણ કોઈ પ્રકારનો વાંધો આવશે નહિ અને આપણે આપણા દિવસો સુખમાં વીતાડી શકીશું.” અન્તે રમાકાન્તના આ વિચાર અનુસાર વર્તવાનું નિશ્ચિત થયું અને તદનુસાર વ્યવહાર નિષ્પત્તિ ઉદ્યોગ પણ થવા લાગ્યો. નર્મદાએ રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલાના આ નિશ્ચયને જાણી લીધા પછી જણાવ્યું કે: “હું પણ હાલ તરત તમારી સાથે કલકત્તા આવીશ, થોડા દિવસ તમારી સાથે રહીશ અને જ્યારે તમારો સંસારવ્યવહાર સરળતાથી ચાલતો થઈ જશે એટલે પછી ત્યાંથી છુટાવનની પવિત્ર ભૂમિમાં વસવામાટે ચાલી જઈશ.”

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સ્નન્યાસી આવી લાગ્યો અને રમાકાન્તના કલકત્તાપ્રવાસના પ્રસ્તાવને સાંભળીને તે કહેવા લાગ્યો કે: “જુઓ, અત્યારેજ સુખધને ત્યાગીને કલકત્તા ન જાઓ; કારણ કે, અહીં કન્દર્પકુંડલાનું એક ગૃહ છે અને તેમાં પંદરથી સોળ હજાર

ફિયા જેટલી સંપત્તિ પણ છે એટલે એ સર્વ વસ્તુઓને ત્યાગીને અચાનક નવીન સ્થાનમાં જઈને સ્થાયી નિવાસ કરવો એ કોઈ પણ પ્રકારે યુક્તિસંગત નથી. કલકત્તા જેવા નગરમાં જતાંની સાથે જ તમારે ગૃહસ્થાશ્રમના જે સર્વ નવીન પ્રયત્નો કરવા પડશે તેમાં હજાર બે હજારની હોળી તો જોતજોતામાં થઈ જશે અને ત્યારપછી જો ત્યાંનાં હવાપાણી અનુકૂળ નહિ આવે અથવા તો અન્ય પ્રતિકૂળતાઓ આવી પડશે, તો વળી પાછાં મુંબઈ આવવું પડશે; એટલામાટે અત્યારે તો મારી એવી જ ઇચ્છા છે કે આપણે સર્વ કાશીક્ષેત્રમાં જઈએ કે જેથી તમારાં ચંચળ મનો સ્થિર થઈ જાય અને તમારા આત્માઓને શાંતિનો સાક્ષાત્કાર થાય. અમુક સમય કાશીમાં વીતાડ્યા પછી તમારો જે નિશ્ચય થાય તે પ્રમાણે વર્તીને અને જ્યાં સ્થાયી નિવાસ કરવાનો હોય ત્યાં કરીએ. આપણો નિવાસ કાશીમાં હોય ત્યાં સૂધી અહીં તમારા ગૃહની દેખરેખ તથા સંભાળમાટે હું મારા બે મનુષ્યોને રાખીશ કે જેથી ગૃહની ચિન્તા તમારા મનમાં ન રહેવા પામે. કહો, મારા આ પ્રસ્તાવના સંબંધમાં તમો સર્વનો શો અભિપ્રાય છે ? ”

સંન્યાસીના વાદનો પ્રતિવાદ કરવાનું સાહસ કિંવા સામર્થ્ય કોઈમાં પણ ન હોવાથી રેમાકાન્ત, કન્દર્પકુંડલા તથા નર્મદાએ સંન્યાસીના એ પ્રસ્તાવને તત્કાળ સ્વીકારી લીધો. કેટલાક બિહાપોહ પછી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે પ્રથમ નર્મદાને પુન્દાવનમાં નિવાસ આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપવી અને ત્યારપછી સંન્યાસી, રેમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલાએ વારાણસીની દિશામાં આગળ વધવું. અસ્તુ: હવે આપણે વૈકુંઠનાથની અવસ્થાનું અવલોકન કરીશું

પ્રકરણ ૧૨ મું

વૈકુંઠનાથ પાગલ

વૈકુંઠનાથ પોતાના વસઈના બંગલામાં એકલો જ પડી રહ્યો, આખી રાત વીતી ગઈ અને બીજે દિવસે દશ વાગ્યા પછી તેના શરીરમાં સંજાનો આવિર્ભાવ થયો. નિદ્રાનો ભંગ થતાં જ વૈકુંઠનાથના બજાવામાં આવ્યું કે કન્દર્પકુંડલા બંગલામાં નહોતી. તેણે વસઈના ખૂણેખૂણામાં કન્દર્પકુંડલાનો શોધ કર્યો અને કરાગ્યો; પરંતુ કન્દર્પકુંડલાનો તેને ક્યાંય પણ કશો પત્તો મળી શક્યો નહિ; કાંઈએ તેને કન્દર્પકુંડલાના કશા સમાચાર પણ ન સંભળાવ્યા. અંતે દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી વૈકુંઠનાથ પોતાના મનમાં સમજી ગયો કે: ‘અવશ્ય રમાકાન્ત રાત્રિના સમયમાં અહીં આવેલો હોવો જોઈએ અને તેણે જ કન્દર્પકુંડલાને અહીંથી નસાડેલી હોવી જોઈએ.’ આ સંશય દઢ થતાંની સાથે જ રોષ, ક્ષોભ તથા ઇર્ષ્યાના અગ્નિથી વૈકુંઠનાથનો સમસ્ત દેહ દગ્ધ થવા લાગ્યો; કારણ કે, વૈકુંઠનાથ મોટા ગૃહનો પુત્ર હોવાથી આદ્યકાળથી જ પોતાની જે ઇચ્છા હોય તે કાર્ય કરી નાખવાની તેને ટેવ પડી ગઈ હતી એટલે અત્યારે પોતાની ઇચ્છાપૂર્તિના માર્ગમાં અત્યંત મનુષ્યના હસ્તથી થયેલી આધારો તે સહી ન શક્યો. એમાં વળી તેના રોષનું વિશેષ કારણ એ હતું કે વિદ્યાસપ્તિ અને કામોન્મત્ત વૈકુંઠનાથ કન્દર્પકુંડલાના અસૌકીક સૌન્દર્ય કિંવા સ્વસ્થમાં અતિશય મુગ્ધ થયેલો હતો અને તે કન્દર્પકુંડલા રાતે તેને મનો મૂકીને પલાયન કરી ગઈ હતી. અર્થાત્ વૈકુંઠનાથે મનોગત એવી કંઈ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી કે: “કાંઈ પણ ઉપાયથી હું કન્દર્પકુંડલાને પાછી

મારા આ બંગલામાં કાવીશ અને તેના અનાદાત રૂપકુસુમનો ભોક્તા થઈશ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે રમાકાન્તે તેને અહીંથી નસાડી જવાનું સાહસ કર્યું છે તે રમાકાન્તને પણ તેના અપરાધની યોગ્ય શિક્ષા હું અવશ્ય આપીશ.” આવા પ્રકારની અભદ્ર પ્રતિજ્ઞા કરીને વૈકુંઠનાથ વસંતથી પાછો મુંબઈમાં આવી પહોંચ્યો.

મુંબઈમાં આવીને લગભગ એક માસ પર્યન્ત વૈકુંઠનાથ કન્દર્પકુંડલા, નર્મદા તથા રમાકાન્તને શોધી કાઢવાના કાર્યમાં અષ્ટૌમ્હર પ્રવૃત્ત રહેવા લાગ્યો; અંતે તેનો પરિશ્રમ સફળ થયો અને કન્દર્પકુંડલા તથા રમાકાન્તનો સમસ્ત વૃત્તાન્ત તેના જાણીતામાં આવી ગયો. એ વૃત્તાન્તને જાણ્યા પછી વૈકુંઠનાથે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે: “અત્યારે હવે રમાકાન્ત બલિષ્ઠ સહાયક તથા સંપત્તિસાધનવડે યુક્ત હોવાથી તેને તેના અપરાધની શિક્ષા આપવાનું કાર્ય સહજ નથી.” એ સાથે પોતાના એક ગુપ્તચરદ્વારા એ વાર્તા પણ વૈકુંઠનાથના જાણીતામાં આવી ગઈ કે: “સંન્યાસી રમાકાન્ત, કન્દર્પકુંડલા તથા નર્મદા આદિને લઇને સત્વર જ વૃન્દાવન તથા વારાણસીની યાત્રા કરવાનો છે;” અને એ વાર્તાને જાણીને વૈકુંઠનાથે તેઓ જે દિવસે મુંબઈની રવાના થાય તે જ દિવસે પોતે પણ મુંબઈથી રવાના થવાનો નિશ્ચય કરીને પ્રવાસનાં સર્વ સાધનો તૈયાર કરાવી રાખ્યાં.

કન્દર્પકુંડલા, રમાકાન્ત, નર્મદા અને સંન્યાસીની તીર્થયાત્રાનો દિવસ અન્તે આવી લાગ્યો. તેઓ જે દિવસે મુંબઈના ધોરીખંદર અથવા વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ નામક જ. આઇ. પી. રેલ્વેના સ્ટેશનપર આવીને ટ્રેનમાં બેઠાં તે દિવસે અને તે જ ટ્રેનના એક બીજા ડબ્બામાં વૈકુંઠનાથ પણ પોતાના સહાયકોની લઘુ સેના સહિત બેસી ગયો.

વૈકુંઠનાથને દ્રેનમાં એસતાં બીજા કોઇએ તો ન જોયો, પરંતુ નર્મદાની તેનાપર અચાનક દષ્ટિ પડી ગઈ અને તેથી તે સચિન્ત થઇને મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે: “ વૈકુંઠનાથ પાસેથી મેં રૂપિયા બાર હજાર લાઇ લીધા છે છતાં વૈકુંઠનાથ કન્દર્પકુંડલાને મેળવવામાટેની પોતાની આશાને સફળ કરી શક્યો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતે આવી રીતે ઠગાવા છતાં એ ત્રિપયની ચર્ચા પણ તે નથી કરતો અને કોઇની સાથે હળતો મળતો પણ નથી, એ વળી વિશેષ આશ્ચર્યનો વિષય છે. જો પાંચ હજાર બીજા બગાડી નાખતાં કન્દર્પકુંડલાનો પ્રેમ મળી શકે તેમ હોય તો તે કન્દર્પકુંડલાના પ્રેમની પ્રાપ્તિમાટે પાંચ હજાર રૂપિયાનો વિચાર કરે એ કદાપિ ન સંભવે; કારણ કે, કન્દર્પકુંડલામાં તેનું મન અતિશય આસક્ત થયેલું છે. આટલા દિવસ તો કન્દર્પકુંડલાને મેળવવાની તેના મનમાં કાંઈક પણ આશા હતી; પરંતુ આજે તેની સર્વ આશાઓનો લોપ થયો છે અને તેથી હવે તે કદાચિત્ કન્દર્પકુંડલાને મેળવવામાટેના પોતાથી થોડું શકાય તેટલા વક ઉપાયોને પણ થોડું બતાવશે એટલે તેની ભયંકરતાનો અમારે અવશ્ય સાક્ષાત્કાર કરવો પડશે એવો રંગ અત્યારે રપટ દેખાય છે. ” આવા પ્રકારના અનેક તર્ક વિતર્ક કર્યા પછી નર્મદા એવા નિશ્ચયપર આવી લાગી કે: ‘ વૈકુંઠનાથ અવશ્ય કાંઈ પણ ઉત્પાત મચાવવાના ઉદ્દેશથી જ અત્યારે અમારી સાથે વિરેશયાત્રા કરવાને તત્પર થયેલો હોય જોઈએ; ” અને એ નિશ્ચય થતાં જ નર્મદા ભય તથા આતંકથી અતિશય મુશ્કરાવા લાગી.

જી. આઈ. પી. રેલ્વેની મેન્ડ્રેન પોતાનો ભયંકર નાદ તથા પોતાની ભયંકર ગતિથી આકાશ તથા અર્ધગોળ કંપાદમાન કરતી ચાલવા લાગી. દ્રેનના અવિચીર પ્રવાહનો એટલો બધો અચિર

થઈ ગયાં કે પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવાનું તેમના માટે સર્વથા અશક્ય થઈ પડ્યું અને તેથી સર્વ જનો મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યાં. નર્મદા સંન્યાસીની જોડમાં આવીને બેઠી અને તેણે વૈકુંઠનાથ ટ્રેનમાં હોવાની વાર્તા સંન્યાસીને જણાવી દીધી. સંન્યાસીથી જો કે એ ઘટના અસાત નહોતી તો પણ નર્મદાના મુખથી એ વાર્તાને તેણે શાંતિપૂર્વક સાંભળી લીધી. સંન્યાસીએ વૈકુંઠનાથને સંકડ કલાસના કમ્પાર્ટમેન્ટમાં પ્રવેશતો જોયો હતો તેમ જ તેની સાથે ખીબા જે જે મનુષ્યો આવ્યા હતા તેમને પણ જોયા હતા એટલે નર્મદાના કથનની સમાપ્તિ થતાં તેણે નર્મદાને ગંભીરતાથી કહ્યું કે: “ તમારે કશી પણ બીતિ રાખવાનો નથી; તમે શાંતિથી બેસી રહો; કારણ કે, એ બચના નિવારણનો બાર મારા મસ્તક પર હોવાથી એની ચિન્તા મારે જ રાખવાની છે. ”

માર્ગમાં નર્મદાનો કાશીની યાત્રા કરવાનો વિચાર થતાં તેઓ ઘુન્દાવન ન જતાં કાશીની દિશામાં જ આગળ વધ્યાં અને ત્રીજે દિવસે કાશીક્ષેત્રમાં આવી લાગ્યાં. સંન્યાસીના આદેશ અનુસાર માનમન્દિરની પાસે જ એક ગૃહ રાખવામાં આવ્યું અને તેમાં તેમણે નિવાસ કર્યો. વૈકુંઠનાથ પણ કાશીમાં બિતરીને પોતાના સૈન્ય સહિત નિવાસ કરવા લાગ્યો.

* * * * *

વારાણસીમાં આવ્યાને પાંચેક દિવસ થયા પછી રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલા સંન્યાસી સાથે પ્રાતઃસ્મરણીય સત્યવાદી રાજ હરિશ્ચન્દ્રે જે સ્મરણમાં એક ચાંદાલના દાસ તરીકે નિવાસ કર્યો હતો તે સ્મરણમાં જોવામાટે આવ્યા હતાં અને ત્યાંથી વળતી વેળાએ કુંદારનાથના દર્શનથી નેત્રોને ખંધિત કરવાનો તેમનો વિચાર

હતો. રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલા સંન્યાસી સાથે અનેક પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરતાં રમશાનના એક પાર્શ્વમાં આવીને બેઠાં અને ત્યાં કેટલાક સમય પર્યન્ત સંન્યાસીના મુખથી વૈરાગ્યજનિત અમૃતોપમ વાણીને તેઓ સાંભળતાં રહ્યાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ અનુક્રમે યથાશુદ્ધિ શાસ્ત્રની આલોચના પણ કરવા લાગ્યાં; કારણ કે, પોતાની સ્વર્ગાદિપિ ગરીબસી જનનીતા શાશ્વત વિયોગની ધટના પછી રમાકાન્ત નિરન્તર ઉદાસીન રહ્યા કરતો હતો અને તે એટલી સીમા પર્યન્ત કે કન્દર્પકુંડલાના વદનવિધુને જોવા છતાં પણ તેની તે ઉદાસીનતાનો લોપ થઈ શકતો નહોતો. આવા પ્રસંગે જો વૈરાગ્યચર્યા તથા શાસ્ત્રાલોચના થાય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

વારાણસીક્ષેત્રના વિશ્વવિખ્યાત મહારમશાનની અતુર્દિશામાં ચિતાધૂમ્રનો પ્રસાર થયેલો હતો, સર્વત્ર ચિતાભસ્મની પરિકાષ્ઠિ જોવામાં આવતી હતી અને સર્વત્ર કન્દનધ્વનિ જ સંભળાતો હતો. એવાં સ્થાનોમાં હૃદયની ઉદાસીનતા જ દૃષ્ટિંગત થતી હોવાથી રમાકાન્ત શૂન્ય મન તથા શૂન્ય દૃષ્ટિથી અનન્ત શૂન્યની સમીક્ષા કરી રહ્યો હતો. તેના હૃદયના ભાવને જાણીને કન્દર્પકુંડલા એક વાર બિડીને બિબી થઈ ગઈ અને રમાકાન્તના હસ્તને પોતાના હસ્તમાં ગ્રહીને ત્યાં જ એક પ્રસ્તરખંડપર બેસી ગઈ. સંન્યાસીએ તે ઉભયને અનુલક્ષીને ગંભીર ભાવથી કહ્યું કે: “ ઉબમા અતિશય હોવાથી તમે ખન્ને થોડી વાર અહીં બેસીને ગંગાપ્રવાહના સ્પર્શથી શીતલ થયેલા સમીરનું સેવન કરો અને ત્રિપ્રાંતિ દ્યો એટલામાં હું મારા એક મિત્રને મળી આવું છું. હું પંદરથી વીસ મિનિટમાં જ પાછો આવી લાગીશ. ” આટલું કહીને સંન્યાસી ત્યાંથી તત્કાલ આદ્યતો યત્ર ગયો.

કન્દર્પકુંડલાની રૂપકાન્તિથી પાગલ થયેલો વૈકુંઠનાથ કાશીમાં આગ્યા પછી છાયા પ્રમાણે એ લોકોની પાછળનો પાછળ ભમ્યા કરતો હતો એટલે પોતાના છુપાઈ રહેવાના સ્થાનમાંથી સંન્યાનીને અન્યત્ર જતો જોઈને તે મંદ ગતિથી ચાલતો અચાનક કન્દર્પકુંડલા સમક્ષ આવીને ઊભો રહ્યો. વૈકુંઠનાથનો અવતાર અત્યારે મહા-વિવક્ષણુ થઈ ગયો હતો. ને એક એવો તો સુંદર યુવક હતો કે તેના શરીરની રચના સમાન શરીરરચના તથા તેના શરીરના રંગ જેવા સુંદર રંગ ગુજરાતના લોકોમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવી શકે છે. પ્રથમ એક વિદારી યુવકના પરિચ્છદમાં તેની રૂપજ્યોતિ ભરમા-ચ્છાદિત વનિહ સમાન જણાતી હતી અને આજે અગાધ તથા પ્રગટ પ્રભુચના ફલકારથી તે વિલાસભરમ બિડી જતાં તેના રૂપ તથા ચૌવનની અનલશિખા નિર્વાત-નિષ્કમ્પ પ્રદીપ પ્રમાણે સ્થિર ભાવથી પ્રત્યક્ષિત દેખાતી હતી. વૈકુંઠનાથનાં ચરણોમાં ખુટ નહોતા, મસ્તક ક્રૈંચ દેશનથી આગેલા દેશવડે સુશોભિત નહોતું, શરીરમાં નવીન દેશનનું કાષ્ઠ વસ્ત્ર દેખાતું નહોતું, તેના મુખમાં ચિહ્નનો અભાવ હતો અને તેનો લાંબ દેશદક્ષાપ કપાલ, ભૂગંડ તથા કંઠ પર્યન્ત વિસ્તરેલો હતો. અચત્ન વિન્યસ્ત દેશરાશિના આંતર ભાગ-માંથી તેનાં આદર્શવિસ્તૃત બે લોચનો દિવારાત્રિ પ્રત્યક્ષિત રહ્યાં કરતાં હતાં અને તેની એ સ્થિરતમ દૃષ્ટિથી તેના મનોભાવની કાષ્ઠ પણ પ્રકારની સ્પષ્ટ કલ્પના કરી શકાતી નહોતી. વૈકુંઠનાથનાં નેત્રો સદૈવ સ્થિર રહેતાં હતાં અને અત્યારે તો તેનાં નેત્રોની એ સ્થિરતા સીમાને ઉલ્લંઘી ગઈ હતી. અત્યારે તેના રકઢપર એક આદર જોવામાં આવતી હતી કે જે તેના કટિભાગ પર્યન્ત લાંબાયેલી હતી: કટિ-ભાગમાં દેવળ લજ્જની રક્ષામાટે તેણે એક જેવું તેવું ધોનિયું

વીંટાળી લીધું હતું અને તેના શરીરનો ગુલાબી રંગ જાણે ફૂટીઃ
બહાર નીકળવાની તૈયારી કરી રહ્યો હોયતી ! એવો તેના વસ્ત્રહી-
શરીરને વેતાં પ્રત્યક્ષ ભાસ થતો હતો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વૈકુંઠનાથ કન્દર્પકુંડલા સમક્ષ આવીઃ
ઊભો રહી ગયોઃ કન્દર્પકુંડલા વૈકુંઠનાથને જોતાં જ કંપવા લાગે
અને રમાકાન્તે પણ વૈકુંઠનાથને જોયોઃ કથાપિ તેને જોવા છતાં
કન્દર્પકુંડલા તથા રમાકાન્ત કાંઈ પણ બોલ્યાં નહિ. કેટલાક સમ-
પક્ષી વૈકુંઠનાથ રમાકાન્તને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કેઃ—

“ શ્રીમાન્ રમાકાન્તજી, આમાં આપનો કાંઈ પણ દોષ નથી
કારણ કે, કન્દર્પકુંડલાની પ્રાપ્તિમાટે કાંઈ પણ યુવક ગમે તેવું અશક્ત
માલસ કરવાને તૈયાર થાય એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે. જે પુર-
પતે પરમાત્માએ હૃદય આપ્યું છે તે પુરુષ કન્દર્પકુંડલાના અક્ષીકા
લાવણ્યને જોઈને અવશ્ય ધર્મ તથા અધર્મના જ્ઞાનથી રહિત અ-
આત્મવિસ્મૃત થયો જ જોઈએ, એવો નિયમ હોવાથી અત્યાં
મારી પણ એ જ અવસ્થા થયેલી છે. પ્રથમ આપપર હું ક્રોધાયમા-
ન થયો હતો અને આપને મારી નાખવાની હું મારા મનમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞ
કરી ચૂક્યો હતોઃ પરંતુ કાર્શ્વક્ષેત્રમાં આવ્યા પછી મારી તે ભાવ
નાનું સર્વથા પરિવર્તન થઈ ગયું છે; કારણ કે, હું મારા પોતાના
હૃદયની દશાથી આપના હૃદયની દશાને સારી રીતે જાણી શક્યો છું.
એ પછી તેણે કન્દર્પકુંડલાને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કેઃ “ કન્દર્પ-
કુંડલા, એક વાર મારાં નેત્રો સમક્ષ પોતાના વદનચન્દ્રને સ્થિ-
કરીને ઊભી રહે એટલે હું તારા વદનદર્શનથી મારાં નેત્રોની સાર્થ-
કતા કરી લઉં; કારણ કે, હું કેવળ તારા દર્શનની અભિજ્ઞાપાથી જ
આત્યારે આ સ્થાનમાં આવ્યો છું અને નેત્રામાટે મને પાગ

મારીને મારો ઉપલાસ કિંવા તિરસ્કાર ન કરીશ ! ”

કન્દર્પકુંડલાએ મરાલ પ્રમાણે પોતાની ગ્રીવાને વક્ર કરીને વૈકુંઠનાથના મુખમંડળમાં પોતાની દષ્ટિને સ્થિર કરી દીધી અને એ ક્ષણે જ ફેટલાક અંતરપર એક નવીન ચિતા પ્રગ્વલિત થયેલી દેખાઈ. તે ચિતાની ગગનગામિની અગ્નિશિખાની ન્યોતિથી કન્દર્પકુંડલાનું મુખમંડળ ચણેણી પ્રમાણે ચમકવા લાગ્યું અને ચિતાની નીલિમામિશ્રિત રક્ત જિગ્લાથી કન્દર્પકુંડલાના આરકિતમ કપોલ-યુગ્મપર સૌન્દર્યદેવતા અનેક પ્રકારના ખેલો ખેલવા લાગી. વૈકુંઠનાથ નિર્નિમેષ નયનોવડે સૌન્દર્યદેવતાના ખેલોને જોવા લાગ્યો અને ત્યારપછી અચાનક તેના મુખમાંથી આ પ્રમાણેના વિલક્ષણ ઉદ્ગારો નીકળવા લાગ્યા:—

“ આહ ! હું મુઓ, હું મરી ગયોઃ આવું અલૌકિક રૂપ આ નેત્રોએ કદાપિ જોયું નથી અને ભવિષ્યમાં જોવાનાં પણ નથી ! કન્દર્પકુંડલા, મારા હૃદયમાં હવે જે ક્રોધ પણ ધચ્છા અથવા વાસના હોય, તે તે એટલી જ વાસના છે કે તારા સૌન્દર્યની સમીક્ષા કરતો કરતો મારો આત્મા આ દેહરૂપ પિંજરને ત્યાગી જાય, મારી ચિતાના અગ્નિના પ્રતાપે તારું મુખમંડળ આવી જ રીતે ચમકી જીડે અને સમસ્ત સંસાર તેની સમીક્ષા કરતો રહે ! કન્દર્પકુંડલા, એક વાર મારા પ્રતિ દષ્ટિપાત કર અને જોઈ લે કે હું કેવો હતો અને અત્યારે કેવો થઈ ગયો છું ! કન્દર્પકુંડલા, તને નિહાળ્યા પછી મારા હૃદયમાં અન્ય ક્રોધ પણ વસ્તુને નિહાળવાની ધચ્છાનો ઉદય નથી થતો અને તેથી હૃદયભંડારમાં કેવળ તારી સૌન્દર્યમૂર્તિને છુપાવી રાખીને એટલે કે હૃદયમાં તારા સ્વર્ગીય સૌન્દર્યની સ્મૃતિને અવિ-ચલ રાખીને મરી જવાની જ વારંવાર ધચ્છા થયા કરે છે ! કન્દર્પ-

કુંડલા, મને તેં આવા અવતારમાં કેમ અને શામટે ફેરવી નાખ્યો વાડે ?...” એ જ વેળાએ અચાનક સંન્યાસીનું આગમન થતાં વૈકુંઠનાથ બોલતો અટકી ગયો અને ત્યાંથી પલાયન કરી જવાની એટા કરવા લાગ્યો; પરંતુ વૈકુંઠનાથને તેણે લાથ ઝાડીને સંન્યાસીએ ત્યાં બેસાડ્યો એટલે બેઠા પછી વૈકુંઠનાથ કહેવા લાગ્યો કે: “ અન્યારે માફ આવી બેસવું સાફ નથી; કારણ કે, આટલી વાર સુધી મેં કન્દર્પકુંડલાને આવા ભાવથી જોયું નથી. હું જાઉં છું; મને ક્ષમા કરો !” આ શબ્દો ઉચ્ચારીને વૈકુંઠનાથ ત્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી વળી પાછો જઈને બોલો થઈ ગયો; પરંતુ સંન્યાસીએ તેને બીજી વાર બેસાડીને કહ્યું કે: “ જો કન્દર્પકુંડલાને જોવાની જ તમારી ઇચ્છા હોય તો એને સારી રીતે જોઈ લ્યો અને તમારી ઇચ્છાને કાઈ પણ પ્રકારના ઔદ્રાચ વિના પૂર્ણ કરો. ” એના ઉત્તરમાં વૈકુંઠનાથે દસીને કહેવા માંડ્યું કે: “ સંન્યાસી મહારાજ, કન્દર્પકુંડલાને જોતાં રહેવાથી એને જોવાની વાસના પ્રતિક્ષણ થતવાનો નહિ. કિન્તુ અધિકાધિક વચવાનો જ સંભવ હોવાથી, અ.પ એ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો કે, કન્દર્પકુંડલાને સારી રીતે જોઈ લેવાનું કાર્ય આ જન્મમાં તો કદાપિ સિદ્ધ કિંવા સમાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. ” આ ઉદ્ગાર કાઢીને વૈકુંઠનાથ ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

વૈકુંઠનાથની આવી દશાના દર્શનથી કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં એક પ્રકારનો તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને તેના એ પશ્ચાત્તાપની થટના રમાકાન્તના જાણવામાં આવી એટલે તે કન્દર્પકુંડલાને કંઈયે દુશ્ણુયુક્ત ભાવથી નિહાળવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

હૃદયભંગનો આરંભ

પ્રણય પારસમણિ મનાય છે અને તેથી જે વસ્તુને તેનો સ્પર્શ થાય છે તે સુવર્ણના સ્વરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. પ્રણયમાં પાત્રાપાત્ર, ધર્માધર્મ તથા પાપપુણ્ય આદિનો વિચાર હોતો જ નથી. પ્રકૃત પ્રણય અપાત્રના વિચારને હૃદયમાં સ્થાન નથી આપતો, અધર્મને નથી જોળખતો અને પાપને નથી માનતો. વૈકુંઠનાથ જેવો વિદ્યારી પુરુષ પણ પ્રણયના વેગથી ત્યાગી ભાવિક થઈ ગયો હતો; કન્દર્પકુંડલા જેવી વેશ્યાપુત્રી પણ પ્રણયના પ્રભાવથી કુદનારી સમાન સંયતા થઈ ગઈ હતી અને ચરિત્રાભિમાની રમાકાન્ત પણ પ્રેમના પંથમાં અગ્રેસર થઈને વૈરાગ્યના સંદેશને સાંભળવા યોગ્ય થઈ ગયો હતો. ક્ષુદ્ર માનવહૃદયનો ભાવપ્રવાહ એક વાર બંધને તોડીને બહિર્ગત થઈ જાય છે એટલે પછી પતિત-પાવની સુરસરિતા ગંગા પ્રમાણે પોતાનાં શત મુખોને પ્રસારીને ભાવમય ભગવાન્ના અનન્ત ભવસાગરમાં મળી જવામાટે ઉત્સુક થયેલો દેખાય છે. તે સમયે અનન્તના સ્પર્શથી સર્વ અનન્તમાં પરિણત થાય છે. ત્યારે શું રમાકાન્તનું ભાગ્ય એવા પ્રકારનું હતું ?

પ્રણય ગંગાસ્રોત હોવાથી સમુદ્રસંમેલનના સ્થાનમાં તે શત-મુખવડે વિસ્તીર્ણ થવો જ જોઈએ. રમાકાન્તના પ્રણયવેગમાં ત્રિવેણીની ત્રિધારા છુપાયેલી હતી:—ગંગા૩પ માતૃભક્તિ, સરસ્વતી સ્વ૩પ શૈશવસ્મૃતિની સૂક્ષ્મ ધારાયુક્ત પિતૃભક્તિ અને ધીર, સ્થિર તથા નિર્ગંભીર ચમુનાસ્વ૩પ નાયિકાપ્રેમ મહાસાગરની

દિશામાં ધાવમાન થયેલાં દેખાતાં હતાં. વૃકુંડનાથ સમાન મનંમાતંગ એ પ્રવાહના મુખમાં ડૂબી ગયો હતો; નર્મદા જેવી માયાવિની એ રત્નોદસ્રોતમાં પડીને ગળી ગઈ હતી અને અનુરંગપ્રદુક્ષા કન્દર્પકુંડલા સઘર્ષનાના જલદેવી સમાન દિવ્ય ત્યાગિનું દર્શન કરાવતી જામિમાલાની સપાટીપર ઢીસતી, ડોસતી અને તરતી દેખાતી હતી.

રમાકાન્ત પ્રેમધારામાં પડેલો હોવાથી પ્રેમની વદનાને અનુભવી શકતો હતો અને એ કારણથી જ વૃકુંડનાથના ઉન્માદભાવને જોઈને તથા તેના હૃદયમાંના કળ્પના વિચાર કરીને તે અતિશય વ્યાકુલ થયો હતો. તે કેટલાક સમય પર્યન્ત મનમાં જ રાચ્યો હતો અને કન્દર્પકુંડલાને નેણું વૃકુંડનાથને કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નિહાળવાની સૂચના આપી હતી. પ્રગટ પ્રેમના યોગે રમાકાન્ત સમજી શક્યો હતો કે પ્રેમનું જો કાઈ મૂલ્ય હોય તો તે પ્રેમ જ છે; અર્થાત્ વ્યક્તિવિશેષ કિંવા રૂપવિશેષ પ્રેમનું મૂલ્ય નથી. યદ્યપિ અમર્ત્ય અને અશરીરી પ્રેમ પ્રથમ મર્ત્યમાંજ કાંઈક આશ્રય પામીને વિકસિત થાય છે; તથાપિ જે વેળાએ સૂર્યનાં કિરણો પ્રમાણે તે સર્વત્ર પોતાના અધિકારને વિસ્તારી દે છે તે વેળાએ પાવનો વિચાર પણ નથી રહેતો અને રૂપનો વિચાર પણ નથી રહેતો એટલે કે મર્ત્ય અમર્ત્ય થઈ જાય છે. પ્રથમ આકાશમાં સૂર્યનો પ્રકાશ રંગીન મેઘના રૂપમાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે; પરંતુ અલ્પ સમય પશ્ચાત્ ત્યારે સ્વયં ભગવાન્ સૂર્યનારાયણનો આકાશમંડળમાં ઉદય થાય છે ત્યારે તે રંગીન મેઘ સર્વથા અદસ્ય થઈ જાય છે. રમાકાન્તની રંગીન મેઘમાલા કન્દર્પકુંડલા હતી, કિન્તુ અત્યારે રમાકાન્તનો અનન્ત પ્રણયસૂર્ય આકાશમાં ઉદિત થયો હતો અને તે કારણથી કન્દર્પકુંડલારૂપ રંગીન મેઘમાલા હવે દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી. કન્દર્પકુંડલામાં રમાકાન્તના મર્મને

સમજવાનું અને રમાકાન્તના સંભાષણગત ભાંવાને હૃદયમાં ધારી લેવાનું સામર્થ્ય નહોતું એટલે તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા ત્રાગી કે:—

“ મારા પ્રતિ રમાકાન્તનો પ્રણય જોટલા વેગથી અત્યાર સુધી વલન કરી રહ્યા હતા તે વેગમાં કાંઈક ન્યૂનતા થઈ હોય એમ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. એ પ્રણયવેગમાં ન્યૂનતા થવાનું કારણ એ છે કે રમાકાન્તને કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના જ મારી પ્રાપ્તિ થયેલી છે અને તેમણે પોતાની રૂપભોગ વિષયક સર્વ આકાંક્ષાઓને પૂરી કરી લીધી છે ! અર્થાત્ મારી અપૂર્વતા તથા નૂતનતાના રહસ્યને તેઓ સમજી શક્યા નથી અને ભવિષ્યમાં સમજી શકશે કે નહિ એ પણ શંકાસ્પદ છે ! ”

આવા પ્રકારના વિચારપ્રવાહમાં તણાતાં અભિમાનિની કન્દર્પ-કુંડલાનું મુખ અભિમાનના યોગે રક્તવર્ણુ થઈ ગયું; તથાપિ તેણે પોતાના મુખથી પોતાના હૃદયનો એ ભાવ કોઈને પણ ન જણાવ્યો. તેમ જ રોવાથી તેના કંઠ્યાણુનો અંબવ હોવા છતાં તે રોઈ પણ નહિ. સારાંશ કે, કન્દર્પકુંડલાએ પોતાના હૃદયની જવાબાને અતિશય પ્રયત્ન પૂર્વક પોતાના હૃદયમાં જ શમાવી દીધી.

વૈકુંઠનાથ ચીલની પેકે કન્દર્પકુંડલાની આસપાસ ભ્રમણ કર્યા કરતો હતો અને તેનાથી કદાપિ દૂર થતો જ નહોતો. ન્યારે કન્દર્પ-કુંડલા એકલી તેની દૃષ્ટિ પડતી હતી તે વેળાએ તે તેને સારી રીતે જોઈ લેતો હતો અને પોતાના હૃદયની એકાદ વાર્તા જણાવી દેતો હતો. વૈકુંઠનાથના ઉન્માદભાવને જોઈને સર્વ તેના પ્રતિ ધ્યાન રાખતાં હતાં, પરંતુ તેની ગતિને કોઈ પણ રોકી શકતું નહોતું. અર્થાત્ ન્યારે પણ પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે વૈકુંઠનાથ આવીને

કન્દર્પકુંડલાના દર્શનથી પોતાનાં નેત્રાની સાર્થકતા કરી બેતો હતો. હવે કન્દર્પકુંડલા વૈકુંઠનાથના સાક્ષાત્કારથી જ્યગત થતી નહોતી; કિન્તુ તેની આવી અવસ્થાને જોઈને ક્રોધ વાર તેનાં નેત્રામાંથી સ્વાભાવિક જ અંશુના પાંચ દશ ગિન્દુઓ ખરી પડતા હતા. એક બાજુ કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં આ સમયેદનાની સૂચના થયા કરતી હતી અને બીજી બાજુ રમાકાન્ત વિષયક અભિમાનો અધિકાર આપતો જતો હતો; અર્થાત્ એ હૃદય તથા મસ્તિષ્કના આત્મપ્રત્યાઘાતનું શું પરિણામ આવશે એની તેનાથી કરી પણ કલ્પના કરી શકાતી નહોતી.

આજકાલ રમાકાન્ત સ્વામીજી પાસે એમીને અટ્ટાપ્રદર શાસ્ત્ર-ચર્યા કર્યા કરતા હતા; આદ્યકાળથી રમાકાન્ત વિદ્યાવ્યાસંગી હોવાથી તેને જો એક પ્રકારે ગ્રંથકીટના નામથી ઓળખવામાં આવે, તો તેથી અતિશયોક્તિ થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. વચ્ચે કન્દર્પ-કુંડલાના પ્રેમે તેને આત્મજ્ઞાનહોત કરી નાખ્યો હતો; પરંતુ અત્યારે તેનો એ ઉદ્દામ ભાવ અંયત થયેલો હોવાથી તેણે પુનઃ પોતાના જ્ઞાનને વિદ્યા તથા જ્ઞાનના ઉપાર્જનમાં પરોવી દીધું હતું. સંગના ગુણથી રમાકાન્તની એ અધ્યયનરતિ દર્શનશાસ્ત્ર આદિના પરિશીલનમાં પ્રવૃત્ત થઈ હતી. રમાકાન્ત સમસ્ત દિવસ સંન્યાસી સમક્ષ એમીને તેને બ્રહ્મજ્ઞાન વિષયક પ્રશ્નો પૂછ્યા કરતો હતો અને સંધ્યા સમયે અવસર મળતાં ક્રોધ વાર કન્દર્પકુંડલાની હડપ્પીને અંગુલીમાં ગ્રહીને તેનો આદર કરતો હતો, તો ક્રોધ વાર તેના વેશીબદ્ધ કેશકંઠાપને મુક્ત કરીને મધુર કલ્પલની સૃષ્ટિને નિર્માણ કરતો દેખાતો હતો; કિન્તુ અભિમાનની કન્દર્પકુંડલા તો પોતાના મનમાં એમ જ માનતી હતી કે: “આ માંડે સૌભાગ્ય નથી અને રમાકાન્ત મારા સૌભાગ્યના

આદરનો જે ભાવ દર્શાવે છે તે કેવળ લોચનચળનથી જ દર્શાવે છે: અર્થાત્ મારામાં હવે રમાકાન્તનો પૂર્વવત્ પ્રેમ નથી અને તેમના કેવળ ઔપચારિક અનુરાગથી મારા પ્રેમપિપાસુ હૃદયની પિપાસાનું નિવારણ સર્વથા અશક્ય છે ! ”

સંન્યાસી આ સર્વ ઘટનાઓના પરસ્પર્યનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કર્યા કરતો હતો. તે કાંઈની સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો વાર્તાલાપ કરતો નહોતો. કેવળ રમાકાન્તને પાક આપતો હતો, નેના પાકને સાંભળતો હતો અને જ્યારે પણ અવસર મળે ત્યારે પંચ-કોશી કાશીની પ્રદક્ષિણા કરી આવતો હતો.

આજે અમાવાસ્યાની રાત્રિ હતી. સંન્યાસી નર્મદાને સાથે લઇને દુર્ગા માતાનાં દર્શન કરવા ગયો હતો, રમાકાન્ત માનમન્દિરમાં ઉપર એક પંડિત સાથે જ્યોતિઃશાસ્ત્રની આલોચનામાં નિમગ્ન થયો હતો અને કન્દર્પકુંડલા ગૃહમાં એકલી જ હતી. આવા પ્રસંગે વૈકુંઠનાથ અચાનક આવીને ઉપસ્થિત થયો અને કન્દર્પકુંડલાને ગૃહમાં એકલી એકાદ જોઇને હસતો હસતો કહેવા લાગ્યો કે:—

“ કન્દર્પકુંડલા, આજે મારા મહાભાગ્યથી તું ગૃહમાં એકલી મને મળી આવી છે. માનમન્દિરમાં આ છતી ઉપર રમાકાન્ત એક પંડિત સાથે કાણુ જાણુ કાંઈક કેવોય બકવાદ કરી રહ્યા છે અને તેથી મને અત્યારે તારા દર્શનનો તથા તને બે ચાર વાતો કહેવાનો આ અત્યંત અવસર મળી ગયો છે. કૃપા કરીને તું મારી બે ચાર વાતો સાંભળીશ ખરી કે ? આટલી ઉદારતા દર્શાવીશ ખરી કે ? ”

“ અત્યારે આવા પ્રસંગે આપ મારી પાસે આગ્યા એ આપે સારું ન કર્યું; કારણ કે, હવે હું સ્વતંત્ર નથી; કિન્તુ

અન્ય પુરુષની પત્ની હોવાથી પરતંત્ર છું, પરાધીન છું. આપ મારા રૂપમાં મુગ્ધ છો અને મારામાં આસક્ત છો એ ઘટનાને મારા પતિ સારી રીતે જાણે છે અને તેથી આપનું આગમન મારામાટે દેટલી સીમા પર્યન્ત ભયંકર થવાનો સંભવ છે એનો આપ પોતે જ વિચાર કરી લેશો એવી આપનાં ચરણોમાં મારી પ્રાર્થના છે. મારા માર્ગમાંથી કૃપા કરીને હટી જાઓ અને મને ગૃહમાંથી બહાર નીકળી જવા દો. ” કન્દર્પકુંડલાએ વિનય તથા નિરાશાના મિશ્રભાવથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

વૈકુંઠનાથ ઓરડાના દરવાજાના બે બાજુના ચોકડાપર પોતાના હસ્તોને પ્રસારીને બેઠો હતો. કન્દર્પકુંડલાના ઉપર્યુક્ત શબ્દો પ્રતિ લક્ષ ન આપીને તે કહેવા લાગ્યો કે : “ કન્દર્પકુંડલા, મને તે પાગલ બનાવી દીધો છે અને હવે આ પાગલતાથી જ હું સુખી છું. પરંતુ જો મને તું મારા મૃત્યુનો સરળ માર્ગ બતાવી દેછે, તો હું અત્યારે છું તેથી પણ વધિક સુખી થઈશ એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. તું ભયભીત થઈશ નહિ; હું તારા પવિત્ર દેહને કદાપિ હસ્તસ્પર્શ કરવાનો નથી; કારણ કે, તારો દેહ પ્રકાશમય તથા તેજોમય દેહ હોવાથી તારા દેહને હસ્તસ્પર્શ કરતાં મારો હસ્ત બળીને ભસ્મી-ભૂત થઈ જશે. હું પોતે પણ બળી જઈશ અને જો તેમ થશે, તો તારા મુખચન્દ્રને જોવાનો આનન્દ મને કદાપિ નહિ જ મળી શકે ! એક વાર મેં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે રમાકાન્તની હત્યા કરીને હું તને મારી પ્રાણેશ્વરી કરી લઈશ; પરંતુ તે તારા પ્રેમનું પાત્ર હોવાથી એટલે કે મારા પ્રેમપાત્રનો પ્રેમી હોવાથી હવે મારાથી તેનાપર હાથ ચલાવી શકાય તેમ નથી. કન્દર્પકુંડલા, એક વાર પાછી બોલ એટલે તારી સુધાસિંચિતા વાણીના શ્રવણથી મારાં શ્રવણો પવિત્ર થાય

અને તારી મુખલંગીના દર્શનથી મારાં નેત્રોની સાર્થકતા થઈ જાય ! ! ”

“ ત્યારે શું આપ ખરેખર જ પાગલ થઈ ગયા છો ? ”
કન્દર્પકુંડલાએ મંશયદર્શક ભાવથી પૂછ્યું.

“ પાગલ ! શું મારી અત્યારે જેવી દશા છે તેવી જેની દશા થયેલી હોય તેને જ પાગલ કહેવામાં આવે છે ? મારાં માતૃશ્રી આવ્યાં છે, મારાં માસી આવ્યાં છે અને મારી ગૃહલક્ષ્મી પણ આવેલી છે; તેઓ મારી આ પાગલતાને નિવારનામાટે અને મને યથાર્થ મનુષ્ય બનાવવામાટે જ આવ્યાં છે ! પાગલ ! હા, હું ખરેખર પાગલ થઈ ગયો છું, એ સત્ય છે; પરંતુ મને એ પાગલતામાં જ પરમસુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અત્યારે મારા મનમાં એમ જ થયા કરે છે કે જે માટે સમસ્ત શરીર નેત્રરૂપ હોત, તે નેત્રમાં પલક ન હોત અને તેમાં જળ ન ભરાઈ આવત, તો હું તે નેત્રને તારા રૂપમાં જિંડાં જિતારીને તારા રૂપનું નિરીક્ષણ કર્યાં કરત અને નેત્રદ્વારા તારા રૂપામૃતનું પાન કરીને હું પોને પણ અમૃત થઈ જાત ! કન્દર્પકુંડલા, એક વાર મારા પ્રતિ દષ્ટિપાત કર અને મને મારી રૂપનિરીક્ષણ વિષયક લાલસાને તૃપ્ત કરી લેવા દે ! ” વૈકુંઠનાથે પોતાની પ્રેમપાગલતાનો આ ઉદ્દગારથી પૂર્ણ પરિચય કરાવી દીધો.

“ આપ આ પાગલતાને ત્યાગી છો; કારણ કે, આ પાગલતાને વશ થવાથી આપનાં ધન તથા જીવન આદિ સર્વંથા નષ્ટ થઈ જશે. ”
કન્દર્પકુંડલાએ ઉપદેશ આપ્યો.

“ કન્દર્પકુંડલા, કેવળ તારા પ્રણયની ભાવના વિના હવે મારી પાસે ખીજું રહ્યું જ શું છે વાં ? તારા અસ્તિત્વ વિના મારા અધમ પ્રાણોને આ શરીરમાં મારાથી જેમ સુરક્ષિત રાખી શકાય તેમ નથી

તેમ જ મારા અસ્તિત્વના લોપ સાથે તારા અસ્તિત્વનો પણ અવશ્ય લોપ થઈ જવાનો છે, એમ મારી મનોદેવતા મને વારંવાર કહ્યા કરે છે. વારું, કન્દર્પકુંડલા, હું તો બનણું કદનને માથાપર લપેટીને મરી જવામાટે તૈયાર થઈ રહ્યો છું, તો તું પણ મારી સાથે જ મરીશ ખરી કે ? તને મરી જતાં આવડે છે ખરું કે ? જો તને મરી જતાં આવડતું હોય અને જો તું મરી જવાની કળાને બનણુતી હોય, તો આવ મારી સાથે એટલે આપણે બંને આ પતિનોદ્ધારિણી ગંગાના પ્રવાહમાં પડીને ડૂબી મરીએ ! મારી પેટે કાંઈ મરી શકે તેમ પણ નથી અને મરી જવાની કળાનો મારા જેવા કાંઈ અન્ય જ્ઞાતા પણ આ વિશાળ અંસારમાં મળી શકે તેમ નથી. ચાલ ત્યારે આપણે સત્વર મરી જઈએ અને આ અંસારને સદાને માટે લાગી દઈએ ! રમાકાન્ત પંડિત થશે કે ગુંબાસી થશે બીજો હું તને મારી સાથે નાખીને આનન્દથી મરી જઈશ ! હવે તો હું અને તું બંને મરી જઈએ એ જ આપણામાટે શ્રેયસ્કર છે. તે દિવસે રમણનમાં જે ઘટના ઘટી હતી તેનું તો સ્મરણ છે ખરું કે ? હવે અંસારને તારી પણ આવશ્યકતા નથી અને મારી પણ અગત્ય નથી; અર્થાત્ અંસાર આપણને સાદર દૃષ્ટિથી નથી જોતો અને તેટલામાટે આપણે ગંગામાં ડૂબીને મરી જઈએ એમાં જ આપણું શાશ્વત કલ્યાણ છે !! ”

આ દીર્ઘ બાપણુ કરીને વૈકુંઠનાથ અસન્તતીન વેગપૂર્વકત્યાંથી પકાયન કરી ગયો અને કન્દર્પકુંડલા ત્યાં જોડી હતી ત્યાં જ મૌનનું અવલંબન કરીને ચિન્તામગ્ન અવસ્થામાં બેસી રહી. તેના હૃદયમાં હવે એવો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો કે : “ મારા પ્રિયતમ રમાકાન્તનો હવે મારામાં પૂર્વવત્ પ્રેમ તો નથી જ રહ્યો ! ” કિન્તુ કન્દર્પકુંડલાનો રમાકાન્તમાં જે પ્રેમ હતો તે તો અવિચલ અને અખંડ જ રહ્યો

હતો. તમાલતરને જેવી રીતે કંચની લતા દિવારાત્રિ લપટાયલી જ રહે છે તેવી રીતે કન્દર્પકુંડલા રમાકાન્ત સાથે સંલગ્ન રહેવા ઇચ્છતી હતી; પરંતુ હવે તેને રમાકાન્ત સાથે લપટાયલી રહેવાનો અવસર મળી શકતો નહોતો. કન્દર્પકુંડલા પોતાના પ્રેમના તથા પોતાના હૃદયના દાનથી રમાકાન્તને કેવળ પોતાનો જ કરી લેવા ઇચ્છતી હતી; પરંતુ હવે રમાકાન્ત તેનો જ ઉપાસક થઈ રહે એવું એક પણ ચિન્હ દૃષ્ટિગોચર થતું નહોતું. આ કારણથી જ કન્દર્પકુંડલાનો એવો નિશ્ચય થયો હતો કે: “હવે રમાકાન્તનો મારામાં પૂર્વવત્ પ્રેમ કિંવા અનુરાગ રહ્યો નથી.” કન્દર્પકુંડલા કુત્સીન કન્યા થવા ઇચ્છતી હતી અને કુલાંગનાના પવિત્ર આસનપર પ્રતિષ્ઠિતા થવા ઇચ્છતી હતી; કિન્તુ કુલકન્યાઓના શાન્ત તથા મંયત ભાવનો તેમ જ કુત્સીન કન્યાઓની નિઃસ્ત્રીમ સહનશીલતા કિંવા સહિષ્ણુતાનો તેનામાં સર્વથા અભાવ હતો. કન્દર્પકુંડલાએ પુસ્તકોમાં વાંચ્યું હતું અને સમાજમાં જોયું હતું કે કુલાંગનાઓનો અતિશય આદર હોય છે અર્થાત્ સમાજમાં આદરપાત્ર થવામાટે જ તે રમાકાન્તની ધર્મપત્ની થવા ઇચ્છતી હતી અને અત્યારે વારાણસી ક્ષેત્રમાં રમાકાન્ત સાથે તેની પત્ની તરીકે જ રહેતી હતી; પરંતુ અત્યારે કન્દર્પકુંડલાનું યૌવન વર્ષાઋતુના આવળુ તથા ભાદ્રપદ માસની ફૂલકંપા ગંગા સમાન વેગવતી સરિતા હતી, તરંગિણી હતી અને રમાકાન્ત શાંત મંયત તથા મુશિક્ષિત યુવક હતો. અર્થાત્ કન્દર્પકુંડલાની યૌવનફૂલકંપાના પ્રખર વેગમાં તે પોતાને સ્થિર રાખી શકશે કે કેમ એ જો કે મંશયારૂપદ દેખાતું હતું; તથાપિ એટલું તો સત્ય કે શુભ શિક્ષાના પ્રભાવથી રમાકાન્તની અભદ્ર પ્રવૃત્તિઓ અહુ અંશે લુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ હતી. રમાકાન્ત કેવળ આશ્ચર્યનંતર પ્રેમની પ્રાપ્તિથી જ પોતાને કૃતાર્થ માનતો હતો, એટલે કે,

“ કન્દર્પકુંડલાનો મારામાં આબ્યન્તર પ્રેમ છે અને તે પ્રેમમાં કદાપિ ન્યૂનતા થવાની નથી; ” એવી માન્યતાથી સર્વથા નિશ્ચિન્ત થઈને સંન્યાસી સમક્ષ રહીને શાસ્ત્રાભ્યાસનામાં પોતાનો વિશેષ સમય વીતાડતો હતો. કન્દર્પકુંડલા ‘ સાપે ગળી છછુંદરી, ખાય તો મરે. અને મૃદં તો અંધ થાય ! ’ એ કિંવદન્તીના સાક્ષાત્ ઉદાહરણરૂપ થઈ ગઈ હતી.

અરતુ: વૈકુંઠનાથના બીપણ ચરણધ્વનિને સાંભળીને રમાકાન્ત ઉપરથી જીતરીને પોતાના આરડામાં આવ્યો અને જોયું તો ત્યાં કન્દર્પકુંડલા એકલી જ બેસી હતી. તેણે ગભરાઈને તત્કાળ પૂછ્યું કે: “ કન્દર્પકુંડલા, જે પદધ્વનિ મારા સાંભળવામાં આવ્યો તે કાનો હતો વાડ ? અહીં હમણું ફાણ આવ્યું હતું ? ”

“ વૈકુંઠનાથ આવ્યો હતો અને તે પોતાની પાગલતાનો પરિચય કરાવતો કેટલીક વાર સૂધી અહીં બેઠો રહ્યો હતો. તે અહીંથી એકદમ જીવ લઈને નાંકા એટલે તેનો પદધ્વનિ આપના સાંભળવામાં આવ્યો હશે. ” કન્દર્પકુંડલાએ અક્ષરશઃ સત્ય કથા સંભળાવી.

“ ત્યારે એ સમાચાર મને વેળાસર તેં કેમ ન પહોંચાડ્યા ? પાગલ મનુષ્ય સમક્ષ એકલાં બેસી રહેવું, એ શું સાડું કહેવાય ? ” રમાકાન્તે ક્રિચિત્ સાશંક ભાવથી આ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“ પરંતુ વૈકુંઠનાથ શું કહી ગયો છે તે આપ જાણો છો ખરા કે ? તે કહી ગયો છે કે: ‘ સંસાર તને અને મને ઉભયને આદરની દૃષ્ટિથી નથી જોતો એટલામાટે ચાલો આપણે ગંગામાં ડૂબીને મરી જઈએ ! ’ વળી તેણે એમ પણ કહ્યું કે: ‘ રમાકાન્ત સંન્યાસી થવાના છે એટલામાટે તેઓ અષ્ટાંગમુદ્ર શાસ્ત્રાવલોકન કર્યા કરે છે: અર્થાત્ તેઓ સંન્યાસી થશે અને તને ત્યાગી જશે

એટલે મૃત્યુ જ આપણા કલ્યાણનો માર્ગ છે ! ' તેના આ ઉદ્દગારને સાંભળ્યા પછી મારી પણ એજ ઇચ્છા થયા કરે છે કે હું મરી જાઉં એ જ મારામાટે શ્રેયસ્કર છે ! આપનો શો અભિપ્રાય છે ? હું મરી જાઉં કે નહિ ? ” કન્દર્પકુંડલાએ વિલક્ષણ ભાવભંગીથી આ વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“ તું મરીશ ? ગાંડી, આવી વાતો તે કરાતી હશે ! ” આ શબ્દો ઉચ્ચારીને રમાકાન્તે કન્દર્પકુંડલાના કપોલોને ચુંબન-વડે આદ્ર કરી દીધા. કન્દર્પકુંડલા કેટલાક સમયનેમાટે મૃત્યુવશ થવાની ભાવનાને બૂલી ગઇ.

પ્રકરણ ૧૪ મું

શાબદ્યાણ

આવતી કાલે ગંગાપૂજનો દિવસ એટલે કે ગંગા દશમી હોવાથી અને કાશીમાં ગંગા દશમીને દિવસે મોટી ધામધૂમથી ગંગાપૂજનો વિધિ થતો હોવાથી રમાકાન્ત, કન્દર્પકુંડલા, નર્મદા તથા સંન્યાસી મહારાજ એ ચારે વ્યક્તિઓએ ગંગાજીની પૂજા કર્યા પછી ખજુરા અથવા નૌકામાં આરોહણ કરીને કાશી ક્ષેત્રમાંનાં સર્વ તીર્થોનાં દર્શન કરી આવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. કન્દર્પકુંડલા બાહ્યકાળથી જ મેળા, ઉત્સવો, પૂજાવિધિઓ તથા સમારોહોને જોવાથી અત્યંત પ્રસન્ન થતી હતી એટલામાટે એ ગંગાપૂજના ઉત્સવમાં જવાની પણ તેની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી રમાકાન્તે તેની એ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી હતી. આવતી કાલે ગંગા-પૂજના ઉત્સવમાં જવાનો નિશ્ચય થતાં કન્દર્પકુંડલાની પ્રસન્નતાનો અવધિ થયો હતો. રમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલામાં જો કે અગાધ અનુરાગ રાખતો

હતો; તથાપિ તેનો પ્રેમ કન્દર્પકુંડલા તેની પાસેથી જેવા પ્રકારના પ્રેમને મેળવવાની આશા રાખતી હતી તેવા પ્રકારનો નહોતો; કારણ કે, સંન્યાસીની સંગતિ તથા શાસ્ત્રચર્ચાથી રમાકાન્તના તે પ્રેમે કાંઈક વધારે પડતા સૂક્ષ્મ ભાવને ધારણ કરી લીધો હતો. કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં જેવું સુંદરીસૌન્દર્ય પૂર્ણ રૂપથી પ્રસ્ફુટિત થયું હતું તેવા જ તેના ચિત્તમાં રમણીપ્રેમનો પણ પૂર્ણ વિકાસ થયો હતો. તે રૂપ તથા તે પ્રેમનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કરવામાટે રમાકાન્ત જેવો વ્યવહાર કરવા નોંધતો તો તેવા વ્યવહાર તે શાસ્ત્રાધ્યયનના તીવ્ર પ્રભાવના યોગે કરી શકતો નહોતો અને એ કારણથી જ એક દિવસ એ સ્નેહચુંખણા દૂરી જવાની અગ્નિપર આવી લાગી હતી. રમાકાન્તે એક સુખનગો ટાંકા મારીને તે સ્નેહચુંખણાની દ્રૃષ્ટી કડીને પાછી નેડી દીધી હતી અને તે દિવસથી રમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલા સાથેના પ્રેમ-વ્યવહારમાં કાંઈક સાધાન રહેતા લાગ્યો હતો. અર્થાત્ તે જેના યોગે કાંઈ ભેદનો પ્રકાશ ન થઈ જાય તેવા પ્રકારનો જ વ્યવહાર કરતો હતો. આથી નિદ્રાન એટલું તો તત્કાળ જણાઈ આવતું હતું કે રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલા ઉભયના હૃદયની સરળતામાં ત્રુટિ તો અવશ્ય થઈ હતી. રમાકાન્ત ભયના કારણથી હૃદયને મુક્ત કરીને કાંઈ પણ વાર્તા જણાવતો નહોતો અને કન્દર્પકુંડલા અભિમાનના યોગે મનના ક્ષોભને મનમાં જ દબાવી દેતી હતી. રમાકાન્ત તથા કન્દર્પકુંડલાની આવી અવસ્થા હતી અને વૈકુંઠનાથ વચ્ચે વચ્ચે કાણ જણે અચાનક ક્યાંથી આવી લાગીને જેની રીતે જવાહામુખી પર્વત પોતાના ઉદરમાંથી અનેક પ્રકારના પ્રજ્વલિત ધાતુઓ, લાવા તથા પાષાણોને ધારારૂપે અદિર્ગત કરતો રહે છે તેની જ રીતે કન્દર્પકુંડલાનાં કર્ણોમાં અપૂર્વ પ્રેમ તથા આશુન

આકાંક્ષાપૂર્ણ વચનોની અત્યન્ત ઉપજુ તથા તમ ધારાને વહાવી જતો હતો. કન્દર્પકુંડલાના અવતારમાં કાંઈક એવું વિલક્ષણ પરિવર્તન થઈ ગયું હતું કે તેના યોગે તે વિચલતા તથા વિમૂઢ ભાવ સહિત પોતાનાં અશ્રુસિક્ત નયનોવડે કાંઈ વસ્તુને જોયા કરતી હતી; પરંતુ તેનાં મુખમંડળ તથા નયનોને જોઈને એ કળી શકાતું નહોતું કે તે શું જોતી હતી અને શું નહિ.

અસ્તુ: રમાકાન્ત ભોજનકાર્યથી નિવૃત્ત થઈને પોતાના શયનાગારમાં ખેરવી તાંબૂલલક્ષણ કરતો હતો અને એક જીર્ણ ગ્રંથનાં પૃથોને ફેરવી રહ્યો હતો. રાત્રિનો સમય હોવાથી કન્દર્પકુંડલા જ્યારે દીપકની વાટ મંદ પડી જતી હતી ત્યારે મોગરાને ખેરવી નાખીને પ્રકાશને તીવ્ર કરી દેતી હતી. ઉભયમાંથી કાંઈ કાંઈ પણ બોલતું નહોતું. એવી રીતે કેટલોક સમય વીતી જવા પછી કન્દર્પકુંડલા મોગરાને ખેરવી પોતાની આંગળીઓને દીવાલથી લૂછી નાખીને રમાકાન્તના પુસ્તકના વેદનને ખેંચતી કહેવા લાગી કે:—

“ શું, ગ્રંથાવલોકન જ આપનું સર્વથી મુખ્ય કાર્ય છે ? અષ્ટ પ્રહરમાં મારા પ્રતિ આપ એક વાર પણ દષ્ટિપાત નથી જ કરવાના કે શું ? સમસ્ત દિવસ તો આપ ગ્રંથાવલોકનમાં જ વીતાડો છો અને મારી, સાથે જો ઘડી વાર્તાલાપ કરવાનો અવકાશ આપને મળી શકતો નથી; પરંતુ રાત્રિના સમયમાં પણ ગ્રંથનું જ અવલોકન કર્યો કરશો કે શું ? શું, માનથી પણ આપની આ પુસ્તિકા વિશેષ સુન્દરી છે ? ”

એના ઉત્તરમાં રમાકાન્ત શાન્ત તથા ગંભીર ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “ એક પ્રકારે મારી આ પુસ્તિકા તારાથી અધિક સુન્દરી છે પણ ખરી અને અન્ય પ્રકારે તારા કરતાં અધિક સુન્દરી નથી

પણ ખરી. હું જ્યાં સૂધી જીવતો રહીશ ત્યાં સૂધી મારી પુસ્તિકા પણ મારી સાથે રહેવાની છે. હું જે વેળાએ જે ભાવથી પુસ્તિકાની સુન્દરતાને ભોગવવાની ઇચ્છા કરીશ તે વેળાએ તે જ ભાવથી હું એની સુન્દરતાને ભોગવી શકીશ અને હું જ્યાં સૂધી જીવીશ ત્યાં સૂધી આ પુસ્તિકા પણ મને મારા ઇચ્છિત ભાવથી પોતાની સુન્દરતાનો ઉપભોગ આપતી રહેશે; આ દૃષ્ટિથી આ પુસ્તિકા તારાથી અધિક સુન્દરી છે, એમાં કામપણ પ્રકારનો સંશય નથી. મારા પ્રેમ ઉપરાંત તારામાં જે અહંતા છે તે અહંતાને તું પોતાના મન અનુસાર ગળવી રાખ. તું કદાચિત્ મને ત્યાગીને સ્વર્ગવામિની પણ થઇ જાય એ સંભવનીય હોવાથી તારા કરતાં આ પુસ્તિકા ઉત્તમ છે અને આ પુસ્તિકાની અપેક્ષા તું હીનતર છે; કારણ કે, પુસ્તિકા મારા જીવનની અંતિમ ઘટિકા પર્યન્ત મને ત્યાગી જાય તેમ નથી. અને અન્ય દૃષ્ટિથી, કન્દર્પકુંડલા, તું મારી કન્દર્પકુંડલા છે; મારી સજીવા, સચેતન અને પ્રણયસ્વરૂપિણી કન્દર્પકુંડલા છે. આ કારણથી તું સર્વથી પ્રથમ, અગ્રભાગમાં રહેનારી કિંવા પ્રધાન છે. આ ગ્રંથના વાંચનથી હું જાણી શક્યો છું કે જો મને ત્યાગવાની તારી ઇચ્છા થાય તો તું મને ત્યાગી દેવાને સમર્થ છે અને તેથી જ હું આ જૂની ફોટેલી પુસ્તિકાની આટલી સીમા પર્યન્ત આરાધના કરી રહ્યો છું. હવે મારો આશય તારા જાણવામાં આવ્યો ? ”

“ જુ હા; જેવી આપ શ્રીમાનની આજ્ઞા. બહુ થયું; હવે આપની આ ઉસ્તાદીને લપેટીને અકાબજૂ રાખી મૂકો. હવે આપનો દાવ ફાવી શકે તેમ નથી અને મને આવી રીતે સતાવવામાટે આપને વિશેષ પરિશ્રમ વેઠવો પડે તેમ નથી. વારૂ, આવતી કાલે આપણે

ક્યારે પ્રયાણ કરીશું, ક્યા ક્યા ઘાટપર જઈશું અને ત્યાંથી આપણે પાછાં ક્યારે ફરીશું ? આપણી સાથે આપણા ચાર જણ ઉપરાંત અન્ય કોઈ આવશે કે કેમ ? તેમ જ આપણે ઘેર પાછાં આવીશું તે વેળાએ ખાનપાનાદિનો શો પ્રબંધ થશે ? ” કન્દર્પકુંડલાએ વિવાદના વિષયને ત્યાગીને આવતી કાલના પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા.

“ હું આટલા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો એક સાથે આપી શકું તેમ નથી એટલામાટે જરા ધીરી થા અને એક એક પ્રશ્નના ઉત્તરને અનુક્રમે સાંભળી લે. ” આમ કહીને રમાકાન્તે તેના પ્રશ્નોનાં આ પ્રમાણે ઉત્તરો આપવા માંડ્યાં : “ પ્રથમ તો જ્યારે નૌકાનો સ્વામી આવશે ત્યારે આપણે અહીંથી પ્રયાણ કરીશું; ખીજું, મુખ્ય નાવિક જ્યાં જ્યાં નૌકાને લઈ જશે તે તે ઘાટપર આપણે જઈશું; ત્રીજું, જ્યારે નૌકા નિર્વિઘ્ન પાછી આવીને માનમન્દિર ઘાટપર લાંબરશે ત્યારે આપણે પાછાં ઘેર આવીશું અને ચતુર્થ, આપણા પોતાના ચાર જણ ઉપરાંત ખીજું છે જ કોણ કે જે આપણી સાથે ચાલવાનું હોય ? છતાં જે કોઈની પણ આપણી સાથે ચાલવાની ઇચ્છા હશે તે આપણી સાથે ચાલી શકશે. તારા અંતિમ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ જ છે કે અન્નપૂર્ણાના આનન્દકાનનમાં વસવા છતાં અત્યારથી જ આવતી કાલના ખાનપાનાદિની ચિન્તા રાખવી એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી. અર્થાત્ જ્યારે આપણે પાછાં આવીશું ત્યારે જે કાંઈ પણ મળશે તે ખાંધને ઇશ્વરનો ઉપકાર માનીશું. પણ હા, એક વાત કહેવાનું હું ભૂલ્યો અને તે એ કે કદાચિત્ વૈકુંઠનાથ આપણી સાથે આવે, તો તે સર્વથા સંભવનીય છે. ”

“ બસ; હવે વધારે બોલશો નહિ. જ્યારે તે ત્યારે આપ આવી તાનાઆજી કરો છો તે મને સારી નથી લાગતી. ગમે તે વિષયની

ચર્ચા ચાલતી હોય તેમાં આપ વૈકુંઠનાથની વાર્તાને વચ્ચે લાવી મૂકો છો. એટલે એમાં આપનો ઉદ્દેશ શો છે તે હું સમજી શકતી નથી.” કન્દર્પકુંડલાએ કિંચિદ્ શોષદર્શક ભાવથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“મારા આ વિનોદથી તું રીસાઈ ગઈ કે શું? વાર, હવે હું વૈકુંઠનાથના નામને નહિ ઉચ્ચારું. એ તો હું પણ દિવસ અને રાત્રિ વૈકુંઠનાથની ચિન્તા કર્યા કરું છું અને તું પણ તેની જ ચિન્તામાં રહ્યા કરે છે એટલે સર્વ વિષયોની ચર્ચામાં જો વૈકુંઠનાથની વાર્તા આવી જાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક હોવાથી આટલી સીમાપર્યન્ત પ્રાપ્તમાન થવાનું, મારી માન્યતા પ્રમાણે તો, કાંઈ પણ કારણ નથી.” રમાકાન્તે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“આપના આ ઉદ્દગારોથી રૂપરૂ જણાઈ આવે છે કે આપનો હવે મારામાં પૂર્વવત્ પ્રેમ રહ્યો નથી અને તેથી અપ મારા ભારને કોઈ બીજાના સ્કંધપર ચઢાવીને પોતે મારા ભારથી છૂટી જવા માગો છો. કેમ, મારું કથન સત્ય છે કે નહિ? પણ યા: રાખજો, આ ગર્દભનો ભાર અન્ય કોઈથી કદાપિ ઉપાડી શકાય તેમ નથી.” કન્દર્પકુંડલાએ હૃદયની જવાબાને વદનદ્વારા અદિર્ગત કરવાનો આરંભ કરી દીધો અને મંગળાચરણ તરીકે આ ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

રમાકાન્ત તેના અંતિમ વાક્યના ઉત્તરમાં કહેવા લાગ્યો કે: “કન્દર્પકુંડલા, એ ભારને ગર્દભનો ભાર નહિ, કિન્તુ ઝાંટનો ભાર કહેવો એ જ વિશેષ ઉચિત છે; કારણ કે, આજે સદસ્યથી પણ અધિક વર્ષોથી મનોમોહિની તથા રૂપસુન્દરી બેગમે ઝાંટની પીડપર આસ્રદ થતી આવી છે. ઝાંટનો દેખાવ જો કે સુન્દર નથી હોતો, પરંતુ તેની પીડપરનો ભાર તો અતિશય સુન્દર હોય છે, એ સત્યનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. અર્થાત્ આ વિશ્વમાં

મારા જેવો કોઈ કદર્ય અથવા નિરુપયોગી ઊંટ મળવો જેમ અશક્ય છે તેમ તારા જેવો કોઈ સુન્દર ભાર પણ આ જગતમાં મળી શકે તેમ નથી. તું વૈકુંઠનાથને જોતી રહે અને તેના પ્રતિ વારંવાર અનુકંપા દર્શાવતી રહે એ અવશ્ય વિચારણીય વિષય છે અને તેટલામાટે જ મારે એ વિષયનો આટલી સીમા પર્યન્ત વિચાર કરવો પડે છે.”

“આપ વાર્તાલાપનાં તેમ જ વાદવિવાદની કળાનાં પૂર્ણ જ્ઞાતા છો અને ચતુર વક્તા છો એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ પોતાની એ કળા તથા ચાતુરીનો વારંવાર મારા સંબંધમાં પ્રયોગ કરવાનું શું કારણ છે વાર્ ? મંસારના સર્વ જીવો ભાગ્યને આધીન હોવાથી જેના ભાગ્યમાં જે સ્થિતિ લખાયલી હોય છે તેજ સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. વૈકુંઠનાથના સંબંધમાં આપણે કોઈ પણ પ્રકારની ચિન્તા શામાટે રાખવી જોઈએ વાર્ ? જો હું આપની વિવાહિતા પત્ની હોત, તો આપ આવા વિષયની ચિન્તા રાખત ખરા કે ? અર્થાત્ જો હું આપની વિવાહિતા પત્ની હોત, તો આવી ચિન્તા રાખવાને બદલે આપ વૈકુંઠનાથને મારીને તત્કાળ હાંકી કાઢત, એ નિર્વિવાદ છે.” કન્દર્પકુંડલાએ દંષ્ટ હૃદયથી આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યા.

“કન્દર્પકુંડલા, તું મારી પત્ની તો અવશ્ય છે; પરંતુ તું મારી કામપત્ની હોવાથી તારાથી ધર્મપત્નીના પદપર કદાપિ આરૂઢ થઈ શકાય તેમ નથી. સાંસારિક નિયમ અનુસાર તારો લગ્નસંબંધ થઈ શકે તેમ છે અને કાયદાના બંધનથી આપણે કોઈ પણ પ્રકારના વિધ્ન વિના આગ્રહ થઈ શકીએ તેમ છે; છતાં પણ તારો લગ્નવિધિ અને રાજનો કાયદો તને ધર્મપત્નીના પદપર ચઢાવવાને સમર્થ નથી એ તારે નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાનું છે.” રમાકાન્તે તેના પોતાના હૃદયનો ભાવ નિર્દોષ હોવા છતાં કન્દર્પકુંડલામાટે

સવંથા વિચાતક થઇ પડનારા વિચારો દર્શાવ્યા.

કન્દર્પકુંડલાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને બાળપગદ્ગદ કંઠથી પૂછ્યું કે: “ એનું કાંઈ કારણ ? ”

“ શું તું એમ માને છે કે એનું કારણ મારાથી દર્શાવી શકાય તેમ નથી ? પ્રશ્ન ન્યારે આટલી સીમા પર્યન્ત આવડીને ઊભો રહ્યો છે એટલે હવે મારે એ કારણને દર્શાવવું જ પડશે. ” આટલી પ્રસ્તાવના કરીને રમાકાન્ત ગંભીરતાપૂર્વક કહેવા જાગ્યો કે: “ કન્દર્પકુંડલા, જે મારી પાપાત્મા થવાની ઇચ્છા હોય, તો હું અવશ્ય પાપાત્મા થઈ શકું છું; અર્થાત્ પાપપંકથી અલિપ્ત રહેવાનું સામર્થ્ય જ ન્યાં મારામાં નથી ત્યાં પુણ્યના માર્ગમાં મારાથી કેમ કરીને અને કેવી રીતે પ્રવેશ કરી શકાય ? આબ્યન્તર વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પ્રકાશ્ય ભાવથી એવું કોઈ પણ કાર્ય કરવાની મારી ઇચ્છા નથી કે જેના યોગે હું ‘ સમાજદ્રોહી ’ ઉપાધિને પાત્ર થાઉં અને સમાજમાં મારો અખંડ નિન્દાયુક્ત તિરસ્કાર થતો રહે. એક પ્રકારે તું મારી દષ્ટિમાં નારીમુકુટમણ્ડી તરફ વિરાજી શકે તેમ છે; કિંબહુના તું અવશ્ય સ્ત્રીશિરોમણી જ છે; પરંતુ ન્યારે હું સમાજમાં સ્થિત રહીને તારું નિરીક્ષણ કરીશ તે વેળાએ મારી એ જ દષ્ટિને તારા કોઈ અન્ય સ્વરૂપનો જ સાક્ષાત્કાર થવા માંડશે. તારાં રૂપ તથા ગુણોથી હું જ મુગ્ધ થયો છું અને હું જ મુગ્ધ રહીશ; પરંતુ તને તેમ જ મને પોતાને સમાજનાં અંગીભૂત કરીને મારાથી સમાજદ્રોહિતાના પાતકથી લિપ્ત થઈ શકાય તેમ નથી. હું આશા રાખું છું કે આ તત્ત્વને આનાથી સ્પષ્ટતર સ્વરૂપમાં તારા સમક્ષ રજૂ કરવાની અવશ્યકતા પડે તેમ નથી; અર્થાત્ આટલા વિવેચનથી જ જે સમજવાનું છે તે તું સમજી શકીશ. ”

કન્દર્પકુંડલા હવે હૃદયસ્થ નિરાશા તથા શોકના વેગને રોકી ન શકી અને તેથી પોતાના વસ્ત્રાંચલવડે ઉભય નેત્રોને ઢાંકીને ડૂસ્કાં ભરી ભરીને રોવા લાગી; કારણ કે, તેના મનમાં દીર્ઘ કાળથી એ આશાનો નિવાસ થયો હતો કે: ‘હું ભવિષ્યમાં એક દિવસ અવસ્થા ધ્રુવ પશુ આર્થ પુરુષની ગૃહિણી કિંવા ધર્મપત્ની થઇશ અને તેમ થતાં મારા સર્વ પૂર્વકલંકોનું નિવારણ થઈ જશે!’ પરંતુ રમાકાન્તના આજ્ઞા ઉદ્દગારરૂપ વજ્રના આઘાતથી તેનો એ આશાદુર્ગ ધરાશાયી તથા શતખંડ થઈ ગયો. રમાકાન્તે કન્દર્પકુંડલાના ઉભય હસ્તોને તેનાં નેત્રો પાસેથી દૂર હટાવી દીધા, તેના આંસૂભીના બન્ને ગુલાબી ગાલોને ચુંબનથી આર્દ્ર કરી દીધા અને ત્યારપછી તેને પોતાની વામ જંઘાપર બેસાડીને તેના અવ્યવસ્થિત કેશોને બ્રૂદેશમાંથી હટાવતો હટાવતો તે કહેવા લાગ્યો કે:—

“કન્દર્પકુંડલા, આ સંસારમાં સર્વ દુઃખોથી દારણુતમ દુઃખ કયું છે એ તું જાણે છે ખરી કે? જે માતાપિતામાટે કાંઈ અત્યંત ભયંકર અપમાનનો વિષય હોય, તો તે પોતાના પુત્રનું અપમાન છે. તું અદ્યાપિ સંતાનની માતા થવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શકી નથી એટલે સન્માન શી વસ્તુ છે એ તારા જાણવામાં આવી શક્યું નથી. મારી માતાએ અચાનક સ્વર્ગવાસ કર્યો તે શા કારણથી? મારા સર્વનાશના સાક્ષાત્કારથી અને સમાજમાં થનારા મારા જાતિ અપમાન કિંવા તિરસ્કારની આશંકાથી. પોતાના સંતાનના અપમાન કિંવા તિરસ્કારનો આઘાત તે એક એવા પ્રકારનો ગહન આઘાત છે કે એ આઘાતની મર્મવેદનાને કેવળ માતાપિતા જ જાણી શકે છે. આપણે કદાચિત્ લક્ષ કરી લઈએ અને ગમે તેવા તથા ગમે તેટલા પવિત્ર ચારિત્ર્યનો પરિચય કરાવતાં રહીએ, તો પણ આપણો હિન્દુ-

સમાજ તારાં અને મારાં અંતાનોને પોતા સાથે એક પક્ષિમાં બેસાડીને જમાડવાની ઉદારના કદાપિ દર્શાવી શકશે ખરો ? તેમ જ આપણાં અંતાનોનો કુલીન આર્ય કુટુંબોમાં શરીરઅંગ્રધ થવાનો કદાપિ અંભય છે ખરો ? નહિ, નહિ અને નહિ. આપણે આપણી ઇચ્છાઓને તૃપ્ત કરીને ત્યારે સમય આવશે ત્યારે મૃત્યુને આવીન થઈ આ સંચારયાત્રાને સમાપ્ત કરી આત્મા જન્મશું; પરંતુ અંસારમાં પુત્ર તથા કન્યા આદિને પાછળ મૂકી જવાથી સમાજમાં ચિરકાલ આપણા અપમાનની પતાકા નિન્દાના સ્તંભપર ઉડતી રહેશે એ સત્યને આપણે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. અર્થાત્ સમાજના તિરસ્કારને પાત્ર થતાં આપણાં પુત્ર, પૌત્ર, દુહિતા દૌહિત્ર આદિ નિરંતર આપણા આત્માઓને અભિશાપ અર્પતાં રહેશે એ નિર્વિવાદ હોવાથી એ પરિણામને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એમાં જ આપણા આત્માઓનું અનંત કલ્યાણ છે. અર્થાત્ મારી જે કામ પણ મહત્તી આકાંક્ષા હોય, તે મહત્તી આકાંક્ષા એ જ છે કે આપણી ચિતાભરમ આપણા અસ્તિત્વની સ્મૃતિને સદાને માટે ઢાંકી દે અને આપણા અસ્તિત્વના અંત પછી આપણાં નામો સમાજની નિન્દાને પાત્ર ન થાય ! હું ધાઈ છું કે હવે તો મારા કથનનો મમ્ અવસ્ય તારા સમજવામાં આવી ગયો હશે. મારી દષ્ટિમાં તો તું જ માઈ સર્વસ્વ છે, તું મારા હૃદયકાનનની વનદેવી છે અને તું જ મારા ઇહ જીવનની આરાધ્યા પ્રતિમા છે; પરંતુ સમાજની તથા પુત્રપૌત્ર આદિની દષ્ટિમાં તારું સ્વરૂપ એથી સર્વથા અન્ય પ્રકારનું છે અને તેથી આપણા અત્યારના સમસ્ત વ્યવહારનો તારા અને મારા નશ્વર શરીરના અંત સાથે જ અંત થઈ જાય, એ જ મારી પરમ ઇચ્છા છે ! ”

કન્દર્પકુંડલાનાં લોચનો હવે અશ્રુવિહીન હતાં; તેના અધરમાંથી અભિમાનપૂર્ણ શોણિત તથા વિસ્ફારિતતાનો લોપ થયો હતો; તેની નયનભંગીમાંથી લોલુપતા હવે પામી હતી; તેના લલાટ, કપોલ તથા કંઠમાંથી પ્રણય તથા સાભાગ્યની લોહિતાભા અદશ્ય થયેલી દેખાતી હતી અને તેની યુવજનમોહિની કમનીયા યુવતી કાયામાં સ્વાભાવિક વિલાસવિકારનો લેટ માત્ર દૃષ્ટિગોચર થતો ન હોતો. કન્દર્પકુંડલા અત્યારે પાષાણુપ્રતિમા જ બની ગઈ હોયતી ! એવો જ તેની નિશ્ચે-
ષ્ટતાને જોવાથી બાસ થતો હતો. જે નૈસર્ગિક લગ્નશીલા કન્દર્પકુંડલા બહુ સમય પર્યન્ત રમાકાન્તની જંઘાપર રિથર ભાવથી બેસી શકતી નહોતી અને તેથી જ્યારે પણ એવો પ્રસંગ ઉપરિચ્છત થતો હતો ત્યારે ગમે તે એક નિમિત્ત બતાવીને તેની જંઘાપરથી નીચે ઊતરી જતી હતી; તે કન્દર્પકુંડલા આજે રમાકાન્તના આ રુક્ષ ઉદ્ગારો સાંભળીને ટાઢપુત-
લિકા પ્રમાણે તેની જંઘાપર રિથર ભાવથી બેસી રહી; અર્થાત્ મસ્તકને નીચું નમાવી, નેત્રોને પૃથ્વીમાં એકાગ્ર કરી, બે અગ્ર દાંતોવડે એાળના અમુક અંશને દબાવી કન્દર્પકુંડલા રમાકાન્તના અંકમાં જેમ બેઠી હતી તેમની તેમ જ બેઠી રહી ગઈ. કેટલાક સમય પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને તે મંદ સ્વરથી કહેવા લાગી કે:—

“બહુ સારું; એ સર્વ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે જ થશે અને અને આપણાં જીવનની ઘટનાઓ આપણી ચિતાના ભસ્મથી સદાને માટે ઢંકાઈ જશે. પરંતુ શું, પ્રેમના વ્યાપારમાં પણ આટલી સીમા પર્યન્ત હિસાબ કિતાબ રાખવાની આવશ્યકતા હોય છે ખરી કે ? આટલો આરોગ્ય હિસાબ રાખવાથી પ્રેમ રહી શકે છે ખરો ? ”

“જો મારી માતા અચાનક સ્વર્ગવાસિની ન થઈ હોત, તો

કદાચિત્ મારે આટલો હિસાબ કિતાબ ન રાખવો પડત તેમ જ એક આર્ય ગૃહસ્થના ગૃહમાં ગૃહિણી થઇને રહેવાની તારી તીવ્ર આકાંક્ષા ન હોત, તો પણ આ હિસાબ કિતાબની ખટપટમાં પડવાની આટલી સીમા પર્યન્ત આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ નહોતો. વૈકુંઠનાથના પ્રેમોન્માદને તેમ જ તેના ચરિત્રના અપૂર્વ પરિવર્તનને જોઇને મારા વિચારોએ સ્વચ્છ વિશ્વાસના સ્વરૂપને ધારી લીધું છે. મેં અત્યારે મારા હૃદયના સર્વ ભાવો તને કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ કિંવા કપટ વિના સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં જણાવી દીધા છે અને મારી તને એટલી જ પ્રાર્થના છે કે તું શાંતિપૂર્વક વિચાર કરીને મારા એ ભાવોને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજ લે. ” રમાકાન્તે શાંત ભાવથી કહ્યું.

“ ત્યારે એક આર્ય ગૃહસ્થની ગૃહિણી કિંવા કુલવધૂ થવામાટેની આકાંક્ષા રાખવી એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી જ કે શું ? ” કન્દર્પકુંડલાએ ભાર મૂકીને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ એ આકાંક્ષા યોગ્ય નથી એમ તો કોઈથી ન જ કહી શકાય; પરંતુ ટૂટી ગયેલી શિલાને પાછી સાંધી શકાતી નથી. એક કાર્યની સમાપ્તિ એક જ મનુષ્યના હસ્તથી નથી થતી, કિન્તુ પુરુષાનુક્રમથી કાર્યની પરિણતિ તથા સમાપ્તિ થતી રહે છે; વળી જે કોઈમાં પ્રેમ રાખે છે તે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પીને જ પ્રેમ રાખે છે એટલે પ્રેમીના હૃદયમાં પ્રેમ વિના અન્ય કોઈ વસ્તુની આકાંક્ષા હોઈ શકે તેમ છે ખરું કે ? અર્થાત્ કોઈ એક અન્ય સ્વતંત્ર વાસનાની પૂર્તિમાટે કોઈમાં પ્રેમ નથી સ્થપાતો, એ અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાનું છે. ” રમાકાન્તે અતિશય સંબ્યતાપૂર્ણ શબ્દોમાં કન્દર્પકુંડલાની માતાના વિકારમય પ્રેમનો કન્દર્પકુંડલાને પરિચય કરાવ્યો.

આટલી સીમા પર્યંત અપમાનને સહન કરી લેવાની કન્દર્પ-કુંડલામાં શક્તિ ન હોવાથી તે અંતરમાં ક્રોધાગ્નિથી અળીને ભસ્મીભૂત થવા લાગી; પરંતુ ક્રોધાગ્નિની કટુશબ્દરૂપ જ્વાળાને બહિર્ગત ન થવા દેતાં તે અત્યારના વાદવિવાદને આટલેથી જ સમાપ્ત કરી નાખવાના આશયથી કહેવા લાગી કે: “ આમ સખ્યતાપૂર્ણ શબ્દોમાં મારી મૃત માતાને ગાળો ભાંડવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી; કારણ કે જે કાંઈ પણ થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે એટલે હવે તેની નિન્દા નિરર્થક છે. હું ભવિષ્યમાં આપની ઇચ્છાનુસાર વર્તવાનો યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરીશ. અત્યારે કૃપા કરીને નિદ્રાધીન થઈ જાઓ. ”

રમાકાન્ત નિદ્રાધીન થયો; પરંતુ કન્દર્પકુંડલાએ નાનાવિધ શુભાશુભ વિચારોના ચક્રપરચઢીને સમસ્ત રાત્રિ અખંડ જાગરણમાં જ પીતાડી દીધી.

પ્રકરણ ૧૫ મું
પ્રણયવેદી અને પ્રાણબલિદાન !

આજે ગંગાદશમી હોવાથી ત્રિલોકપાવની ભગવતી ભાગીરથીની પૂજનો દિવસ હતો. એક તો કાશી અને તેમાં વગી કાશીપદ્મલ-વાહિની ગંગાની પૂજનો ઉત્સવ હોવાથી સ્ત્રીપુરુષ યાત્રાળુઓની ગંગાના તીરપ્રાન્તમાં એટલી તો ભીડ થયેલી હતી કે તે ભીડના યોગે ધાટનાં સોપાનો દષ્ટિગોચર થતાં અટકી ગયાં હતાં અને ફેવળ નરમુંડાએથી જ જોવામાં આવતી હતી. ગત દિવસે કરાયેલી વ્યવસ્થા

અનુસાર રમાકાન્ત, કન્દર્પકુંડલા, નર્મદા અને સંન્યાસી આદિ એક વિશાળ ઇજરામાં ચઢી ગયાં. ઇજરાને લંગર ઉપાડીને ચણાવવાની નાવિકા તૈયારી કરી રહ્યા હતા એટલામાં કાણુ બનણે ક્યાંથી વિક્ષિપ્ત વૈકુંઠનાથ અચાનક સાં આવી લાગ્યો અને ઘાટપરથી ફૂટીને ઇજરામાં ચઢી બેઠો. વૈકુંઠનાથને જેમ કાંઈએ આદર પૂર્વક બેસાડ્યો નહિ તેમ જ ઇજરામાં ચઢતો અટકાવ્યો પણ નહિ. પરંતુ વૈકુંઠનાથના મનમાં અત્યારે માનપમાનનો વિચાર હતો જ નહિ; કારણ કે, તે પોતે અત્યારે કન્દર્પકુંડલા સાથે એક જ નૌકામાં આરૂઢ થવાના લાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો એ તેનામાટે કાંઈ સાધારણ આનન્દનો વિષય નહોતો. વૈકુંઠનાથ નૌકામાં આવ્યા પછી કેટલાક સમય પર્યન્ત તો હાંફતો રહ્યો. તેનું એ હાંફવું કાંઈ રોગના કારણથી હતું કે તેની પાગલતાનું પરિણામ હતું એ અમારાથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. થોડી વાર હાંફીને તે પાંછા સ્થિર થયો અને પ્રથમ ઈતસ્તતઃ દષ્ટિપાત કર્યા પછી તે નૌકામાં વિરાજેલી કન્દર્પકુંડલાને અંબોધીને અતિશય ધોર, શાંત તથા ગંભીર ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે:—

“કન્દર્પકુંડલા, આજે તેં જે આ રંગીન સાડી ન પહેરતાં કાપાય વસ્ત્ર પરિધાન કર્યું હોત, તો તારા સૌન્દર્યની છટા અફલુત થઈ જાત; કારણ કે, એ તો તું પણ સારી રીતે જોઈ શકે છે કે માતા ગંગાની પણ અત્યારે સંન્યાસિની મૂર્તિ છે અને એ કારણથી જ અત્યારે ગંગાનું જળ ગૈરિક રંગીય થયેલું છે. અર્થાત્ માતા ગંગાના વક્ષઃસ્થળપર આવા રંગીન વસ્ત્રને પરિધાન કરીને બેસવું એ કાંઈ પણ પ્રકારે ઉચિત છે ખરું કે? જો, હું પણ અત્યારે શરીર-પર કેવળ એક જ કાપાય વસ્ત્ર લપેટીને અહીં આવ્યો હું. આજે આપણો સંન્યાસને સ્વીકારવાનો દિવસ છે એ રહસ્યને અત્યારે તું

જો કે સમજી શકતી નથી તથાપિ પછીથી અવશ્ય એ રહસ્યને સમજી શકીશ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.”

સંન્યાસી નૌકાના મધ્યમાં તેમજ રંભાકાન્ત, કન્દર્પકુંડલા તથા નર્મદા આદિ મનુષ્યસમુદાયના મધ્યમાં બેઠો હતો તેણે સ્થિરભાવ-દર્શક હાસ્ય કરીને વૈકુંઠનાથને કહ્યું કે: “મહાશય વૈકુંઠનાથ, તમે અત્યારે આ શું બોલી રહ્યા છો વાર ? હવે કન્દર્પકુંડલાનો સંન્યાસ વળી કેવો ?”

“મહારાજ, ભગવતી ભાગીરથીના વક્ષઃસ્થળપર વિરાજીને અને કાક્ષીક્ષેત્રને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આ પાખંડનો ખેલ શામાટે ખેલી રહ્યા છો વાર ?” આવો વિલક્ષણ પ્રશ્ન પૂછીને વૈકુંઠનાથે પ્રથમ હાહાહા કરીને ચિકટ હાસ્ય કર્યું અને ત્યારપછી પુનઃ કહેવા માંડ્યું કે: “ન્યારે હું મારા ધરમાંથી ભાગી નીકળવાની તૈયારીમાં હતો તે વેળાએ મારી દોઢ દોઢડાની વહૂ મારો હાથ ઝાલીને કહેવા લાગી કે: ‘આજે તમારાથી ક્યાંય પણ જઈ શકાય તેમ નથી; કારણ કે, આજે તમારો આંખોને જોતાં તમારા રંગદંડ સારા નથી દેખાતા!’ મેં તેના હાથને ઝટકાવી નાખીને કહ્યું કે: ‘મને છોડી દે; નહિ તો તારે મારા હાથનો માર આવો પડશે.’ પરંતુ મારી એ ધમકીની પરવા ન કરીને તે બોલી કે: ‘જો હજી મારવાનું બાકી રહ્યું હોય, તો આનન્દથી લાત, મુક્રી, તમાચા કે લાકડીથી મને મારો; કારણ કે, મારા વિના તમારા મારને બીજી કંઈ સ્ત્રી સહન કરે તેમ છે વાર ?’ મારી એ સ્ત્રીનો મારામાં અનન્ય અનુરાગ છે અને ન્યારે તે મારી સાથે પ્રેમસંભાષણ કરે છે ત્યારે તેનું મુખમંડળ એવું તો મનોહર જણાય છે કે તે મનોહારિતાને કેવળ મારાં નેત્રો જ અનુભવી શકે છે. પરંતુ જોઈ લ્યો સંસારની આ સયસ્થા ! તેનો

મારામાં જેટલો અનુરાગ છે તેટલો જ મારો તેના પ્રતિ તિરસ્કાર રહ્યા કરે છે ! પણ નહિ, હું હવે પછી તે બિચારીને કદાપિ મારવાનો નથી અને મારી શકવાનો પણ નથી; કારણ કે, આજનો દિવસ તે મારા ઐહિક જીવનનો અંતિમ દિવસ હોવાથી ' ન રહેગા બાંસ ન બજેગી બાંસરી ! ' હા: હા: હા: !! ”

“ વૈકુંઠનાથ, આજે તમે આ શું બોલો છો ? બોલો છો કે ખરો છો ? કારણ કે, તમારા મંલાપણનો આશય મારા સમજવામાં આવી શકતો નથી. તમારી ધર્મપત્નીનો તમારામાં આવો અનન્ય અનુરાગ તથા રત્ન હોવા છતાં તમે આમ પાગલ થઈને ગમે ત્યાં ભટકતા ફરો છો એ તમને શોભે છે ખરું કે ? ” સંન્યાસીએ ઉપદેશના રૂપમાં આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં. *

એના ઉત્તરમાં વૈકુંઠનાથ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે :
 “ સંન્યાસી મહારાજ, પાગલના મંલાપણના આશયને બુદ્ધિમાન પુરુષો કદાપિ સમજી શકતા નથી. આપ બુદ્ધિમાન છો અને રમાકાન્તને બુદ્ધિ આપીને આપે સર્વ ધૂળધાણી કરવા માંડ્યું છે ! શું, હજી મારો ધર્મ અવશિષ્ટ રહ્યો છે અને હજી પણ મારી કાઈ ધર્મપત્ની છે ખરી ? આપ આ રહસ્યને સમજી શકતા નથી. જે મનુષ્ય પ્રેમથી પાગલ થઈ ગયો હોય તે પાગલમાટે ધર્મધર્મનો ઝગડો તે વળી બાકી રહેતો હશે ખરો ? મારો કન્દર્પકુંડલામાં અનન્ય અનુરાગ છે; પરંતુ કન્દર્પકુંડલાનો મારામાં મારા તે અનુરાગથી શતાંશ જેટલો પણ અનુરાગ કિંવા પ્રેમ છે ખરો કે ? હું કન્દર્પકુંડલામાટે પાગલ થયો છું અને મારી પત્નીની ઇચ્છા હોય, તો તે ભલે મારામાટે પાગલ થઈ જાય. જે તે પાગલ થઈ જાય તો તેમાટે આપણી અંપૂર્ણ અનુમતિ છે ! આપ કાઈ વાર ઇંટોને ગોલવાની રમત રમ્યા

હો ખરા કે ? માની લ્યો કે ઇટાને એકની ઉપર બીજી અને બીજી પર ત્રીજી એવી રીતે ગોઠવીને પાંચ રીટની ઉંચાઈ સૂધી લઈ જવામાં આવી છે અને છેવટે એક ઇટને ધક્કો મારતાંની સાથે જ બીજી બધી ઇટો ધડ.ધડ નીચે પડી જાય છે; અર્થાત્ એક ઇટ બીજી ઇટને ધક્કો મારે છે અને બીજી ઇટ ત્રીજી ઇટને આઘાત પહોંચાડે છે એટલે પરિણામે સઘળી ઇટાને આઘાત થતાં તે સઘળી ઇટો એક બીજીના ધક્કાથી નીચે આવી પડે છે. જ્યારે એક પણ ઇટ ઊંચાઈપર નથી રહેતી એટલે પછી તેમનું પડવું અટકી જાય છે. અહીં પણ આપે એ જ રચનાની કલ્પના કરો લેવાની છે; કારણકે, પ્રેમનો વ્યાપાર પણ સર્વથા એ ઇટાને ગોઠવવાના વ્યાપાર જેવો જ છે અને તેથી એમાંની એક ઇટને ધક્કો મારતાં સઘળી ઇટો તત્કાળ પડી જાય છે. મેં પણ એક ઇટને ધક્કો મારી દીધો છે એટલે મારી સાથેની બીજી સઘળી ઇટો અવસ્થ પડી જશે. કેમ, મારું આ કથન અસત્ય કિંવા અયથાર્થ તો નથી ને ? ઓહ, અત્યારે મારી બુદ્ધિનો કેવો અને ફટલો વિકાસ થયો છે અને હું કેવો અપૂર્વ જ્ઞાનભંડાર બની ગયો છું એ હું પોતે જ જાણી શકું છું ! અત્યારે સાક્ષાત્ સરસ્વતી કિંવા બૃહસ્પતિની બુદ્ધિ પણ મારી બુદ્ધિની રૂપરૂપ કરી શકે તેમ નથી ! હા: હા: હા: !!!”

સંન્યાસી નયનોને વિસ્ફારિત કરીને વૈકુંઠનાથના મુખમંડળનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. એચાર ક્ષણ જેટલો સમય મૌનાવલંબનમાં વીતાડીને વૈકુંઠનાથે પુનઃ બોલવાનો આરંભ કરી દીધો:—

“કન્દર્પકુંડલા, આ નવીન ગંગાજળમાં ફટલો અને કેવો આનન્દ રહેલો છે એ તું જાણે છે ખરો કે ? નવીન જળ, ગૈરિક રંગીય જળ અને શ્રી સુરસરિતા ગંગાનું જળ ! અર્થાત્ જે આ

પવિત્રતમ જળમાં ડૂબીને નશ્વર દેહને ત્યાગવાનો અસંભવ અવસર મળી જાય, તો નિમેષ માત્રમાં જ આપણી સર્વ જવાળાઓ શાન્ત થઈ જાય, એ નિઃસંશય છે ! હું તો આજે આ જળમાં અવશ્ય ડૂબીશ; મારી પોતાની ઈચ્છાથી જ ડૂબીશ અને માતા ગંગા અવશ્ય મને પોતાના ગર્ભમાં સમાવી લેશે ! ત્યારે કહે, તું પણ મારી સાથે મરીશ કે કેમ ? તને મરી જતાં આવડે છે ખરું કે ? રમાકાન્ત મહાશય જીવતા રહેશે; કારણ કે, એમના હૃદયમાં જીવવાની તીવ્ર આકાંક્ષા છે; પરંતુ આપણામાટે જીવન સ્વાદહીન થયેલું હોવાથી આપણા હૃદયમાં જીવનની આશા કિંવા આકાંક્ષા ક્યાંથી હોઈ શકે વાર ? એટલામાટે ચાલો, આપણે સત્વર જળમાં નિમજ્જન કરીએ અને શાંતતમ મરી જઈએ !”

“ વૈકુંઠનાથ, આવા ભયંકર અને આવા અશુભ ઉર્ગાર કાઢવા એ આપને ઉચિત નથી. શિવ, શિવ ! માતા ગંગા આપણી સર્વ વિપત્તિઓનું નિવારણ કરે !” નર્મદાએ કંપિત અંતઃકરણથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

નર્મદાનું હૃદય વૈકુંઠનાથના અભદ્ર ભાષણના શ્રવણથી કંપાય-માન થવા લાગ્યું હતું તેનું કારણ એ હતું કે આજે કેટલાક દિવસથી તેને નિદ્રામાં અશુભ સ્વપ્ન દેખાયા કરતાં હતાં અને કદાચિત્ કન્દર્પકુંડલાના શિરપર કોઈ ભયાનક સંકટ ન આવી પડે એટલામાટે કન્દર્પકુંડલાના મંગળની કામનાને હૃદયમાં સ્થાપીને તે ત્રિજનાથના મંદિરમાં ગિત્ય પ્રાર્થના કરી આવતી હતી.

અને કન્દર્પકુંડલા ! કન્દર્પકુંડલા આજે સર્વથા સ્થિર, ધીર તથા ગંભીર જોવામાં આવતી હતી; તેના વદનમંડળમાંથી લાલિ-માનો લોપ થયો હતો; તેનાં મૃણુવર્ણ નેત્રોની ચંચળતા ચાલી ગઈ

હતી અને તેના સૌદામિની સમાન ચમકાટનો લય થયો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની નાસિકાએ આકુંચન તથા પ્રસારણના વ્યાપારને ત્યાગી દીધો હતો, તેના ઝોઘોએ પ્રેમજન્ય હાસ્યનો પરિત્યાગ કર્યો હતો અને તેના આદરભાવે ચંચળતાને ત્યાગીને ગંભીરતાને સ્વીકારી લીધી હતી. સારાંશ કે, આજે કન્દર્પકુંડલાનું પાપાણુની અપૂર્વ પ્રતિભાના રૂપમાં પરિવર્તન થઈ મયું હતું. રમાકાન્ત ગત રાત્રિના સમયમાં જ કન્દર્પકુંડલાના એ પરિવર્તનને જોઈને લયભીત થઈ મયો હતો અને આજે ગંગાના વક્ષઃસ્થળપર આટલા ઉત્સવકનન્દના સમયમાં પણ કન્દર્પકુંડલાને આટલી સીમા પર્યન્ત સ્થિર તથા ગંભીર જોઈને તેના લયનો અવધિ થવા લાગ્યો. રમાકાન્ત પોતાના સ્થાનપરથી ઊડીને કન્દર્પકુંડલાની પાસે આવીને જોડો અને એક કમળપુષ્પને કન્દર્પકુંડલાની નાસિકા સમક્ષ ધરીને તેણે આદરપૂર્વક પૂછ્યું કે: “કન્દર્પકુંડલા, કહે જોઈએ, આ કમળપુષ્પ અને આ તારા મુખનું પરસ્પર કેટલું સામ્ય છે વા? અને જો આ બે વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદ હોય, તો તે પણ કેટલો છે ? ”

“ હું કાંઈ પણ નથી જાણતી. ” કન્દર્પકુંડલાએ આ શબ્દો અત્યન્ત રુક્ષ ભાવથી ઉચ્ચાર્યા.

કિન્તુ પ્રેમી પુરુષના મુખમાંથી નીકળેલી પ્રેમવાર્તા નવયુવતી-ઓનાં શ્રવણોમાં સુધા રેડી દે છે અને તેથી પ્રેમપ્રતિભા નવયુવતી-ઓના શરીરમાં એક પ્રકારના નવ જીવનનો સંચાર થઈ જાય છે એવો એક નિયમ હોવાથી રમાકાન્તના એ શબ્દો સાંભળીને કન્દર્પકુંડલા કાંઈક સંચેતન તથા ચંચળ થતી દેખાવા લાગી અને તેના એ પરિવર્તનને જોઈને રમાકાન્ત પુનઃ હસિત મુદ્રાથી કહેવા લાગ્યો કે: “ તું જો કે પોતાના વદનની સુન્દરતાને નથી જાણતી, પરંતુ

મારી એવી માન્યતા છે કે તારૂં વદનકમળ સૌન્દર્યસક્ષિતમાં નિરંતર પ્રકુલ્લ રહ્યા કરે છે, એ મુખકમળ રૂપનાં શતાવધિ દલોને વિસ્તારીને ખીલી રહ્યું છે અને એ વદનસરોજને લાવણ્યસરોવરમાંથી ક્ષીપણુ તોડીને પોતાના હસ્તમાં ધારણુ કરી શકે તેમ નથી ! અને આ જળમાં ખીલેલા કમળને સરોવરમાંથી કાઢી પણુ મનુષ્ય અદ્ય પરિશ્રમથી તોડી લાવી શકે છે અને તેથી જ આ નિર્જીવ કમળને રવિ મનુષ્યો પોતાના હસ્તમાં ધારણુ કરી શકે છે. આ કમળને પણ એવી જ રીતે તોડી લાવવામાં આન્યું છે, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા છે ખરી કે ?

“ મારી માન્યતા અનુસાર તો આ ઉભય કમળો સમાન જ છે; કારણુ કે, આપ જેવી રીતે આ સરોવરોદ્ભૂત કમળને ગંગા-જળમાં ડુબાવી દેવાના છો તેવી જ રીતે આપ સમક્ષ જે આ સજ્જ-વન સરોજ રિઘમાન છે તેને પણ ગંગાના પ્રવાહમાં નિમજ્જન કરાવીને જ આપ રિક્ત હસ્તથી ગૃહપ્રતિ પાછા જવાના છો. પણ હા, આ એ કમળો વચ્ચે એટલો ભેદ અવશ્ય છે કે આ જળમાં ઉત્પન્ન થએલું કમળ ગંગાની પૂજના કાર્યમાં ઉપયુક્ત થઇ શકશે અને મારૂં વદનકમળ ગંગાના પવિત્ર જળને તત્કાળ અપવિત્ર કરી નાખશે. ” કન્દર્પકુંડલાએ હૃદયના ગહન વિભાગમાં ગુપ્ત રહેલી નિરાશાનો રમાકાન્તને અત્યંત માર્મિક શબ્દોવડે પરિચય કરાવ્યો અને ત્યારપછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને તેણે મૌનનું અવસાન કરી લીધું.

રમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલાની બીપણુ નિરાશાના મથાર્થ સ્વરૂપને હવે જોઇ શક્યો અને તેથી કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં આશાજ્યોતિને પ્રકટાવી તે નિરાશાજન્ય અંધકારને નિવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી કહેવા

લાગ્યો કે: “ ક્ષમા કર, કન્દર્પકુંડલા, મારા પ્રમાદની મને ક્ષમા આપી દે. મેં પ્રેમના પ્રવાહમાં યુક્તિની વાલુકાનો બંધ બાંધવાની જે ચેષ્ટા કરી હતી તે મારો અક્ષમ્ય અપરાધ હતો અને અયરે હું મારા તે અપરાધની પ્રાંજલતાથી ક્ષમા વાચું છું. તું મારી છે; આ ગંગાના વક્ષસ્થલપર બેસીને હું શપથપૂર્વક કહું છું કે તું જ મારું સર્વસ્વ છે !! ”

“ ગઈ કાલે રાત્રે આપે આવા શબ્દો મને કેમ ન મંભળાવ્યા વાર ? આવી સુધોપમ વાણીથી મારા હૃદયને શાન્તિનો સાક્ષાત્કાર શામાટે ન કરાગ્યો ? આવી જ રીતે મારા પાર્શ્વમાં બેસીને આવાં જલપૂર્ણ નેત્રોવડે આપે મારા મુખમંડળને નિહાળ્યું હોત, અને રજિત કપોલો સહિત મને પોતાના અંકમાં બેસાડીને આપે પોતાના મુખમાંથી કપિત ઓઝોવડે જે ઉદ્ગારો મને અતુલક્ષીને કાઢ્યા હતા તેને બદલે મને પોતાના ચરણતળે ચમદીને અત્યારે આપના શ્રીમુખમાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળે છે તે ઉદ્ગારો કાઢવા હોત; તો અત્યારે મારા હૃદયની અને મારા આત્માની આવી દયા-જનક અવસ્થા થાત ખરી કે ? અસ્તુ: હવે એ ઘટનાને સિસારી દેવામાં જ સાર છે; કારણ કે, જે થવાનું હતું તે થઈ ચૂક્યું છે; ભાગ્યનો પ્રવાહ પ્રબળ વેગથી આપણા સમક્ષ વહન કરી રહ્યો છે અને તે પ્રવાહને અન્ય દિશામાં વાળવાનું સામર્થ્ય કોઈ પણ નથી ધરાવતું ! ” કન્દર્પકુંડલાએ ભ્રમ હૃદય તથા જળપૂર્ણ નયનોથી આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા.

“ અરે ઉન્માદિની, તું આ શેષ લવારો કરી રહી છે ? આવ, મારા નિકટમાં આવ ! વાહ રે નારીસુલભ આતુર્ય ! આતુર્યયુક્ત કંઈ કરીને જો ને તે પ્રેમવૃક્ષને કેવું હરિત તથા પલ્લવિત કરી

દીધું ! ” આ શબ્દો ઉચ્ચારીને રમાકાન્ત કન્દર્પકુંડલાને બળાતકારે પોતાના કંઠમાં લપટાવીને તેનાં ઓઝ, કપોલ, લોચન તથા શ્રુ આદિને ઉદ્ભ્રાન્ત પ્રેમવડે વારંવાર ચુંબનસુધાથી આદ્ર કરવા લાગ્યો.

રમાકાન્તનો એ પ્રેમવ્યાપાર ચાલી રહ્યો હતો એટલામાં “ બખરદાર, સાવધાન ” એવા પ્રકારના શબ્દો રમાકાન્તનાં શ્રવણોમાં આવ્યાં અને અચડાયા અને એ શબ્દો સાંભળીને રમાકાન્ત નૌકાના દક્ષમાંથી, કન્દર્પકુંડલાને ત્યાં જ બેસી મૂકીને, તત્કાળ બહાર નીકળી આવ્યો અને ત્યારપછી કન્દર્પકુંડલા પણ બહાર નીકળી આવી. બહાર આવતાં જ પશ્ચિમ આકાશમાં મેઘોની બીપણુ ઘટા છવાયકી હતી, પ્રબળ વેગથી વહન કરતા વાયુએ અંજાવાતનું સ્વરૂપ ધારવા માંડ્યું હતું અને તેમની નૌકા હુરિશ્ચન્દ્ર ઘાટની સમાન રેષામાં ગંગાના પ્રવાહના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચી હતી, એવું દશ્ય તેમના જોવામાં આવ્યું. એ રથાનની જળધારા અત્યંત પ્રખર વેગવતી હોવાથી ગંગાના પ્રવાહમાં મહાભયાનક ઉતુંગ લહરીઓ ઝડપ કરતી હતી અને નાવિકો જીવસંટોસટના પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ નૌકાને ઘાટપર લઈ આવવાના કાર્યમાં વિજય મેળવી શકતા નહોતા. અહ્ય સમયમાં જ પશ્ચિમ વાયુના વેગ તથા પ્રવાહની પ્રખરતાના કારણથી નૌકા ઘાટપર આવવાને બદલે રામનગરની દિશામાં ચાલવા કિંબહુના તણાવા લાગી અને અધૂરામાં પૂરું એ ક્ષણે જ આકાશમાંથી મૂળધાર જળવૃષ્ટિ પણ થવા લાગી. વારાણસીના નાવિકો જળને ઓળખીને ગંગાના પ્રવાહમાં નૌકાને અતિશય દક્ષતાથી ચલાવી શકે છે; પરંતુ અંજાવાન તથા જળવૃષ્ટિના સમયમાં તેઓ નૌકાને સંભાળી શકતા નથી. અસ્તુ: એક બીપણુ લહરીએ અચાનક ઉત્પન્ન થઈને

નૌકાને એટલા વેગથી આઘાત કર્યો કે તેના યોગે નૌકાના એક પાર્શ્વમાં એક વિશાળ છિદ્ર પડી ગયું અને નૌકામાં ભયંકર વેગથી જળ ભરાવા લાગ્યું. આવી પરિસ્થિતિને જોઈને નાવિકાએ પ્રવાસી-ઓને સ્પષ્ટ સૂચના આપી દીધી કે: “હવે એક નિમેષ માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં પ્રવાહમાં ફેદી પડો; કારણ કે, જો કાંઈનો કાંઈ ખંડ તમારા હાથમાં આવી જશે તો તેના આધારે અથવા તો તરતાં આવડતું હશે તો તરીને પણ આપ તીરપ્રાંતમાં પહોંચી શકશો; પરંતુ જો નૌકા ઝાંધી વળી જશે, તો તમારામાંની એક પણ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ જીવતી રહી શકશે.” આ સૂચના આપીને સર્વ નાવિકા તત્કાળ ગંગાના પ્રવાહમાં ફેદી પડ્યા.

વૈકુંઠનાથ અત્યાર સૂધી મૌનનું અવલંબન કરીને નૌકાના એક ખૂણામાં બેસી રહ્યા હતા તે હવે ત્યાંથી ઊડીને ઊભો થઈ ગયો અને પોતાનાં નેત્રોને ફાડીને અને આકાશના જે વિભાગમાં મેઘોની ધારી ધટા દષ્ટિગોચર થતી હતી તે વિભાગમાં પોતાના ઉભય હસ્તોને પ્રસારી ઉન્માદજન્ય હાસ્ય કરતો બોલવા લાગ્યો કે: “હા: હા: હા: હા:, કન્દર્પકુંડલા, હવે ભીતિ શી છે? કારણ કે, સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરી જવાનાં નગારાં વાગી રહ્યાં છે ! અહા, મરી જવામાં કેમો અને કેટલો આનન્દ સમાયલો છે ! ! ચાલો, ત્યારે આપણે હવે શીઘ્ર મરી જઈએ અને એ મરણજન્ય આનન્દને અનુભવીએ ! મહાશય રમાકાન્ત, હવે કન્દર્પકુંડલાને પોતાના અંકમાં બેસાડીને મારાં નેત્રાં સમક્ષ આપથી આમોદપ્રમોદનો આસ્વાદ લઈ શકાય તેમ નથી ! કારણ કે, હું મારી કન્દર્પકુંડલાને હવે મારી સાથે મારા અન્નત ધામમાં લઈ જઈ છું અને તેટલામાટે જો એને ખયાવવાની શક્તિ આપમાં હોય, તો અત્યારે એને ખયાવી હો જોઈએ !”

પોતાના એ અંતિમ વાક્યની અત્યંત શીઘ્ર સમાપ્તિ કરતાંની સાથે જ વૈકુંઠનાથે કન્દર્પકુંડલાના કટિભાગમાં પોતાના હસ્તોને પીંટાળીને પુષ્પ પ્રમાણે તેને ઉપાડી લીધી અને તત્કાળ તે કન્દર્પકુંડલા સહિત તે ગંગાના ક્ષુબ્ધ પ્રવાહમાં ફેદી પડ્યો. ત્યાર પછી નૌકામાં જે અન્ય મનુષ્યો હતાં તેઓ પણ ગંગાના સ્રોતમાં ફેદી પડ્યાં. એક વિરાટ જલોચ્છવાસ જલતરંગને બેદીને ઉપરિભાગમાં આગ્યો અને અદ્ય સમય પશ્ચાદ્ તે અનન્ત જલરાશિરહે સર્વ કાંઈ આચ્છાદિત થઈ ગયું કિંવા જળના અનન્ત ગર્ભમાં અન્તર્ધાન થયું.

જે કે સર્વ મનુષ્યો નૌકામાંથી જળમાં ફેદી પડ્યાં હતાં; તથાપિ એક માત્ર નર્મદા નૌકાના એક ખૂણામાં બેસીને હરિના નામનો એકનિઃશ્વાસી જપ કરી રહી હતી. જ્યારે સર્વ જનો પ્રવાહમાં ફેદી પડ્યાં ત્યારે નર્મદા પરમાત્માને ઝંખોધીને કહેવા લાગી કે: “હે દીનનાથ! જ્યારે ભાગ્યમાં મરણ્યાધીન થવાનું જ નિર્માયકું છે તો પછી આ સ્થાનમાં બેસીને શાંતિથી જ સ્તુતિને આધીન શામાટે ન થવું? કારણ કે, જ્યાં સૂધી નૌકા જલતલ્લસાયિની થઈ જશે ત્યાં સૂધી તારા નામસ્મરણનો અવસર તો મળી શકશે. હવે તો આ દેહનો અન્ત થઈ જાય એમાં જ મારા આત્માનું કલ્યાણ છે. હે પરમાત્મન, જેની તારી ઇચ્છા હોય તેથી રિશ્તીતમાં મને રાખજો. ઝંસારમાં મારા જીવનને ટકાવી રાખનાર જે એક બંધન હતું તે ફેદી ગયું છે; મારી કન્દર્પકુંડલા મારાં નેત્રો સમક્ષ ગંગાના ત્રિક્ષુબ્ધ પ્રવાહમાં પડીને સ્વર્ગના માર્ગની પ્રવસિની થઈ ચૂકી છે એટલે હવે મારે પણ સ્વર્ગના માર્ગમાં તેનું સત્વર અનુસરણ કરવું જોઈએ. ॐ તન્મસ્ય પરમાત્મને નમઃ, ॐ તન્મસ્ય પરમાત્મને નમઃ.” નર્મદા પરમાત્મસ્મરણમાં નિમગ્ન થતાં આત્મવિસ્મૃતા થઈ ગઈ.

ઝંઝાવાત તથા જળદૃષ્ટિ પોતાના કાર્યની સમાપ્તિ કરી ચૂક્યા હતાં અને ગંગામાં જળની વૃદ્ધિ થયેલી દેખાતી હતી. રાજધાની બાલુકામાં સંન્યાસી શાન્ત બાવથી બેઠો હતો અને તેની આમે રમાકાન્ત પણ મક્કિન મુખથી બેઠો હતો. નિકટમાં વૈકુંઠનાથ ત.ા. કન્દર્પકુંડલાના પરસ્પર આદિગિત મૃત દેહો પડેલા હતા અને તેમના એ આદિગિતનું બંધન એટલું અને એવું તો દૃઢ થઈ ગયું હતું કે ઉભયનાં મૃત શરીરોને એકબીજાથી જિત કરવાનું કાર્ય સર્વથા અશક્ય બાસવા લાગ્યું હતું. રમાકાન્તના નેત્રોમાંથી અશ્રુની અવિરલ ધારા વહ્યા કરતી હતી અને તે શોક તથા વિચ્છેદનાથી પાગલ જેવો થઈ ગયો હતો. સંન્યાસીએ રમાકાન્તને અશ્રુપાત કરતો જોઈને અત્યન્ત ક્રોધીત થઈ કહ્યું કે—

“ આવી રીતે રોદન તથા અશ્રુપાતમાં વીતાડવામાટે તારી પાસે જેટલો હોમો જોઈએ તેથી પણ આધિક સમય હોવાથી અત્યારે આ રોદનના વ્યવસાયને આટલેથી જ અટકાવી દે અને આ બે મૃત દેહોના અભિસંસ્કારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી નાખ. નર્મદા આ શ્રેણીને રમશાનમાં પહોંચાડનારા મનુષ્યોને બોલાવવામાટે અને કાષ્ઠ અગ્નિ વસ્તુઓ લાવવામાટે મગેલી છે તે હમણાં જ આવી લાગશે. સદ્-લાઘવશતઃ નર્મદા નૌકામાં બેસી રહી હતી તેથી જ જગદંબાએ કૃપા કરીને આપણુ સર્વને ગંગાના અત્યન્ત ક્ષુબ્ધ પ્રવાહમાંથી ખેંચીને તીરપ્રાન્તમાં લાવી મૂક્યા; નહિ તો આપણુ પણ ક્યારનાય ગંગામાં ડૂબીને મૃત્યુના ગ્રાસ થઈ ગયા હોત ! પરમાત્માએ જે કાંઈ કર્યું છે તે યોગ્ય જ કર્યું છે.”

એ પછી ક્ષણભાગમાં જ નર્મદા કાષ્ઠ તથા પૂત આદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓને લઈને જે મનુષ્યોની એ પ્રયત્ને આવશ્યકતા હતી

તે મનુષ્યો સહિત આવી લાગી. રમાકાન્તે ચિતાની રચના કરી અર્ધે તે ચિતામાં વૈકુંઠનાથ તથા કન્ઢર્પકુંડલાના મૃત દેહોને ઊપાડીને સાથે જ સુષ્કાડવામાં આવ્યા. સર્વ મનુષ્યોએ ઇશ્વરનામનો ઘોષ કરીને ચિતાને પ્રજ્વલિત કરી દીધી. ચિતાની જ્વાળા અદ્ય સમયમાં જ ગગનરર્પિણી થવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી. અને કન્ઢર્પકુંડલા તથા વૈકુંઠનાથની હૃદયજ્વાળા કિંવા આત્મજ્વાળા ચિતાની જ્વાળામાં મળીને સદાનેમાટે અનન્ત અન્તરિક્ષમાં અન્તર્ધાન થઇ ગઇ !

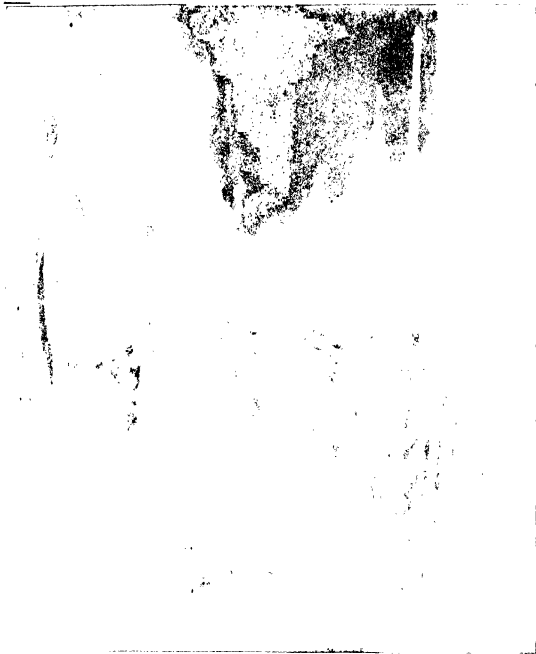
રમાકાન્તના સમસ્ત કલેશોનો અન્ત આવી ગયો અને નર્મદા પણ ગંગાસરની ચિન્તાચિતાની જ્વાળાથી બળીને ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ. સંન્યાસીએ રમાકાન્તના હસ્તને પોતાના હસ્તમાં ઝલીને વાત્સલ્ય-દર્શક ભાવથી કહ્યું કે: “આવ, ભાઈ, સ્મશાનઘાટપર જ પતિત-પાવની ગંગાના જલમાં સ્નાન કરીને આપણે શુદ્ધ થઇએ અને ત્યાર પછી તું પોતાના નવીન જીવનનો આરંભ કરી દે.”

સંન્યાસી, રમાકાન્ત તથા નર્મદા ગંગાસ્નાનથી શુદ્ધ થઇને પાછા આનામન્દિરમાં આવ્યાં. સંન્યાસી રમાકાન્ત તથા નર્મદાનાં શોકપૂર્ણ હૃદયોનું અનેક શાસ્ત્રકથિત દષ્ટાન્તોવડે યથાસાધ્ય સાંત્વન કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૬ મું

સંન્યાસીની સુધાવાણી

“હું સમજી શકતો નથી કે જે કન્ઢર્પકુંડલાએ માત્ર એક જ વારના દર્શન તથા સમાગમથી પોતાના સમસ્ત પ્રણય-સમસ્ત

ચિતાની જ્વાળા અત્ય સમયમાં જ મગનરૂપિણી થવાની ચેષ્ટા કરવા લાગી.

સ્નેહને મારાં ચરણોમાં સમર્પી દીધો હતો અને વેસ્થાવૃત્તિને સ્વીકારવાથી તે પોતાની અનેક પ્રકારે આર્થિક ઉન્નતિ કરવાને સમર્થ હોવા છતાં મારી અને મારા પ્રેમની પ્રાપ્તિમાટે પોતાની ઉન્નતિના લોભને સર્વથા ત્યાગી દીધો હતો તે કન્દર્પકુંડલાનો આત્મા આટલા અહપ કાલાવધિમાં જ મારાથી આટલી સીમા પર્યન્ત શા કારણથી વિરક્ત થઈ ગયો અને અન્તે એક વાર જે વૈકુંઠનાથને તેણે ભયંકર તિરસ્કાર કર્યો હતો તે જ વૈકુંઠનાથના ઉપદેશ અનુસાર તે આત્મહત્યા કરીને આ મંસારને સદાનેમાટે ત્યાગી દેવાના નિશ્ચય પર શા કારણથી આવી લાગી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પોતાના એ અભદ્ર નિશ્ચયને તેણે વ્યવહારમાં પણ યોજી બતાવ્યો એમાં શો મર્મ સમાયલો હોવો જોઈએ ? કારણ કે, કોઈ પણ વ્યક્તિને અત્યન્ત એકનિષ્ઠ પ્રેમ અવ્યાનક તિરસ્કાર કિંવા વિરક્તિના રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય એ તો એક મહદાશ્ચર્યકારિણી ઘટના જ કહી શકાય. સ્વામિન, આપ મહારાજાની છો અને તેથી હું એ ઘટનાના કારણને આપના શ્રીમુખથી જાણી લેવાની આશા રાખું છું; કારણ કે, એ રહસ્યને જાણી લીધા વિના મારા મંશયઅસ્ત, શોકાચ્છન્ન તથા ક્ષુબ્ધ અંતઃકરણને સત્ય શાન્તિનો સ્પર્શ નથી થવાનો તે નથી જ થવાનો. ”

કન્દર્પકુંડલા તથા વૈકુંઠનાથના આદરિમક મૃત્યુની ભયંકર ઘટનાને આરેક દિવસ જેટલો સમય વીત્યા પછી સંન્યાસી, રમાકાન્ત તથા જર્મદા માનમન્દિરની અગાસીમાં પૂર્ણિમાના પૂર્ણચન્દ્રની વિશ્વપ્રકાશિકા મધુર જ્યોત્સ્નાનું નિરીક્ષણ કરતાં અને પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતાં જોડાં હતાં તેવામાં રમાકાન્તે ઉપર પ્રમાણે પોતાના હૃદયસ્થ મંશયનું દર્શન કરાવ્યું અને રમાકાન્તના એ મંશયની વાર્તા

સાંભળીને નર્મદા પણ ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે:—

“સ્વામિન્, મારા હૃદયમાં પણ જ્યારથી મારી કન્દર્પકુંડલા તથા ત્રિક્ષિત વૈકુંઠનાથના એકત્ર મૃત્યુની ભીષણ ઘટના ઘટી છે ત્યારથી એ જ વિચાર ધ્યા કરે છે કે કન્દર્પકુંડલાના આદર્શ અનુરાગનું આતું અનિષ્ટ પરિણામ કેમ અને શા કારણથી થયું ? અર્થાત્ મારા સંશયને પણ આપ નિવારણો એવી આશા છે.”

દિવ્યચક્ષુ સંન્યાસી રમાકાન્તના તેમ જ નર્મદાના આ સંશયના દર્શનથી કિંચિદ્ હસ્યો અને ત્યાર પછી ગંભીર ભાવથી તેમને સંમેધીને કહેવા લાગ્યો કે: “બંધુ રમાકાન્ત અને માતા નર્મદા, કન્દર્પકુંડલાના આદર્શ અનુરાગનું જે અનિષ્ટ કિંવા વિપરીત પરિણામ થયેલું આપણા જોવામાં આવ્યું છે તે આનુવંશિકતાજન્ય સ્વભાવ-ભિન્નતાનું જ પરિણામ છે અને તેથી એ પરિણામમાં મને તો આશ્ચર્ય જેવું કંઈ પણ નથી જ દેખાતું.”

“ત્યારે આ પરિણામનું મૂળ ઉત્પાદક કારણ આનુવંશિકતા છે ?” રમાકાન્તે કિંચિદ્ આશ્ચર્યદર્શક ભાવથી પૂછ્યું.

“હા; કારણ કે, આનુવંશિકતાને જેટલો શરીર સાથે સંબંધ છે તેટલો જ, કિંમતુના તેથી પણ અધિકતર સંબંધ મન તથા મનુષ્યના સ્વભાવ સાથે પણ જોડાયેલો છે, એ તારે નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાનું છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી તથા પુરુષના લક્ષ્યસંબંધ પૂર્વે ઉભયપક્ષની કુલીનતાના શોધને જે મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે તેનું મૂળ કારણ એ જ છે કે જે ઉભય પક્ષની કુલીનતાની યોગ્ય પૃષ્ઠા કર્યા પછી લક્ષ્યસંબંધ થાય તો દાંપત્યપ્રેમનાં આવાં વિપરીત તથા અનિષ્ટ પરિણામો બહુધા થવા જ ન પામે. કન્દર્પકુંડલાની માતા એક અભિજ્ઞત આર્યવંશની કન્યા હતી અને કન્દર્પકુંડલામાં

પણ તે આનુવાંશિક અભિજ્ઞતત્વ ઊતરી આવેલું હોવાથી સ્વાભાવિક
જ તેનો વેશ્યાવૃત્તિ પ્રતિ તિરસ્કાર થઈ ગયો હતો. પોતાના એ
આનુવાંશિક સદ્ગુણના યોગે તેણે વેશ્યાવૃત્તિથી થનારા અન્ય પ્રકારના
અશાશ્વત લાભોને તિષ્ઠાંજ્ઞિ આપીને એક જ યોગ્ય પુરુષની
ધર્મપત્ની થવાની આકાંક્ષાથી તેને પોતાના સમસ્ત સ્નેહની આરાધ્ય
પ્રતિમા બનાવી તે પ્રતિમાને પોતાના હૃદયમન્દિરમાં પ્રતિષ્ઠિતા કરી
હતી; પરંતુ તેની માતા સરસ્વતીએ વિધવા થવા પછી અન્ય પુરુષના
પ્રેમને સ્વીકાર્યો હતો એટલે કે વ્યભિચાર કર્યો હતો કિંવા અમુક
અંશે તે વેશ્યાવૃત્તિના પાતકથી ક્ષિપ્ત થઈ હતી અને તેના એ
વ્યભિચારના પરિણામે કન્દર્પકુંડલાનો જન્મ થયેલો હોવાથી એક
શુદ્ધ અભિજ્ઞતા કન્યામાં જેટલી વિષયલાલસા હોવી જોઈએ
તેથી કન્દર્પકુંડલાની વિષયલાલસા બહુ જ વિશેષ હતી અને એક
શુદ્ધ અભિજ્ઞતા આર્યકન્યામાં લજ્જા, વિનય, સંયમ તથા સહન-
શીલતા કિંવા સહિષ્ણુતા આદિ જે સદ્ગુણો અધિક પરિમાણમાં
રહેલા હોય છે તે સદ્ગુણોનો કન્દર્પકુંડલામાં જો કે સર્વથા અભાવ
હતો એમ તો ન જ કહી શકાય; તથાપિ એ સદ્ગુણો તેનામાં હોવા
જોઈએ તેથી અત્યંત ન્યૂન પરિમાણમાં હતા અને તેથી તારા
સમાગમથી તેને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર ભોગવિજ્ઞાસજન્ય આનન્દની
પ્રાપ્તિ ન થતાં તેના વિષયાસક્ત પ્રેમનું વિરક્તિ તથા ઉદ્ધાસીન-
તામાં પરિવર્તન થવા માંડ્યું હતું; કારણ કે, તું જો કે કન્દર્પકુંડ-
લાના અક્ષૌકિક લાવણ્યમાં મુગ્ધ થઈને તે રૂપસુંદરીનો ઉપાસક
થયો હતો; પરંતુ કેવળ વિષયલાલસાની તત્તિ એ જ તારા મોહ
તથા પ્રેમનો એક માત્ર ઉદ્દેશ ન હોવાથી તું તારો કેટલોક સમય
મારી સાથે કિંવા અન્ય પાંડિતો સાથે જ્ઞાનચર્યામાં વીતાડતો હતો

તેમ જ મનન તથા નિદિધ્યાસનમાં પણ તારો કેટલોક સમય વીતી જતો હતો એટલે તારાથી કન્દર્પકુંડલાને તેની ઇચ્છા અનુસાર આનન્દ આપી શકાય તેમ નહોતું અને કન્દર્પકુંડલાના અંધમાં તારી એ જ્ઞાનલાક્ષણિકા અને જ્ઞાનાર્જનપદ્ધતિ કાલોત્પાદક કૃપાણીનું પરિણામ નિપળવવા લાગી હતી. આવી રીતે વિરક્તિનો વલ્લિ કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાં પ્રજ્વળવા લાગ્યો હતો તેવામાં જે પોતાની નીચ આનુવંશિકતાના કારણથી વિષયકીટરૂપે જ આ અંસારમાં જન્મ્યો હતો અને કેવળ વિષયલાક્ષણિકતા તૃપ્તિ એ જ જેના જીવનનો એક માત્ર પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો તે વૈકુંઠનાથ સર્વથા પાગલ થઈને કન્દર્પકુંડલાની પૂઠે પડ્યો હતો અને વારંવાર તેનાં શ્રવણોમાં મધુર વિપતે રેડી જતો હતો એટલે એથી કન્દર્પકુંડલાના હૃદયમાંનો વિરક્તિરૂપ વલ્લિ વિશેષ પ્રજ્વલિત થયો અને અધૂરામાં પૂરું તે કન્દર્પકુંડલાના કુલની હીનતા દર્શાવીને તે વિરક્તિના વલ્લિમાં ઘૂત હોમી દીધું. હવે કન્દર્પકુંડલા પોતાના ગન્તવ્ય માર્ગનો નિશ્ચય ન કરી શકી; કારણ કે, તારા પ્રતિ તેની અંપૂર્ણ વિરક્તિ થઈ ગઈ હતી અને અન્ય પુરુષના પ્રેમને સ્વીકારીને પોતાની માતા પ્રમાણે વ્યભિચારિણી વનિતા તરીકે સમાજમાં નિન્દાપાત્ર થવાની પણ તેની ઇચ્છા નહોતી; અર્થાત્ તેની સુખશાન્તિ વિષયક આશાનો સર્વથા લોપ થવાથી જે કેવળ મૃત્યુનો માર્ગ જ તેને મોક્ષદાયક દેખાયો હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ પરમાત્માની પણ એવી જ ઇચ્છા હતી કે કન્દર્પકુંડલાના જીવનનાટકની સત્વર સમાપ્તિ થઈ જાય, તો સારું; કારણ કે, નહિ તો તારા જીવનની દિશા નિશ્ચિત થઈ શકે તેમ નહોતું અને તેથી જ ગંગાદશમીને દિવસે પરમાત્માએ કન્દર્પકુંડલાના મૃત્યુની સામગ્રીને અચાનક તૈયાર કરી દીધી અને વૈકુંઠનાથના

આકુષ્ઠની સમાપ્તિ થયેલી હોવાથી પરમાત્માએ કન્દર્પકુંડલાના મૃત્યુને હેતુ વૈકુંઠનાથને બનાવી દીધો. ” આવી રીતે કન્દર્પકુંડલાના મૃત્યુને આનુવંશિકતાજન્ય દોષના પરિણામ તરીકે દર્શાવીને સંન્યાસીએ પ્રેમનું વિવેચન કરવાના ઉદ્દેશથી કહેવા માંડ્યું કે: “ રમા-કાન્ત, અત્યારના કેટલાક સ્નેહલમના પ્રતિપાદકો તથા પુરસ્કારકો લમના સંબંધમાં જે ‘સ્નેહ’ શબ્દને વારંવાર બાર મૂકીને ઉચ્ચારે છે તે ‘સ્નેહ’ શબ્દ સર્વથા નિરર્થક તથા નામમાત્રનો જ છે; કારણ કે, એક યુવતી પુરાતન રૂઢિને ત્યાગીને જે પુરુષમાં પોતાનો કહેવાતો સ્નેહ બંધાયો હોય તે પુરુષ સાથે પરણે છે કિંવા એક યુવક જેનામાં તેનો પોતાનો સ્નેહ જોડાયો હોય તે યુવતી સાથે પોતાનાં માતાપિતા કે અન્ય આત્મજનોની અનુમતિ લીધા વિના સ્વતંત્રતાથી લમના ગ્રંથિથી જોડાય છે; પરંતુ એમાં વાસ્તવિકતાથી બહુ અંશે તરુણ તથા સુંદર પુરુષ સાથે તેમ જ તરુણી તથા સુંદરી સ્ત્રી સાથે પરણવાની તેમ જ પોતાની બ્રહ્મ થયેલી કામવાસનાને તૃપ્ત કરવાની જ યુવતી તથા યુવકની પ્રધાન આકાંક્ષા હોય છે. અર્થાત્ એવાં યુવકા તથા યુવતીઓ સ્નેહના કારણથી પરણે છે ખરાં; પણ તેમનો તે સ્નેહ વાયુની લહરી સમાન ક્ષણિક હોવાથી દાંપત્યસુખ-માટે સર્વથા નિરર્થક હોય છે અને તેથી જો તેમના એ સ્નેહને ‘વિકાર’ નામથી ઓળખવામાં આવે, તો તે સર્વથા યોગ્ય જ છે. સારાંશ કે, અત્યારના યુગમાં સહસ્રાવધિ કિંબહુના લક્ષાવધિ યુવક-યુવતીઓ એવી કલ્પના કરીને પરણે છે કે ‘અમે કલ્પ સ્નેહની પ્રબળતાથી જ પરણીએ છીએ,’ પરંતુ વસ્તુતઃ તેમનો એ સ્નેહ એક પ્રકારનો દંભમાત્ર જ હોય છે અથવા તો તેમના એ ઉપહાસ-રૂપ સ્નેહ નામક ‘મેરમેરીજમ’માં જે એક આકર્ષક શક્તિ

રહેલી હોય છે તે શક્તિના યોગે યુવક યુવતીને કિંવા યુવતી યુવકને જાણી જોઇને કિંવા અજાણ્યતાં પોતાપ્રતિ આકર્ષાં લે છે અને તે આકર્ષક શક્તિનો ક્ષય થતાં જ તેઓ પાછાં એક બીજાથી છૂટાં પડી જાય છે. એવાં દંપતીઓના પરસ્પર મોહનો એકબીજાના સમાગમમાં રહી પરસ્પર અનુભવ મેળાયા પછી અદ્ય સમયમાં પોતાની મેળે જ અન્ત આવી જાય છે અને કહેવાતા સ્નેહલક્ષ્મી ભાવના સર્વથા અદશ્ય થયેલી કિંવા સર્વથા અસત્ય તથા બ્રામક સિદ્ધ થયેલી દેખાય છે. આટલા ત્રિવેચનથી એ તત્ત્વ તો તારા જાણ્યવામાં આવેલું હોવું જ જોઇએ કે સ્ત્રી તથા પુરુષના પરસ્પર સત્ય તથા સંપૂર્ણ પ્રેમ, પ્રણય દિવા સ્નેહના બંધારણમાટે ગુણો સહિત મનના સામ્યની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા હોય છે; કારણ કે, જે સ્ત્રી તથા પુરુષનો સ્વભાવ પરસ્પર મળતો ન આવતો હોય તેમની વચ્ચે કદાપિ સત્ય તથા સંપૂર્ણ સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી. આનો ભાવર્થ એ છે કે જે પુરુષ કુલીન તથા સદ્ગુણશાળી હોય, તો તેની સ્ત્રીમાં પણ કુલીનતા તથા સદ્ગુણો હોવાં જોઇએ; જે પુરુષ પરોપકારી હોય, તો સ્ત્રીએ પણ પતિ સાથે પરોપકારના માર્ગમાં અગ્રેસર થવું જોઇએ; જે પુરુષ સંયમ-શીલ તથા નીતિમાન હોય, તો સ્ત્રીએ પણ તેટલા જ પરિભાણમાં સંયમ તથા નીતિનું અવલંબન કરવું જોઇએ; તેમ જ જે સ્ત્રીમાં કદ્દપનાશક્તિની અતિશયતા હોય, તો પુરુષમાં પણ બહુધા ભેટલી જ કદ્દપનાશક્તિ હોવી જોઇએ અને સ્ત્રી કદાચિત્ વિદ્યાસામિપતાપ્રતિ વધારે ઢગેલી હોય, તો પુરુષે તેની વિદ્યાસામિપતાને યથાસાધ્ય સંતોષવાની ચેષ્ટા કરવી જોઇએ; કારણ કે, નહિ તો પરસ્પર સ્નેહનો અભાવ થતાં તેમના સુખના માર્ગમાં અચાનક વિધ્ન ઉપસ્થિત થઈ

નય છે અને તે વિધના પરિણામે તેમનાં લક્ષ્યબંધનો દૂટી જવાની અણીપર આવી લાગે છે. અર્થાત્ આદર્શચરિત થવામાટે જે જે સાધનોની આવશ્યકતા છે તે સર્વ સાધનોમાં સ્ત્રી તથા પુરુષની પરસ્પર સમાનતા હોવી જોઈએ કે જેના યોગે તેઓ મનસા, વાચા તથા કર્મણા એક બીજાનાં સહાયકો થઈ શકે અને તેમનો સ્નેહ પણ દિવસાનુદિવસ અવિકાધિક વૃદ્ધિગત થતો રહે. આ નિયમનો વિચાર ન કરીને પરણવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયનાં જીવન દુઃખ-રૂપ, નિરાશામય તથા ભારરૂપ થઈ પડે છે એ નિર્વિવાદ હોવાથી દંપત્યસુખની પ્રાપ્તિમાટે આ નિયમ અનુસાર વર્તવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવાથી જ સ્નેહલક્ષ-પ્રધાન યુરોપની પાશ્ચાત્ય જાતિઓમાં લક્ષ્યબંધનથી આપદ થવા પૂર્વે યુવકો તથા યુવતીઓ અથવા અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો આશ્રકો અને માશ્રકો એક બીજામાટે પોતાના પ્રાણ સમર્પી દેવાને પણ તૈયાર થયેલાં દેખાય છે અને લક્ષ્યબંધ થઈ ગયા પછી અદ્ય કાળ વીતતાં જ શાકબજારમાંની ન વેચાયેલી ભાજી પ્રમાણે તેમનો સ્નેહ સડવા માંડે છે અને જોતજોતાંમાં તે સ્નેહ છૂટાછેડા એટલે કે 'ડાયવોર્સ'ના સ્વરૂપને ધારવાની અણીપર આવી લાગે છે. એકલા એટલિટનમાં જ 'ડાયવોર્સ'ના કેસોની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી છે કે તે કેસો ચલાવવામાટે ત્યાં ખાસ એક 'ડાયવોર્સ કોર્ટ' સ્થાપવી પડી છે અને તેમાં પ્રતિવર્ષ સહસ્રાવધિ દંપતીઓ-સ્નેહ લક્ષથી પરસ્પર સંલક્ષ થયેલાં દંપતીઓ-છૂટાછેડા મેળવીને એ કહેવાતા સ્નેહના બંધનથી સદાનેમાટે મુક્ત થઈ નય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો એવી ઘટનાઓ પણ ત્યાં બને છે કે અમુક દંપતીઓના લક્ષવિધિ થયાને દશ દશ, પંદર પંદર કે

વીસ વીસ વર્ષ જેટલો કાળ વીતી ગયો હોય છે અને તેઓ બન્ને, ચાર ચાર કે છ છ સંતાનોનાં માતાપિતાની પદવી પર આરૂઢ થયેલાં હોય છે છતાં ‘ડાયવોર્સ કોર્ટ’માં છૂટા છડા મેળવવામાટે આવેલાં દેખાય છે અને પુરુષ સાઠ વર્ષની અવસ્થામાં પત્નીથી અને પત્ની ચાળીસ કે પચાસ વર્ષની અવસ્થામાં પતિથી સદાનેમાટે ન્યાયદેવતાની સહાયતાથી વિયુક્ત થઇ જાય છે ! જે સ્નેહલમનું પરિણામ આ હોય, તો એ સ્નેહલમને નવગજના નમસ્કાર કરવા જોઇએ ખરા કે નહિ ? આપણા ભારતવર્ષમાં પણ જે કેટલાક પાશ્ચાત્યવિદ્યાવિભૂષિત નવયુવકો પાશ્ચાત્ય સ્નેહલમની પદ્ધતિનું અંધાનુકરણ કરીને એવા સ્નેહલમનું સાલસ કરી બેઠા છે તે નવયુવકોને એ સ્નેહલમનાં કેવાં કડવાં ફળો ચાખવાં પડ્યાં છે એ તેમને પોતાને જ પૂછવાથી જાણી શકાય તેમ છે એટલે એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા હોય એવી મારી માન્યતા નથી.”

“ જ્યારે આપ આવાં અનિષ્ટ પરિણામેના કારણ તરીકે સ્નેહલમને જ દર્શાવો છો, તો એથી આપનો શું એમ દર્શાવવાનો આશય છે કે આપણા સમાજમાં બાલકો તથા બાલિકાઓનાં લમ્બોનો તેમનાં માતાપિતાદ્વારા થતો નિશ્ચય અને તેના પરિણામે થતાં બાળલમ્બો જ શુભ પરિણામને નિપજાવનારાં છે ? જે એમ જ હોય, તો પોતાની અજ્ઞાનપૂર્ણ બાલ્યાવસ્થામાં પોતાનાં માતાપિતા અથવા અન્ય આત્મીય જનોની ઇચ્છાનુસાર પરસ્પર લમ્બસંબંધથી જોડાયેલાં દંપતીઓમાં પરસ્પર એવા સુખવિનાશક વિઘ્નહો નથી જ થતા એમ નથી અને તેમના સુખમાર્ગમાં કોઇ પણ પ્રકારની બાધા નથી જ આવતી એમ પણ નથી એટલામાટે આપનું આ કથન; કાંઇક એકપક્ષીય હોય એમ જણાય છે; કારણ કે, બાળલમ્બ કરતાં

પણુ સ્નેહલક્ષ્મી હીનતર હોય એમ માની લેવું એ મારી જુદીને તો ઇષ્ટ નથી લાગતું.” રમાકાન્તે અતિશય સમ્યક્તાપૂર્ણ શબ્દોમાં અને સંપૂર્ણ વિનય પૂર્વક પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંશયને વાણી-દ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“ રમાકાન્ત, પાશ્ચાત્ય દેશવાસીઓ તેમ જ આપણા દેશના કહેવાતા સમાજસંસ્કારકો અથવા સમાજપુધારકોના અભિપ્રાય અનુસાર યૌવનનો પૂર્ણ વિકાસ થવા પૂર્વે સ્ત્રી તથા પુરુષનો લક્ષસંબંધ કાઠ પણ પ્રકારે ઇષ્ટ કિંવા ઉચિત નથી. યુરોપમાં લક્ષના સંબંધમાં એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો છે કે સાધારણતઃ પુરુષની અવસ્થા ઓછામાં ઓછી ચૌદ વર્ષની હોય અને સ્ત્રીની અવસ્થા ઓછામાં ઓછી બાર વર્ષની હોય, તો તે વેળાએ તેમનો લક્ષસંબંધ કરી આપવો એમાં કાઠ પણ પ્રકારની હાનિ નથી. એવી જ રીતે ફ્રાન્સમાં કાયદા અનુસાર પુરુષની અઠાર વર્ષની અવસ્થાને તથા સ્ત્રીની પંદર વર્ષની અવસ્થાને વિવાહયોગ્ય ઠરાવવામાં આવી છે; પરંતુ એ સર્વ દેશોમાં એ અવસ્થાથી બહુધા અધિક અવસ્થામાં જ સ્ત્રીઓ તથા પુરુષોનો લક્ષસંબંધ થાય છે. આપણા ભારતવર્ષમાં, વિવાહ-યોગ્ય અવસ્થાના સંબંધમાં, શાસ્ત્રોમાં એટલી બધી ન્યૂન સીમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે દિવ્ગે એટલે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, તથા વૈશ્ય જાતિના બાળકો આઠ વર્ષની અવસ્થામાં તેમનો ઉપનયન સંસ્કાર થવા પછી બીજો નવ વર્ષ જેટલો કાંસાવધિ બ્રહ્મચર્ય સહિત વેદાધ્યયનમાં વીતાડીને જો તેમની ઇચ્છા હોય તો તરત જ વિવાહ કરી શકે છે.* અર્થાત્ એ નિયમ અનુસાર ભારતવર્ષમાં પુરુષની

* મનુસ્મૃતિ : અધ્યાય ૩ જો : શ્લોક ૧ થી ૪ અને અધ્યાય ૨ જો : શ્લોક ૩૬ મો.

વિવાહ યોગ્ય અવસ્થા ઓછામાં ઓછી સત્તર વર્ષની હોય એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે અને સ્ત્રીમાટે ક્યાંક રજોદર્શનથી પૂર્વે તેના વિવાહનો વિધિ કહેલો છે અને ક્યાંક આઠ વર્ષની અવસ્થાથી બાર વર્ષની અવસ્થા થતાં સૂર્યામાં તેનો લક્ષ્મણંધ કરી આપવાનું કહેવાયલું છે;+ કિન્તુ પ્રચલિત વ્યવહાર અનુસાર હિન્દુ સમાજમાં પુરુષજાતિમાટે ઓછામાં ઓછી ચૌદ વર્ષની અવસ્થા અને નારીજાતિમાટે ઓછામાં ઓછી નવ અથવા દશ વર્ષની અવસ્થા વિવાહયોગ્ય અવસ્થા મનાય છે. કન્યાનો લક્ષ્મણંધ વધારેમાં વધારે બાર અથવા તેર વર્ષની અવસ્થામાં તો થઇ જ ગય છે; કારણ કે, નારીજાતિમાટે લક્ષ્મણંધ અવસ્થાની ભારતવર્ષમાં એ ઉચ્ચતમ સીમા છે. ભારતવર્ષમાં લૌકિક વિવાહયોગ્ય અવસ્થાની ન્યૂન સીમા ઇ. સ. ૧૮૭૨ ના ૩ ફાલ્ગુ અનુસાર પુરુષમાટે અઢાર વર્ષની અને સ્ત્રીમાટે ચૌદ વર્ષની નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે.

“ હવે આપણે બાલ્ય વિવાહને દોષાવહ સિદ્ધ કરનારી જે કેટલીક સાધારણુતઃ પ્રતિકૂલ યુક્તિઓ છે તેમનો વિચાર કરીશું. જે લોકો બાલ્ય વિવાહના એટલે કે અલ્પ વયમાં બાલકો તથા બાલિકાઓને લક્ષ્મણંધથી સાંધી દેવાની પદ્ધતિના વિરોધીઓ છે, તે લોકો પોતાના મતના સમર્થનમાટે સર્વથી પ્રથમ જે ત્રણ યુક્તિઓ રજૂ કરે છે તે આ પ્રમાણે છે: વિવાહલક્ષ્મણંધ એક અત્યંત ગુરુતમ લક્ષ્મણંધ હોવાથી અને તેની સફળતા કિંવા અફળતા દીર્ઘકાળપર્યન્ત ટકનારી હોવાથી જ્યાં સૂધી સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયની ભુદ્ધિ પરિ-

+ મનુસ્મૃતિ : અધ્યાય ૬ મો : શ્લોક ૮૬ થી ૯૪ જુઓ

પક્ષ ન થાય ત્યાં સુધી તેમને એ લક્ષ્મી બંધનથી ખાંચીને લાકડે
 માકડું વળગાળી દેવું એ કાંઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય નથી; દ્વિતીય,
 સંતાનોની દિવ્યતા કરવી એ લક્ષ્મીનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવાથી અહ્ય
 વયમાં એટલે કે દેહ તથા બુદ્ધિની પરિપક્વતા થવા પૂર્વે જ સ્ત્રી તથા
 પુરુષના ગળામાં લક્ષ્મીની શૃંગારા નાખી દેવી, એ સર્વથા અયોગ્ય
 કાર્ય છે; કારણ કે, જે માતાપિતાનાં શરીર તથા મન પૂર્ણતાને
 પ્રાપ્ત થયેલાં ન હોય, તો તેમનાં સંતાનોનાં શરીર તથા મન પણ
 સર્વથા નિર્બળ જ રહી જાય છે અને તેઓ સમાજનું કે દેશનું કાંઈ
 પણ કલ્યાણ કરી શકતાં નથી; અને તૃતીય, સંસારમાં જીવનસપ્તમ
 એવો તો દુઃખનિર્મલ થતો જાય છે કે અહ્ય અવસ્થામાં સ્ત્રી તથા
 સંતાનોના પાલનના ભારને મસ્તકપર ધારી લેવાથી પુરુષો પોતાની
 ઉન્નતિમાટેના પ્રયત્નો કરી જ નથી શકતા અને તેમનું જીવન સર્વથા
 દુઃખમય તથા વ્યર્થ થઈ જાય છે. આ ત્રણ યુક્તિઓ એટલી ખાંચી
 પ્રબળ તથા સુસંગત છે કે એ યુક્તિઓને સાંભળતાં પ્રથમ દૃષ્ટિ
 તો એવો જ ભાસ થાય છે કે એ વાદનો કોઈ પ્રતિવાદ છે જ
 નહિ અને જે દેશોમાં અહ્ય વયમાં લક્ષ્મી થવાની પ્રણાલિકા નથી તે
 દેશોની ઐહિક ઉન્નત અવસ્થા સાથે બાલ્યવિવાહપ્રણાલિકાના અનુ-
 ગામી ભારતવર્ષની ઐહિક હીન અવસ્થાની તુલના કરવાથી તો
 વળી બહુધા એવો નિશ્ચય જ થઈ જાય છે કે ખસ, બાલ્યવિવાહની
 વિરોધિની એ યુક્તિઓને સત્ય સિદ્ધ કરી બતાવનાર આનાથી બીજું
 બલવત્તર પ્રમાણ કયું હોઈ શકે તેમ છે ? અર્થાત્ જે ૧૪ વિદ્ય
 અને પ્રવીણ પુરુષ પણ એ યુક્તિઓથી વિરુદ્ધ કાંઈ બોલવાનો
 પ્રયત્ન કરે, તો તેને બ્રાન્ત તથા વિક્ષિપ્ત માનવામાં આવે છે અને
 તેના કથનને સાંભળતા યોગ્ય માનવામાં નથી આવતું. મારા આ

વિધાનનો સત્યાંશ માત્ર એક જ ઉદાહરણથી તારા જાણવામાં આવી શકશે. તે ઉદાહરણ એ છે કે, કેટલાંક વર્ષ પૂર્વે એક વાર કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રવેશિકા પરીક્ષામાટે બંગલા સાહિત્યનું જે એક પાઠ્ય પુસ્તક રચવામાં આવ્યું હતું તે પુસ્તકમાં સુપ્રસિદ્ધ મનનશીલ સુપ્રાંતિ અને સુલેખક સ્વર્ગીય ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય મહાશયના ‘પારિવારિક પ્રબંધ’ નામક ગ્રંથમાંથી ‘આલ્ય વિવાહ’ શીર્ષક પ્રબંધ અથવા તેમાંના કેટલાક અંશને કદને જેમનો તેમ છાપવામાં આવ્યો હતો. એમાં આલ્ય વિવાહનું કેટલેક અંશે સમર્થન કરાયલું હતું. પરંતુ એમાં એવી કાંઈ પણ વાર્તા નહોતી કે જેને કાંઈ પણ પ્રકારે અંગ્રેજી કહી શકાય; છતાં એ પ્રબંધમાટે એટલી સીમાપર્યંત વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો કે અન્તે તે પાઠ્ય પુસ્તકમાંના એ અંશને કાઢી જ નાખ્યો પડ્યો. આમ થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી; કારણ કે, આપણા આ ભારતવર્ષ નામક દેશમાં એક સમયમાં આલ્ય વિવાહની રૂઢિ જેવા રૂપમાં પ્રચલિત હતી, તે રૂપથી તેમાં અનેક દોષો સમાયલા હતા અને તેથી અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટ પરિણામો પણ થયેલાં છે એટલામાટે જો એ આલ્ય વિવાહ પ્રતિ લોકોની તિકસ્કારપૂર્ણ અશ્રદ્ધા થઈ જાય, તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. એનું બીજું કારણ એ છે કે, આ દેશની વર્તમાન હીન અવસ્થાના મોઝે થનારાં કટો ન્યૂનાધિક અંશે સર્વ જતોને ભોગવવાં પડે છે એ તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે અને એ સર્વ કણે આ દેશની પ્રાચીન નીતિરીતિના પરિણામરૂપ છે, એવો જ બહુસંખ્ય મુશિક્ષિત લોકોનો વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો છે. હવે તેમની એ માન્યતા સત્ય છે કે પછી અસત્ય તથા ભ્રમમૂલક છે એ એક ભિન્ન અને વિચારણીય પ્રશ્ન છે અને તેથી એ પ્રશ્નનું જ હવે મારે નિરાકરણ કરવાનું છે.”

સંન્યાસી બોલતાં બોલતાં તૃપ્તાતુર થવાથી પાસે પડેલા કમં-
ડલમાંના જળના પાનથી પોતાની તૃપ્તાનું નિવારણ કરીને પુનઃ
પોતાના વ્યાખ્યાનના અનુસંધાનમાં આગળ વધીને શાંત ભાવથી
બોલવા લાગ્યો કે:—

“આપણા દેશની ટેટલીક પ્રાચીન નીતિરીતિઓનું જો કાંઈ
પણ શુભ ફળ હોય, તો તે ઔદિક કિંવા વૈષયિક નથી, દિન્ટુ
આધ્યાત્મિક હોવાથી સર્વ જનો સહજ પ્રયત્નથી કિંવા તત્કાળ નેતે
અનુભવી શકતાં નથી; અને અધૂરામાં પૂરું આજકાલના કડેવાતા
સુધારકો જે નીતિરીતિઓ તેમના પોતાના મનથી વિરુદ્ધ હોય તે
નીતિરીતિઓના દોષોની દિવસ અને રાત્રિ એવી તો બીપણ ધોપણ
ક્યાં કરે છે કે તેના પરિણામે અન્ય જનોના અભિપ્રાયો પણ
બદલાઈ જાય છે અને તેથી તે નીતિરીતિઓમાં કેટલાક બહુ જ
ઉત્કૃષ્ટ ગુણો હોવા છતાં તે ગુણોનો તેઓ વિચાર જ નથી કરતા
અને તેમના પ્રતિ દષ્ટિપાત કરવાને પણ પાતક માની બેસે છે.
સારાંશ કે, સમાજસુધારકો લોકહિતમાંટે એ પ્રાચીન નીતિરીતિ-
ઓને સર્વથા નિર્લાંગકિ આપી દેવાના જ પ્રયત્નો ક્યાં કરે છે; તે
નીતિરીતિઓમાં રહેલા ગુણ તથા દોષ ઉભયને વિચાર કિંવા
વિવેકની તુલામાં તોળી જોવાનો પરિશ્રમ તેઓ કરતા જ નથી;
કારણ કે, એ તુલાનાત્મક માર્ગમાં ચાલવાનો જો તેઓ પ્રયત્ન કરે,
તો એ માર્ગમાં બહુ જ મંદ ગતિથી ચાલવું પડે છે એટલે તેઓ
એકદેશદર્શી થઈને વેગપૂર્વક સંસ્કાર કિંવા સુધારાની દિશામાં જ
આગળ અને આગળ વધતા રહે છે. સુધારકો પોતાનું કાર્ય કરી
રહ્યા છે અને કરશે; તેમની સાથે મારો જોશ પણ વિરોધ નથી;
દિન્ટુ મારી માન્યતા અનુસાર પ્રાચીન નીતિરીતિઓના દોષોને

તીવ્રતાથી શોધતી વેળાએ જો તેઓ તે નીતિરીતિઓમાં રહેલા
ગુણો પણ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેઓ જન્મસમાજના
અધિક શ્રદ્ધાભાજન થઈ શકે તેમ છે. સંસાર નિરંતર ગતિશીલ છે
એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ છે જ નહિ; અર્થાત્ સંસારમાં
જોને સરંથા સ્થિર ક્વી શકાય તેનું કંઈ પણ નથી. કોઈ સપક્ષ,
કોઈ પક્ષાત, કોઈ સન્માર્ગમાં તો કોઈ કુમાર્ગમાં એવી રીતે જગ-
તના સર્વ પદાર્થો ચાલતા અને ચાલતા જ દષ્ટિગોચર થાય છે
અને નથી પરિવર્તનનો વિરોધ ટકી શકતો નથી. તથાપિ જો કોઈ
મનુષ્ય કોઈ વસ્તુને સન્માર્ગમાં ચલાવવાની અને તેને તેના ગન્તવ્ય
સ્થાનમાં લઈ જવાની ઇચ્છા કરે, તો કેવળ તે વસ્તુની ગતિના
વેગને વધારી દેવાથી જ કાર્યની પૂર્ણતા થઈ શકતી નથી; કિન્તુ
તેની ગતિને દિશાને પણ સ્થિર રાખવી પડે છે. જે ચતુર અશ્વ-
રોહી હોય છે તે અશ્વને કેવળ ચામૂક મારીતે જ નથી ચલાવતો;
કિન્તુ સાથે તેની લગામને પણ ખેંચતો રહે છે. અર્થાત્ સમાજ-
સુધારકો કેવળ પોતાની દૃષ્ટિને સામી રાખીને જ ચાલ્યા કરશે
તો તેમનું કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી; કારણ કે, આગળ,
પાછળ અને આસપાસ ચારે તરફ દૃષ્ટિ રાખીને સાવધાનતાથી
ચાલવાની કાર્યસિદ્ધિમાટે સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે. જો તું એ
નીતિન સમાજસંસ્કારનો પુરસ્કારક હોય તો આ નિયમને તારે પણ
લક્ષમાં રાખી લેવાનો છે. આ નિયમની આટલી દીર્ઘ પ્રસ્તાવના
કરવાનું કારણ એ છે કે, મારા આ કથનને રમરણમાં રાખીને તું
જે વક્તવ્ય બાંધ્ય વિવાહના પક્ષમાટે સમર્થક છે તેના પ્રતિ કાંઈક
લક્ષ આપે અને તેમાં રહેલા ગુણોનો પણ કાંઈક વિચાર કરે. કિન્તુ
મારે પ્રારંભમાં જ જણાવી દેવું જોઈએ કે કેટલાક સમય પૂર્વે

આપણા દેશના મિત્ર મિત્ર ભાગોમાં પંચ અથવા છ વર્ષની બ્રાહ્મિકા સાથે દશ અથવા બાર વર્ષની અવસ્થાના બાળકનો લક્ષ-સંબંધ થવાનાં જે ઉદાહરણો જોવામાં આવતાં હતાં અને આ બિ-કેટલાંક સ્થાનોમાં જે એવા શરીરસંબંધ અપવાદરૂપ થાય જે તેમને જેમ હું અનુમોદન નથી આપતો તેમ જ કોઈ પણ વિચારશીલ બ્રહ્મજિત અનુમોદન આપી શકે તેમ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે સમયમાં એવાં બાળકો કેટલેક અંશે પ્રચલિત હતાં તે સમયમાં પણ બહુધા લોકો પ્રયોજન તથા પરિસ્થિતિના અનુસંધાની જ એવા પ્રકારનાં બાળકો કરતાં હતાં. એટલે કે, તેઓ પોતે પણ એવાં બાળકોના પ્રશંસક તથા પુરસ્કર્તા તો નહોતા જ. અર્થાત્ હું જે પ્રકારના બાલ્ય વિવાહના પક્ષમાં કાંઈક બોલવા ઇચ્છું છું તે બાલ્ય વિવાહ આવા પ્રકારનો નથી અને તેથી એને જો યૌવનપૂર્વ વિવાહના નામથી ઓળખવામાં આવે, તો તે નામ યોગ્ય-તર થઈ પડે તેમ છે; કારણ કે, એ યૌવનપૂર્વ અવસ્થા કન્યામાટે બારથી ચૌદ વર્ષની અને વરમાટે સોળથી અઠાર વર્ષની સમજ-વાની છે. આને પણ જો કે બાલ્ય વિવાહ કહી શકાય તેમ છે; છતાં એને યૌવનપૂર્વ વિવાહ હું એટલામાટે કહું છું કે કન્યાની ચૌદ વર્ષની અવસ્થા અને પુરુષની અઠાર વર્ષની અવસ્થા થતાં જો તેમનો શરીરસંબંધ કરી આપવામાં આવે, તો એ વિવાહને બાલ્ય વિવાહ કહીને કોઈ દોષારોપણ કરતું નથી તેમ જ એ વિવાહમાટે જ્યાર-ત-વર્ષના દૈહિક વિવાહના કાયદાનું પણ સંપૂર્ણ અનુમોદન છે. જો રજોદર્શન ન થયું હોય, તો પણ બાર વર્ષની અવસ્થામાં કન્યાનો લક્ષ-સંબંધ હિન્દુ શાસ્ત્રના મતથી વિરુદ્ધ કહી શકાય તેમ નથી; કારણ કે, મનુસ્મૃતિમાં એવી રૂપ આપા છે કે: “ત્રિશઙ્ગણો વહેન્કન્યાં

હયાં દ્વાદશવાર્ષિકીમ્ ” અર્થાત્ ‘ત્રીસ વર્ષના વયનો પુરુષ દ્વાદશવર્ષીયા કેવળી કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરે.’ હવે જો એટલી અવસ્થામાં કરાતા લક્ષમાં કાંઈ પણ ગુણ ન જ હોય, તો મનુ જેવો સ્પૃધાકાર આવી આવ્યા આપે એ સાંભળતું જ નથી એટલે હવે આપણે એ આલ્ય વિવાહ કિંવા યૌવનપૂર્વ વિવાહનાં શુભ ક્રમોનો વિચાર કરીશું.”

“આલ્યવિવાહના દોષો તો દીર્ઘ કાળથી મારા સાંભળવામાં આવ્યા કરે છે; પણ આલ્યવિવાહ અથવા આપના કથન અનુસાર યૌવનપૂર્વ વિવાહમાં રહેલી ઉત્કૃષ્ટતાનું વિવેચન અઘાપિ કાષ્ઠના પશુ મુખથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી અને તેથી તે સાંભળવા માટે જો મારાં શ્રવણો અધીર થયાં હોય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક છે.” રમાકાન્તે આ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી પોતાની અધીરતાનો સંન્યારીને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો.

સંન્યારી પુનઃ પૂર્વવત્ શાન્ત ભાવથી કહેવા લાગ્યો કે: “આલ્ય વિવાહની વિરોધિની જે યુક્તિઓનું મેં તને દર્શન કરાવ્યું છે તે વિરોધિની યુક્તિઓની સાથે સાથે વિચાર કરી જોવાથી તરત જણાઈ આવે તેમ છે કે અત્યારે જે યૌવનપૂર્વ અવસ્થામાં હું વિવાહ કરવાની વાર્તા કરી રહ્યો છું તે અવસ્થામાં આલોક તથા આલિકાઓ ‘વિવાહમંબંધ શો પદાથ છે?’ અને ‘વિવાહની મદત્તા કેટલી છે?’ એ વિષયને બિલકુલ સમજ જ નથી શકતાં, એમ કહી શકાય તેમ નથી. પંડિતોદ્વારા નિર્દિષ્ટ તેમનાં પાંચ પુસ્તકો આદિના અવલોકનથી જાણી શકાય છે કે તેમને કાષ્ઠ પણ એટલી સીમા પર્યંત અજ્ઞ તથા ભુલ્લિહીન માને તેમ નથી. એટલી વાર્તા જો કે સત્ય છે કે એટલી અવસ્થામાં આલોક તથા આલિકાઓમાં પોતાના

જીવનની ચિરસંગિની કિંવા પોતાના જીવનના ચિરસંગીને ચૂંટી કાઢવાની ક્ષમતા નથી હોતી; તથાપિ એની સાથે જ એ પ્રથમ ઉદ્ભવે છે કે શું એ ચાર વર્ષ વધારે અપેક્ષા કરવાથી જ એ ક્ષમતા તેમનામાં આવી જવાનો સંભવ છે ખરો? અથવા સમાજસુધારકોના અભિપ્રાય અનુસાર એ ક્ષમતા આવવાનો કાલાવધિ ફેટલાં વર્ષનો છે? જે લોકો આજીવિવાહના વિરોધી છે તેઓ પણ યૌવનવિવાહ પ્રતિ પોતાનો વિરોધ નથી દર્શાવતા અને જો તેઓ તેવો વિરોધ દર્શાવે તો તેથી કાંઈ પણ લાભ થવાની સંભાવના નથી. આ કારણથી જ મેં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજકર્મચારીઓએ પણ લૌકિકવિવાહનિયમન કરીને ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં વિવાહ યોગ્ય અવસ્થાની ન્યૂન સીમા પુરુષમાટે અઢાર વર્ષની અને સ્ત્રીમાટે ચૌદ વર્ષની નિશ્ચિત કરેલી છે. અત્યેવ વિવાહનો યથાસંભવસમય ગમે તે નિશ્ચિત થાય; પરંતુ વર અને કન્યાની પરસ્પર ચૂંટણીના કાર્યને કેવળ વર તથા કન્યાની ઇચ્છાને જ આધીન રહેવા દેવું, એ કદાપિ હુક્તિસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. અર્થાત્ વર તથા કન્યાની ચૂંટણીના સંબંધમાં તેમનાં માતાપિતા કિંવા નિકટના કોઈ અભિભાવકનો પરામર્શ લેવાની આવશ્યકતા તો રહેવાની અને રહેની જ. પરંતુ વિવાહનો સમય પૂર્ણરૂપે અરૂપ અવસ્થા અથવા યૌવનપૂર્વ અવસ્થાથી એ ચાર વર્ષ અધિક થતાં બાલક તથા બાલિકાઓનાં મન યૌવનપૂર્વ અવસ્થામાં જોડલા પરિમાણમાં કામળ, પરિવર્તન-યોગ્ય તથા ગુરુજનોની ઇચ્છાનાં અનુગામી હોય છે તેટલા પરિમાણમાં અવસ્થાની વૃદ્ધિ પછી કામળ, પરિવર્તનશીલ તથા ગુરુજનોની ઇચ્છાનાં અનુગામી રહી શકતાં નથી; કિન્તુ ક્રમશઃ કઠોર, અપરિવર્તનીય અને રૂઝિયાચારી થઈ જાય છે અને એટલામાટે

જ યૌવનવિવાહમાં વરકન્યાના નિર્વાચનમાં ગુરુજનોના ઉપદેશનું
 યથેષ્ટ પ્રયોજન નહોતું છે; અર્થાત્ તે ઉપદેશ જો પોતાની ઇચ્છાથી
 તિરુદ્ધ હોય તો તેને સ્વીકારવામાટે અનિચ્છા અત્યંત પ્રવળ થઈ
 જાય છે અને અનેક રથાનોગાં તે અનિચ્છા તે પ્રયોજનની ઉપક-
 ર્મિતો પણ મનમાં આવવા દેતી નથી. યૌવનવિવાહમાં એક અન્ય
 દાગિ પણ સમાવડી છે અને તે એ કે, યૌવનવિવાહના પ્રાંગે
 વર તથા કન્યા એક બીજાની પાંદળી કરી લેવાની કેટલેક અંગે
 દમના ધરાવતાં હોવા છતાં પણ જો તેમના હસ્તથી એ પાંદળીના
 કાંચમાં કાંઈ પ્રમાદ અથવા ભૂત્ત થઈ જાય; એટલે કે, વિવાહ વિવચક
 પક્ષે ગી થઈ ગયા પછી સ્વામી તથા સ્ત્રીના બાળુવામાં આવી જાય
 કે તે ઉભયની પ્રતિમામાં પરસ્પર એટલી જાતી સિપમતા રહેલી છે કે
 તેઓ એક બીજાને લેશ માત્ર પણ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી;
 તો એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના પ્રમાદના અંશોષનમાટે વિવાહના
 બંધનને તોડી નાખવા વિના તેમના હસ્તમાં અન્ય કોઈ પણ ઉપાય
 રહેતા નથી. આલ્ય વિવાહમાં પણ આવા પ્રકારનો પ્રમાદ અથવા ભૂત્ત
 થતાની અંપૂર્ણ સંભાવના છે; તથા પિ યૌવનવિવાહમાં એવા પ્રમાદની
 જોટની સંભાવના છે તેટલી આલ્ય વિવાહમાં નથી; કારણ કે, યૌવન-
 વિવાહમાં યુવક અને યુવતી જ પોતાના પ્રેરણાથી કાર્ય કરે છે અને
 એવા પ્રસંગે વાતવાચનાના સમયમાં પ્રવૃત્તિના ભ્રમમાં પડી જવાની
 અત્યંત આધિક સંભાવના હોય છે, એની તો કોઈથી પણ ના પાડી
 શકાય તેમ નથી. કિન્તુ આલ્ય વિવાહમાં, ઉદ્ધત પ્રવૃત્તિદ્વારા પ્રેરાયલાં
 યુવક તથા યુવતીના રથાનમાં સંયતપ્રવૃત્તિતીવ્ર તથા સદ્વિચેયતાસંચા-
 રિત પ્રૌઢ જનક તથા પ્રૌઢા જનની જ એ નિર્વાચનના ભારને પોતાના
 મસ્તકે ધારી લે છે અને તેમના હસ્તથી યુવક તથા યુવતી સમાન

પ્રમાદ થવાની બહુ જ અદ્ય સંભાવના હોય છે. તેમ જ એમાં જે એક અન્ય લાભ સમાયેલો છે તે એ છે કે અદ્ય અવસ્થામાં પ્રાંતિ ક્રામણ તથા ચરિત્ર પરિવર્તનશીલ હોવાથી બાલક તથા બાલિકા, જેવાં વિવાહસંબંધથી બંધાય છે કે તરત જ પોતાની પ્રકૃતિ તથા પોતાના ચરિત્રને એવાં બનાવી લે છે કે જેથી તેઓ કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ વિના સાથે રહી શકે અને પરસ્પર ઉપયુક્ત થઈ શકે. એટલે એ પશ્ચાત્તાપનું કારણ નો રહેતું જ નથી કે તેમના નિર્વાચામાં પ્રમાદ થયો હતો. મારા આ વિધાનની અકાદ્વિકતા એટલે કે યથાર્થતાનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણુ તો એ જ છે કે જે દેશોમાં યૌવનકાળમાં અથવા ત્યાર પછી લગ્ન કરવાની પ્રકૃતિ પ્રચલિત છે તે દેશોમાં જેટલા વિવાહવિગ્રાહ થાય છે અને ન્યાયાલયમાં વિવાદબંધનોને તોડી આપવામાટેનાં જેટલાં પ્રાર્થનાપત્રો રજૂ કરવામાં આવે છે; તેમનાથી શતાંશ ભાગ જેટલા વિવાહવિગ્રાહ અને વિવાદબંધનના ઉચ્છેદો બાહ્ય વિવાહની પ્રથાના અનુગામી આપણા આ ભારતવર્ષમાં નથી થતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે એમ પણ કહેવામાં આવે કે એવી ઘટનાઓ આપણા ભારતવર્ષમાં સર્વિધ ઘટતી જ નથી, તો પણ એ કથન અતિશયેક્તિરૂપ થવાનો સંભવ નથી. આ સર્વ વિષયોને લક્ષમાં લેતાં એટલું તો સ્વીકારવું જ પડે છે કે બાહ્ય વિવાહની પ્રથામાં કેટલાક દોષો જેવી રીતે રહેલા છે તેવી જ રીતે કેટલાક એવા ગુણો પણ રહેલા છે કે જે ગુણો યૌવનવિવાહ કિંવા પ્રૌઢ વિવાહમાં હોવાનો સંભવ જ નથી. ’

“ ત્યારે બાહ્યવિવાહના પરિણામે આદર્શ મંતવિત્તે ઉત્પન્ન કરવાના કાર્યમાં બાધા આવી પડે છે એવો જે બાહ્ય વિવાહના સંબંધમાં એક અન્ય આક્ષેપ છે તે તો મારી માન્યતા અનુસાર

અખંડનીય છે અને તેથી એ આક્ષેપનું કાઠથી ખંડન કરી શકાય તેમ નથી. ” રમાકાન્તે કહ્યું.

“ બાહ્ય વિવાહના વિરોધીઓનો એ આક્ષેપ પણ અખંડનીય નથી અને તેથી એનું નિમેષમાત્રમાં જ ખંડન કરી શકાય તેમ છે. ” આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવ કરીને સંન્યાસી એ આક્ષેપનું ખંડન કરતો ગંભીર વાણીથી બોલવા લાગ્યો કે: “ બાહ્ય વિવાહના પક્ષપાતીઓ પણ એમ તો નથી જ કહેતા કે વિવાહ થતાંની સાથે જ વર તથા કન્યા બન્ને પૂર્ણ સહવાસમાંટે સર્વથા યોગ્ય થઈ જાય છે. અર્થાત્ જન માતાપિતા કર્તવ્યનિષ્ઠ તથા દૃઢપ્રતિજ્ઞ હોય, તો તેઓ અદ્ય અવસ્થામાં લક્ષ્યચિત્તે અધ્યાયનાં પુત્ર તથા કન્યાના આરોગ્ય કિંવા સ્વાસ્થ્ય તથા સંતાન ઉત્પન્ન કરવાના યોગ્ય સમય પ્રતિ લક્ષ રાખીને તેમના સહવાસને એવી રીતે નિયમબદ્ધ કરી દે છે કે તેનું કેવળ દિનકારક પરિણામ જ થાય છે અને અલિનકર પરિણામ થતું જ નથી; અને એમ થતાં પરસ્પર સહવાસના યોગે તેમનાં હૃદયોમાં પારસ્પરિક પ્રેમનો અધિકાધિક સંચાર થતો રહે છે અને તે સાથે તેમને ઇન્દ્રિયસેવા વિષયક સંયમનું શિક્ષણ પણ મળતું રહે છે. એથી વિરુદ્ધ વિવાહમાં અધિક વિવ્રંચ કરવાથી તે વિવ્રંચનું શું ફળ થાય છે અથવા થવાનો સંભવ છે એનો વિચાર પણ આપણે અવશ્ય કરવો જ જોઈએ. સ્ત્રી તથા પુરુષના હૃદયમાં પરસ્પર સંસર્ગની વાસના કિવા કામના બહુધા ચોદમા કિંવા પંદરમા વર્ષમાં ઉદ્ભવિત થાય છે એટલે તે પ્રવૃત્તિ કિંવા કામનાને એક નિર્દિષ્ટ પાત્રમાં ન્યસ્ત કરીને નિવૃત્તિમુખી કરવી અને ઇન્દ્રિયચરિતાર્થના વિધિસંગત તથા નિયમિત ઉપાયને યોજીને તેના અવૈધ તથા અસંયત સ્વેચ્છાચારને નામી રાખવો એ જ વિવાહનો જ એક પ્રધાન ઉદ્દેશ હોય, કે જે

છે, તો એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે અલ્પ અવસ્થા કિંવા યૌવન-
પૂર્વ અવસ્થામાં જ ખાલકો તથા બાલિકાઓનો લક્ષસંબંધ કરી
આપવો; કારણ કે, એ ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવાનો એવો પ્રશસ્ત માર્ગ
અન્ય કોઈ છે જ નહિ. અસાધારણ પવિત્ર અને સંયતચિત્ત મનુષ્યોના
સંબંધમાં માફ આ કથન નથી અને તેવાં મનુષ્યોની સંખ્યા પ્રત્યેક
યુગમાં તથા પ્રત્યેક દેશમાં બહુ અલ્પ જ હોય છે એટલે તેમના
સંબંધમાં કોઈ બોલવા જેવું રહેતું પણ નથી; કિન્તુ સાધારણ લોકોમાં
ઉક્ત દન્દ્રિયસુખભોગની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવા પછી જે સત્વર જ તેના
નિર્દિષ્ટ પાત્રાભિમુખી થવાની વ્યવસ્થા ન કરી આપવામાં આવે, તો તે
મનમાન્યા કાલ્પનિક વ્યભિચારમાં અથવા તો વાસ્તવિક અપવિત્ર કિંવા
અસ્વાભાવિક ચરિતાર્થતાને પ્રાપ્ત કરી લેવામાં પ્રવૃત્ત કિંવા લીન થઈ જાય
છે. હવે એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા છે ખરી કે એ કાલ્પનિક
કિંવા વાસ્તવિક વ્યભિચાર સ્ત્રી તથા પુરુષ ઉભયના શરીર તથા મનમાટે
એકસરખી રીતે કેટલી સીમાપર્યન્ત હાનિકારક તથા અભદ્ર પરિણા-
મોત્પાદક છે ? હવે અહીં જે કોઈ એવી શંકા દર્શાવે કે : ' જે પ્રવૃત્તિ
આટલી સીમાપર્યન્ત પ્રબળ છે તેને એક નિર્દિષ્ટ પાત્રમાં સમર્પી
દેવાથી જ તે સંયત રહેશે, એનો શો નિશ્ચય વાર ? ' તો એ શંકાનું
સમાધાન એ છે કે કોઈ પણ ભોગ્ય વસ્તુનો અભાવ તદ્વિષયક
આકાંક્ષાને વધારતો રહે છે; પરંતુ તે વસ્તુ મળી જવા પછી તેના
ભોગની લાલસા પૂર્વ પ્રમાણે તીવ્ર રહી શકતી નથી આ સાધારણુતઃ
મનુષ્યનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે અને એનું સજ્જન પ્રમાણુ એ જ
છે કે જે દેશોમાં યૌવનવિવાહ તથા પ્રૌઢવિવાહની પદ્ધતિ પ્રચલિત
છે અને એ કારણથી જે દેશો પોતાને સબ્યતમ માને છે તે દેશોમાં
શિક્ષણનો પ્રચાર હોવા છતાં પણ અવિવાહિત યુવતીઓ કાલ્પનિક

તથા વાસ્તવિક વ્યભિચારદોષથી એટલી સીમા પર્યન્ત લેપાયલાં છે કે કુમારિકાઓના માનવદે વિરાજવાની ઘટના તો ત્યાં એક માધારણુ ઘટના સમાન થઈ પડી છે અને તેમના સંબંધમાં ‘Unmarried Mother’ એવા શીર્ષકથી પ્રચંડ પ્રથેની સૃષ્ટિ નિર્માણ થવા સંધીની વેળા આવી લાગી છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એવી અવિવાહિતા માતાએ માટે ત્યાં અનેક પ્રસ્તિગૃહોની યોજના પણ કયાવડી છે કે જે ગૃહો ‘Rescue Homes’ ના નામથી ઓળખાય છે. આ રીતિ આપણા ભારતવર્ષમાં કદાચત્ સ્વદેશોં હોય, તો તે એવા અલ્પસંખ્ય જનસમાજમાં જ હોવી જોઈએ કે જે સમાજના લોકોએ યૌવનપૂર્વ વિવાહનો તિલાંજલિ આપીને કાલ્પનિક આદર્શતાવાદના અનુયાયી તરીકે પોતાને સિદ્ધ કરી બતાવવામાટે પોતાની પુત્રીઓને વીસ વીસ વર્ષની અવસ્થા પર્યન્ત અવિવાહિતા રાખવાના હકવાદને સ્વીકારી લીધો છે. જો એવા જનસમાજને વર્જ્ય કરવામાં આવે, તો ભારતવર્ષમાં એ રીતિનો અન્યત્ર કયાંય પાંજુ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેમ નથી અને એ જ ભારતવર્ષની એક પ્રવાન મહત્તા છે.”

“આપનું આ દૃઢન વ્યક્ષરશઃ યથાર્થ છે; કારણ કે, મારી સાથે કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી કેટલીક યુવતી કુમારિકાઓનાં દૂષિત આરંભો મારા જોવામાં આવ્યાં છે અને નેથી હવે મારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે યૌવનવિવાહ તથા પ્રૌઢવિવાહ કરતાં બાલ્ય વિવાહ કિંવા યૌવનપૂર્વ વિવાહ જ પવિત્રતાની રક્ષા કરવામાટે અધિક ઐયસ્કર છે. અસ્તુ; પણ બાલ્ય વિવાહના પરિણામે પુરુષના શિરપર સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુત્રી આદિના પાલનપોષણનો ભાર અચાનક આસી પડે છે અને એ ભારથી દબાતાં તેને પોતાના ઉન્નતિવિષયક પ્રયત્ન કરવાનો અવસર મળી શકતો નથી એવો જે બાલ્ય વિવાહના સંબં-

ધમાં આપના જ કથન અનુસાર દ્વિતીય આક્ષેપ છે તેનું નિવારણ આપ કેવી રીતે કરે છે વાર ?” રમાકાન્તે તૃતીય આક્ષેપ રજૂ કરીને તેના નિવારણને જાણવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

“ આ આક્ષેપનું નિવારણ છે જ નહિ એવી જો તારી માન્યતા હોય, તો એ વળી તારો એક નવીન પ્રમાદ છે ” સંન્યાસી એ તૃતીય આક્ષેપના નિવારણને આરંભ કરીને કહેવા લાગ્યો: “ વિવાહ થતાંની સાથે જ સ્વામી જો કે પોતાની સ્ત્રીના ભરણપોષણના ભારને પોતાના શિરપર ધારી લેવાને અવશ્ય અંધાયલો છે; કિન્તુ પુત્ર તથા પુત્રીના પાલનપોષણનો ભાર તેના શિરપર તેમના ઉત્પન્ન થવાથી પૂર્વે જ આવી પડતો નથી અને મંતાનોત્પત્તિમાં વિદ્યંગ કરવાની ક્ષમતા પિતાના પોતાના હસ્તમાં જ રહેલી હોય છે એટલામાટે જે પુરુષમાં પોતાની સ્ત્રીના પાલનની ક્ષમતા કિંવા શક્તિ ન હોય તે પુરુષે જ્યાં સુધી તેનામાં એ ક્ષમતાનો આવિર્ભાવ ન થાય ત્યાં સુધી અવશ્ય લમ્પેસંધ ન કરવો જોઈએ; કિન્તુ અન્ય કારણોથી વિવાહ વિહિત હોવા છતાં કેવળ મંતાન ઉત્પન્ન થવાના ભયથી વિવાહ ન કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન દષ્ટિગોચર થઈ શકતું નથી. કેટલાક લોકો વળી એવી શંકા દર્શાવે છે કે: ‘ સ્ત્રીના રક્ષણ તથા અવેક્ષણની ચિન્તા તથા સ્ત્રીમંગલી લાલસા વિવાહિત પુરુષના વિદ્યાદામ તથા અર્થલાભના માર્ગમાં ગાધારૂપ થઈ પડે છે અને તેથી પુરુષ એ લાભોના માર્ગમાં યથેષ્ટ વિચરણ કરી શકતો નથી.’ તો એનું સમાધાન એ છે કે જે સ્વામી હિન્દુપરિવારાન્તર્ગત છે તેને સ્ત્રીના રક્ષણ તથા અવેક્ષણમાટે અધિક ચિન્તા રાખવી પડતી નથી અને જેવી રીતે સ્ત્રીમંગલાભની લાલસા અન્યત્ર વિચરવાના કાર્યમાં બાધા નાખતી થાય છે તેવી જ રીતે અન્ય પક્ષે સ્ત્રીના

સુખ તથા સંતોષને વધારવાની ઇચ્છાથી પુરુષને તેના પોતાના ઉન્નતિવિષયક પ્રયત્નમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ પણ મળતો રહે છે. એ જો કે સત્ય છે કે જે પુરુષને સ્ત્રી, પુત્ર તથા કન્યા આદિના ભરણપોષણમાટે કાંઈ પણ ઉપાયથી કાંઈ પણ કમાણી કરવાને આપ્ય થવું પડે છે, તે પોતાની ઉન્નતિમાંટેના પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પ્રયત્નો નથી કરી શકતો; પરંતુ એ જ પ્રમાણે જો અન્ય પક્ષનો વિચાર કરવામાં આવે, તો જે મનુષ્યને અભાવપૂર્તિમાટે વિશેષ ધનોપાર્જનનું પ્રયોજન નથી હોતું તે વ્યક્તિમાં પણ પોતાની ઉન્નતિમાટે અધિક પ્રયત્ન કરવાની ઉત્તેજના પૂર્ણ રૂપથી નથી જ વિકસતી, એ પણ અવશ્ય સ્મરણમાં રાખી લેવાનું છે. આ વિષયમાં પ્રસિદ્ધ વક્તા તથા વિચારક અર્સ્કિન્ સાહેબના જીવનની ઘટના અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. સ્ત્રી તથા પુત્ર આદિના પાલનનો અન્ય કાંઈ ઉપાય ન જોઈને અર્સ્કિન્ સાહેબ ઝરિસ્ટરી કરવા લાગ્યા અને સર્વથી પ્રથમ તેમણે જે કેસ હાથમાં લીધો તે કેસના સંબંધમાં જ્યારે તેઓ હાઈકોર્ટમાં વકતૃત્વ આપવા લાગ્યા એટલે પ્રધાન વિચારપતિ અથવા ચીફ જસ્ટિસ્ મેન્સીરીફે તેમને એમ કહીને બોલતા અટકાવ્યા કે: 'આપનો અમુક વિષય અપ્રાસંગિક હોવાથી પ્રાસંગિક વિષયપર આવો.' પરંતુ ઝરિસ્ટર અર્સ્કિને ચીફ જસ્ટિસના એ અવરોધનો વિચાર ન કરતાં પોતાના તે જ વિષયને વળગી રહીને તેને એવા પ્રયત્નતમ તથા આકર્ષકવાદથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યો કે ચીફ જસ્ટિસ્ તથા અન્ય ધારાશાસ્ત્રીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા અને સર્વત્ર તેમની પ્રશંસા થવા લાગી. તે દિવસથી તેમણે પોતાના જીવસાધમાં અસાધારણ પ્રસિદ્ધિ તથા પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી લીધી અને લક્ષ્મીએ તેમના આવાસને પોતાનો આવાસ કહી દીધો.

તેમનું એ ચિરમરણીય વક્તૃત્વ સમાપ્ત થવા પછી તેમના એક મિત્રે તેમને પૂછ્યું કે: ‘ મેન્સ્ટ્રીફ્ડ જેવા પ્રબળ પ્રતાપી પ્રધાન વિચાર-પતિની આજ્ઞાને અમાન્ય કરવાનું સાહસ આપ કેમ કરી શક્યા એની અઘાપિ અમારાથી કશી પણ કલ્પના કરી શકાતી નથી. ’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અર્ચરકેને જણાવ્યું કે: ‘ તે સમયે જાણે મારાં બાબકો કુધાની પીડા અસહ્ય થવાથી કરુણાર્દ્ર સ્વરથી મને સંબોધીતે એમ કહી રહ્યાં હોય ની કે: ‘ પિતાજી, આજના આ પ્રસંગે જે આપ અમારા ખાનપાન આર્થિકની યોગ્ય વ્યવસ્થા નહિ કરી શકો, તો પછી કાંઈ પણ થવાનું નથી! ’ એવો મને લાગેસ થવા લાગ્યો અને તેથી ચીફ જસ્ટિસની આજ્ઞાને માનવાનું. જ્ઞાન ન રહેતાં મેં મારી સર્વ શક્તિઓને એકત્ર કરીને મારા કાર્યની સિદ્ધિમાં લગાડી દીધી અને તેનું જે ઇષ્ટ પરિણામ થવાનું હતું તે થયું. ’ § આવી નિર્ભયતા સ્ત્રી તથા સંતોનોના પાલનની ચિન્તાથી રહિત પુરુષો જાગ્યે જ દર્શાવી શકે છે એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા છે ખરી કે ?”

“ આપના આ વિવેચનના મોગે એટલું તો હવે નિર્વિવાદ જણાઈ આવે છે કે વર્તમાન સમાજસંસ્કારકો યૌવનપૂર્વ વિવાહના સંબંધમાં જે દોષારોપ કરે છે તે દોષારોપોનું જેમનાવડે સંપૂર્ણ નહિ, તો પણ બહુ અંશે ખંડન કરી શકાય તેવાં પ્રમાણો આલ્ય વિવાહ કિંવા યૌવનપૂર્વ વિવાહના પક્ષમાં પણ છે. ” રમાકાન્તે કેટલેક અંશે પોતાના દુરાગ્રહને ત્યાગીને સંન્યાસીના અભિપ્રાયને અનુ-મોદન આપ્યું.

“ જેવી રીતે અદ્યપવચસ્ક આલોકો તથા બાલિકાઓમાં વિવાહના ગુરુત્વને બાળી લઇને ઉપયુક્ત ચિરસંગી કિંવા ચિરસંગિનીની નિર્વાચનવિષયક ક્ષમતાનો અભાવ હોય છે તેવી જ રીતે સંપૂર્ણ યૌવનકાળમાં યુવકો તથા યુવતીઓના હસ્તથી થનારું એ નિર્વાચન સર્વથા બાન્તિરહિત અને યોગ્ય જ થાય છે, એમ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એમાં જે એક અધિક ભયંકરતા રહેલી છે તે એ છે કે આધક અવસ્થામાં કરાયેલા નિર્વાચનમાં જે પ્રમાદ થઇ જાય, તો તે અવસ્થામાં સ્ત્રી તથા પુરુષ-માટે પોતપોતાની પ્રકૃતિને પરસ્પર ઉપયોગિની બનાવી લેવામાટેનો સમય રહેતો જ નથી. અદ્ય અવસ્થામાં જેવી રીતે બાલિકા સંતતિના સખલદેહ તથા પ્રબલમના થવાના સંબંધમાં એક પ્રકારનો અખંડ સંશય રહ્યા કરે છે તેવી જ રીતે અદ્ય અવસ્થામાં આલોકો તથા બાલિકાઓને ન પરણાવવાથી તેમની શારીરિક સ્વસ્થતા તથા માનસિક પવિત્રતાની રક્ષામાં વિઘ્ન થવાની સંભાવના પ્રતિક્ષણ દેખાયા કરે છે. અદ્ય અવસ્થામાં વિવાહ થઇ જવાથી જેવી રીતે મનુષ્યો ગૃહસ્થ તરીકેના ઉત્તરદાતૃત્વ તથા પરિવારપાલનના ભારથી દબાઇને પોતપોતાની ઉન્નતિવિષયક એજા કરી શકતા નથી; તેવી જ રીતે અદ્ય અવસ્થામાં લગ્ન ન થવાથી મનુષ્યો સ્વાધીન રહી શકે તો તે એક ભિન્ન વાર્તા છે; પરંતુ તેમનામાં વિવાહિત મનુષ્યો કરતાં આત્મોન્નતિ વિષયક ઉદ્યોગિના અત્યંત અદ્ય હોય છે, એ તો સર્વથા નિઃસંશય છે.” આવી રીતે ઉભય પક્ષના ગુણદોષનું માર્મિક વિવેચન કરીને સંન્યાસી યુક્તિ તથા દૃષ્ટાન્તની બલવત્તરતા વિષયક ન્યૂનાધિકતાનું વિવેચન કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ એમાં તો બાણે સંદેહ છે જ નહિ કે યુક્તિ કરતાં દૃષ્ટાન્ત પ્રબલતર પ્રમાણ છે,

અને વર્તમાન વિષયના સંબંધમાં બહુધા પાશ્ચાત્ય દેશોના દૃષ્ટાન્તો જ દેખાડવામાં આવે છે; પરંતુ અહીં એ વિચારવાની આવશ્યકતા છે કે યુરોપની ઉન્નત અવસ્થા અને ભારતવર્ષની હીન અવસ્થા કેટલા પરિમાણમાં વિવાહ વિષયક પ્રચલિત પ્રથાના ફળરૂપ અથવા પરિણામરૂપ છે. જે બાલ્ય વિવાહ બંગાળ તથા ગુજરાત આદિ પ્રદેશોમાં પ્રચલિત છે તે જ બાલ્ય વિવાહ પંજાબ તથા યુક્તપ્રદેશ એટલે કે મધ્યહિન્દુસ્તાનમાં પણ પ્રચલિત છે; છતાં પંજાબ તથા યુક્ત પ્રદેશના ઉત્તમ જળવાયુના યોગે ત્યાંના લોકોનું આરોગ્ય બંગાળ તથા ગુજરાતના લોકો કરતાં અત્યંત ઉત્તમ છે અને તે એટલી સીમા પર્યન્ત કે યુરોપવાસીઓના આરોગ્ય સાથે તેમનું આરોગ્ય સ્પર્ધા કરી શકે તેમ છે અને તેથી જ એમ માનવાનું અનિષ્ઠ કારણ મળે છે કે બંગાળીઓ તથા ગુજરાતીઓની શારીરિક દુર્બલતાનું કારણ બાલ્ય વિવાહ નથી કિન્તુ મેલેરિયા અને ક્ષમ આદિ રોગો જ તેનાં કારણો છે. વળી આપણા દેશની પારિવારિક કુશલતા તથા શાન્તિ પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં કેાઇ પણ પ્રકારે ન્યૂન તો નથી જ, કિંમતુના કાંઇક અધિક જ જણાય છે. જે કે વૈષયિક ઉન્નતિના વિષયમાં આપણે દેશ અવસ્થા પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં બહુ જ પાછળ પડી ગયેલો છે, એની જો કે કાંઇથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી; તથાપિ એમ તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી જ કે એ ઐહિક ઉન્નતિ વિષયક ન્યૂનતા સર્વથા બાલ્ય વિવાહનું જ પરિણામ છે; કારણ કે, એ ઐહિક ઉન્નતિ વિષયક ન્યૂનતામાં અન્ય કારણો હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા દેશમાં પ્રકૃતિદેવી અત્યન્ત પ્રાચીન કાળથી જ અતિશય સફળ ભાવથી લોકોને અલ્પ પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત થનારાં અન્ન તથા વસ્ત્ર આદિની વ્યવસ્થા

કરી આપતી હતી અને તેણે બહુધા પોતાની ભયાનક મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને આર્ય સંતાનોને ભયભીત તથા ચિન્તાતુર કર્યો જ નથી, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. આ કારણથી આર્ય જનો ઐહિક વ્યાપારની અપેક્ષા આધ્યાત્મિક વ્યાપારમાં અધિકતર ડૂબીને શાન્તિપ્રિય થઇ ગયા હતા. તેઓ આવા પ્રકારે શાન્તિના સાગરમાં નિમજ્જિત હતા તેવા સમયમાં મધ્યયુગના રણકુશળ વિદેશીય લોકોએ આવીને આપણા દેશમાં પોતાના રાજ્યાધિકારને સ્થાપી દીધો; તથાપિ તે વિદેશીય વિજેતાઓએ આ દેશના નિવાસીઓની સામાજિક સ્વતંત્રતામાં કોઇ પણ પ્રકારનો હસ્તક્ષેપ ન કર્યો અને તેથી ભારતવાસીઓની તે શાન્તિપ્રિયતા તથા આધ્યાત્મિક વિચારશીલતાએ સમયના જવા સાથે આલસ્યના સ્વરૂપને ધારણ કરી લીધું. સારાંશ કે, પ્રકૃતિદેવીનાં અતિશય લાડકવાયાં સંતાનો હોવાથી જ આપણે આટલી સીમાપર્યન્ત અકર્મણ્ય થઇ પડ્યાં છીએ. હવે અન્ય પક્ષમાં પ્રકૃતિદેવીએ જેમનું એટલા સદૃશ ભાવથી લાઝનપાલન નહોતું કર્યું અને જેમને પ્રકૃતિદેવીએ વારંવાર પોતાની ભયાનક મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો અને તેથી જેમને અન્ન તથા વસ્ત્ર આદિની પ્રાપ્તિમાટે કડિનતમ પ્રયત્નો કરવા પડ્યા હતા; તથા પ્રાકૃતિક વિપ્લવોથી બચવામાટે અસ્ત રહેવું પડ્યું હતું એટલે કે આત્મરક્ષામાટે નિકટવર્તિની જાતિઓ સાથે લડવામાટે તૈયાર રહેવું પડ્યું હતું; તે લોકો ધીમે ધીમે અધિકતર રણનિપુણ તથા કર્મકુશલ થતા ગયા અને તેથી અસારે તેઓ ઐહિક ઉન્નતિના વિષયમાં બહુ જ આગળ વધી ગયા છે. સારાંશ કે, પાશ્ચાત્યદેશવાસીઓની ઐહિક ઉન્નતિનું મૂળ કારણ આ છે. ”

“ત્યારે વિવાહકાલના મંત્રધર્મમાં આપનો સ્થૂલ સિદ્ધાન્ત શો છે વાર?” રમાકાન્તે જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“બાલ્ય વિવાહ કિંવા વસ્તુતઃ યૌવનપૂર્વ વિવાહથી પ્રતિકૂલ જેવી રીતે અનેક યુક્તિઓ છે તેવી જ રીતે એને અનુકૂલ થનારી યુક્તિઓ પણ અનેક છે તેમ જ બાલ્ય વિવાહમાં જેટલા દોષો છે તેટલા ગુણો પણ અવશ્ય રહેલા છે. એ જ પ્રમાણે યૌવનવિવાહ તથા પ્રૌઢવિવાહમાં જેટલા ગુણો છે તેટલા જ દોષોનો પણ તેમાં સમાવેશ થયેલો છે. આવી રીતે ઉભય પક્ષમાં જ્યાં સમાન સંકટનો વિસ્તાર હોય ત્યાં કયા માર્ગને અવલમ્બનીય માનવો, એ એક વિચારણીય પ્રશ્ન થઈ પડે છે. અર્થાત્ વાસ્તવિકતાથી જોતાં આપણા કર્મક્ષેત્રનાં અન્યાન્ય સંકટસ્થાનો પ્રમાણે જ વિવાહકાલનો નિર્ણય પણ એક કઠિન સંકટસ્થાનરૂપ છે, એમાં તો ટોચ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ. મારા વિવેચનનો મથિતાર્થ એ જ છે કે, એક તરફના અધિક ઉત્તમ ફળની પ્રત્યાશા રાખતાં અન્ય પક્ષના ઉત્તમ ફળની આશાને કેટલેક અંશે ત્યાગવી પડે છે; કારણ કે, આવા પ્રકારના સ્થાનમાં જેને સર્વવાદિસંમત કહી શકાય અને જેના યોગે સર્વ પ્રકારના ઉત્તમ ફળો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ હોય એવો કોઈ સિદ્ધાન્ત અસ્તિત્વ ધરાવતો જ નથી: અને તેટલામાટે ઉદ્દેશ તથા અવસ્થાના બેદ અનુસાર વિભિન્ન સિદ્ધાન્તોને જ સ્વીકારી લેવા પડે છે. જો અત્યંત સખળ તથા રણકુશળ સૈનિકો, અત્યંત દૂરની સમુદ્રયાત્રામાં સર્વથા નિર્ભય રહેનારા નાવિકો તથા સાહસ અને ઉદ્યમશીલ વ્યાપારીઓને જ ઉત્પન્ન કરવાની હારતવાસીઓની આકાંક્ષા હોય, તો તો અવશ્ય તેમનામાટે બાલ્ય વિવાહ કિંવા યૌવનપૂર્ણ વિવાહ સર્વથા પરિત્યાગ્ય છે; કિન્તુ જો શિષ્ટ, શાન્ત, ધર્મપરાયણ અને સંયત-

પ્રવૃત્તિ ગૃહસ્થોને જ ઉત્પન્ન કરવાની તેમની ઇચ્છા હોય, તો તો તેમનામાટે બાહ્ય વિવાહ અથવા યૌવનપૂર્વ વિવાહ સર્વ પ્રકારે યોગ્ય તથા આદરણીય છે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં પણ જે આર્થિક અવસ્થા અનુકૂળ ન હોય તો સ્ત્રી તથા પુત્રપુત્રી આદિના પાત્રનિર્ણયની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન કરી શકાય ત્યાં સુધી વિવાહના અંધનથી અંધાનું જે કોઈ પણ પ્રકારે હજી નથી; તેમ જ જ્યાં બાલકનું મન વિદ્યોપાર્જન આદિ અન્ય ઉચ્ચતર ઉદ્દેશમાં એકાન્ત નિર્વિષ્ટ હોય અને તેનામાટે લક્ષ્યઘટ્ટ થઇને કુમાર્ગમાં જવાનો સંભવ ન હોય, ત્યાં પણ જે તે બાલકના લક્ષસંબંધમાં વિશ્લેષનું અવગ્રહન કરવામાં આવે, તો તે અધિક શ્રેયસ્કર છે. વિવાહકાલના સંબંધમાં જે કોઈ પણ સંક્ષિપ્ત સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત હોય તો તે એ જ છે. સારાંશ કે, આ વિષયના સંબંધમાં કોઈ પણ એક જ બહુ નિયમની સ્થાપના અથવા એ વિષયપરત્વે સમાજ-સુધારક ક્રિયા નવીન સુધારાના વિરોધી પૂર્વમતવાદીઓનો પરસ્પર નિરર્થક તથા અનર્થકારક વિવાદ લેશ માત્ર પણ વાંચનીય નથી.” સંન્યાસીએ વિવાહકાલના સંબંધમાં બહુધા સર્વમાન્ય થઇ શકે તેવો સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત દર્શાવ્યો.

“આપનો આ વિવાહકાલ વિષયક સ્થૂળ સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય થઇ શકે તેવો છે એ નિર્વિવાદ છે; છતાં બાહ્ય વિવાહના સંબંધમાં અદ્યાપિ મારા મનમાં એક શંકા અવશિષ્ટ રહેલી છે અને તે એ કે બાહ્ય વિવાહમાં બાલવૈધવ્યની અત્યંત લગાનક સંભાવના રહેલી છે અને તેમાં પણ જે જનસમાજમાં બાહ્ય વિવાહ પ્રચલિત હોવા સાથે વિધવાવિવાહ નિષિદ્ધ હોય છે તે જનસમાજમાં તો એ બાલવૈધવ્ય આશંકા તથા લગ્નનો એક અત્યંત ગુરુતર વિષય થઇ પડે છે, એ

સત્યનો તો મારી માન્યતા અનુસાર આપથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી. તો હવે એ આપત્તિના સંબંધમાં આપનો શો નિર્ણય છે વાર ?” રમાકાન્તે રહી રહીને અને એક ગુરુતર શંકા દર્શાવી.

“ બાહ્ય વિવાહ વિરુદ્ધ આ એક અત્યંત કઠિત આપત્તિ છે એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સંસય છે જ નહિ અને પ્રથમ દષ્ટિએ એ આપત્તિના નિવારણનો કોઈ ઉપાય પણ દષ્ટિગોચર થઈ શકતો નથી; છતાં પ્રશ્ન એ જ ઉપસ્થિત થાય છે કે શું પૂર્ણ યૌવનમાં વિવાહિત થવા છતાં અદ્વૈતકાળમાં જ કેટલીક યુવતીઓના પતિઓ પરનાકવાસી નથી થતા અને તે યુવતીઓને વિદ્વાતક વૈધવ્યને ભોગવવાનો દુઃખદ પ્રસંગ પ્રાપ્ત નથી થતો અને તે યુવતીઓ તથા પ્રૌઢા વિધવાઓ પવિત્ર વૈધવ્યવનના પાલનમાં જ પોતાનાં જીવન વીતાડી દે છે ? નહિ; કારણ કે, જે જાતિઓ તથા જે દેશોમાં વિધવાવિવાહનો પૂર્ણ પ્રચાર છે તે જાતિઓમાં તથા તે દેશોમાં યૌવનવિવાહ તથા પ્રૌઢવિવાહના કારણથી બાલવિધવાઓનો બહુધા અભાવ હોવાથી જે સ્ત્રીઓ પુનર્લેખ કરે છે તે બહુધા ત્રીસ વર્ષથી વધારે અવસ્થાની જ હોય છે અને કેટલીક વાર તો એવી ઘટનાઓ પણ જોવામાં આવે છે કે જેઓ પોતાના માતાને પાલવાનું સંપૂર્ણ સામર્થ્ય ધરાવતા હોય તેવા સુક્ષિત યુવક પુત્રોની અને માતૃપદને યોગ્ય યુવતી પુત્રીઓની પચાસથી સાઠ વર્ષના વયની વૃદ્ધા માતાઓ પણ કોઈ પોતાના સમવયસ્ક વૃદ્ધ પુરુષ સાથે કિંવા પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રના સમવયસ્ક તરીકે શોભે તેવા પોતાથી અદ્વૈતવયસ્ક પુરુષ સાથે પુનર્લેખ કરી પુનઃ અખંડસૌમાન્યવતી થઈ જાય છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઘણાંક વાર એવી જાતિઓ તથા એવા દેશોમાંની વિવાહિતા સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે વિરોધ થતાં

અને ઠાઠ અન્ય પુરુષ સાથે પ્રેમ બંધાતાં પોતાના પતિની વિષ્ણુગોળ આદિથી હત્યા કરીને પોતાની જાતિ કિંવા દેશમાં વિધવાવિવાહ પ્રચલિત હોવાથી પોતાના તે પ્રેમી સાથે વિવાહ કરી લે છે. યુરોપમાં નિત્ય આવી ઘટનાઓ થયા કરે છે અને એ વિષયની ત્યાંના કેટલાક ગ્રંથકારોએ પણ પોતાના ગ્રંથોમાં તીવ્ર ચર્ચા કરેલી છે. મથિતાર્થ એટલે જ કે, બાહ્ય વિવાહમાં બાલવૈધવ્યની આપત્તિ છે તો યૌવન વિવાહ તથા વિધવાવિવાહ પણ એવા પ્રકારની આપત્તિથી સર્વથા અક્ષિપ્ત તો નથી જ અને તેથી એ જ નિશ્ચયપર આની શકાય છે કે આ સંસારમાં ટોણ પણ વિષય જેમ નિરંતર શુભકર નથી તેમ જ ટોણ પણ વિષય નિરંતર અશુભકર પણ નથી; અર્થાત્ સર્વ વિષયોમાં યુનાધિક પરિમાણમાં શુભ તથા અશુભ ઉભયનું સંમિશ્રણ રહેતું હોય છે; છતાં એટલે જ એક અવશ્ય હોય છે કે કેટલીક વસ્તુઓમાં અશુભનો અંશ અધિક હોય છે એટલામાટે જે વસ્તુમાં શુભનો અંશ અધિક હોય અને અશુભનો અંશ ન્યૂન હોય તે વસ્તુને સ્વીકારી લેવી એ જ દુઃખિમાનોનું કર્તવ્ય છે, એ નવીનતાથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ. મારી માન્યતા અનુસાર યૌવનપૂર્વ વિવાહમાં અશુભનો અંશ ન્યૂન તથા શુભનો અંશ અધિક હોવાથી ભારતવાસીઓમાટે તો યૌવનપૂર્વ વિવાહ જ અધિક પ્રેયસ્કર છે. ” સંન્યાસીએ રમાકાન્તની અંતિમ શંકાનું પણ ભુદિવાદ્યથી યથેષ્ટ નિવારણ કરી નાખ્યું અને ત્યારે પછી જણાવ્યું કે: “ ભ્રમ રમાકાન્ત, વિવાહકાલના મેળધર્મમાં મારી માન્યતા આવા પ્રકારની હોવાથી મારો એવો દૃઢ નિશ્ચય છે કે જે યૌવનપૂર્વ અવસ્થામાં જ તારા માતૃશીના હસ્તથી કાઢી યોગ્ય કન્યા સાથે તારો લગ્ન સંબંધ થઈ ગયો હોત, તો કન્દર્પકુંડલામાં સ્નેહ રાખવાથી અત્યારે જે પ્રથંડ પાત્તાપનો

પ્રેમસંગ તને પ્રાપ્ત થયો છે તે કદાપિ થાત નહિ. પરંતુ હવે જે ધટના થતી ગઈ છે તેની અનુશોચના બ્યર્થ હોવાથી હું તને એટલું જ પૂછવા માગું છું કે ભવિષ્યમાં પોતાના જીવનને કઈ દિશામાં વાળવાની તારી ઇચ્છા છે ? કારણ કે, આ સંસારમાં તારૂં કામ પણ આત્મીય ન હોવાથી પોતાના જીવનની દિશાને પોતે જ વિવેકબુદ્ધિની સહાયતાથી નિશ્ચિત કરી લીધા વિના અન્ય ઉપાય નથી. ”

“સ્વામિન, કંન્દર્પકુંડલા સાથે મારો ધર્મવિધિયુક્ત લગ્ન-સંબંધ ન થયેલો હોવાથી મારા તેની સાથેના પ્રેમસંબંધને એક પ્રકારનો બ્યભિચાર કહેવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી અને મારા હસ્તથી ગળે છે અગળે થયેલા એ બ્યભિચારરૂપ પાતકથી મુક્ત થવા માટે મારા હવે પછીના અવશિષ્ટ આયુષ્યને ધર્મપ્રાપ્તિ, પરોપકાર તથા પરમાત્મભક્તિમાં વાતાડવાનો જ મારો મંતોભાવ છે; કારણ કે, સંસારના અન્ય વ્યવહારોના સંબંધમાં મારૂં મન અત્યંત ઉદાસીન થઈ ગયું છે. ” રેમાકાન્તે પોતાનો આ પ્રસંગોનો નિશ્ચય દર્શાવ્યો.

“રેમાકાન્ત, તારા બાળ્યમાં અંતે સંન્યાસનો યોગ લખાયેલો છે એ ભાવિનો ગુપ્ત ભેદ મારી ગળુમાં હોવાથી જ મેં તને કંઠકતા જતો અટકાવ્યો હતો અને એ કારણથી જ હું તમારી સાથે આ પવિત્ર વારાણસી ક્ષેત્રમાં આવ્યો હતો. અસ્તુ: તારી એવી જ ઇચ્છા છે તો જે વ્રતનો મેં સ્વીકાર કર્યો છે તે વ્રતને આજથી હું પણ સ્વીકારી લે; કારણ કે, સંસારનાં જેટલાં સુખો તારા બાળ્યમાં લખાયેલાં હતાં તે સર્વ સાંસારિક સુખોને તેં ભોગવી લીધાં છે અને તેથી સંસારમાં વસવાનો હવે તારો અધિકાર નથી. અમારો મઠ છે,

અમારો સંધ છે અને અમારા ગુરુરેવ પણ છે; પરંતુ અમારો તારા સમાન બુદ્ધિમાન કોઇ બ્રાતા નથી એટલે જગદંબાએ અમને તારા જેવા એક બુદ્ધિમાન બ્રાતાનો આવી પરિસ્થિતિમાં અચાનક મેળાપ કરાવી આપ્યો છે. હવે તારા હસ્તથી કેવળ જગદંબાના કાર્યની જ સિદ્ધિ થવાની છે. આ ક્ષણથી તારે નિરંતર એ જ તત્ત્વને લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સંસારને સર્વથા વિસારી દેવામાં જ શાશ્વત સુખ તથા મનુષ્યત્વ સમાયનું છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ દ્રગ્ધમાં રૂપની વિવેક લીલાઓ કરીને દ્વારિકામાં જ્યારે રાજ થયા હતા ત્યારે દ્રગ્ધલીલા તથા રૂપલીલા આદિ સર્વ લીલાઓને સર્વથા બૂલી ગયા હતા; અર્થાત્ તેમના વ્યતીત જીવનની સર્વ ઘટનાઓ વિસ્મૃતિના અંધકૂપમાં સદાનેમાટે નિમજ્જિતા થઇ ગઇ હતી ! તારે પણ સંન્યાસને સ્વીકારી સંન્યાસી થવા પછી પોતાના વ્યતીત જીવનની એટલે કે અત્યારના વર્તમાન ક્ષણ પર્યન્તની સર્વ શુભાશુભ ઘટનાઓને સર્વથા વિસારી દેવાની છે, એ કદાપિ બૂલીશ નહિ. આવ અને મારા હસ્તને ઝાલી એક નવીન સંસારમાં પ્રવેશ કર; કારણ કે, આપણે એ નવીન સંસારના ખજારમાં દેશોદ્ધાર નામની એક નીન દૂકાન ખોલવાની છે. વિશ્વના કલ્યાણમાટે એ દૂકાનને ખોલ્યા વિના આપણા અત્યારસુધી કરેલા શાસ્ત્રાધ્યયન તથા જ્ઞાનાર્જનની સંપૂર્ણ સાર્થિકતા થવાનો સંભવ છે જ નહિ. ”

રમાકાન્તનાં નેત્રામાં હવે અપુત્રો સાક્ષાત્કાર થતો નહોતો; કારણ કે, સંન્યાસી જ્ઞાનાનન્દ સ્વામીના પદાનુસરણના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનરવિની ઉત્તમતાએ તેના હૃદયક્ષેત્રમાંની શોકાર્દ્રતા તથા નયનક્ષેત્રમાંના અશ્રુજળનું સર્વથા શોષણ કરી લીધું હતું કિંવા વૈરા-

અરૂપ મહાપ્રકાશે તેના હૃદયમાંથી સંસારસંકિતરૂપ બીજા તથા પ્રગટ અંધકારનો સર્વથા લોપ કરી નાખ્યો હતો અને તેથી એ તત્ત્વ સંપૂર્ણતયા તેના જગુવામાં આવી ગયું હતું કે:—

“ ભોગે રોગમયં કુલે ક્યુતમયં વિત્તે નૃપાહાલ્ મયે
મૌને દૈનમયં બલે રિપુમયં રૂપે જરાયો મયમ્ ।
શાસ્ત્રે વાદમયં ગુણે સ્થલમયં કાયે કૃતાન્તાલ્ મયં
સર્વં વસ્તુ મયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવામયમ્ ॥ ”

અર્થાત્: “ ભોગમાં રોગનો ભય, કુલીનતામાં કલંકનો ભય, ધનાઢ્યતામાં રાગનો ભય, મૌનાવલંબનમાં દીનતાનો ભય, બળમાં શત્રુનો ભય, રૂપમાં વૃદ્ધાવસ્થાનો ભય, શાસ્ત્રમાં વાદવિવાદનો ભય, સદ્ગુણમાં દુર્ગુણશીલ મનુષ્યોનો ભય અને શરીરમાં કાળનો ભય રહેલો હોવાથી વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ભયભરેલી છે; અર્થાત્ જે વિશ્વમાં કોઈ પણ વસ્તુ સર્વથા નિર્ભય હોય તો તે એક માત્ર વૈરાગ્ય જ છે. ”

રમાકાન્તનું હૃદય પૂર્ણ વૈરાગ્યશીલ થયેલું હોવાથી તેણે સંન્યાસ જ્ઞાનાનન્દના ઉપદેશને તત્કાળ મસ્તકે ધારી લીધો અને સંન્યાસીએ નિમ્ન ત્રિપિત ઉપદેશાત્મક મંત્રવડે રમાકાન્તને સંન્યસ્ત દીક્ષ આપીને દીક્ષિત કરી દીધો:—

“ ધર ભાવના એવી હૃદયમાં ‘ સર્વ શાંતિ પામજે ’
કે પ્રાણિને મારાથડી લવમાત્ર દુઃખ નહીં થજે;
ઉન્નત તથા અવનત સકળનો હું જ આત્મા એક છું,
આ લોક કે પરલોકજીવનથી સદા વ્યતિરેક છું;

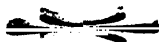
અઃ ભૂમિ, સ્વર્ગ તથા નરક, આશા અને ભય સંકળનો,
મેં ત્યાગ કર્યોને, મોદથી છે મંત્ર લીધો અકળનો; ”
એ ભાવથી બંધન બધાં કાળી, સદા ઉચ્ચારજે,
તે ‘ ઓં તત્સત્ ૧ ઓં ’ મંત્ર જ મુકિતનો અધિકાર જે ! ”

* * * * *

કન્દર્પકુંડલાની અન્યેષ્ટિ ક્રિયાની સમાપ્તિ કર્યા પછી પોતાની
સમસ્ત અંપતિનો સંન્યાસીના આદેશ અનુસાર દેશકલ્યાણકારક કાર્યોમાં
બ્યય કરીને નર્મદા કાશીક્ષેત્રને ત્યાગીને લુન્દાવનવાસિની થઇ અને
અને ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની ભક્તિમાં શાન્તિપૂર્વક પોતાના
અવશિષ્ટ આયુષ્યને વીતાડવા લાગી.

* * * * *

રેમાકાન્ત સંન્યાસી જ્ઞાનાનન્દ સાથે કેટલોક કાળ હિમાલયના
અદ્વૈતમઠમાં વીતાડ્યા પછી ગુરુની આજ્ઞાથી યુરોપ તથા અમેરિકા
આદિ અન્યધર્મીય દેશોમાં વેદાન્તવર્મ કિંવા અદ્વૈત જ્ઞાનનો પ્રચાર
કરવામાટે ભારતવર્ષમાંથી પ્રયાણ કરી ગયો અને ત્યાં ચિરસ્મરણીય
સ્વામી વિવેકાનન્દ નામક પરમાત્મવિમૂતિના સમાગમ તથા પ્રસા-
દથી અદ્વૈત જ્ઞાનના પ્રચારક તરીકે સ્વામી અરૂપાનન્દ નામથી
વિશ્વવિખ્યાત થયો.

ઠંકુર નારાયણકૃત પુસ્તકો

ઐતિહાસિક નવલકથાઓ

	રૂ. આ. પા.
આનન્દામૃત-અંકિતચંદ્રકૃત 'આનન્દમઠ'નું ભાષાંતર	૧-૮-૦
શાહજહાનના છેલ્લા દિવસો અથવા માધવી કંકણ	૨-૮-૦
ચન્દ્રશેખર (દ્વિતીય આવૃત્તિ છપાય છે)...	૨-૮-૦
ખાસીનું યુદ્ધ અથવા લાઈ કલાધવનું કપરતંત્ર...	૩-૦-૦
હજીરીઘાટનું યુદ્ધ (બીજી આવૃત્તિ) ...	૦-૧૨-૦
પદ્મિની અથવા ભસ્મીભૂત ચિતોડ ...	૨-૮-૦
કલેઆમ અથવા દિલ્હીનો ડગમગતો રાજમુકુટ...	૨-૮-૦
ભદ્રકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય ...	૨-૮-૦
જગન્નાથની મૂર્તિ અથવા ભારતનું ભવિષ્ય ...	૨-૮-૦
વિશ્વરંગ (ઐતિહાસિક પાંચ વાર્તાઓ) ...	૧-૪-૦
૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું હિન્દુસ્તાન ...	૧-૮-૦
આર્ય આદિત્ય ચક્રવર્તી બાપ્પા રાવળ ...	૦-૧૨-૦
ચાણક્યનંદિની અથવા ચચ્ચ અને મુંહુધી ...	૨-૮-૦
અનંગભદ્રા અથવા વલ્લીપુરનો વિનાશ ...	૩-૮-૦
બેગમ બાબર અથવા રંગમહાલયમાં સતિતાંડવ	
” ” ” પ્રથમ ખંડ	૨-૦-૦
” ” ” દ્વિતીય ખંડ	૨-૦-૦
બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ...	૪-૦-૦
ચક્રવર્તી હુમ્મીર અથવા ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર ...	૩-૮-૦

નાદિરનો દોરડમામ અથવા બાહુબળનું પરિણામ
(સચિત્ર) ૨—૮—૦

કચ્છનો કાપ્તિકેય અથવા જાડેજા વીર ખેંગાર ... ૩—૮—૦

યૌવનચક્ર અથવા મેહુમરીચિકા ... ૩—૪—૦

ભયંકર ભદ્ર અથવા કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર
સંસારભાટે! (રેનાલ્ફકૃત 'ફ્રાસ્ટ'નો ગુર્જર અનુવાદઃ)

પ્રથમ ખંડ ૩—૦—૦

" " " " " દ્વિતીય ખંડ ૩—૮—૦

" " " " " તૃતીય ખંડ ૩—૮—૦

મહારાષ્ટ્રીય ઉપકાલ (દ્વિતીય આવૃત્તિ છપાય છે) ૨—૦—૦

સામાજિક નવલકથાઓ

મુગ્ધા મીનાક્ષી અથવા પ્રતિહિંસાની યજ્ઞભૂમિ ૩—૪—૦

સંસારસમસ્યા અથવા કલ્પલતા કે વિષવશ્ચરી ?

(સચિત્ર) ૩—૪—૦

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા અથવા એક નિરાધાર

અબળાનો અર્તનાદ ... ૨—૮—૦

વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ ... ૨—૮—૦

સંદિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન ? ... ૨—૮—૦

ચુડેલનો વાંસો અથવા એક નદીની આત્મકથા ૪—૦—૦

કુસુમકંઠક અથવા રમણી કે રાક્ષસી ?... ૨—૮—૦

આજકાલનું હિન્દુસ્તાન અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

પ્રથમ ખંડ—તૃણ (દ્વિતીય આવૃત્તિ) ૩—૦—૦

દ્વિતીય ખંડ—જલાલાસ (દ્વિતીય આવૃત્તિ) ૩—૪—૦

તૃતીય ખંડ-આકર્ષણ (પૂર્વાર્ધ) ૩-૪-૦

તૃતીય ખંડ-આકર્ષણ (ઉત્તરાર્ધ) ૩-૪-૦

ધર્મ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઇત્યાદિ

મૃગશીર્ષ અને વેદોમાં આર્યોના ઉત્તરક્રુવનિવાસ ૩-૦-૦
જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા (દ્વિતીય આવૃત્તિ અપાય છે)

અમૃતાનુભવ અને હરિપાઠ ... ૨-૦-૦

શ્રી વિવેકાનન્દ વિચારમાળા પ્રથમ પુષ્પ ૪-૦-૦

" " " દ્વિતીય પુષ્પ ૩-૦-૦

" " " તૃતીય પુષ્પ ૩-૦-૦

" " " ચતુર્થ પુષ્પ ૩-૦-૦

" " " પંચમ પુષ્પ ૩-૦-૦

શ્રી અમરલાલ ચરિત્ર ... ૩-૮-૦

અનન્તાનુભૂતિ કિંવા અનન્ત જીવન ... ૨-૧૨-૦

શ્રી અરવિન્દ વિચારમાળા પ્રથમ પુષ્પ-ધર્મ વિચાર ૩-૧૪-૦

" " " દ્વિતીય પુષ્પ-વિશ્વ વિચાર ૪-૦-૦

નારાયણ ગદ્યગંગા (સાહિત્ય અને ઇતિહાસ) ... ૩-૮-૦

નાટકો*

માલવકેતુ અથવા માયાભ્રમણ (સમગ્ર નાટક) ... ૦-૧૨-૦

કૃષ્ણભક્ત બોડાણ (સમગ્ર નાટક) ... ૦-૮-૦

પરશુરામ (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયત્રી) ... ૦-૪-૦

બેન્દારી તલ્વાર (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
અક્ષરિં વિદ્યામિત્ર (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
ચાણ જમાનો (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
દગાખાજ દુનિયા (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
દેવી દમયન્તી (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
દેવી દ્રોપદી (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
દેવી ભદ્રકાળી (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
સાધુ કે શયતાન ? (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
માયા મોહિની (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
અનંગ પદ્મા (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) ...	૦—૪-૦
શયતાનનો ખગીથો (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો)	૦—૪-૦

આ સર્વ પુસ્તકો મળવાનું રથગઃ—

મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુબે,

અંધવિકેતા અને અંધપ્રકાશક,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ

* આ નાટકોનાં પુસ્તકોમાંનાં ‘ માણવકેતુ ’ અને ‘ કૃષ્ણબક્ત બોહણો ’ એ બે પુસ્તકો જ મહાદેવ રામચન્દ્ર જાગુબે પાસેથી મળી શકશે; અન્ય નાટકો (સંક્ષિપ્ત સાર તથા ગાયનો) મળી શકશે નહિ, માટે નેમની માગણી કરવી જ નહિ.

